

АБДУҚАҲҚОР ИБРОҲИМОВ
ХАЙРИДДИН СУЛТОНОВ
НАРЗУЛЛА ЖЎРАЕВ

**ВАТАН
ТУЙГУСИ**

ТОШКЕНТ - "ЎЗБЕКИСТОН" - 1996

63.3(5У)
И14

Таҳрир ҳайъати:
*Бўрибой Аҳмедов, Ҳалимбой Бобоев,
Рустам Жумаев, Нажмиддин Комилов,
Аҳмаджон Мелибоев, Тўра Мирзаев,
Рустам Шоғуломов*

Муҳаррирлар: *Бахтиёр Омон, Карим Бўрон*

ISBN 5-640-02193-4

В 4702620201 – 158 96
М351(04)96

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 1996 й.

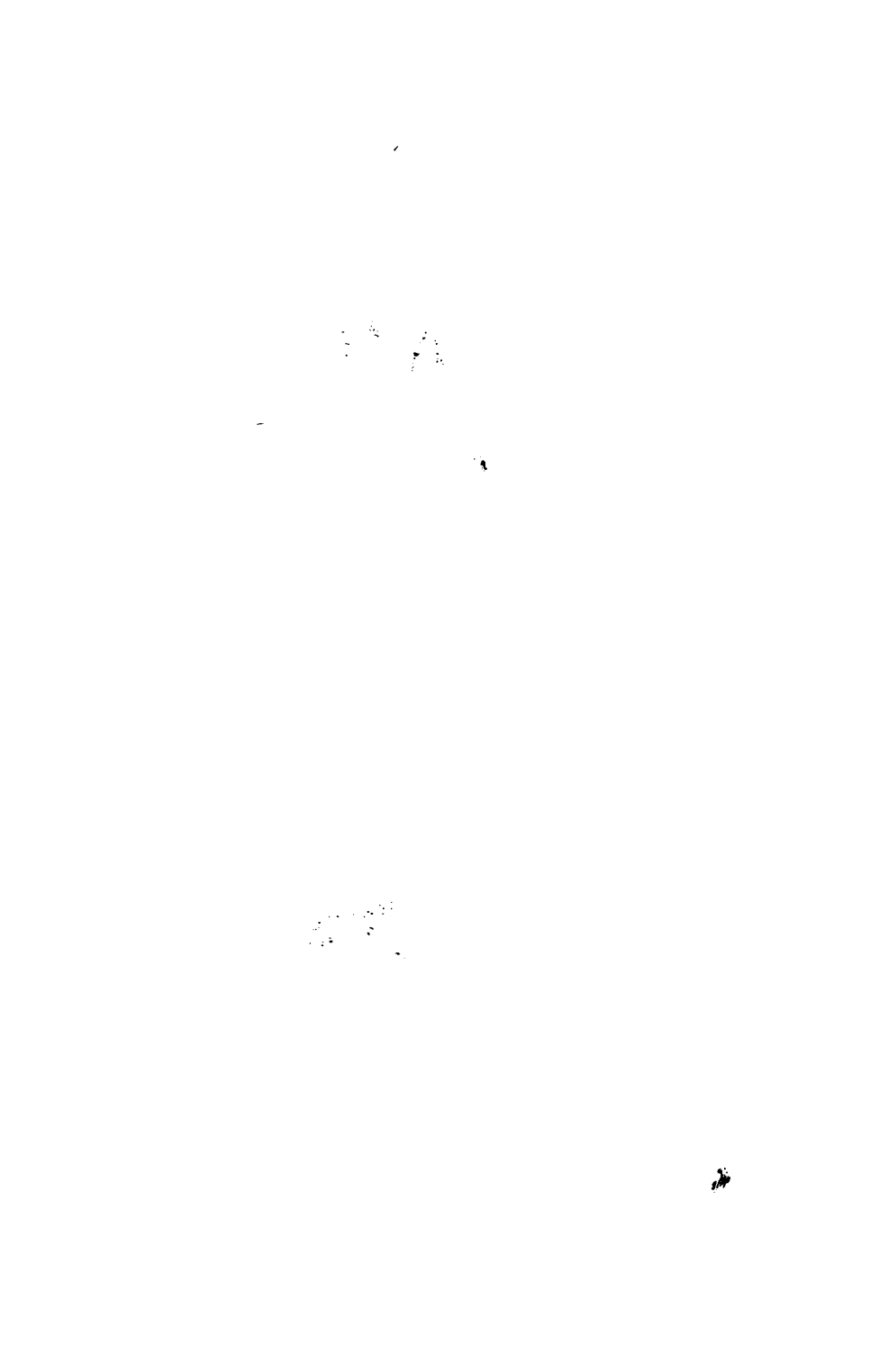
Биз иқтисодий ислоҳотларнинг янги даврига қадам қўяр эканмиз, маданий-маърифий соҳадаги ишларимиз, маънавиятимизни ривожлантириш вазифаларини ҳам белгилаб олишимиз керак.

Зеро, миллий истиқлол мафкурасининг, маънавий-маърифий кадриятларнинг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни беқиёс эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Халқимиз азалдан ўз маънавий кадриятлари ва диний эътиқодни юксак қадрлаб келган. Шунинг учун энг мушкул дамларда ҳам ўз-лигини йўқотмади.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қапотидир.

...Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишнинг маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз. Сиёсатимизни шунга қурамиз ва уни татбиқ этамиз. Одамларимиз омилкор, салоҳиятли, оқибатли, ҳалол ва ижтимоий жабҳаларда собит турадиган бўлсинлар.

Ислом КАРИМОВ

Бугунги кунда маънавият масаласи ижтимоий ҳаёти-
мизнинг асосий масалаларидан бирига айланиб қолди. Ис-
тиқюлнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда бу
соҳага улкан ва узлуксиз эътибор қаратиб келинмоқда.
Давлатимиз раҳбари муҳтарам Ислоҳ Каримовнинг ҳар
бир пуктқ ва маърузалари, мақола ва чиқишларида юксак
маънавият келажак нойдсвори эканлиги қайта-қайта таъ-
кидланмоқда.

Бу борада юртимизда кўплаб амалий ишлар қилтингани
жамоатчиликка яхши маълум. Жумладан, маънавият му-
аммоларининг муайян қирраларини ўргатиш, тадқиқ ва
таҳлил этишга бағишлаб бир қанча илмий, оммабоп ки-
тоб ва рисоалар, мақолалар ёзилди ва ёзилмоқда. Инсон
ҳаётида моддий эҳтиёжлар қанчалик муҳим аҳамият касб
этса, маънавий эҳтиёжларга талаб ундан ҳам кучлироқ-
дир. Шу боис ижодкорлар билан учрашувларнинг бирида
Президентимиз маънавият масалаларига бағишлаб халқо-
на, содда, ёшу қарининг юрагига бирдек етиб борадиган,
ҳароратли тилда битилган бир китоб ёзилса, мақсадга му-
вофиқ бўлур эди, деб истак билдирган эдилар. У киши-
нинг нуқтаи назарига кўра, маънавият нима, маънавият-
сиз яшаш мумкинми, руҳий тарбия нима, фалсафий нуқ-
таи назардан баҳолаганда иймон нима, ирода нима, мил-
лий мафкура, миллий онг, миллий гурур нима, буларни
ота-боболаримиз қандай тушунганлар, Шарқ ва ислом
фалсафасида уят, андиша, шарму ҳаё, орият тушунчалари
қандай таърифланади, маънавиятнинг тарихдаги ва бугунги
турмушдаги ўрни, унинг тарбиядаги маъқеи ва аҳамияти,
миллатни миллат, халқни халқ қиладиган омиллар нима-
лардан иборат деган масалалар шундай китобнинг маз-
мун-мундарижасини ташкил этиши лозим эди.

“Ватан туйғуси” деб аталган ушбу китоб бугунги кун-
нинг маънавий эҳтиёжи сифатида дунёга келди. Унда

юқорида зикр этилган масалалар содда ва ширали тилда мухтасар ифодаланган. Шу билан бирга, китобда ўзбек халқининг келиб чиқишини тарихий ҳужжатлар ва асл манбалар асосида ёритиш, мустамлакачилик ва қизил империя даврида бу хусусда билдирилган сохта қарашларнинг асоссиз эканлигини кўрсатиш, буюк аждодларимизнинг умуминсоний тараққиётга қўшган улуғ ва унутилмас ҳиссалари, янги ўзбек давлатининг тикланиши ва тарихида маънавиятнинг ўрни, унинг энг мураккаб, ҳал қилувчи пайтларда ҳам халқ руҳига буюк куч бағишловчи қудратли омил экани, давлатчилигимизнинг қадимийлиги ва узвийлиги, ўз эрки, ўз эътиқоди учун мардона курашиб қурбон бўлган минглаб шижоатли инсонларнинг тақдири мисолида маънавият моҳиятини очишга асосий эътибор берилди.

“Бир шода марварид” деб номланган биринчи қисмда ўқувчилар миллий маънавиятимиз, турмуш тарзимиз ва халқимиз маънавий-руҳий қиёфасини белгилайдиган асосий омиллар билан танишадилар.

“Тсран томирлар” номли иккинчи қисмда эса ўзбек халқининг тарихи, буюк аждодларимизнинг беқиёс фаолияти, ота-боболаримизнинг эркинлик ва миллий озошлик йўлидаги қаҳрамонона кураши ўз ифодасини топган.

“Истиқлол шижоати” деган учинчи қисмда миллий мустақилликка эришиш, уни мустаҳкамлаш йўлидаги тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу борадаги мураккаб курашлар, миллий кадриятларни тиклаш ҳамда умуминсоний тараққиёт талаблари асосида янгича маънавиятни шакллантириш ва ривожлантириш, халқимиз онги ва тафаккуридаги жиддий ўзгаришлар, маънавий ислохотлар ва уларнинг жаҳоншумул самаралари бевосита юртбошимиз Ислом Каримов фаолияти билан боғлиқ ҳолда ифодаланади.

Муаллифлар ва таҳрир ҳайъати китобнинг ёзилишида сидқидилдан кўмак берган файласуф Омонулла Файзуллаев, тарихчилар Ҳайдарбек Бобобеков, Наим Норқулов, санъатшунос Файзулла Кароматов, журналистлар Комил Холмухамедов, Наримон Ҳотамов, уламолар Раҳматулла қори Қосимжон ўғли, Абдували қори Усмон ўғли ва бошқа хайрихоҳ дўстларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

СУЗБОШИ УРНИДА

1991 йилнинг 4 сентябри эди. Ўзбекистон Республикаси мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинганига эндигина тўрт кун бўлган эди. Қарийб бир ярим аср давом этган мустамлакачилик асоратидан қутулган Ўзбекистон халқи кўтаринки руҳда яшар, республика Президентини номига чет мамлакатлар раҳбарларидаги, жамоат арбоблари ва шунингдек, оддий шахслардан табрик телеграммалари ёғилиб кела бошлаган эди. Мамлакатимиз жамоатчилиги улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллик юбилейига қизғин тайёргарлик кўрарди.

Ўша 4 сентябр оқшомида Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Миллий боғида қад кўтараётган Алишер Навоий ҳайкалини, бу боғда олиб борилаётган қурилиш ишларини кўздан кечирди. Унга республика ва пойтахт ташкилотларининг шу қурилишга мутасадди раҳбарлари ҳамроҳ эдилар. У меъмор, муҳандис ва қурувчилар билан суҳбатлашди, Алишер Навоийга ўрнатилаётган бу ҳайкалнинг аҳамияти, келгусида бу боғ сўлим зиёратгоҳ бўлиб қолажаги, қурилиш ишлари то юбилей кунигача сифатли қилиб тўла бажарилиши зарурлиги ҳақида сўзлади, тегишли кўрсатма ва маслаҳатлар берди.

Иш режалари ва ҳайкалнинг тантанали очилиш куни қатъий қилиб белгиланди, боғнинг тўққиз ерига тўққизта дошқозон ўрнатилиб, элга наҳор оши тортиладиган бўлди. Суҳбат охирида шундай таклиф тушди:

— Наҳор оши тортишдан олдин бир Қуръон тиловати қилиб юборилса...

Бу таклифдан даврадагиларнинг кўпчилиги бир чўчиб тушди, орқага тисарилганлар ҳам бўлди. Орага бир оз сукунат чўмди. Ҳамма Президентнинг жавобини кутарди.

— Мумкин, — деди Юртбоши вазминлик билан. Кейин қатъий қўшиб қўйди: — Албатта, шундай қилиш керак. Халқимизда арвоқ хотири деган азалий удум бор. Бу удумимизни қайта тиклашга, жорий қилишга вақт етди. Миллий турмуш тарзимиз шуни тақозо этади. Алишер Навоийнинг наҳор ошига Тошкентнинг энг кучли қориларидан таклиф қилинганлар... Нимадан, кимдан чўчийсизлар, биродарлар! Энди мустақилмиз. Орқага қайтиш йўқ.

Рост гап шуки, даврадагиларнинг кўпчилиги Президентдан бундай жавобни кутмаган эди, шу сабабли баъзилар ажабланар, айримлар эшитган сўзларига ишонқирармас эдилар. Чунки улар кўп йиллик амалдорлик фаолиятларида республиканинг биринчи даражали раҳбарилан бундай тавсия олмаган, шушдай тавсия бўлади, деб ҳатто тушларига кирмаган бўлса керак. “Буни қараиш-а, халқаро ва республика миқёсида ўтажак улкан анжуман Куръон тиловати билан бошланса-я, ё тавба! Тушимми бу ёки ўнгим?!”

Йўқ, туш эмас, ўнг эди!..

Бу савол-жавобдан кейин суҳбат яна давом этди. Энди сўз Тошкентнинг, умуман, Ўзбекистоннинг миллий қиёфаси, номуносиб ҳайкаллар ҳақида, майдон, кўча, ташкилотларнинг номлари хусусида борди.

Шу суҳбат самараси ўлароқ, эртаси куни, яъни 1991 йилнинг 5 сентябри оқшомида Ўзбекистон телевидениесининг “Ахборот” кўрсатувида Президент Фармонига кўра Тошкентнинг илгари Ленин номи билан аталиб келган Марказий майдонига Мустақиллик майдони номи берилгани маълум қилинди. Ушбу Фармон 6 сентябрда матбуотда эълон этилди.

Баъзан шу кеча-кундузда айрим шахсларнинг телевидение орқали чиқишларини кўриб, матбуотда чоп этилган мақолаларини ўқиб ҳайрон қоласиз. Улар “Хатто қаттагон йилларида ҳам миллий зиёлиларимизни ҳимоя қилиб чиққанмиз”, “Миллий қадриятларимизни тиклаш масаласини ҳукумат олдига кўндаланг қўйганмиз”, “Маънавият учун курашганмиз”, деб ваъзхонлик қиладилар, ўзларини қаҳрамон қилиб кўрсатмоқчи бўладилар. Тўғри, озми-кўпми фикр билдирган бўлишлари мумкин. Лекин, афсуски, ўша интилишлари ҳеч бир самара келтирмаганини тилга олмайдилар, ростгўйлик қилмайдилар. Ёв қочса, ботир кўпаяр, деганларидек, бутун ана шундай сохта қаҳрамонларнинг кўпайгани кишини ҳайрон қолдиради.

Аслида бундай кимсалар илгари ҳам, мустақилликнинг дастлабки икки-уч йилида ҳам миқ эгишмади, бетараф

бўлиб туришди, дилларида эса шундай кўрқув бор эди: “Қани, сиёсий оқим қаёққа бораркин, мустақиллик деганлари яшаб қолармикин, ёки...”

Мана энди давлатимиз дадил оёққа туриб олгач, хавф-хатар йўқолгач, бу одамлар яна аравани қуруқ олиб қочмоқдалар. Лекин ҳеч ким ва ҳеч нарса халқ назаридан ҳеч қачон четда қолмайди, ҳар ким ўз баҳосини олади — хизматига яраша қадрланади, қилмишига яраша халқ назаридан тушиб қолади.

Ундай сўзамол шахсларни тушуниш мумкин, улардан кўп ҳам ўпқаламаса бўлар. Чунки бир ярим асрча давом этган мустамлакачилик, истибдод, етмиш йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган шўроларнинг мафкуравий сиёсати халқимизни миллат сифатида парокандаликка, миллий маънавиягимизни мажруҳ ҳолатга олиб келиб қўйган эди.

Халқимиз ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан жар ёқасига яқинлашиб қолган қатгис бир вақтда, ҳаёт-мамонт масаласи ҳал бўлаётган бир пайтда, Президентимиз мард элнинг мард ўғлини янглиғ дадил майдонга чиқди — Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини эълон қилди. Шу тариқа юртимизга янги давр, янги замон келди, янги давлат тузилди, бу ўзбекнинг янги даврони, янги замонаси, янги тузуми, янги давлати, янги сиёсати эди.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, 1991 йил 31 августдан Ўзбекистон учун янги эра бошлади.

Маълумки, замонлардан замонларга, аجدодлардан авлодларга моддий, маданий, маърифий, маънавий бойликлар, ажойиб анъаналар мерос бўлиб ўтади. Шу билан бирга, шўролар давридан бизларга ўз қадрига ета билмаслик, тарихий гумроҳлик, руҳий тушкунлик, миллий парокандалик, маънавий қашшоқлик, она тили бўйича чаласаводлик сингари ижтимоий иллатлар ҳам асорат бўлиб қолдики, бу иллатлар ўз табиатига кўра узоқ яшовчан бўлади. Халқнинг руҳан тушкунлиги, онгининг заҳарланиши энг оғир маънавий дарддир. Булар миллат учун ўта хавфли. Уларнинг давоси эса шу халқ руҳига руҳан, онгига ақлан таъсир кўрсатиш, маънавият омиллари ила малҳам қўйишдир. Зотан, тафаккурга фикр орқали, қалбга қалб орқали йўл топилади, кўнгил кўнгилдан сув ичади, деб бекорга айтилмайди.

Халқимиз миллий мустақилликка эришиш арафасида маънавият бобида шундай таназулга келиб қолган эдики, иймон, эътиқод, маслак, уят, андиша, шарму ҳаё, орият, ҳамият, диёнат, тақво, идрок, инсоф каби тушунчаларни

унуга бошлаган эдик. Рух, рухий тарбия, диний тарбия, миллий онг, миллий гурур, миллий мафкура, тарихий ватан, ватан туйғуси, ватан соғинчи, ватан қайғуси сингари ибораларни тилга олиш мумкин эмас эди.

Шўролар замонида Ўзбекистонга нисбатан мамлакат ибораси бирор марта ҳам ишлатилмаган. Ўша йиллари ғоят машҳур бўлган “Менинг адресим на кўча, на уй, Менинг адресим Совет Иттифоқидир” деган ҳавойи қўшиқ замирида жуда маккорона сиёсат мужассам бўлиб, у кишиларни беватанликка тарғиб қилар, она юрт, миллий замин тушунчаларини онгу юраклардан бадарға этишга қаратилган эди. Ана шундай ёвуз ва пинҳоний сиёсат натижасида тилимиз хонадон тилига, халқимиз аҳолига айланиб борарди. Ваҳоланки, тил давлат миқёсида қўлла-нилсагина миллий тил бўлиб қолади ва равнақ топади. Бинобарин, ҳар бир сўз, ҳар бир ибора қандай маъно англатишини билсаккина, унинг моҳиятига ета оламиз.

Мазкур ҳолатларни назарда тутиб, ҳурматли ўқувчиларга миллий қадриятларимиз тушунарли бўлсин деган ниятда ушбу китобда маънавиятга доир сўз ва ибораларга, умуман эса, айрим фалсафий, маънавий атамаларга ихчам ва мухтасар таъриф-тавсиф бериб ўтишни лозим топдик.

Бизнинг ҳар биримиз — Ўзбекистоннинг ҳар бир фарзанди тарихда ким эдигу, яқин ўтмишда ким бўлиб қолганимизни аниқ ва рўй-рост тасаввур қила билишимиз лозим. Ватанни севмоқ учун аввало унинг шонли кечмиши, яхши-ёмон кунлари, аждодлар қисматини пухта ўрганмоқ керак.

Бу китоб орқали биз ана шулар ҳақида фикр юритамиз, олис ва яқин кечмишга фикран саёҳат қиламиз. Зеро ҳақиқат таққосда яққол билинади. Ўтмиш унутилса, келажак орзуси ҳам унутилади. Ўтмиш — бутун ва келажакнинг пойдевори, пойдеворсиз эса истиқбол йўқ. Инсон бутуннинг қадрига етмаса, умри хору зорликда кечади, эртани ўйлаб иш тутмаса, бора-бора забунлик, қарамликка юз тутади.

Ушбу лавҳамиз бошида тилга олинган Фармон мустақилликнинг илк кунларида эълон қилинган илк Фармон эди. Маълумки, қонунлар ва фармонларда халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топади. Қонунлар одамлар учун яратилади, шу сабабли улар ақл-идрок қоидаларига асосланади ва умумхалқ манфаатларига уйғун келади. Ўша биринчи Фармондан кейин республикамизда қабул қилинган қонун, қарор ва фармонлар худди шу мақсадга қара-

тилгандир. Уларда мазкур тарихий ҳужжатларнинг бош ташаббускори ва ижодкори Президентимиз феноменининг тауайюн қирралари ўз ифодасини тошган. Мана, масалан, 1996 йилнинг июн ойида матбуотда Президент имзо чеккан **“Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида”** деган қарорда жумладан шундай дейилади: *“Мамлакатимиз мустақиллигига беш йил тўлаётганига қарамай, ҳамон жойларда топонимик объектларнинг эски тузум ва коммунистик мафкурага хизмат қиладиган, халқимиз тарихи ва миллий анъаналарига боғлиқ бўлмаган номлари мавжуд. Булар истиқлол мазмун-моҳиятини тушунмасликдан, миллий мафкура ва миллий ғурур сублигидан, баъзан эса масъулиятсизлик ва бефарқлик иллатлари тўғрисида келиб чиқмоқда. Натижада халқимиз янгича фикрлаш ва яшашга ўрганаётган бир пайтда мустақиллик ғояларидан чалғитмоқда”*.

Кўриниб турибдики, бу фикр юртбошимиз буйдан беш йил аввал Алишер Навоий ҳайкали пойида айтган ўша кўрсатмаларга моҳият-эътибори билан айнан ҳамоҳангдир. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, **Ватан туйғуси, ватанпарварлик** Ислом Каримов феноменининг бош белгисидир.

Бу китобни биз “Ватан туйғуси” деб атадик.

Зеро, Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамisha садоқатли бўлиш демакдир. Ватанга садоқат барчамизнинг фарзандлик бурчимиздир.

Ватан туйғуси — бу халқимизнинг олтин мероси, анъаналари, тили ва маданиятига ҳурмат билан қараш, Турон, Туркистон, Ўзбекистон деб аталувчи юртимизнинг тарихини мутгасил ўрганиб боришдир.

Тарих — бамисоли маёқ. Кейинги 770 йил мобайнида халқимиз икки марта тутқунликка тушиб қолди. Буни қарангки, ҳар бир тутқунлик даври 150 йилдан давом этди. 1220 йилдан 1370 йилгача чингизийлар ҳукмронлик қилди. Бу тутқунликдан Амир Темур бобомиз раҳнамолигида халос бўлди. Иккинчи тутқунлик ўтган асрнинг ўрталаридан то асримизнинг тўқсонинчи йилларигача давом этди. Гарчи рус ҳокимлигининг шакли ўзгариб турса-да (яъни Октябр тўнтарувигача Туркистон генерал-губернаторлиги эди, Бухоро амирилиги ва Хева хонлиги чоризмнинг вассаллари эди), 1920 йилдан бошлаб, Туркистон АССР, 1924 йилдан Ўзбекистон ССР деб аталган бўлса-да, мустанла-

качиликнинг мазмуни ўзгармаган, халқнинг изми, раҳбарларнинг жилови Москванинг қўлида эди. Иккинчи туғқунликдан юртбошимиз Ислон Каримов етакчилигида озод бўлганимизни чуқур ҳис қилиш бугунги кун учун айни Ватан туйғусидир. Тарих эса, ўз-ўзидан, бу буюк воқеани, бу тақрорланмас ҳодисани, бу улуғ жасорат ва матонатни ҳеч қачон унутмайди.

Ушбу китобда кўп мумтоз аждодларимизнинг номларини тилга олиб ўтамиз. Уларнинг эзгу ва хайрли ишларини эҳтиром билан ёд этамиз. Улар оламшумул фаолиятлари билан халқимизга дунё миқёсида шон-шараф келтиришган. Бундай аждодлар билан фахрланиш зарур, албатта.

Лекин асосий гап шундаки, биз аждодларимизга муносиб авлодмизми, муносиб авлод бўла оляпмизми, улар қолдириб кетган олтин меросни бойита ва кўпайтира оляпмизми, мустақил республикамизда яратилган шарт-шароитдан тўла фойдалана оляпмизми-йўқми, юртим менга нималар бераяпти-ю, мен унга нима билан жавоб беряпман, она-Ватаним, халқимнинг бирор қорига яраяпманми — мана шулар бугун ҳар биримиз учун долзарб саволлардир.

Ҳар бир фуқаро дилдан шундай саволлар ўтиши, шундай фикрларни қалбан туюши, шуларга муносиб иш тутиши — бу Ватан туйғусининг асосий маъносидир.

Ватан туйғуси — бу ҳавойи гап эмас, аждодлар билан шунчаки фахрланишгина эмас. Бу — озод халқнинг муносиб фарзанди, мустақил мамлакатнинг фидойи фуқароси бўлмоқликка интилиш туйғусидир.

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИР ШОДА МАРВАРИД

ТАФАККУР НУРЛАРИ

СЎЗ

Сўзни сўз ҳақида сўзлашдан бошлаймиз. Сўз инсонни ҳайвондан жудо айтади, дейдилар ҳазрат Алишер бобомиз. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, сўзсиз аҳволимиз не кечарди! Сўзлаш қобилияти — нутқи борки, одамлар бир-бирлари билан муомала қиладилар, мулоқотда бўладилар, фикр баён этадилар, бир-бирларини тушунадилар ёки рад этадилар. Дардга дармон бўладиган ҳам шу Сўз, турмушга оғу соладиган ҳам худди шу Сўз! Сўзнинг хили ва тури кўпдир: ширин сўз, дағал сўз, беадаб сўз, қочирим сўз, ҳикматли сўз, гап-сўз, табрик сўз, миш-миш, иғво, келинчак алласи, она дуоси, ота олқиши, илтимос, буйруқ, ваъда, лафз, азму қарор — йигит сўзи. Одамнинг биринчи сўзи — чақалоқнинг ингаси, сўнги сўзи — алвидодир!

Дарҳақиқат, сўз одамнинг бешикдан то тобутга қадар бир умрлик йўлдоши. Сўзсиз инсоний жамият, маънавий ҳаёт йўқдир.

ГАП

Сўз ёки сўзлар орқали ифода этиладиган фикр гапдир. Бошқача айтганда, уни мантиқ ипига тизилган сўзлар маржони дейиш ҳам мумкин. Бу маржон мазмун юзакилиги ёки теранлигига қараб, кўзминчоқлар тизими ёки бир шода марварид ҳам бўлади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, энг қадимги туркий сўзлар қисқа, лўнда — бир бўгинли бўлган: бош, қош, кўз, қўл, кул, кел, бор, ёт, ўт ва ҳоказо. Бошқача айтганда, ажодларимиз бир сўз ила фикрни тўла ифодалай олганлар ва бу хислат биз авлодларга то ҳануз мерос бўлиб келаётир. Масалан, “Кел” дегани, буйруқдан ташқари, ўзи томонга чорлаш маъносини ифодаласа, “Кет” деганда ўзидан узоқлаштириш маъноси билдирилган.

Худди Сўз каби Гапнинг ҳам тури ва хили, матндаги ўрнига қараб маънолари кўп.

ТИЛ

Деярли барча махлуқотда тил бор. У иссиқ-совуқни, таъм-мазани билувчи, овқатланишда иштирок этувчи аъзо. Одамда эса булардан ташқари нутқ товушларини ҳосил қилади, яъни инсоннинг сўзлаш қобилияти тил орқали амалга ошади.

Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча тил бор. Тилсиз халқ йўқ. Халқсиз эса тил ҳам бўлмайди. Булар эгизак тушунчалардир, биридан бирини айириб бўлмайди, уларни айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бопқа бир халққа қўшилиб кетади, унинг тили эса ўлик тилга айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтишни лозим кўрамизки, биргина тил сўзи мисолида ҳам тилимизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин.

Ер юзидаги барча халқларнинг тиллари, уларда миллионлаб одам гаплашадими ёки атиги бир-икки минг киши сўзлашадими, бундан қатъи назар, ўзлари учун азиз ва кераклидир. Тилни кам сонли элат гаплашар экан деб камситиб ёки бўлмаса, кўп сонли миллатнинг тили экан, деб улуғлаб бўлмайди. Бунда сон жиҳатини мезон қилиб бўлмайди. Ҳар кимники ўзига, ой бўлиб кўринади кўзига-да! Лекин дунёда жуда тараққий этган, бой жаҳоний тиллар ҳам бор, энди тетапоя қилаётган тиллар ҳам йўқ эмас. Бу ўша тилларнинг соҳиби бўлмиш миллат ёки элатларнинг тадрижий раванқи, босиб ўтган тарихий йўли, инсоний жамиятнинг қайси бир тараққиёт босқичида экани, иқтисоди, маданияти, фани ва маънавияти ҳамда шу каби омилларга боғлиқдир, албатта. Бизнингча, лоақал биргина Она алласи мавжуд бўлган тил ҳам яшашга ҳақлидир. Биз ўзбеклар учун эса ўз она тилимиз бўлмиш ўзбек(туркий) тили азизу муътабардир. Бу ҳақда кейин алоҳида тўхтаб ўтишга ваъда бериб, энди қалам ва қоғоз тушунчасига ўтамыз.

ҚАЛАМ

Аждодларимиз сиёҳ билан ёзиладиган қамиш ёки савағич қаламдан кенг фойдаланишган. Бу мумтоз адабиётимизда хома деб тилга олинади. Қаламнинг ўққалам, темирқалам, тошқалам деган турлари ҳам бор. Мўйқалам

асвирий санъатда ишлатилса, тошқалам ва темирқалам-лардан қаттиқ жисмларни ўйиш, кесиш, бирор нарсани асвирлаш, ёғочларга гул солишда фойдаланилган.

Қаламнинг такомил йўли инсониятнинг равнақ эта-бириши билан чамбарчас боғлиқдир. Бугунги маданият-нинг ибтидоси қаламга бориб тақалади. Илк қалам — тош-қалам. Ҳозир эса энг кенг тарқалган тури стерженли руч-қадир.

Йўл усти бўлса-да, тилимизнинг бойлигини кўрсатиш лақсалида, қалам сўзининг кўчма маъноларига қисқача ўхшатиб, бир неча мисол келтирамиз. Масалан, қалам аҳли: шувчи ва шоирлар, журналист ва олимлар. Қалами ожиз: фикрини яхши ифодамайди. Қалами ўткир: фик-рини таъсирчан қилиб ўза олади. Қаламқош ёки қоши қаламлар: унча эгилмаган қош-қора, чиройли қошли су-лув.

ҚОҒОЗ

Бугунги кунда маданий турмушимизни қоғозсиз ҳатто асаввур қилиб бўлмайди. Узоқ ўтмишда эса қоғоз бўлма-ан. Унинг ўрнида ибтидоий жамоа кишилари баланд қоя-лардан, ўсимлик япроқларидан, ҳайвонларнинг ошланган ериларидан фойдаланишган. Шўролар замонида чоп этил-ган қомусларда қоғознинг илк ватани Хитойдир, у ерда илодий II асрда ўсимлик толаларидан қоғоз ишланган, кейилади. Ҳатто ўтмишда қоғоз ишлаб чиқарилган Япо-ния, Эрон, Шимолий Африка, Қибрис, Испания, Маро-каш, Италия, Русия каби мамлакатлар тилга олинганда ҳам, Туркистондаги қоғоз ҳунармандчилиги, Самарқанд-нинг сувўтмас, ипақдек мулойим ва сип-силлиқ қоғозла-ри атайин тилга олинмайди. Туркистон маданиятидан кўз эмиб ўтиш чоризм сиёсатининг бир кўриниши эди. Шу абабли тарихдан бирор мисол келтириш керак бўлиб қолса, шўро мафкурачилари иложи борича, уни Фарбга олиб бориб тақарди, бунинг иложини тополмаса, Хитой-ни рўқач қиларди. Туркистон халқларининг миллий гурури йғонишидан чўчир, уларнинг бой ўтмиш маданиятидан ифтихор туйғулари кучайишидан кўрқишар эди.

Қоғоз бобида шуни айтишни лозим кўрамизки, биз-нингча, қоғознинг илк ватани қадим Турон, Туркистон, бугунги Ўзбекистон — қадим Самарқанддир. Ер юзининг айқали Самарқанд шаҳри Буюк Ипақ йўлининг нақ

марказида, қоқ ўртасида жойлашган эди. Ундан Шарққа — Хитой ва Японияга қанча йўл бўлса, Фарбга — то Андалузиягача, Қурдоба амирлигигача ҳам шунча масофа бор эди. Маданий тарзда пахта етиштириш, ипак қурти боқиш дастлаб диёримизда бошлангани, кейин бошқа ўлкаларга тарқалгани тарихдан маълум. Демак, пахта, ипак толалари ортилган карвонлар билан бирга қоғозимиз ҳам бу ёғи Шарқий Туркистон, Тибет, Мўғулистон, Манжурлар давлати орқали Чин ва Чинмочинга, Японияга, бу ёғи эса Эрон, Араб, Румо, Юнон, Андалузия ва Кастилиягача етиб борган, дейиш мумкин.

Ўз ақл-идроки ва меҳнати сарф этилгани учун ҳам халқимизда қоғоз жуда қаттиқ эъзозланган, уни оёқости қилиш, ҳаром нарсаларга тегизиш гуноҳи азим ҳисобланган. Ногоҳ оёқ остига тушиб қолган қоғоз парчаси худди нон бурдасидек дарҳол ердан олинган. Мабодо бирор узрли сабаб (сув тошқини) ёки бепарволик оқибатида яроқсиз қолга келиб қолган қоғоз парчаларини ҳаётто ёқиб юборишга ҳам йўл қўйилмаган, фақат ерга топишириш — кўмиб қўйишга рухсат этилган. Зотан, ер ҳамма нарсанинг онаси ва эгаси, ўз бағрига олаверади.

Ривоят. *Айтишларича, икки қўшни бир парча ерни талашиб қолишибди.*

— *Бу ер меники, — дебди бири.*

— *Йўқ, бу ер меники, — дебди иккинчиси.*

Шунда Ердан садо чиқиб:

— *Икковинг ҳам меники, — дебди.*

Бу садо туфайли икки қўшни жаҳолат отидан тушиб, охиратни ўйлаб қолишибди-да, мурсога келишибди.

Чингизхон боққинидан то Россия истилосига қадар Туркистонда китоб ёқилмаган, кутубхоналарга ўт қўйилмаган. Шўролар замонида яратилган бадиий ва илмий асарларда, айниқса, кинофильмларда тасвирланган кутубхоналарга ўт қўйиш лавҳалари асоссиздир. Чунки бизда Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳиймсиз китоб ёзилмаган. Сўзнинг боши — Аллоҳнинг сўзи — Қуръони карим оятлари бўлган.

Ҳикоят. Ўзбекистон халқ шоири Ҳабибий домла арузда ижод қилиб, мумтоз адабиётимиз анъаналарини баҳоли қудрат давом эттирган. Шу боисдан у ўттизинчи йилларнинг бошида адабиётдан четлатилган, унинг учун нашриёт ва матбуот эшиклари ёпиб қўйилган. Ўша кезлари домла сабаби тирикчилик Андижон вилоятининг чекка бир қишлоғидаги магазинда ишлашга мажбур бўлган. Қаҳратон қиш

кунларидан бирида барвақт ишга келса, магазин қоровули печкага китоб қалаб ёқиб, исиниб ўтирган экан. Қоровулнинг оёғи остида ҳам бир тўп қалин-қалин муқовали китоблар ётганмиш. “Ҳой биродар, нима қиляпсиз?” деб сўрабди Ҳабибий домла. “Кимдир кечаси магазинимиз олдига ташлаб кетибди бу китобларни, — дебди қоровул, — ҳаммасини ичкарига олиб кирдим. Мана, ёқиб, маза қилиб исиниб ўтирибман”, деб, у яна бир қалин муқовали китобни ердан олиб, бурдалаб печкага ташлашга чоғланибди. “Тўхтатинг бу бемаънилиқни!” дея домла унинг қўлидан китобни тортиб олибди-да, буцдоқ варақлаб қараса, бу китоб Алишер Навоий “Хамса” сининг нусхаларидан бири экан. Домла қоровулга ўтин пули бериб, ёқилмай қолган китобларни уйига олиб кетибди. Эҳтимол, бу китобларнинг эгаси тингув пайтида уйидан араб алифбосидати асарлар чиқиб қолса, қамалиб кетишдан чўчиб шу ишни қилишга мажбур бўлгандир. Балки китобсевар, китобнинг қадрига етувчи шоир Ҳабибий уларни сақлаб қолишига умид боғлаб, атайин магазин олдига келтириб қўйгандир...

Ўттизинчи йилларнинг охирларида Навоий комитети тузилгач, Ҳабибий ҳам шу ерга ишга таклиф этилади. Шоир ёнғидан омон қолган ўша китобларни ҳам ўзи билан Тошкентга олиб келади, ижодхонасида эъзозлаб сақлайди...

Ҳа, бошимизга шундай кунлар ҳам тушган, оғир маънавий йўқотишларга дучор бўлганмиз.

Шўролар замонида қоғоз хомашё сифатида, ҳам маънавий жиҳатдан хор этилди. Натижада амалий иш ўрнига кераксиз ёзишмалар олиб борувчи, қарор устига қарор чиқариш билан ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни овора қилувчи расмиятчилар — қоғозбозлар кўпайди. Лафз, лафзи ҳалолликнинг қадри кетди. Лафзсиз киши — субутсиз кишидир. Субутсизда бурд бўлмайди, ўз сўзига ҳам, ўзганинг сўзига ҳам ишонмайди, қоғоз талаб қилади. Лафзсизлик — маънавий таназзулнинг бир кўриниши, холос.

Сўз, Гап, Тил, Қалам ва Қоғоз тафаккур мевалари, онг ҳосилаларидир.

РУҲ

Бу муқаддас каломни поклик ҳолатларида, эҳтиёт бўлиб ва ўз ўрнида ишлатмоқ лозим. У тилимизда ўз маъносида ва кўчма маъноларда кенг қўлланилади.

Диний таълимотга кўра Руҳ киши ҳаётида у билан бирга, киши вафот этгач, танадан чиқиб абадий яшайдиган

илоҳий асос. Руҳ танадан тамоман мустақил ҳолда мавжуд. Руҳ танадан чиққач, тана ўлади. Руҳ табиатдан олдин мавжуд бўлган. Руҳ кишининг танасида бўлганда, унга ҳаёт бағишлайди, уни табиат ва жамиятнинг фаол аъзоси бўлишига имкон яратади, феъл-атвор беради. Руҳ ҳеч қачон ўлмайди, уни Худо ато қилади ва Худо қайтариб олади. Туш кўришни руҳнинг танадан вақтинча кўчиши билан изоҳловчилар ҳам бор.

Ислом динига ихлос билан эътиқод қилувчилар Арвоҳлар мавжудлигига тўла ишонадилар ва ўтган аждодларининг Руҳларини унутмай, Арвоҳ хоотири қилиб турадилар. Қабристонларни, қадамжоларни зиёрат қиладилар. Буюк ишларга қўл уришда ота-боболарининг руҳларидан мадад сўрайдилар.

Шўровий мафкура ва фалсафа Руҳнинг мангу мавжудлиги ва бирламчилигини ғайриилмий ҳисоблаб, Арвоҳ хоотири қилиш удумини хурофот, жаҳолатпарастлик, зарарли эскилик сарқити санаб келди. Бунинг оқибатида жамият руҳан мажруҳликка учради, халқнинг руҳий дунёси тораёиб, руҳий бойлиги озаёиб, маънавияти қашшоқлашди. Бу илоҳий тушунчалар ўрнини моддий нарсаларга сажда қилиш, молпарастликка ружу қўйиш, ўтмишни унутиш, келажакни ўйламаслик, фақат ҳозирги ҳузур-ҳаловатни кўзлаб кун кечириб сингари ижтимоий иллатлар эгаллади. Яхши амаллар учун мукофот, ёмон ишлар учун жазо бериладиган Охират уни муқаррар экани унутилди. Оқибатда кишилар ҳаром-харишдан, зинодан, ичкилик-бозликдан, ёлгон-яшиқдан, эътиқодсизликдан, хиёнату сотқинликдан ва шу каби қабих ишлардан ўзларини тия билмадилар. Бунинг натижасини ҳозирда яққол кўриб турибмиз.

Энг зарарли жойи шу бўлдики, динга ишонмаганларни буюк идеаллар тарк этиб кетди, орзулари майдалашди, ўзлари пачакилашиб қолдилар — қандай бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ўзим яхши яшасам, бас, дейиш улар учун энг катта орзу — идеал даражасига етди. Мана сизга динсизликка қурилган ғайриинсоний тузум мафкураси ва фалсафасининг моҳияти! Зеро шўро сиёсатчиларига худди шу нарса керак эди. Ўз буюк идеалларига эга бўлмаган халқни оммага айлантириб бошқариш, хоҳлаган йўриққа йўллаш унчалар қийин эмас!

Сўз сифатида Руҳ кишининг ички ҳолати, қалб кечинмалари, ҳис-туйғулари, ички дунёси, маънавий қиёфаси,

Ўй-фикрлари, мақсад ва маслак кайфияти каби маъноларни ифодалайди. Кўчма маънода кибр-ҳаво, димоғ, файз, куч, завқ тушунчаларини билдиради. Иш-ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг кечишидаги белгили хусусиятни ҳам англатади. Масалан, маърифатга интилиш замон руҳи деймиз. Шунингдек, маслак, таълимот, ҳужжат ва шу каби-ларнинг асосий моҳияти, улар негизидаги белгиловчи ғояга нисбатан руҳ сўзи ишлатилади. Масалан, қонуннинг руҳи адолат ўрнатишдир ва ҳоказо.

ЖОН

Ислом таълимотига кўра фарингаларда жон, руҳ бор-у, лекин тан, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмай-дилар. Ҳайвонларда тана, жон бор-у, бироқ руҳ йўқ. Ўлимдан кейин, яъни тапасидан жон чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди.

Одамда эса тан ҳам, жон ҳам, руҳ ҳам бор. Хўш, жон билан руҳ ўртасида қандай фарқ бор? Кўпчилик жон билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Бу ислом таълимотидан узоқлашиш оқибатидир. Шунингдек, жон билан руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ арабча, Жон форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт асрдан буён тилимизда кенг қўлланилиб, ўзлашиб, жонли сўзлашувда кўп янги-янги маъноларни англатиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир тушунчани билдирмайди. Буюк аллома имом Абу Ҳомид Ғаззолийнинг айтишларича, одамда жисмоний жон ва қалбий жон бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний жон тугайди, жонсиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тутаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий жон жасадини тарк этса-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий жон бу, юқорида тилга олганимиз, Руҳ, халқ ибораси билан айтганда, Арвоҳдир.

ФАРИШТА

Ислом таълимотига кўра, фаришталарни Аллоҳ таоло нурдан яратган. Улар Аллоҳнинг буюрган барча ишларини нуқсонсиз, мукамал бажарадилар. Уларда жинс йўқ. Овқатланиш, турмуш қуриш, савоб-гуноҳ орттириш ка-

билардан ҳам улар фориг. Улар Аллоҳнинг малакларидир. Малак арабча сўз бўлиб, ўзбекча ва форсчада фаришга дейилади. Жонли сўзлашувда малоика, малоикалар шаклида ҳам ишлатилади.

Абу Ҳомид Газзолий ҳазратлари “Иҳйа улум ад-дин” (“Диний билимларни тирилтириш”) китобида ёзишлари-ча, фаришгалараро рақобат йўқдир. Ҳар бир фариштага фақат бир вазифа юклатилган ва у шу юмушга масъул. Масалан, ҳазрати Азроил жон оловчи, ҳазрати Жаброил хабар — ваҳий етказувчи. Улар бир-бирларининг ишларига аралашмайдилар, ўз юмушлари билан банд. Бу ҳолатни умумга тушунарли қилиб талқин қилиш учун одамнинг аъзолари ўтаётган вазифаларни мисол келтириб қўя қолайлик.

Кўзимиз ёруғ жаҳонни кўради, камалакнинг товланиши — етти тусни бир-биридан ажрата олади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Қулоғимиз эшигади, жон озиғи — одам сўзидан тортиб то момақалдироқ гулдирагигача, булбул ноласидан чумчуқнинг чириллашигача фарқлай билади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Демак, қулоқ билан кўз орасида рақобат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бирининг вазифасини иккинчиси ўтай олмайди.

Афсуски, шўролар замонида диний билимларнинг, жумладан, фаришталар ҳақидаги тушунчаларнинг унутлиши кўпгина ижтимоий иллатларнинг авж олиб кетишига сабаб бўлди.

Халқимизда фалончи фариштали одам, фалончининг фариштаси йўқ қабилдаги иборалар тез-тез ишлатилиб турилади. Фариштали одам кўркам, файзли бўлишидан ташқари, бировга ёмонликни истамайди, энг муҳими, ичиқоралик қилмайди, ҳамкасби шахсида ўзига рақибни кўрмайди, рақобат қилишга тушмайди, унга чоҳ қазиб, уни босиб-янчиб ўтиб, ўрнини эгаллашга интирмайди, булар унинг ҳатто тушига ҳам кирмайди. Тўғри, ўз йўлидан юриб, ўз истеъдодини кўрсатиш учун мусобақа қилиши мумкин. Зотан, мусобақа билан рақиблик ўртасида катта тафовут бор, албатта.

Фариштали одам шундай фикрлайди: барибир, мен қилган ишни фалончи худди мендек қилолмайди, мен ёзган асарни у худди мендек қилиб яратолмайди, мен ҳам унингдек ёзолмайман. Карвон кўп — ризқи бошқа-бошқа. Майли, мен ҳам, у ҳам ижод қилавсрайлик, жумлаи мўмин қаторида ҳаммамиз ҳам меҳнат қилиб турмуш кечирай-

пик, ишқилиб, бевақт қатордан хато бўлмайтлик. Халқ эса дар кимга хизматига яраша ўз баҳосини бераверади.

Мана шундай фариштанамо тафаккур қилмаслик туграйли Шўролар замонида — йигирманчи, ўттизинчи, зирқинчи, элтигинчи ва ҳаттоки саксонинчи йилларда жод ва илм аҳли орасида, шунингдек, бошқа соҳаларда ҳам, оддий кишилар ўртасида ҳам, чақимчилик қилиб, ўстликка хиёнат қилиб, бир-бирининг умрига зомин ўлиш ҳолатлари юз берган. Бундай ижтимоий фожеадан иринчи навбатда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ёсмон Носир, Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби фаришталиқ идиблар, яна қанчадан-қанча атоқли олимлар жабр кўришган. Қолаверса, уларга ичиқоралик қилиб, чақимчилик ўлимини тутиб, чоҳ қазиган фаришгасиз кимсаларнинг ўзла-ри ҳам маънавий зиён кўришган — қобилиятлари бор бўйи-ца тўла намоён бўла олмаган. Чунки виждон азоби қийна-ач, кўнгил нотинч бўлади, кўнгил хотиржам бўлмагач, қил яхши ишламайди, қалам тўмтоқлашади, хизматчилар-нинг иши юришмайди. Фаришгасизликнинг пировард қибатида халқнинг умуммаънавиятига путур етади. Маъ-навияти қашшоқлашган жамиятни эса юқоридан туриб йўруқлар, қатъий кўрсатмалар орқали бошқариш осон бўлади. Шўро раҳбарларининг пухта ўйланган сиёсий мақ-сади мана шундан иборат эди.

ИЙМОН

Иймон арабча сўз бўлиб, лугавий маъноси — ишонч-дир. Шариатда эса жаноб пайгамбаримиз Муҳаммад алай-хиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирилган барча хабар-ларига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлашга иймон дейилади, яъни Куръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳ тўғрисида, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нар-салар ҳақида берилган хабарларга ишонч — иймондир.

Ишониб иймон келтириш ҳар бир мўмин-мусулмонга арур бўлган энг асосий нарсаларнинг етти ададга қисқар-тирилган шакли бор. У иймони муфассал дейилади. Иймо-ни муфассалнинг ўзбекчаси шундай: Иймон келтирдим Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, пайгамбар-ларига, қиёмат кунига, яхши-ёмон тақдирга ва ўлгандан кейин тирилтиришига.

Булар иймоннинг энг асосий рунклари — устунлари ҳисобланади. Шу билан оят ва ҳадисларда хабар берилган бошқа нарсаларга ҳам ишониб иймон келтириш шартдир.

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан кўр катта гуноҳ бўлмаганидек, унга иймон келтиришдан кўр катта савобли иш ҳам йўқдир. Хайрли, савобли ишлар, соли амаллар қилинганда мусулмон кишининг иймони зиёд бўлади, яъни иймонининг нури янада равшанлашади. Гуно ишлар қилинганда эса иймон нури хиралашади.

Мусулмон бўлишни истаган ҳар бир одам “Ла илаҳ иллаллоҳу Муҳаммадун расулulloҳ” деб ўзини ислом динига кирганини эълон қилса, у бешак мусулмон ҳисобланаверади. Урф-одатимиз бўйича ислом динидаги одамни мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам атайверамиз. Луғавий маъноси бўйича мўмин — бу ишонувчи, мусулмон — мусулмончиликка амал қилиб, ибодатларни бажарувчи демакдир. Мўмин-мусулмон дейиш ва шундай бўлиш янада дурустдир.

Қалбида иймони бўлмаган одам ҳар қанча савобли иш қилса ҳам унга савоб ёзилмайди. Ибодат ва солиҳ амалларнинг қабул бўлиши учун иймоннинг бўлиши шартдир. Қисқача қилиб айтсак, уч нарсанинг бутунлигидан иймон ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — диндан ичдан чуқур ишониш; иқрор — сўзда буни тан олиш амал — яхши ишлар билан исботлаш.

Ислом оламидаги барча буюк зотлар раиятни иймонли бўлишга чорлаб келганлар ва ўзлари ҳам мустаҳкам иймонли бўлиш бобида халққа ибрат кўрсатганлар. Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ушбу сатрларни ўқиймиз: “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳақ кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ”. Яъни иймонсиз — одам эмас.

Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланилади, жуда кучли ва ўткир тушунчаларни билдиради. Халқимизда “Иймонсиз!” дейишдан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида худога ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган, даҳрий маъноларидан ташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диёнатсиз тушунчалари ҳам ифодаланади. Бу шундай ашаддий ҳақоратки, ўтмишда шу ҳақоратга асосиз дучор бўлган орияти кучли одам ҳақорат этувчи кимса устидан қозига шикоят қилишгача борган.

Бизнингча, замондошимиз бўлмиш иймонли одамни қисқача шундай тавсифлаш мумкин: эътиқодли, ўзинини аниқ маслағига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-номусли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли ва шу каби фазилатлар соҳибидир.

Ҳурматли китобхонга ушбу тавсифимиз тушунарлироқ бўлиши учун тилга олинган сўзларни бир-икки жумладан шарҳлаб ўтамиз.

ЭЪТИҚОД

Эътиқод — бу ўз фикр ва қарашларига маҳкам, собитқадамлик билан ишониш ва ўзгаларни ҳам ўзидек ҳисоблаб, уларнинг лафзига самимият билан ишонишдир. Эътиқодли одам энг аввало ёлғон гапирмайди. Ёлғон сўзламаган одам ўзгаларни ҳам ростгўй деб билади. Лафзида турмайдиган кимсани бебурд деб ҳисоблаб, ундайлардан ҳазар қилади.

Эътиқод тушунчаси инсон ҳаётининг маъносини, унинг ўзига хослигини ва моҳиятини англаш билан боғлиқдир. Инсон бошқа махлуқотдан фарқ қилиб, онга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга ишгилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тиришиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди.

Эътиқод журъатни, мардликни, фидойиликни тақозо қилади. Буларсиз у қуруқ ғоя бўлиб қолаверади.

МАСЛАК

Маслак — бу ўзига хос ақидалари билан бошқалардан ажралиб турувчи ижтимоий, сиёсий, илмий, ғоявий ва диний йўлдир. Масалан, насронийлар ва мусулмонларнинг диний маслаклари бошқа-бошқадир. Ёки бир фирқага уюшган кишилар сиёсий ва ғоявий жиҳатдан бир маслакда бўладилар. Замона заъли-да, нима қилибди, шу билан осмон узилиб ерга тушармиди, дея ўз ақидаларидан тезда воз кечиб юборувчи кишиларни маслаксиз дейиладди, улар аҳдларида муқим туролмайдилар. Даврнинг қийинчилик ва қарама-қаршиликлари ҳаммаслак киши-

лар орасига нифоқ сололмаслиги керак. Маслагида собит турувчи киши замондан нолимаслиги керак, бу куфрдир. “Замонани сўкманглар, чунки Аллоҳнинг ўзи соҳибзамондир”, дейилади Ҳадиси шарифда.

ТАҚВО

Тақво — бу Аллоҳдан қўрқиш, ёмон ишлардан сақланидир. Шундай фазилат эгалари тақводор ҳисобланадилар. Яъни Ҳадиси шариф ҳукми билан айтсак, “Аллоҳдан қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши”. Аллоҳдан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охиратда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди.

ҲАМИЯТ

Ҳамият — бу ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, ор-номусни шок сақлаш туйғусидир. Шундай интилиш ва туйғуга эга бўлган кишига ҳамиятли одам дейилади. Улар жамиятдаги нопокликларга бефарқ қараб туролмайдилар.

ШАРМ

Шарм — бу ножўя хатги-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадиси шарифлардан бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ножўя қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ножўя хатги-ҳаракатни раво кўрмайди. Маъна шу шармдир.

ҲАЁ

Ҳаё — бу ўзбекча уятдир. “Бир кетган уят қайтиб келмайди”, “Дилда доғ кўтариб юрганга кўра бетнинг қизаргани афзал”, дейди халқимиз. Лекин тилимизда ҳаёсиз ёки беҳаё дейилганда, уятсиз иш қилганда хижолат чекмайдиган, адабсиз кимса тушунилади. “Ҳаё эркак кишига нисбатан табиатан аёл кишида кўпроқ бўлади. Эркак кишилар бемаълол айтадиган баъзи сўзларни аёллар турли андиша ва уялиш туфайли айта олмайдилар”, дейувчилар ҳам бор.

Бизнингча, гап — фақат уятлироқ сўзни айтишда эмас. Гап — амалда ҳаёли бўлишда. Аёлларимизнинг ҳаёли бўлишига боис эркакларимизнинг улардан ҳаёли бўлишни тааб қилишларидир. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгачан ҳаёли бўлишни талаб қилолмайди ва бундай талаб уйғуси унда бўлмайди ҳам.

ОР

Ор — бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш уйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида ҳазар қилиш ёки ўлмаса, обрў-эътибор, фахрларини маъноларини ҳам билдириши мумкин.

Орият — бу ор-номусдан ташқари иззат-нафс, қадр уйғусидир. Одатда ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг иззат-нафсларини, қадрларини юксак тутадилар ва эгаларни ҳам қадрлай биладилар.

АНДИША

Андиша — бу оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб эритилган мулоҳаза, эҳтиёткорлик ҳиссидир. Андишали дам деганда, оқибатини ўйлаб иш қиладиган, юз-хотирли биладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, ибодли инсонни ушунамиз. Одатда андишали одам бетгачопарлик қилайди, фаросат билан иш тугади.

НОМУС

Номус — бу ифбат, бокиралик маъноларидан ташқари ишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, ижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига оғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда номусли одам маънавий қадриятни моддий бойликка алишганини ўзига эп кўрмайди. Қонун тақиқлай олмаган нарзаларни гоҳо номус тақиқлай олади, деган нақл ҳам бор алқимизда.

ВИЖДОН

Виждон — бу кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атвори учун оила, жамоат, жамият ва Ватан олдида маънавий масъулият ҳис этишдир. Шу юксак ах-

лоқий тушунча шахсни ижобий хатти-ҳаракатларга унда ва шунга мойил қилиб, ўз фаолиятига ўзи баҳо бериш олиб келади. Виждонли киши ноҳақ, адолатсиз ишларда газабга келади, буларга қаршилиқ билдиради; ўз фаолиятининг яхши томонларидан қаноатланиб, хурсанд бўлса; ёмон томонларидан норози бўлиб, руҳан эзилади, яъни виждон азобига учрайди. Виждон — туғма хислат деювчилар ҳам бор. Виждон — кишиларнинг яшаб турган шароитига, олган таълим-тарбиясига боғлиқ, деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд. Биз ўзимизнинг турмуш тажрибамизда аслида виждонсиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катта одам бўлиб етишганидан кейин виждонли бўлиш қолганини учратмадик. Виждон кўп ёки оз билимлиликка, бой ёки камбағал бўлишликка, оддий ёки машҳурликка боғлиқ эмас.

ИНСОФ

Инсоф — бу адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси ва қобилияти, ишда, кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилик, баробарлик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. Ўзгани ўз ўрнига ва шунингдек, ўз ўрнига ўзгани ҳаёлан қўйиб кўриш ҳам инсофга киради. Тўқ очни бой камбағални, бахтли бахтсизни, толеи баланд толеи забунни, омадли омадсизни, соғлом беморни ўз ўрнига қўйиб кўролса ва аксинча ҳам худди шундай бўлса, олагулистон — инсофлилар сафи кенгайиб кетади.

Инсоф тушунчаси Шарқ фалсафасида шундай талқи этилади. Инсоф — бу кишининг муайян жамиятнинг ахлоқ меъёри нуқтаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва ахлоқий баҳолашидир. Инсоф — виждонли одамнинг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, ундички қониқиш пайдо бўлади, виждон пок бўлади, атайки нотўғри бажарса, инсофдан чиққан бўлади. Инсоф кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса бунда у қалб амри тарзида бўлади.

Муайян кишининг хоҳ шахсий, хоҳ ижтимоий хулқ атворида учраган ҳар қандай сохталик, ҳар қандай мунофиқликни жамоа инсофсизлик сифатида қаттиқ қоралайди. Хуллас, инсоф — кишининг жамият олдида, теварак атрофидаги кишилар олдида ўз хатти-ҳаракати билан маънавий масъулиятини ҳис этишининг ифодасидир.

“Инсоф — дин соф” деган нақл бу тушунчанинг нақар теран мазмунга эга эканлигидан далолат беради.

ГУРУР

Она тилимиз асрлар бўйи халқимиз томонидан зарга-эна сайқал берилиб, шундай мукамал қилиб яратил-инки, у орқали ҳар қандай маъно ва тушунчаларни, улар-инг энг нозик ва ҳарир жиҳатларигача аниқ ва тиниқ фодалаш мумкин. Яъни неча минг йиллар давомида хал-имиз онги тўлишиб бораверган, унда ҳосил бўлган ту-шунчаларни ўз туб сўзларимиз билан ҳам, ўрнида жаҳон-дилларига оид сўзлар билан ҳам, янги-янги сўзлар яратилиш-ситаси билан ҳам ифодаланган. Шу тариқа тил бисоти-эийб келган. Тилимиздаги гурур, фахр ва ифтихор сўзла-ини олиб кўрайлик. Булар бир-бирига яқин маъноларни-иладтса-да, айни бир пайтда бир-биридан муайян дара-ада фарқланувчи тушунчаларни ҳам билдиради.

Шахс гурури — бу фахрдир. Ҳар бир шахс ўзининг ютуқ-аридан мамнуният ҳиссини туяди. Ота-она қобил фар-индларидан, устоз истеъдодли шоғирдидан, ёзувчи яхши-аридан, боғбон сўлим боғидан фахрланади ва ҳоказо.

Инсон ўз кучига ишонган ва бу билан фахрлана олган-қдирдагина бирор нарсага эриша олади. Бу кадр-қим-атини англаш ақлли одамни янада камтарин, янада са-этли қилади. Киши учун ўз қобилиятидан ортиқ даража-и гурурланиш ҳам, ўз-ўзини ерга уриш ҳам ярамайди. 3-ўзлигича қола билган одамнинг гурури бус-бутундир.

Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ,-моғдорлик қилмоқ — булар такаббурликка киради. Ҳади-и шарифларда айтилишича, Аллоҳ энг ёмон кўрган нар-лардан бири такаббурликдир. Ҳатто масжидга гердайиб-рган одамнинг намози қабул бўлмас экан. “Манман-лк заволга, камтарлик камолга етаклайди”, деган нақл-унга ишора бўлса керак. Киши шундай яшани жоизки,-инг ютуқларидан ўзи ҳам гурурлансин, лекин ундан-ўра кўпроқ оила аъзолари, хеш-ақраболари, маҳалла-йи, қолаверса, бутун мамлакати фахрлансин, фахрим-эб эъозласин.

ИФТИХОР

Миллий гурур — бу миллий ифтихордир. Миллий иф-тихор миллат ўзини яхлит ижтимоий бирлик эканлигини-тгли равишда ҳис қилишидир. Бу шундай бир кучли руҳий

ҳолатки, у туфайли тарихий бирлик, қон-қариндошли тил, маданият, маънавият, иқтисодий ҳаёт ва келажак билги миллат вакиллариининг қалбидан чуқур ўрин олади.

Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгининг негизидир. Миллий бирдамлик етук ва мукаммал маънавий фазилат сифатида, миллий онги ривожланган миллатларда тўлароқ намоён бўлади. Маҳаллийчилик ва гуруҳборликлар миллий бирдамлик ҳиссиётининг кучсизланишига олиб келади.

Миллий ифтихор миллат маънавий камолотининг барча жиҳатларини, мероси ва бугунги қадриятларни ўз ичига олади. Миллий истиқлол натижасида эришилган ва эришилажак иқтисодий ва маънавий ютуқлар кўпайгани сарф Узбекистон билан фахрланиш ҳисси — миллий ифтихор шунчалик кучайиб бораверади. Миллий ифтихор мамлакатимизнинг барча фуқаролари учун бирдек тегишли е унинг юксала бориши учун барча фуқаролар баробар масъулдирлар.

Хулласи калом, юқоридаги шарҳларимиздан ҳам кўринадик, Иймон сермаъно, табаррук, муқаддас сўз ва ҳосиятли тушунчадир. Бир сўз билан айтганда, иймонли одам рисоладаги фуқародир. Бу Узбекистон Республикасининг Конституциясига, Парламентимиз томонидан қабул қилинган фуқароликка доир қонун-қоидаларга ҳам мо келади.

ОНГ

Хўш, онг нима? Бу арабий “ақл” сўзининг ўзбекчасидир, деювчилар ҳам бор. Умуман, бу гап нотўғри эмас, лекин онг ва ақл ибораларининг ўртасида тафовут ҳам бо.

Исломиий таълимотга кўра, “Аввалу ма холақо-ллоҳ ақла” — Аллоҳ яратган илк нарса Онгдир.

Онг сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ ишлатилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносига қўлланилади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, он ва ақл атамалари билдирган маънолар бир-бирига мо келади, онг ҳам, ақл ҳам одам миясининг маҳсулидир. Одам онглайди (англайди), бошқача айтганда, ақл юритади фикрлайди.

Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабати унинг онгида юз беради. Сиёсий онг, ижтимоий онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқеликнинг киши миясида унинг бугун руҳий фаолиятини ў

чига олган ва, албатта, маълум мақсадга йўналган ҳолда кс этиши онгнинг зуҳуридир. Онг, шунингдек, кишининг уҳий, руҳоний, сиёсий, фалсафий нуқтаи назарлари, диний, бадий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ўжтимоий онг деганда ана шулар назарда тутилади.

Онгли киши дейилганда онгга эга, ақл-идрокли одам ушунилса, онгли ҳаёт иборасида эса, бир мақсадга йўналтирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижтимоий дётни, ўзининг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик буртини тушунадиган, тушунган, онги юксак одамга нисбатан онгли ибораси жуда тўғри келади. Муайян тушунчлага, билимга, кўзи очилган, маданиятли кишига ҳам онгли ибораси мос тушади. Онгли равишда фикр юрини — бу онг, ақл-идрок билан иш тутишдир. Одам атайини, кўра-била туриб ҳам, яъни онгли равишда бирор ёмон ишни қилиши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади.

Одамнинг заковат даражалари — фаҳми, идроки, эҳли, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо деганимиз эси, мияси бугун деганимиз бўлади. Ақли қисқа ки калта десак, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тутилади. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза, таслаҳат маъноларини ҳам ифодалаши мумкин. Масалан, ақли билан иш тугди, десак, мулоҳаза билан, ўйлаб иш қилгани маълум бўлади. Хуллас, ақл сўзи тилимизда урли нозик маъноларни ифодалашда қўлланилади. Чунинчи, ақл бовар қилмайди, яъни одам ишонгиси келмайди, тасаввур қилиб бўлмайди, ақли шошди, яъни одам айрон қолди, ажабланди; ақлини олди — одамни мафтун қилди ва ҳоказо.

Мия фаолияти билан боғлиқ иш ақлий меҳнат дейилади. Бу ўринда интеллектунал меҳнат ибораси ҳам қўлланилиши мумкин.

Ақли тўлиқ одам доно дейилса, ақли ожиз одам аҳмоқ ки тентак саналади. Бу мисолларнинг бари оддий сўзлашув тилига оиддир.

Онг ва ақл тушунчаларининг туб моҳияти ҳақида бир из бўлса-да, тўхталиб ўтдик. Энди ушбу тушунчаларга фалсафий томондан ёндашишга киришамиз.

Онг — воқеликни, яъни борлиқдаги нарсаяҳодисаларни кс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. Одамнинг онги жуда кўп нарсаяҳодисаларни билиш қувватиая эга. Лекин шу билан бирга фақат Аллоҳ таолога теишли нарсаяҳодисалар ҳам борки, булар инсон измиая иродасидан хориждадир.

Онг тил билан боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодаларидан бирини топади. Онг тилда моддийлашгач, онг фаолиятининг самаралари авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади.

Онг маданий нарсаларда, онгли меҳнат маҳсулларида, санъат, адабиёт, меъморчилик ва шу каби соҳаларда муржа ссамлашади.

Фалсафада **ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг** деган тушунча мавжуд. Бу тушунчага икки хил қараш бор: маркесчилардан ўзга деярли барча файласуфлар, шу жумладан, Шарқ файласуфларининг қараш ва маркесчиларнинг қараш. Маркесчилар ижтимоий ҳаётнинг асосини ижтимоий борлиқда қўрадилар ва ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деб ҳисоблайдилар.

Шарқ мутафаккирлари эса маънавий ҳаёт жамият таъриқийгини, кишилар фаолиятини белгилайди, деб таълим берадилар. Шу билан бирга улар ижтимоий ҳаёт билан ижтимоий онг ўртасидаги муносабатлар мураккаб эканлигини таъкидлайдилар, ижтимоий онг ижтимоий борлиқ билан, давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва бошқа шу кабилар билан боғлиқ эканини уқтирадилар. Биз мана шу фикрларга қўшиламыз ва ёқлаймыз.

Ижтимоий борлиқ ўзгариши билан ижтимоий онг ҳам ўзгара боради. Мана ҳозир, Ўзбекистон миллий мустанқилликка эришгач, жамиятимизда шундай ҳол юз беряпти. Сир эмас, бугунги кунда республикамызда ижтимоий онг ижтимоий ҳаётдан орқада қоляпти. Фуқароларимизнинг ҳаммалари ҳам замона талаблари даражасида одимляпти, деб бўлмаиди, ўтмиш сарқиглари ҳам мавжуд (улар жуда яшовчан бўлади), ҳатто айрим файласуф олимларимиз ҳам эскича фикрлашдан қутула олганлари йўқ.

Шу билан бирга ижтимоий борлиқда рўй берган тарихий воқеалар кишиларнинг маънавий маданиятини тубдан қайта яратмаиди. Бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Балки кишилиқ тарихида яратилган маънавий маданият аждоддан авлодга ўтиб, олгин мерос бўлиб хизмат этаверади. Бу ерда гап шундаки, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар ана ўша олгин меросдан кенг фойдаланишни, тарғибу ташвиқ этишни, умумхалқ мулкига айлантиришни жорий этиши ҳам мумкин. Ва аксинча, бу йўлда тўғоноқ бўлиши ҳам мумкин.

Масалан, мустанқилачилик ва шўролар тузуми маънавий бойлигимизни яшириш, топташ ва ундан фойдала-

нишга қарши қаратилган сиёсатни олиб борган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт тарзи ўзгарди. Ижтимоий онг мевалари умумхалқ бойлигига айланиб бормоқда.

Президент Ислом Каримовнинг ҳозирги кунда маънавият соҳасида олиб бораётган йўлини шундай таърифлаш мумкин: ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг бир-бирига уйғун ва бир-бирига боғлиқ тушунчалар бўлиб, ижтимоий онгдаги илғор ғоялар ва назариялар жамиятни раваннақ эттиради; Ўзбекистон жамиятида ижтимоий онгнинг роли бундан кейин ҳам тобора ошиб бораверади, ижтимоий тараққиёт қонунилари республика халқи манфаатларига хизмат қилаверади, кеча ва бугуннинг, кечмиш ва келусининг, аجدод ва авлоднинг маънавий бирлиги ва уйғунлиги келажаги буюк давлат қуришда асосдир.

Энди ижтимоий онг шакллари ҳақида сўз юригамиз. Ижтимоий борлиқнинг ва моддий ишлаб чиқариш усулининг кишилар онгида ўзига хос тарзда акс этиш шакллари ижтимоий онг шакллари дейилади. Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат, адабиёт, фалсафа шаклларида ўз ифодасини топади.

Ижтимоий онгнинг шакллари оламнинг — табиат ва жамият (жамият эса турли салоҳиятга эга кишилардан иборат)нинг бойлиги, серқирралиги ва турли-туманлилигидан келиб чиқади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафкурада давлатнинг ички ва ташқи сиёсати зуҳур этади; ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабатларини, ўзларини туғишларини тартибга солиб турувчи одоб, хулқ меъёри ва қоидалари акс этади; фанда табиат ва жамият муайян қоидалари мушоҳада ва муҳокама этилади, илмий хулосалар чиқарилади.

Ижтимоий онг шакллариининг инъикос асоси турлича эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос эттириш усули ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъат воқеликни бадиий тимсоллар орқали акс эттиради, фан эса билим ва тушунчалар орқали иш кўради.

Марксчи файласуфлар дейдиларки, “ижтимоий онг шакллариининг айримлари жамиятнинг ҳамма даври учун зарур бўлиб, жамият тараққиёти билан ривожланиб, аҳамияти ортиб борса, баъзилари жамият тараққиётининг маълум даврида пайдо бўлиб, маълум даврида йўқолади. Ахлоқ, санъат каби онг шакллари жамиятнинг ҳамма давр-

лари учун зарур бўлиб, коммунистик жамиятда аҳамияти ортиб, ривожланиб боради. Бироқ дин эскилик қолдиги сифатида социализмдаёқ кераксиз бўлиб қолади, коммунистик жамиятда эса тамоман йўқолиб кетади” (Ўзбек Совет Энциклопедияси, Тошкент, 1973, 548-бет).

Бундай “назария”ларнинг сохта эканлигини турмушнинг ўзи эндиликда тўла-тўқис исботлаб қўйди. Ҳатто ўша сатрларнинг муаллифлари бўлмиш “файласуфлар” ҳам бутунги кунда, аниқроғи, Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришиб, фуқароларга виждон эркинлиги берилгач, диндор бўлиб қолишди. Уларнинг бу қилмишларини сабаби тирикчиликка, замонасозликка йўйиб, афв эгини мумкин ва лозим, агар улар ва улар кабилар билиб-билмасдан қилган ишлари учун астойдил тавбатазарру билдирсалар. Аллоҳ таолонинг марҳамати улуғ, даргоҳи кенг, ажаб эмаски, мағфират эттай, ишшооллоҳ. Аллоҳ кечиргувчи буюк зотдир.

Дин одамзоднинг азатий ва абадий йўлдошидир. Ер юзидаги биринчи инсон Одам Ато айни пайтда алайҳиссалом, яъни Яратганнинг элчиларидан бўлган. Маълумки, ҳеч бир банда Аллоҳни кўзи билан кўрмаган, ақли билан, тафаккур қилиб англаган. Одамнинг диндорлиги, қайси бир динга эътиқод қилиши — бу энди бошқа масала.

Юртимизда фуқаролар бу борада ҳам тўла эркиндирлар. Диёримизда ижтимоий онг ва унинг деярли барча шакллари нақадар юксаклиги ва ривожланиб бораётгани мана шунда ҳам кўринади. Демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлатдагина худди шундай бўлади.

АҚЛ

Энди Ақл атамаси ва тушунчаси, булар билан боғлиқ айрим нарсалар ҳақида сўзлаймиз. Зотан шахсий ва ижтимоий турмушимизда бу ибора ишлатилмаган соҳа йўқ ҳисоби. Туркий тил султони Алишер Навоий ёзмишлар:

Кишининг бу вақт иккидур ҳолати,
Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Навоий асарларида ақл билан боғлиқ шундай ибораларни учратамиз: **ақл аҳли** — ҳушёр онг эгалари; **ақл восвоси** — ақл васвасаси, мафтунлик, ақл тўлқини; **ақл деҳқони** — онгли тушунча, мулоҳаза, тажрибали, онгли киши; **ақл кўйи** — ақл-идрок йўли; **ақл мезони** — онг, ақл ўлчови,

тарозуси; **ақл муҳандислари** — донишмандлар, олимлар, билимдонлар; **ақл оллида** — онгли тушуниш бўйича, ақлан; **ақл пири** — тафаккур устози — фаросатли кишилар; **ақл саррофи** — ақл заргари, ақл баҳоловчиси; **ақл уйи** — мия, фикру хаёл; **ақл хирмони** — ақл мужассамлиги; **ақл чирн** — ақл кучи, ақл қуввати; **ақл эшиги** — ақл йўли, онгли йўл; **ақл ўти** — зехн ўткирлиги, хушёрлик; **ақл қуши** — бунга изоҳ ҳожат эмас; **ақл ҳисоби** — онг доираси, чегараси; **ақлдин бегона** — телба; **ақли жавоҳирунос** — етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунувчи нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; **ақли зойил** — ақли кетган киши; **ақли зулмоний** — хира ақл, ўтмас зехн; **ақли кулл** — энг етук ақл; **ақли маслаҳатбин** — маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи ақл; **ақли мушарраф** — соф, шарафли ақл; **ақли мустақим** — иккиланмайдиган, тўғри ақл эгаси, қатъий фикрли одам; **ақли мусоҳиб** — фаҳм-фаросатли киши; **ақли оз** — ақлдан адангмоқ; **ақли салоҳ** — тўғри, соғлом фикр; **ақли саркаш** — итоатсиз, ўжар, қайсар, бўйин товловчи ақл; **ақли ситамкора** — жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; **ақлу фаҳми хурдадон** — нозик ақл-фаҳм; **ақли худбин** — фақат ўзини ўйловчи шахс; **ақли хурдабин** — ўткир, сезгир, нозик ақл ва ҳоказолар.

Юқорида биз Алишер Навоий асарларида ақл сўзининг 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини маълум қила олганига шоҳид бўлдик. Демак, ақлнинг ўзи битта, лекин одамларнинг ақлий даражалари кўпдир. Барча одамлар ақлга эгаликлари билан бирдирлар, лекин ақлий даражалари билан бир-бирларидан фарқлидирлар. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси ақл даражалари жиҳатидан, миллионнинг бирича бўлса-да, фарқланадилар. Бир хил даражали ақлга эга лоақал икки киши бўлмас керак, деб ўйлаймиз. Ялпи олганда, ақл эгаларини икки сифатли деб ҳисоблаймиз.

Биринчиси — некбин ақл эгалари, иккинчиси — худбин ақл эгалари бор.

Некбин ақл эгаларидаги ақл инсониятга эзгулик келтиради, **худбин ақл** эгаларидаги ақл фақат унинг ўзига наф келтиришнинг пайдан бўлади; наф етмагандан кейин нима ҳам бўларди, яширин зиён келтиради-да.

Хурматли китобхон, атрофингиздаги одамларни синчиклаб бир кузатинг-а, ажаб эмаски, сизлар ҳам шуни сезасиз-да, фикримизга қўшиласиз.

Ақл бобида Алишер Навоий ижодиётидан келтирганимиз каби мисолларни бошқа мутафаккир ижодкорлари алломалар асарларидан ҳам кўйлаб келтириш мумкин.

Ўрта асрларда шарқ мамлакатларида, жумладан, Туркистон фалсафасида “Ақл ал-фаъол” деган тушунча қўлланилган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада. Форобий, ибн Сино, ибн Рушднинг фалсафий таълимотларида Ақл ал-фаъол оламнинг вужудга келишида — дунёвий ақл шаклида биринчи сабаб Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий ақл инсондаги индивидуал ақлнинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради.

Ҳар бир инсон ақли, ўз навбатида дунёвий ақл билан бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий ақли оламни борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг бошланғичи, асоси ҳақидаги билимларни ўзлашгиргандан сўнг дунёвий ақлга бирлашади, уни бойитади. Шахсий ақлий билим билан бойиган дунёвий ақл яна инсон ақлларининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Шарқнинг илғор мутафаккирлари Ақл ал-фаъол таълимотидан ақлнинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тараққиётидаги аҳамиятини исботлаш ҳаракатида бўлдилар. Дунёвий ақл билан инсон шахсий ақлнинг муносабати ҳақидаги таълимот жамият маънавий маданиятининг узлуксиз бойиб бориши, инсон ақл-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси билан мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-маданият соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифодалайди.

Шу ўринда буюк қомусчи олим Абу Али ибн Синонинг мамлакатимиз Шарқшунослик илмий-тадқиқот институти хазинасида сақланаётган қўлёзма асари бўлмиш “Ақсом ул-улум ул-ақлия” (“Ақлий билимлар таснифи”)ни мухтасар шарҳлаб ўтамиз.

Муаллиф бу асарида ўз замонасидаги илмлар тизимининг таснифини беради, мусулмон шарқидаги фалсафий билимларни санаб ўтади, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф бериб, вазифасини кўрсатади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига — назарий ва амалий илмларга бўлади. Назарий-фалсафий илмларни инсон фаолияти боғлиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги ҳақиқий билимлар, деб таърифлайди. Амалий билимларнинг асоси инсон фаолиятидир. Назарий билимлар ҳақиқатни билишга, амалий билимлар эса яхши ишларни бажаришга қаратилган.

Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади: куйи даражадаги илм — табиатшунослик; ўрта даражадаги илм — математика; олий даражадаги илм — метафизика.

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: шах ҳақидаги илм; инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм; давлатни, мамлакатни бошқариш илми.

Асарда ўша даврда мавжуд илми нуҷум — мунаҷжимлик, илми фалакиёт — астрономия, ҳандаса — геометрия, тиб — медицина каби 29 илм тармоғи тилга олинади. Мантиқ илми хатоликлардан сақланиш қуроли, деб таърифланади.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ

Бугун жамиятимизда янгича муносабатлар қарор топаётган, янгича турмуш тарзи шаклланиб бораётган экан, ақл билан боғлиқ яна бир муҳим масала — яъни шўролар даврида кўп тилга олинмаган ақида — ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар деган тушунча хусусида ҳам тўхталиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Марксча файласуфлар фикрича, кишилар ўртасида тарихан таркиб топган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралишини, жисмоний меҳнат кишиларининг синфий эксплуатация асоси бўлиб қолишини ифодалайдиган муносабатларга ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик, деб айтилади.

Шу таълимотга кўра бу қарама-қаршилик ўз фаолиятига кўра ўткинчи, тарихий характерга эга бўлиб, жамият моддий ишлаб чиқаришининг тараққиётидан бевосита келиб чиқармиш. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш воситаларининг алоҳида гуруҳлари хусусий мулкига айланиши, зарурий равишда жамият аъзоларининг ҳам икки қатга гуруҳга — моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат ходимларига ажралишига сабаб бўлармиш. Ақлий ва жисмоний меҳнатнинг бир-биридан ажралиши аста-секин улар ўртасидаги қарама-қаршиликни келтириб чиқарармиш. Капитализм даврида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик бениҳоя кескинлашиб, айни вақтда шу жамиятда мазкур қарама-қаршиликларни тугатишнинг имкониятлари юзага келармиш. Бу кескинлик инқилобий йўл билан ҳал этилармиш.

Марксизм-ленинизм асосчилари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликларни

инқилобий тарзда тутатишнинг асосий йўлини кўрсатиб беришган. Бу йўл оломонни исёнга чорлашдир. 1917 йилги Октябр тўнтариши оқибатида Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирида пролетариат диктатураси ўрнатилди, хусусий мулкчилик йўқ қилинди. Лекин барибир марксчи-ленинчилар белгилаб берган йўл одамзод табиатига ёт эди.

Қанчалар зўравонлик қилинмасин, халққа қарши қанчадан-қанча қатағонлар уюштирилмасин, инсоният табиатига, кишилик турмушига ёт бўлган совет тузуми етмиш йилга борар-бормас барҳам топди. Социалистик лагеръ деб аталувчи мамлакатларда ҳам деярли шу ҳол юз берди.

Марксчилар, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар фақат социалистик тузумдагина бартараф этилади, деб даъво ҳам қилган эдилар. Ҳатто бунга соддадил одамларни ишонтирмоқчи ҳам бўлган эдилар. “Социализм буюк социал проблемаларни ҳал қилди...ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар тутатилди. Ишчилар, деҳқонлар, интеллигенция туб манфаатларининг умумийлиги заминида совет халқининг бузилмас социал-сиёсий ва гоаявий бирлиги вужудга келди” (КПСС XXII съезди материаллари, Тошкент, 1962, 362—363-бетлар).

Ҳақиқатда эса совет халқи, унинг “бузилмас социал-сиёсий ва гоаявий бирлиги вужудга” келмаган эди. Аслида бу ҳолатни турли халқ ва элатлардан иборат совет қурама аҳолиси, мажбуран бир хил паспорт берилган совет фуқаролари “бирлиги” дейиш тўғрироқдир.

Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, касални яширсанг иситмаси ошқор қилади, дейди доно халқимиз. Орадан кўп ўтмай, совет сиёсатчи ва файласуфлари масалани бошқача талқин эта бошладилар. Илгари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар деган тушунчадаги “қарама-қаршиликлар” ибораси ўрнига “тафовутлар” иборасини қўллашга киришдилар. Шакл ўзгарди-ю, мазмун ўша-ўшалигича қолаверди.

“Коммунизмнинг биринчи фазаси — социализм даврида ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутлар узоқ вақт сақланади; бу тафовутлар ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни тутатиш орқали ҳал этилади, бунинг учун жисмоний меҳнат вакиллари-нинг маданий-техник савиясини ақлий меҳнат ходимлари даражасига кўтариш талаб қилинади; жисмоний меҳ-

нат вакилларини ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда олий ва махсус таълим олиши зарур, бу ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутни тугатиш йўлларида биридир”, дея Марказдан кўрсатма берилди.

Натижа шу бўлдики, олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида кечки ва сиртқи бўлимлар, факультетлар кўпилаб очилди. Билим олиш ёки малака ҳосил қилишга эмас, нима қилиб бўлмасин, дипломли бўлишга ружу қўйилди. Билим олишга уқуви бор ҳам, уқуви йўқ ҳам кечки ва сиртқи ўқишга ўзини урди. Ҳатто кўпчилик ўқув юртлирида, жумладан, Тошкент Политехника институтида кундузи ўқийдиган талабалар сонидан кечки ва сиртқи бўлимларда ўқийдиган талабаларнинг сони ошиб кетди.

Бироқ ихтисослик даражаси, таълим-тарбия савияси насаёди. Бу орада қанчадан-қанча ишчи ва деҳқонлар малакаларига пугур етди. Шўролар тузуми кампаниябоз тузум эди. Бу ҳам навбатдаги кампаниялардан бири эди. Ҳақиқий билим эгаларининг сони ошмади, балки дипломлилар кўпайиб кетди. Ҳатто матбуот ҳар минг киши бошига ҳисоблаганда олий маълумотлилар (аслида қуруқ дипломлилар дейилса тўғри бўларди) бўйича Совет Иттифоқи энг ривожланган мамлакатлардан ҳам ўзиб кетди, дея жар соларди. Аслида эса бу кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас эди.

Марказ, шунингдек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни йўқотиш илинжида қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш, қишлоқ жойлардаги хутор системасини йўқотиш масаласини ўртага қўйди. Бунинг натижаси шу бўлдики, асрлардан бери қадрдон тоғлиқ қишлоқларида яшаб келаётган аҳоли водий ва воҳаларга кўчириб келтирилди, у қишлоқлар ҳувиллаб қолди; нисбатан кичик қишлоқлар ҳам йўқ қилинди, ўрни пахтазорга қўшиб юборилди. Кўпчилик тарихчи ва файласуф “олим”лар бу сиёсатни олқишлаб, докторлик ва номзодлик диссертацияларини ёқладилар, “коммунистик меҳнат бригадаларининг, новаторлик ҳаракатларининг вужудга келиши, фан билан ишлаб чиқаришни чамбарчас боғлаш, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги ажралиш ва тафовутларни тугатишнинг конкрет воситаларидир”, дея сохта хулосалар чиқардилар.

Шу билан бирга, “Ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат орасидаги тафовутларни тугатиш коммунистик жамият қурувчилар”ни тарбиялаб етиштиради, социалистик ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиради, меҳнат унумдорлигини оширади, деб ҳисобладилар.

Буларнинг бари ҳаётий заминдан ажралган бўлиб, собиқ КПСС XXII съездининг материалларига бир юзаки аксадо эди, холос. Уша материалларда, жумладан, бундай дейилган эди: “Коммунизм галаба қилгач, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетади. Интеллигенция алоҳида социал қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ўз маданий-техника савияси жиҳатидан ақлий меҳнат кишилари даражасига кўтарилади”.

Йўқ, ҳеч қачон коммунизм бўлмаганидек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетмайди. Жамият равнақ эта борган сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савиялари, малакалари, иш унумдорлиги оша боради, дейилса ҳақиқатга яқин келади. Шу билан бирга ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бир жойда турғун бўлиб турмайди, боғиб бораверади.

Интеллигенция алоҳида қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ақлий меҳнат кишилари қаторига кўтарилади, дейиш ҳам нотўғри. Биринчидан, умуман олганда, зиёлиларни ишчи ва деҳқонларга қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Бу халқ манфаатини кўзловчи, миллатим деб яшовчи, элим деб, юртим деб рост сўзни айтган зиёлилардан ўч олинган йиллардан қолган иллатнинг бир кўринишидир.

Илғор зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, бободеҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — халқ манфаатидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мамлакатнинг фуқароларидир. Масала моҳиятига шундай қарамоқ керак ва шундан келиб чиққан ҳолда иш тутмоқ, фикр юритмоқ зарур. Бир халқни касб-кори, мутахассислиги, иқтидори, лавозими ва шу каби белгиларга қараб қатламларга, синфларга бўлиш миллатни бирлаштирмайди, балки уни пароканда қилади.

Қолаверса, кишилик жамияти яратилибдики, ижтимоий меҳнат тақсимоти деган нарса бор. Биров деҳқончиликка, биров чорвачиликка, биров савдога, биров саноатга, биров муаллимликка, биров бастакорликка ва шу каби ҳунарларга табиатан мойил, уқуви ҳам шунга монанд, лаёқати, иқтидори, қобилияти, истеъдоди шунга мос ва хос.

Беш қўл баравар эмас, касб-корлар ҳам турли-туман. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан аъло даражада келадиган юмушни бажарса, бундан ўзига ҳам, жамиятга ҳам нафкатга бўлади, иши унади ва осон кўчади, шунда беҳуда уринишлар, бекорга вақт сарфлашлар, турмушдан кўнгли

тўлмаслик ҳоллари бўлмайди, энг муҳими, бировларга гайирлик қилишларнинг олди олинади, ҳар ким табиат берган лаёқати бўйича фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнати билан топганига қаноат ҳосил қилиб, завқли ҳаёт кечиради.

Ҳозир Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти амалда. Ҳар бир фуқаро қонун йўл қўйган соҳаларда қонуний фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, мулкдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқдан барча фуқаролар фойдаланишларига йўл очиқ. Бундан буёғи эса фуқаронинг табиат берган укуви, истеъдоди, интилиши, тиришқоқлиги, меҳнатсеварлигига, яъни ўзига боғлиқдир.

Халқнинг умумий билим савияси, маданияти, маърифийи, маънавий даражасининг янада юксала бориши учун ҳамма-ҳамма масъулдир.

ТАФАККУР

Тафаккур ибораси арабча “фикр” сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. XI асрда тилимизда онг, ақл, тафаккур сўзлари билан бирга соф туркий сўз “ўт” ишлатилган. “Ўгит” сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Турк хоқонлигида сарой амалларидан бири “ўтилик” деб аталган, бу лавозим эгаси маслаҳатчилик, васийлик билан шуғулланган.

Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган ва ижтимоий фаолиятдан эл-юртига наф етадиган сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолоддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳоддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби уламолар айни пайтда улуғ мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди.

Амир Темур, Хусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат тафаккури устунлик қилган бўлса, Улугбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди. XX асрнинг биринчи чорагига келсак, ўзбек жамиятида етакчи ғоя жадидчилик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар.

Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини рўёбга чиқарди. Президентимизнинг теран давлатчилик сиёсати аввало унинг мутафаккирлиги самарасидир.

ФИКР

Фикр сўзи жонли тилда ва матнда ўзига хос турли маъноларни ифодалайди. Фикр бирор нарса ёки киши ҳақидаги ўй ёки ҳаёлни англатиши мумкин. Масалан, “Фалончининг фикри бошқа ёқларда кезди” десак, унинг ҳаёлини назарда тутган бўламиз. “Фикрга толди” — қаттиқ ўйланиб қолди. “Фикр юргизди” — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди.

Фикр сўзи бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланилади. “Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?” десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади.

Фикр сўзи ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. “Фалончи бу фикридан қайтди” — демак, ниятидан воз кечибди. “Фикрига тушди” ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди.

“Фалончи ўғлини уйлантириш фикрига тушди” — демак, тўй қилишга жазм этибди.

Фикр сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. “Фалончи шундай фикрга келди” — демак, шундай хулосага келибди.

Фикр тушунча, билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Масалан, “одам фикрни китобдан олади”, дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда.

Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам фикр сўзи ишлатилиши мумкин. Масалан, “Ўткан куллар” рўмонининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда “Отам-

нинг ҳам, ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан”, дейди. Янги фикр ёки эски фикр дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФАЛСАФА

Фалсафа аслида юнонча бўлиб, донолик, донолик ҳақида фан деган маънони билдиради. Фалсафа — ижтимоий онг шаклларида бири; борлиқ ва билимнинг умумий тамойиллари, инсон билан дунёнинг муносабати ҳақидаги таълимот; табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг умумий қонунилари тўғрисидаги фан. Бу фан дунёқарашларнинг умумлашган тизимини яратиш ва унда инсон ўрнини кўрсатишга қаратилган, у инсоннинг дунёга бўлган муносабати, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа қарашларини тадқиқ этади.

Фалсафа дунёқараш сифатида ижтимоий манфаатлар, сиёсий ва мафкуравий қарашлар билан узвий боғлиқ. У ижтимоий борлиққа фаол таъсир кўрсатиб, янги ғоялар ва маданий бойликларнинг шаклланишига имкон беради.

Фалсафа атамаси илк бор Пифагорда учрайди. Уни алоҳида фан сифатида Шарқда устози аввал деб эътироф этилган Афлотун асослаган. Фалсафа дастлаб инсоннинг борлиқ, олам ва ўзи ҳақидаги билимлари мажмуи сифатида пайдо бўлган. Фалсафага узоқ даврлар мобайнида фанларнинг фани, ҳамма фанларнинг устидан турувчи, уларни мутлоқ ҳақиқат билан таъминлайдиган фан сифатида қараб келинган, ҳозир ҳам шундай деювчилар бор.

Фалсафа яхлит дунёқараш бўлиши билан бошқа фанлардан фарқланса-да, лекин улардан ажралган қандайдир умумий тизим эмас, балки у бошқа ҳамма фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган, уларга асосланадиган, уларга ҳам асосланиши учун хулосалар берадиган, билишнинг умумий услубиятлари билан таъминлайдиган фандир.

Фалсафий билишнинг асосий услуби назарий тафаккур ҳисобланиб, у инсоният тажрибаси мажмуига, барча фан ва маданият ютуқларига таянади.

Ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосий назарий масаласи — тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг моддийликка, субъектнинг объектга (зарранинг ўзакка) муносабати масаласидир. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишига, яъни онгдан моддий дунё пайдо бўлган ёки, аксинча, моддий дунёдан онг дунёга келган дейилишига қараб, фалсафа икки катга ижтимоий-сиёсий гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни

маслак, уларга мансуб кишиларни ҳаммаслак дейилади. Бу маслаklar — идеализм ва материализмдир, бошқача айтганда руҳониятчилар ва моддиюнчилардир. Собиқ Шўролар Иттифоқининг парчаланиб кетиши материалистик фалсафанинг мағзи пуч эканлигини амалда кўрсатиб қўйди.

Дастлабки фалсафий таълимотлар қадимги Шарқ: Миср, Ҳинд, Чин ва Туронда вужудга келган. Туронда илк фалсафий таълимотлар зардўшгийлик динининг муқаддас китоби “Овесто” да ифодаланган. Зардўшгийлик таълимоти асосида икки қарама-қарши куч — нур ва зулмат, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ётади.

Милодий сананинг илк асрларида Шарқда Маний таълимоти пайдо бўлиб, Туронга ҳам кенг ёйилди, III асрда маздакий таълимоти вужудга келди. Маздакийлик кишилар ўртасида тенглик бўлиши ғоясини илгари сурса, монийлик ювош, итоаткор бўлишни тарғиб қилди. Бу таълимотга қаттиқ берилиб кетган Шарқий Туркистондаги айрим элатлар ўз давлатчилигини бой бериб, бошқаларга қарам бўлиб қолишган.

Қадим Юнонистон ҳам фалсафа ўчоқларидан ҳисобланади. Гераклит, Демокрит, Эпикур, Лукресий, Сократ (Сукрот), Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту) каби юнон файласуфлари инсоният тарихида ёрқин из қолдиришган. Айниқса, Сукрот, Афлотун ва Арасту Туронда ҳам машҳур бўлишган.

Маълумки, дин ҳам фалсафий таълимотдир, шу билан бирга дин илоҳий таълимот ҳисобланади. Илк ўрта асрларда Ғарбий Оврупода насроний (исовий) дини, Яқин ва Ўрта Шарқда ислом дини ҳукмрон дунёқараш бўлиб қолади.

Ислом дини 8—9-асрлардан бошлаб бутун Туронга кенг тарқала бошлади ва туркий халқларнинг онги ва турмуш тарзига кенг сингиб кетди. Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино каби туронлик буюк қомусчи олимлар жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккури равнақиға улкан ҳисса қўшдилар. Улар ўз даврларидаги деярли барча фан соҳаларига доир асарлар яратдилар, шунингдек, юнон фалсафий меросини Шарқда кенг тарғиб қилдилар. Бу мутафаккирларнинг таълимоти Ибн Рушд, Умар Хайём, Ибн Холдун, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқаларнинг ижодига, айни пайтда, Овруподаги илғор тафаккур ривожига, ҳатто Данте, Байрон, Ҳёте ижодига ижобий таъсир кўрсатди.

Афсуски, шўролар замонида Ўзбекистонда фалсафа фани асосан ҳукмрон коммунистик мафкура таъйиқи остида бўлди ва унга хизмат этди. Уни яна асл мавқеи ва ҳолатига қайтариш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

ТАСАВВУР

Борлиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, миёда сақланган ҳосилалари асосида қайта тикланган образи, шунингдек, хаёл суриш натижасида пайдо бўладиган образга тасаввур дейилади. Бир нарса ёки ҳодисанинг сувратини ўйлаб, уни зеҳнда гавдалантириш, хаёлга келтириш ҳам тасаввур бўлади. Тасаввур ҳиссий билишнинг олий босқичи. Ундаги образлар улумлашган тарзда бўлади. Тасаввур сезги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин улардан анча фарқ қилади. Сезги ва идрок ҳозирги ҳолатта тегишли бўлса, тасаввур айни вақтда ҳозирги ҳолатта ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу айшиқса бадийий ижод табиатига ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Бўлмаса, олис-олис замонларни тасаввур қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди.

Тасаввурнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги тасаввурлар билан алмашилиб, ўзгариб туради. Унинг шу хусусиятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида қалам ила қоғозни ихтиро этган. Қаламнинг қоғозга тушган излари ўчмасдир.

ХОТИРА

Аслида арабча сўз бўлиб, тилимизда хотир ва хотира шаклларида ишлатилади. Кишининг бирор кимса ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига хотира дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам хотирага киради. Бирор киши учун қилинадиган иззат-ҳурмат ҳам хотира ҳисобланади. Марҳумлар эсланса, арвоҳ хотира бўлади. Хаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан хотири паришон ибораси қўлланилади. Бирор кимса ва нарса ҳақида эсда сақланган таассурот ҳам хотирадир.

Хотира асосан икки туркумга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли хотираларга бўлинади. Қисқа муддатли хотира-

лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан кўтарилиши мумкин. Узоқ муддатли хотиралар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин.

У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Инсоннинг ўзлиги унинг хотиралари мажмуида мужжасам бўлади. Инсон хотираси билан инсондир. Хотирасиз киши эса одамийликдан чиқади.

ХАЁЛ

Тилимизда “хаёлнинг учқур оти” деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур бобо замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Ҳиротни кўз олдимизга келтириш ёки келажакка сафар қилиб, XXI асрдаги буюк Ўзбекистонни кўриш мумкин. Бинобарин, хаёл ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Хаёл муайян ҳиссий тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Хаёл учун замон ва макон борасида чегара йўқ.

Хаёл воқелиқдан ҳамиша олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва интуиция ҳам хаёلسиз бўлмайди. Бошқача айтганда, хаёл воқелиқни моҳиятига кўра умумлашган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир.

Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг кудратини эътироф этиб, Куёш, Сув, Олов каби буюк кучларни хаёл орқали инсонлар, ҳайвонлар, қушлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Мавжуд хаёлий тушунчалар ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга хилоф дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача хаёл орқали воқелиқнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда.

Хаёл оламни билишнинг, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, ички хусусиятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидаги моҳиятини, ички алоқдорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид хаёл инсониятни янглиштириши, тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Бунга хомхаёл деса бўлади. Фашизм ана шундай хомхаёлдан келиб чиқиб мамлакатни

халқи бошига ҳам, инсониятга ҳам талафот етказди. Коммунистик утопия — хомхаёл ҳам кишилик жамиятига нақадар фалокат етказгани ва ҳамон етказётгани ҳаммамизга аёнди.

ҚОБИЛИЯТ

Кишилар тафаккур бобида турли даражададирлар. Шу даражаларни аниқлаш учун тилимизда лаёқат, қобилият, истеъдод, иқтидор, салоҳият ва даҳо деган тушунчалар мавжуд.

Шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёқати ва унинг ишни муваффақиятли бажаришидаги ўзига хос имкониятларни ифодаловчи индивидуал руҳий хусусиятларга қобилият дейилади. Ҳар бир кишида муайян соҳа бўйича бирор хусусият бошқаларга қараганда нисбатан кучлироқ ривожланган бўлиши мумкин. Ана шу унинг қобилиятидир. Қобилиятдаги хусусиятлар туғма бўлади, шу қобилият эгаси билим олиши, малака ҳосил қилиши орқали уни такомиллаштира бориши ва, аксинча, танбаллик қилиб бора-бора сундириб юбориши ҳам мумкин.

ИҚТИДОР

Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан субъектив муносабатига иқтидор дейилади. У шахснинг ўз хулқи ва қилмишларига нисбатан ҳақ эканлигига комил ишончи қатъийлиги натижасида намоён бўлади. Бирор соҳа бўйича лаёқатини онгли равишда сезган одам ўзидаги қобилиятни тўла намоён қилиш учун қатъият кўрсатади. Кучқувватини аямайди ва кутилган натижасига — мақсадига етади, яъни ўзини бор бўйича кўрсата биледи, ана шуни иқтидор деса арзийди. Иқтидорли инсонлар ишда мардлик, чидамлилик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби хислат ва фазилатларга эга бўлишади, ўз хатти-ҳаракатларига ҳамisha танқидий кўз билан қарайдилар, доимо олга интиладилар, эришган самаралари билан ҳеч қачон чекланиб қолмайдилар. Улар ўз фаолиятлари билан ҳатто баъзи бир камҳаракат катта истеъдод эгаларига қараганда ҳам жамиятга кўпроқ фойда етказадилар.

ИСТЕЪДОД

Ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятга истеъдод дейилади. Қобилиятни

тинимсиз меҳнат туфайли тарбиялаш, такомиллаштириш мумкин. Истеъдодни эса тарбия билан вужудга келтириб бўлмайди. Истеъдодда қандайдир интуитив билим ва малакага таяниш мавжуд. Шу жиҳатдан қобилиятли одамлар тинимсиз меҳнат туфайли эришган ютуқларга истеъдодли кишилар кам жисмоний куч сарфлаб эришишлари мумкин. Қобилиятли рассом бир неча кунда ишлаган асарни истеъдодли рассом қисқа вақт ичида яратиши мумкин. Истеъдодли кишининг хатти-ҳаракатини ажодлардан ўтиб келаётган ирсий хотира ҳам тафаккур орқали бошқаради, деган эҳтимол ҳам йўқ эмас. Халқимизда бир оққан дарё яна оқади, деган нақл бор. Аждодида буюк сиймолар ўтган авлод фарзандлари орасида бирор истеъдод эгаси бўй кўрсатиб қолганда, бу ибора тилга олинади ва бу ҳолни табиий деб, шундай бўлиши керак ҳам, деб тушунилади, яъни истеъдод туғма, ирсий нсъмат деб ҳисобланади.

Истеъдод эгалари камёб бўлишади, алоҳида-алоҳида олганда уларни танҳо, такрорланмас, дейиш мумкин. Демак, истеъдод эгаси ноёб ҳодиса экан, уларни авайлаш ва қадрлаш зарур. Улар миллатнинг юзи ва маънавий бойлигидир.

САЛОҲИЯТ

Салоҳият ҳам истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлагандан сўнг юз берадиган сифатдир. Тасаввуф намояндалари — сўфийлар хонақоҳларда мудом ўтириб, узлатга чекиниб ўзларини ана шу тарзда тайёрлашган. Бундай ақл-истеъдод эгаларини салоҳиятли кишилар дейилади.

Салоҳият сўзи киши ёки жамиятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади.

ДАҲО ВА ДАҲОЛИК

Фавқуллодда зеҳн ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдодга даҳо, унинг соҳибига доҳий дейилади. Даҳолик истеъдоднинг шундай олий чўққисики, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг керакли фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўри-

ишсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом билан, ички увонч ва завқ-шавқ билан бажаради.

Инсондаги кучли истеъдод даврнинг талабига мос равишда фаолият кўрсатганда даҳолик вужудга келади. Шу абабли улуг даврлар, айниқса, ўттиш замонлари даҳоларни етиштиради.

Алишер Навоийнинг ижоди туркий тил ва туркий адабиётда даҳолик деб эътироф этилган.

Даҳоларнинг бутун фаолиятлари ва яратган асарларининг дунёдаги барча халқлар манфаат кўрадилар. Даҳоларнинг номлари боқийдир, то инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади.

ХАЛҚ ДАҲОСИ

Ер юзида яшовчи халқлар ранги, ирқи, сонининг кўп ёзигидан қатъи назар, қадимда ёки яқинда миллат бўлиб шаклланидиган қатъи назар, инсониятга етиштириб берилган буюк сиймоларининг кўп-озлиги билан ҳам, умуман эътиборга, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасининг салмоғи ва сифати билан ҳам фарқланадилар. Бу тарихий тараққиёт, тақдир ҳукми ва марҳаматидир.

Даҳолик буюк сиймо фаолиятида ифодаланиб, бу фаолият бутун бир жамият, бирор халқ учунгина эмас, бутун инсоният учун оламшумул-тарихий аҳамиятга эга бўлади. аҳонинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада бўлади, бебаҳо, ўлмас ва улкан мерос қолдиради. аҳолар кўп соҳаларда янги даврни бошлаб берадилар, яратган маънавий бойликлар тарихда бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Улар одатда қомусий билим соҳалари бўлишади, лекин даҳолар кўп соҳаларнинг биттасида кўёшдек ярқираб туради. Муҳаммад Мусо Хоразий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Форобий, бу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, имом Бухорий, имом эрмизий ва бошқалар Турон элининг даҳоларидан ҳисобланадилар. Амир Темур давлат қурилиши ва ҳарбий санъатда даҳолигини кўрсатган.

Ўзбек халқи ҳам шундай илоҳий марҳаматга сазовор бўлган маданий миллатлардан биридир. Миллатимиз паспортига, яъни ярқираган манглайига кўпгина даҳоларнинг эм-шарифлари ёзилган. Миллат манглайида битилган даҳолар мажмуидан халқ даҳоси вужудга келади. Ҳар бир даҳо қанчалик буюк бўлмасин, халқ даҳосининг бир бўлади, бир кўриниши ҳисобланади. Халқ даҳосидан кучли даҳо

йўқдир. Ҳар бир халққа мансуб даҳолардан умуминсоният даҳолиги таркиб топади. Умуман олганда эса, даҳола бани башарга ялпи тегишлидир.

ИРОДА

Тарихдан маълумки, барча даҳолар, умуман эса, ўзини шахс сифатида танита олган ҳамма кишилар кучли ирод эгалари бўлишган. Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатини онгли равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсадни амалга оширишда учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш лаёқатига ирода дейилади. Мен шуни хоҳлайман, деган билан иш битмайди. Бу олма пиш, оғзимга туш, дегандек гап холос. Иродали одам эса мен шу ишни бажаришим шарт деб ўз олдига вазифа қўяди ва уни амалга оширишга дадиллик ва қатъият билан киришади.

Ирода арабча сўз бўлиб, луғавий жиҳатдан хоҳиш, истак, қасд, мақсад маъноларини билдиради. Диний таълимотга кўра ирода икки хил бўлади. Биринчиси, Аллоҳнинг иродаси, иккинчиси, банданинг иродаси. Аллоҳнинг иродаси доимо инсон иродасидан устун туради. Шунин учун ҳам одатда инсон кўп нарсаларни истайди, лекин Аллоҳнинг айтгани бўлади. Чунки бандасининг хоҳиш истаклари, мақсадларининг чегараси йўқ, беҳаду беҳисобдир. Буни тартибга солиб туриш учун ҳам Аллоҳ иродаси зарур. Шу билан бирга диний таълимотда “Сендан ҳаракат — мендан баракат” деган кўрсатма ҳам бор. Шу кўрсатмага камил ишонч ва ихлос билан амал қилган одамлар асло кам бўлмайдилар. Аллоҳ таолонинг даргоҳи кенг марҳамати улғудир.

Одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан инсоний иродани талаб қилади. Ирода меҳнатда пайдо бўлади ва тобланади. Ироданинг онгдаги фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келишда ҳамда бу азму қарорни ижро этишда намоён бўлади. Одамда ироданинг қай даражада эканлиги мақсаднинг қандай рўёбга чиқаришида кўринади.

Ирода жараёнларида киши ички ва ташқи тўсиқларга дуч келади. Ички тўсиқлар кишининг ўзига, унинг ички майлларига хос ҳолат. Кишининг ички майлларини енги олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қили билиш лаёқати ички ирода деб аталади. Ташқи тўсиқлар теварак-атрофдаги воқелиқда учрайди. Кишининг ан

шундай ташқи тўсиқларни енга олиш лаёқати ташқи ирода деб аталади. Иродавий фаолиятда ташқи тўсиқларни енгиш ички тўсиқларни енгиш билан узвий боғлиқ. Ишни ички тўсиқларни енгишдан бошламоқ зарур, акс ҳолда ташқи тўсиқларгача етиб бўлмайди.

Ўзни тута билишлик, дадиллик, қатъийлик, чидам, тоқат, изчиллик ва шу каби фазилатлар ироданинг муҳим сифатларидир. Ирода кучи шу сифатларнинг қай даражада намоён бўлишига қараб белгиланади. Киши юксак ғоявий тамойилларга асосланган онгли қатъият ва сабот билан ўз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енгар экан, у кучли ирода эгаси ҳисобланади. Ирода ахлоқийлиги шахснинг ўз олдига қўйган мақсади жамият манфаатларига қанчалик мос келиши билан белгиланади. У кишининг феъл-атвори билан узвий боғлиқ, шахснинг шаклланишида муҳим ўрин тутади.

“ОДАМИ ЭРСАНГ...”

ОДАМ

Одамга нисбатан “Сен одам эмассан” дейишдан ортик ҳақорат йўқ. Одам бўлиб яратилганимиз учун фахрланамиз, Халлоқи оламга шукроналар айтаемиз. Аллоҳга минг шукурларки, одам маймундан пайдо бўлган, деган уйдирма гаплар ниҳоят барҳам топиб бормоқда.

Ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзмишлар:

Ким кучук бирлан хўтикка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшпақ бўлур, бўлмаслар асло одами.

Бинобарин, шу фикрни давом эттириб айтадиган бўлсак, маймунга ҳам ҳар қанча тарбият қилингани билан у зинҳор одам бўлолмайди — маймунлигича қолаверади.

Одамни Аллоҳ таоло тупроқдан яратган, деган ақида рост ва бунга ҳар бир мусулмони комил тўла-тўқис ишонди.

“Халқ” сўзини арабчадан ўзбекчага ўтгирсак, яратилган деган маънони билдиради. Одам қачон яратилганини унинг Яратувчиси бўлмиш Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз Ҳизигагина аён.

Одам фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ва шулар туфайли бошқа барча мавжудоту махлуқотдан устун турувчи олий зотдир.

Диний ақидага кўра, Одамни Аллоҳ таоло шундай гўзал ва мукамал қилиб яратиш қўйдики, Одамга ўзи ҳам мафтун бўлиб қолиб, фаришта Азозилга Одам алайҳиссаломга таъзим қилишни буюрибди. Азозил эса: “Мен нурдан яратган бўлсам, бу эса тупроқдан яратилган бўлса-ю, нега мен унга таъзим қилар эканман”, деб такаббурликка берилиб, Аллоҳнинг амрини бажаришдан бўйин товлади. Шунда

Аллоҳ такабурлиги учун Азозилни Шайтони лаъин дея лаънатлаб, жаннатдан қувиб юборишга амр этибди. Лекин Шайтон шайтонлик қилиб, Аллоҳга ёлвориб сўрабди: “Менинг маконим, масканим Одамнинг қон томирида бўлса...” Аллоҳнинг даргоҳи кенг эмасми, Шайтоннинг бу илтимосини қабул этибди. Одамзоднинг баъзан шайтон васвасаларига берилиб қолиш ҳоллари мана шундандир.

Одамзоднинг Ер юзидаги инсоний вазифаси яхшилик қилишдир. Унинг ижтимоий моҳияти ана шунда. Беш қўл баравар бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади.

“Одам борки, одамларнинг нақшидур,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидур”,

деган халқ ҳикмати бежиз айтилмаган.

ИНСОНЛИК ШАРАФИ

Одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи нимада?

Одамда хотира бор, арвоҳ хотири қилиб, ўтганларни эслаб туради.

Одамда фаросат бор, тез ва тўғри фаҳмлаб олади. “Олдига қўйганни емоқ ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демоқ тентакнинг иши”, дейдилар Алишер бобомиз.

Одамда тасаввур бор, ҳаёлига ниманингдир ёки кимнингдир сувратини келтира олади.

Одам ҳаром билан ҳалолнинг фарқига бора олади. Масалан, тоза билан пок тушунчалари ўртасида катта фарқ бор. Кўринишдан тоза туюлган нарса пок бўлмаслиги, аслида пок бўлмиш нарса топ-тоза кўринмаслиги ҳам мумкин. Буни англай олиш учун Одамда мантиқ қудрати бор. Одам моҳиятига қараб иш тутади.

Одам ибодат қилади.

Одам кийинади, ўзига оро бериб юради, зеб-зийнатнинг қадрига етади.

Одам ифратни қадрлайди. Бу бутун одамзотга хос фазилатдир.

“Қиз боланинг жамики бойлиги — унинг номуси, бу бойлик ҳар қандай меросдан ҳам қимматлидир”, дейди Вильям Шекспир.

Одамда севги бор, ҳайвонда эса — ҳирс.

Алишер Навоий ёзмишлар:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун.
Ишқсиз ул танки, аянинг жони йўқ,
Ҳусни нетсун кишиким они йўқ.

Одам Ато ва Момо Ҳаводан бошлаб, севмаган ёки севилмаган одам бўлмаган бўлса керак. Севги-муҳаббат ҳақида ёзмаган қалам аҳли топилмаса керак. Одамда икки дунё бор. Бири моддий дунё, иккинчиси — маънавий. Энг асосий фарқ ҳам ана шундадир.

ШАХС

Авалло ижтимоий деган иборага қисқача тўхтаб ўтишни жоиз кўрамыз. Чунки шахс ва ижтимоий тушунчалари бир-бирига боғлиқдир. Кундалик турмушда ижтимоий ижтимоий борлиқ, ижтимоий онг, ижтимоий-иқтисодий ижтимоий-сиёсий ва шу каби ибораларга кўп дуч келамиз. “Ижтимоий” атамаси арабча “ижтимоъ” сўздан яратган бўлиб, кишилиқ жамиятига, унинг ҳаёти ва қонуниятларга тегишли нарсани билдиради. Ижтимоъ деганда эса кишиларнинг йиғилиши, тўпланиши тушунилади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек:

Анда Мажнун мен бу ён, Лайли сен этгач ижтимоъ,
Бир тараф девоналар, бир ён парр рухсоралар.

Ижтимоий гуруҳ дейилганда кишиларнинг қайси табақага тегишли эканлиги (ишчи, деҳқон, зиёли, тадбиркор ва ҳоказолар), ижтимоий келиб чиқиш дейилганда, кишининг насл-насаби тушунилади.

Ижтимоий тарбия деган ибора мавжуд мафкура руҳида берилган ёки берилаётган тарбияни билдиради. Кишиларнинг жамиятдаги фаолияти билан боғланган, жамиятга, жамоатчиликка оид нарсалар ҳам “ижтимоий” каломи билан англашилади. Масалан, ижтимоий ҳаракат, ижтимоий фикр деймиз.

Жамиятнинг сиёсий, маданий, ижодий, маънавий, маърифий ва бошқа эҳтиёжлари учун ихтиёрий, лекин онгли равишда хизмат этиш билан боғлиқ нарсаларда ҳам ижтимоий маъноси зухур этади. Ижтимоий ташкилот, ижтимоий таъминот, ижтимоий топшириқ, ижтимоий ишлар кишиларнинг онглилик даражасини билдирувчи омиллардандир. Умумга тегишли мулкни ижтимоий мулк, кўпчиликнинг кучи билан биргаликда қилинадиган ишни ижтимоий иш деймиз. Масалан, ҳашарда ўзбекнинг миллий қиёфаси муайян даражада кўринади.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқ моддий ва маънавий томонларидир. **Ижти-**

ойй борлиқ деганда жамиятнинг моддий ҳаёти, моддий эйликлар яратишдаги кишиларнинг ўзаро муносабатлари тушунилади. **Ижтимоий онг** тушунчасига эса жамиятнинг маънавий ҳаёти, ижтимоий ғоя ва назариялар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадиий, фалсафий қарашлар, илмий ва диний тушунчалар киради. Маънавий ҳаёт жамият праққиётини, кишилар фаолиятини белгилайди.

Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, ан, санъат, меъморчилик, фалсафа ва бошқа шаклларда ифодасини топади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг аълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафкурада миллат ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар акс этади, ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабатларини билдирувчи одоб, хулқ меъёри ва қоидалари акс этади, фанда табиат ва жамиятнинг муайян қонунилари ўз аксини топади, динда руҳоний турмуш ҳақида сўз беради ва ҳоказо.

Ижтимоий онг шакллариининг инъикос асоси турлича санлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос этиши усуллари ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъатда эҳелик бадиий образлар (дилида ниманингдир ёки кимингдир сувратини келтириш, тасаввурдан тасвирга ўтиш) эҳали, фанда эса билим ва тушунчалар орқали акс эттирилади.

Ахлоқ, санъат, адабиёт, фан каби ижтимоий онг шакллари жамиятнинг ҳамма даврлари учун, абадул-абад, яъни қиёмат зарур бўлиб, аҳамияти узлуксиз ортиб бораведи. Маънавиятсиз кишилик турмуши йўқдир.

Шахс — жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин дам шаклидаги ҳар бир мавжудотга нисбатан шахс ибодасини қўлаб бўлмайди. Кўзга кўрингани, намоён бўлгани гун инсонни башар, инсониятни эса башарият дейди. Жисм эгаси бўлмиш ҳар бир башар шахс даражасига ўтарилма олмаслиги ҳам мумкин.

Фалсафада индивид деган атама ва тушунча бор. Лопинча индивидуум деган сўздан келиб чиққан, бўлинмайдиган деган маънони англатадиган бу атама мустақил яшайдиган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни илдиради.

Индивидуал онг — айрим шахснинг онги, давр, замон, иллат, индивидуал турмуш таъсирида шаклланган шахснинг маънавий дунёси. Индивидуал онг ижтимоий онг билан узвий боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жамиятда муайян муҳитда яшайди, шунинг учун унинг онги

ижтимоий онгнинг ифодасидир. Аммо индивидуал о ижтимоий онгдан ажралмас бўлса-да, ҳар доим ҳам ижтимоий онгнинг бир бўлаги бўлавермайди.

Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қаб қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижтимоий тараққиёт билан изоҳланса-да, унинг ўзига хос тмонлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хулқи, одби ва бошқа хусусият ва фазилатларининг ҳар хиллиги кўрамыз. Ўз навбатида индивидуал онг ижтимоий ҳаёт таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини анилашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилиш катта аҳамиятга моликдир. Бу фикрга далил сифатида тукий-ўзбек давлатчилиги тарихидан бир қатор мисол келтирамыз: Маҳмуд Ғазнавий Абу Райҳон Берунийди олимларга етарли шароит яратди. Хоразмшоҳ Маъму Хоразмда дорулҳикма — академия очди. Амир Темур Трон — Туркистонни мустақилликка олиб чиқди. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни дўстона ҳимоя қилди. Ўз навбатида Алишер Навоий ҳам Ҳусайн Бойқарога Хуросонд 38 йил ҳукмронлик қилишига кўмаклашди.

Абдуллаҳон II XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркитон равнақига катта ҳисса қўшди. Абдулғози Баҳодирхс Хоразмда туркий тилдаги тарихнависликни равнақ эттиди. Умархон Қўқон адабий муҳитини кучайтирди. Исло Каримов бир ярим асрлик танаффусдан сўнг ўзбек давлатчилигини қайта тиклади.

Хуллас, шахс такрорланмас тарихий ҳодисадир. Шахс нимаси биландир ажралиб турувчи, ўз маънавий қиёфасига эга одамдир. Бир миллатга мансуб шахслар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин шахслар милли тақдирида салбий ва ижобий ўрин тутишлари ҳам мувакин. Бу уларнинг маънавиятига боғлиқ. Бунга яқин ўтмишимиздан мисол қилиб, 1983 йилнинг қуздан 1989 йилнинг кўклами оралигида Ўзбекистон раҳбариятига тасдифан чиқиб қолган, балки атайин чиқарилган маъмуларнинг фаолиятини келтириш мумкин.

СИЙМО

Демак, шахслар ўз фаолияти моҳиятига кўра иккхил — салбий ва ижобий бўлар экан. Барча таниқли, атоқли ва ҳатто машҳур тарихий шахсларни ҳам сиймо деб бўлмади. Бунда уларнинг умуман инсониятга, хусусан ўз миллатига қилган хизматларининг моҳияти мезондир. Мас:

лан, Адольф Ҳитлер тарихий шахс, у номи тарихда қолган кимса, лекин сиймо эмас.

Сиймолар Бани Одамни одамий қилиб келаётган, Инсониятни инсоний қилиб, наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтказётган, яхшининг ёмон устидан, эзгуликнинг ваҳшийлик устидан, ҳиснинг ҳирс устидан, гўзалликнинг хунуклик устидан, назокатнинг дағаллик устидан, виждоннинг жигиддон устидан, доноликнинг жаҳолат устидан, вафонинг бевафолик устидан, субутнинг бевурдлик устидан, садоқатнинг хиёнат устидан, иймоннинг эътиқодсизлик устидан, диннинг хурофот устидан ва ҳоказолар устидан ғалабасини таъминлаб келаётган покиза руҳли буюк зотлардир.

АЖДОД ВА АВЛОД

Аждод ва авлод — бир бутуннинг икки бўлаги. Бири жисмонан марҳум, иккинчиси тирик. Лекин баъзилар: “Аждоду авлодларимиз ундай қилишган, бундай қилишган”, деб бу тушунчаларни қоришгириб юборишади. **Аждодлар** деганда эндиликда раҳматли бўлиб кетган ота-боболаримизни, **авлодлар** деганда уларнинг бутунги наслларини тушунмоқ керак. Аждодсиз авлод йўқ, авлодсиз аждодларнинг давомийлиги узилиб қолади. Шунингдек, авлод деганда туғилажак фарзандларни ҳам назарда тутиш мумкин.

Исломгача кечган даврларда туркий халқларда аждодларга сизиниш одати бўлган. Диёримизда ислом дини қатъий қарор топгач, бу удум ўрнини арвоҳ хотирлаб, Қуръон оятларидан тиловат қилиш, дуоئي фотиҳа ўқиш, ис чиқариш, хайр-садақа қилиш ва шу кабилар эгаллаган. Ҳозир халқимиз аждодлари руҳига сизинмайди, балки уларнинг буюк ишларини эслаб, ифтихор туйғуларини туяди. Исломда одам одамга сизинишига йўл берилмаган, ёлғиз Аллоҳ таологагина сажда қилинади.

Моддий-маданий ва маънавий меросдан ташқари кўҳна қабристонлар ҳам аждодларимиз турмуш тарзини ўрганишда асқотиши мумкин. Бир мисол: тоғ бағридаги эски бир қабристонни сел олиб кетганда учта мазор очилиб қолган. Бирида жангчи устухони — ёнида дубулга, совут, қалқон, қилич, ўқ ва ёй, иккинчисида аёл кишининг устухони — ёнида тиллақош, билагузук, сирға ва узуклар. Учтинчисида эса олти-етти яшар болакайнинг устухони, унинг жажжи бармоқлари ёнида тўртта ошиқ — чикка,

пукка, това ва олчи тарзида ётарди. Демак, болакай тирикчилигида ошиқ ўйнашга ишқивоз бўлган, шу сабабли уни севган нарсаси билан бирга дафн этишган.

Ҳа, мозийни ўрганишда, аждоқларимиз турмуш тарзини кўз олдимизга келтиришда ашёлар ва воситалар жуда кўп. Фақат теран тафаккур, қунт ва ҳурмат бўлса бас.

УРУҒ

Тарихдан илгари десак, балки хато бўлар, жуда қадим замонларда бир ота-онадан тарқалган қон-қардошларнинг уюшуви натижасида шаклланган жамоа **уруғ** дейилади. Тирикчилик ташвиши ва ташқи душманлардан сақланиш истаги кишиларнинг қон-қардошликка асосланган бирлашувини тақозо қилган. Шу йўл билан кишиларнинг тенг-хуқуқлилиги, асосий ишлаб чиқариш қуролларининг умумий мулклиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-одатлар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Аждоқларимиз ўтга сиғинган кезларда ҳар бир уруғга **Ўтоға** етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз “ўтоғаси” шаклида тилимизда учраб туради.

Киши учун ўз аждоқларининг кимлигини билиш мақсадида қайси уруғдан эканини аниқлаш айб эмас. Лекин қариндош-уруғчиликка муккасида кетиб, фақат ўз уруғларининг гамини еб, улардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш эндиликда ижтимоий иллат ҳисобланади. Бу миллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тараққиётга тўсиқ бўлади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга алақачон барҳам берилган, одамнинг қайси уруғдан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, қадрланади.

ҚАБИЛА

Кўпинча уруғ ва қабила иборалари бир маънода ишлатиб келинмоқда, бу унчалик тўғри эмас. Лоақал атама сифатида бу икки сўзнинг маъносини алоҳида-алоҳида белгилаб, аниқлаб қўйсак ёмон бўлмас. Бизнингча, қабила қон-қардош, тилдош ва диндош бир неча уруғнинг уюшмасидир, шунингдек, бир уруғ табиий равишда кўпайиб, атрофидаги ўзидан ожиз уруғ ва уруғларни бўйсундириб,

з таркибига сингдириб юбориши оқибатида қабила тар-ида шаклланган ҳам бўлиши мумкин.

Қабиланинг уруғдан асосий фарқларини шундай бел-ишлаш мумкин: у уруғларга бўлинишидан ташқари ўз худ-ига, ягона қабилавий (шева) тилига, қабила кенгашига а ҳарбий бошлиғига эга бўлган. Қабилалар кишиларнинг вчилик ва кўчманчи чорвачилик билан бирга деҳқончи-ик ва ибтидоий темирчиликка ўта бошлаган кезларида ужудга келган бўлса керак. **Ақлий табақаланиш мулкий абақаланишга олиб келган.** Кишилик жамиятида ҳамиша гундай бўлган ва буидан кейин ҳам шундай бўлади.

Туркий халқлар ҳам уруғчилик ва қабилачилик даври-и босиб ўтишган. Қарашлари, савиялари, назарий би-имлари шўролар даврида рус ва Оврупо тарихчилари ёзган итоблар таъсирида шаклланиб қолган тарихчиларимиз ўзбек халқи 92 уруғ (қабила)дан ташкил топган” деб таъ-идлашади. Бизнингча, бу аниқ маълумот эмас. Чунки улар VIII асрда тузилган “Тарихи Муқимхоний” китобида ва юир Турди Фароғий шеърида келтирилган 92 рақамини сос қилиб олишади.

Маълумки, “Тарихи Муқимхоний”да фақат Бухоро хон-иги худудида яшовчи қабилалар тилга олинади. Турди ам шу диёрдаги туркий қабилаларни назарда тутади. Ваҳ-ланки, Бухоро хонлигининг худуди Туркистоннинг бир ўлагини ташкил этарди, ундан ташқари Хева хонлигида, Ҷарғона водийси, Тошкент воҳаси, “Мамлакати Ўзбе-ия” — Дашти қипчоқда, Етгисув, Олтой, Қофқозда ҳам уркий қабилалар яшарди, булар “Тарихи Муқимхоний”-а кирмай қолган, Турди Фароғий эса буларни назарда утмаган. Бизнингча, қозоқлар ўтмишда 300 дан ортиқ, урқманлар 100 дан ортиқ қабилаларга бўлинган экан, ўзбек абилалари 92 тадан анча кўп бўлган, деб айтиш мумкин.

АЙМОҚ

Тилимизда “Уруғингдир-аймоғингдир ёки бирорта май-юғингдир”, “Фалончи серуруғ, уруғ-аймоқлари кўп” де-ан иборалар тез-тез учраб туради. Бунда бир худудда шовчи қариндош оилалар тушунилади, уруғ ва аймоқ ўзлари бир хил маънода қўлланилади.

Аймоқ атамаси қалмоқ, бармоқ, тармоқ, маймоқ каби адим туркий сўзлардан бўлиб, бугунги кунда Бурятистон а Олтой ўлкаларида кичик маъмурий худудлар — туман

маъносида ишлатилади. Бу сўз мўғул тилида ҳам бўли нисбатан каттароқ маъмурий-худудий бирликни билди ради.

XV—XVI асрларда Фарғона водийсида, Қашқадарё воҳ сида яшаган туркий қабилалардан бири аймоқлар эд Асрлар ўтиши билан улар ўзбек миллати таркибига си гиб кетишган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошлар гача ўз номларини сақлаб келишган. 1924 йилги аҳол рўйхати маълумотларига кўра, Қашқадарё вилоятида мингга яқин киши ўзини аймоқ деб кўрсатган.

Аймоқ атамаси туркий қабилалардан бирини билди ришдан ташқари бир қанча қабила ва уруғлар иттифоқ маъносига ҳам эга. Бу Жанубий Туркистон — ҳозир Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбекларга тегишли дир. (Масалан, шимолий афғонистонлик ўзбек олими 1 адиби Файзулла Аймоқ “Халқ ижоди дурдоналари” ном ли китоб ёзган.) Бу ердаги аймоқлар таркибига форс ти лида гапирувчи айрим аҳоли ҳам киради. 1959 йилги аҳ ли рўйхатига кўра Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 ми аймоқлар яшаган. Орадан салкам 40 йилча вақт ўтиб қолд табиий ўсиш бўйича олганда ҳам уларнинг сони ҳозир ан кўпайган бўлиши керак. Шуниси диққатга сазоворки Жанубий Туркистонда қадим замонлардан бери яшаб к лаётган туркий қатағон, барлос, жалойир, элбек каби ту кий қабилалар аймоқлар таркибига кирмай, ўзларин тўғридан-тўғри ўзбек халқига мансуб деб биладилар. Кўри надики, аймоқ атамаси элат билан халқ ўртасидаги би тарихий тузилма маъносини билдирар экан. Энди сўз э ва элат хусусида боради.

ЭЛ

Эл энг қадимги туб туркий сўзлардандир. Аввало би жойнинг одамлари маъносини билдиради: Хоразм эл Қашқар эли Бир қабилага мансуб кишиларга қўлланил ди: қипчоқ эли, манғит эли. Эл сўзи миллат, халқ маънс ларини ҳам ифодалайди. Илгари “Эл байроғи” газетас ҳам чиққан. Юрт, мамлакат маъноларида ҳам қўлланил ди. Масалан, қозоқ эли деганда қозоқ халқини ҳам, Қозғ истонни ҳам тушуниш мумкин. Ёки бўлмаса, чет элла деганда, хорижий халқларни ҳам, хорижий мамлакатлағ ни ҳам англаш ва англатиш мумкин.

Эл иборасида, шунингдек, иттифоқ, тотувлик, аҳил лик маънолари ҳам бор. Эл ёвнинг зиддидир. “Эл бўлди”

эганда дўстлашди, бирлашди маъноси англашилади. Элатинг ана шу мазмунидан элат атамаси келиб чиққан.

ЭЛАТ

Элат атамаси, энг аввало, қабилалар иттифоқини, кибиларнинг тил, худуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ирихан таркиб топган бирлигини билдиради. Уни халқинг миллат бўлиб шаклланишидан олдинги босқичи деб им атайдилар. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига кўп иҳатдан яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос йлган. Кишиларнинг элат-элат бўлиб, бир худудда яшашари улар орасидаги қон-қариндошлик, умумий манфадорлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Умумий манфадорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти давлатни шудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар қадимги Миср, қадимги Бобил, қадимги Туронда бошқа жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа ойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий Оврупода элатар ўрта асрларда шакланган. Дунёда бундай жараёнлар швом этаётган мамлакатлар ҳозир ҳам бор. Шунинг учун йлса керак, жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар эган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча элат деганда эмеонли, маданий-маърифий, иқтисодий-сиёсий жиҳатин нисбатан кам ривожланган халқлар тушунилади.

Элат бўлиб шаклланишнинг бир неча шакллари бўлган и ҳозир ҳам шундай.

Тил жиҳатидан бир ёки ўзаро яқин қабилаларнинг уюуви элат бўлишнинг асосий шаклидир. Бу айниқса турий элатларнинг кўпчилигига хос. Масалан, ҳозирги уйғур лқининг шаклланишида бошқа туркий қабилаларнинг штироки кам. Қирғиз халқи қадим Сибирияда — Онасой (ниссий) бўйларида яшаган, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ўзлаини фақат қирғиз деб билувчи аждодларининг авлодладир. (Бу дарёни Енисой, яъни Янгисой деювчилар ҳам ар.) Шу билан бирга улар Онасой қирғоқларидан жануби, Марказий Осиёга — Хонтангри (бу туркий сўз, хитойир уни ўз тилларига таржима қилиб, Тяньшян деганлар, лида икки ном бир маънони — Улуғ тоғ, муқалдас тоғ аъносини билдиради, шу сабабли туркийча атадик) ва омир тоғлари яқинига кўчиб келгач, улар таркибига, оз йлса-да, қипчоқ қабилаларининг вакиллари кирган.

Бир қабиланинг бошқаси томонидан истило қилинини и натижасида, бир неча қабила араланиб, элат пайдо

бўлган. Масалан, фаранг элати галл ва олмон қабилалар румоликлардан иборат тарзда шаклланган.

Этник унсурлардан бирининг тили умумий тилга, қон аҳолининг тиллари аввалига шева тарзида сақлани кейин-кейин эса умумий тилга бирлашиб кетган ҳол ҳам тарихда бор. Қудратли аждодларимиздан бўлмиш ўғлар Онадўли ва Рум эли (Туркиянинг Овруподаги ҳудди)даги кўпгина туркий қабилалар ва бошқа аҳолига та сир этиб, уларни бирлаштириши натижасида ягона но ҳудуд, маданий ва хўжалик жиҳатидан умумийлик — Ту кия мамлакатини ва усмонли турк тилини яратганлар.

Рус элатининг шаклланишида славян қабилалари билан бирга уларга кўшни бўлган, ирқи, тили ва ҳатто дини тамоман бошқа-бошқа халқлар ҳам зўравонлик таъйиқ остида, жисмонан сақланиб қолиш учун қатнашига мажбур этилган. Булар асосан туркий ва угро-фин халлари, Шимолий ва Узоқ Шарқ ўлкаларида, Сибирия яшовчи кам сонли халқлардир. Рус элатини миқдор кўпайтириш учун шундай ашаддий зулм-истибод қилиганки, Москва давлати томонидан Қозон хонлиги бос олишгач, тили, дини, маданияти, урф-одати бутунлай бошқа бўлган татар халқининг қатта бир бўлаги Ока ва Кам дарёлари, Итил (Волга) қирғоқларига ҳайдаб келини чўқинишга — мусулмонликдан насронийликка ўтиш мажбур этилган. Кимки бутта чўқинмаса, сувга чўктири юбориш дағдағаси билан қўрқитилган. Жони ширин туқлиб, шундай қилганлар ҳам бўлган. Булар мишарлар дейлади. Уларни айблаб бўлмайди. Ислому таълимоти бўйча, золимнинг зулми қаршисида Худо берган ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида дилида иймонини сақлаб қолиш шарт билан, тил учуда душманининг айтганини қилишга рухсат этилган.

1926 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати собиқ Иттифоқда 230 дан ортиқ миллат ва элат яшайди дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 12 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ элат, асосан кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура “З ривожланишига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, асосан майда элатлар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин Улар вақт ўтиши билан иқтисодий ва маданий жиҳатда юксалган бошқа элат ва миллатлар билан яқиндан алоқ қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг маданияти тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таъ

ибига сингиб кетади”, деб фатво берарди. Бу кўчирмани зимизда чоп этилган Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 3-жилдидан келтирдик. Уни бошқа бировлар эмас, ўз олимларимиз ёзганига эндиликда ишонгимиз келмай-и. Бунда “юксалган, илғор халқ” деганда руслар, тил денанда рус тили назарда тутилган, албатта. XVI асрнинг рталарида, яъни Иван Грозний замонида бошланган бундай сиёсат совет даврида ҳам шиҳона давом эттирилди. - Пуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, иллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ ахборларини сепаратизмда айблаш мустамлакачиларга хос сулдир. Аслида лотинчадан олинган бу атама ажралиб и-қишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билди-ади. Владимир Ленин “Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи елгилаш ҳуқуқи” деган асарида “Ўз тақдирини ўзи бел-илаш эркинлиги тарафдорларини сепаратизмга йўл очиб ерувчилар деб айблаш риёкорликдир” деб ёзган бўлса-а, ҳокимият тепасига келгач, халқлар турмаси бўлмиш ор Россиясидаги мустақилликни талаб қилган биронга иллатга ҳурлик бермай, бебурдлик қилиб, риёкорнинг згинаси бўлган эди.

Ажралиб чиқишда ҳам ажралиб чиқиш бор. Масалан, ир бутун мамлакатнинг бир вилояти ажралиб чиқишни стаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида урганларни сепаратчи деса арзийди. Бундай интилиш-арни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқла-айди. Бу мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солади, бир алқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи тутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг густақиллигини истаб, ҳукмрон миллат исканжасидан аж-алиб чиқиши асло сепаратизм эмас.

Кўп сонли элатлар томонидан кам сонли элатларни зига сингдириб юборишнинг яна бир тарихан синалган ўли бор. У ҳам бўлса шуки, мустамлакаларига ҳукмрон иллат вакилларини кўплаб кўчириб бориб ўрнаштири-ади, ниятлари — кам сонли аҳоли кўп сонли аҳоли ора-ига аралашиб, ўз миллий қиёфасини йўқотсин. Бир ми-ол: агар Латвия Республикасида 1940 йилда латишлар уму-ий аҳолининг 95 фоизини ташкил этган бўлсалар, ора-ан ярим аср вақт ўтар-ўтмас, 1988 йили бу рақам 49 фо-зга тушиб қолди. Латиш халқининг ўз ватанида миллий иёфаси йўқолиб кетишига жиддий хавф тутилди. Бунинг стига, Марказ 2000 йилгача белгиланган иқтисодий ре-заларда Болтиқбўйида, жумладан, Латвияда шундай ул-

кан корхоналар қуришни мўлжалладики, буларни бунёд этиш ва ишчи кучи билан таъминлаш учун ташқарида яна юз минглаб тили, маданияти, дини ёт бўлган аҳолини кўчириб келтириб, ўрнаштириш лозим эди. Бу хавфдан зўр ташвишга тушган латиш, литва ва эстон зиёлилари миллий мустақиллик байроғини собиқ Иттифоқ миқёсида биринчилардан бўлиб дадил кўтариб чиқдилар, парламент йўли билан, босиқлик, вазминлик, ақл-заковат йўли билан иш тутдилар ва деярли қон тўкмай миллий мустақилликка эришдилар.

Демак, элат ўз қиёфасини сақлаб қолиши учун ҳам, равнақ эга бориб, миллат даражасига етиши учун ҳам ўз давлатига эга бўлиши шарт экан. Ўз давлатисиз элат йўқ. Бўлса-да, элат шаклида узоқ яшолмайди, ҳукмрон элат уни ўзига “ютиб” юборади.

Дунёдаги баъзи мамлакатларда шундай бўлаётир. Нисбатан кам сонли халқ юртига юз минглаб ҳукмрон миллат кишилари узлуксиз кўчириб келтирилмоқда. Бунда қон тўкилмайди, балки қон ўзгартирилади. Миллий қиёфа йўқотилади. Миллат аҳолига айланади, манқуртлик юз беради. Унисидан буниси даҳшатлироқдир. Бундай воқеаларга ҳушёр қараш, миллий мустақилликни авайлаш ва мустаҳкамлаш зарур.

ХАЛҚ ВА АҲОЛИ

Хўш, халқ нима? Халқ билан аҳоли ўртасида фарқ борми? Фарқ бўлса, у нималардан иборат? Ибтидоий жамоа даврида аҳоли билан халқ тушунчалари ўртасида фарқ бўлмаган, деб ёзган файласуф ва тарихчилар ҳам бор. Хўш, кейинги даврларда қандай бўлган? Ҳозир-чи? Булар жиддий, давлат ва миллат тақдирида катта аҳамиятга молик саволлар, уларга жавоб бериш ҳам осон эмас. Шундай бўлса-да, олим сифатида эмас, қаламқаш сифатида жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Зотан, мамлакатимиз тарихи ва бугуни ҳақида сўз юртар эканмиз, масалага ҳар томонлама ва чуқур ёндошишимиз зарур. Одам онгида томонлар олгита: ўнг, сўл, олд, орқа, уст ва ост деб белгиланган экан, рамзий маънода шуларнинг бирини осмон — руҳият, иккинчиси ерни — борлик, учинчиси ўтмишни — аждо, тўртинчиси келажакни — авлод, бешинчиси ўнгни — тасаввур ва олтинчиси сўлни — тасаввурнинг ифодаси бўлмиш тасвир, ақлий ва жисмоний меҳнат деб талқин қиламиз.

Дунёда шундай эски ва янги давлатлар борки, тузилганидан буён ҳали бирор марта ҳам мамлакатда аҳоли рўйхати олинмаган. Ваҳоланки, мамлакат халқи билан унинг аҳолиси ўртасидаги тафовутни аниқлашнинг асосий воситаси умумий аҳоли рўйхатини ўтказишдир. Бундай тадбирнинг илк ватани кўҳна Шарқдир. Аждодларимизнинг ақл-заковати шунда ҳам кўриладики, бундан 2000 йиллар илгари ҳам Туронда вақти-вақти билан аҳоли рўйхатдан ўтказиб турилган. У пайтлари қўлга қалам-дафтар олиб эмас, кўплаб саволлар ёзилган варақалар тарқатиш билан эмас, юрт ҳимояси учун яроқли ва қуролли аскарларнинг сони, бўйсира бўлиб келаётган ёш авлоддан яқин йилларда яна қанча қўшин тўпилаш мумкинлиги аниқланган. Отга мина оладиган, қўлида қурол-яроғ тута оладиган ҳар бир ўспирин ҳам ҳарбий хизматга яроқли ҳисобланган. Чунки туркий қўшинда ҳар 10 нафар аскарнинг 8-9 таси отлиқ бўлган, ҳатто баъзан, узоқ сафарларга отланилганда, ҳар бир отлиқнинг ёнида бир-иккитадан захира аргумоклари бўлган.

Темурийлар, бобурийлар замонида мамлакат раиятининг табақаларини аниқлаш (мулкдорлар камайиб кетмаяптими, савдогарлар озаймаяптими, мударрису талабалар қанча эди-ю, ҳозир қанча, ҳунармандчиликнинг аҳволи қандай, зироатчилик ўсаяптими, ер-сув қаровсиз қолмаяптими ва ҳоказолар), давлат хазинасига тушумни ҳисоблаш, дайдилар — тиланчи, бекорчи ва йўлғусарларни билиш мақсадида ўзига хос рўйхатта олишлар бўлган. Шу тадбир натижаларига қараб, келгуси вазифалар белгиланган, бугунги ибора билан айтсак, давлат бюджети ва истиқбол режалари тузилган. Амир Темурнинг: “Мамлакатим ҳудудида тиланчилар бўлмасин, меҳнатга яроқсизлар нафақа билан таъминлансин, ишга яроқдилар меҳнат қилиб тирикчилик ўтказсин, ишқўмаслар меҳнатдан бўйин товлаб, гадоичилик қилсалар, Туркистондан чиқариб юборилсин”, деган кўрсатмалар бергани бизга тарихдан маълум. Тиланчилик қилиш инсон учун нақадар ор-номус экани халқимизнинг қон-қонига шунчалик сингиб кетган эканки, Октябрь тўнтарыши ва ундан кейинги қатағонлар оқибатида Туркистондан бош олиб кетган ватандошларимиз ва уларга бағридан жой берган хорижликларнинг эътироз этишларича, оғир кунларда ҳам юртдошларимиздан бироғтаям гадои чиқмабди, то ўзларини тутиб олунларигача қашшоқ яшасалар-да, ҳалол меҳнат қилиб тирикчилик ўтказишибди. Тиланчиликка қўл урмаслик миллат қиёфасини кўрсатувчи фазилатлардан бири десак, адашмаймиз.

Бухоро, Хева ва Кўқон хонликларида ҳам аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Буларда солиқ тўловчиларнинг умумий сони, аскарликка олинганлар, солиқ йиғиб олинган хонадонлар ва ҳали солиқни тўлашга улгурмаган ва умуман солиқни тўлашга қурби етмай қолганларнинг миқдори аниқланган. Агарда табиий офатлар — қурғоқчилик, сел олиши натижасида ҳўжаликнинг аҳволи танг бўлиб қолгани аниқланса, ҳашар йўли билан ўша хонадонга кўмак берилган, токи ўз қаддини тиклаб олсин, тиланчиликка қўл урмасин. Шунингдек, муттасил уч йил ер қаровсиз қолдирилиб, экин-тикин қилинмаса, ўша ер давлат фойдасига мусодара этилган, амлок ерларига қўшиб юборилган.

Мархум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдли асарида ёзилишича, хонликда ҳар йили кеч кузда — хирмон кўтарилганда аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Кичик қишлоқларда қишлоқ оқсоқоли, катта қишлоқларда эса қишлоқ аминлари бу ишни бажарган. Улар бу ҳақда туман бегига маълумот беришган. Туман бекалари ўз навбатида пойтахтга — қушбегига хабар етказишган. Шаҳарларда эса бу вазифа маҳалла эликбошилари зиммасига юкланган.

Шўролар замонида 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1989 йилларда аҳоли рўйхатдан ўтказилди. 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати варақасида оила бошлиғига алоқаси, жинси, ёши, никоҳдалиги, миллати, она тили, қайси давлат фуқароси эканлиги, иш ва ўқийётган жойи, машғулотли, лавозими, ижтимоий гуруҳи, тирикчилик манбаи, доимий ёки вақтинча яшаётган жойи бор эди. Бундай тadbирларнинг натижалари иқтисодиёт, жуғрофия, жамиятшунослик, халқшунослик фанларининг ривожланиши учун манба бўлиб хизмат қилади, албатта.

Шу натижаларга қараб мамлакат нуфусининг умумий сони, ўсиш ёки камайиш миқдори, ўртача умрнинг қанчалиги — аҳоли яшараятими ёки қариятими, аҳолининг табақаланиши қандай, қишлоқ аҳолиси қанча, шаҳар аҳолиси қанча, аҳолининг кўчиши қанақа, қасрларда аҳоли тўпланиб боряптию қасрлар ҳувиллаб қоляпти, шунингдек, аҳолининг нисбий, яширин ва турғун ортиқчалиги борми ва шу каби муаммолар аниқланади.

Аҳолининг нисбий ортиқчилиги шуки, мамлакатда ишчиларнинг сони ишчи кучига бўлган эҳтиёжга нисбатан кўп бўлади. Бу муаммо аҳолининг табиий ўсишига қараб

ва шунга мутаносиб тарзда ва узлуксиз равишда олдиндан янги-янги иш жойлари яратиш орқали ечила борилади.

Ишчими, деҳқонми, зиёлимми, меҳнат қилади-ю, лекин даромади тирикчиликка етмайди, лекин ўзи ишсизлар рўйхатида турмайди, бундай ишсизликка аҳолининг **яширин ортиқчаллиги** дейилади.

Доимий иш жойига эга бўлмай, тасодифий, кунбай иш билан кун кечирадиган кишилар гуруҳига нисбатан **аҳолининг тургун ортиқчаллиги** дейилади. Аҳолининг бундай ортиқчаллиги жамоат тартибининг мўътадил бўлиши, халқнинг маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатиши, ижтимоий иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳисобга олиб, ҳозирги ўтиш даврида мамлакатимизда халқ оmmasи камбағаллашувининг олдини оладиган чоралар кўрилмақда. Юртбошимизнинг таъкидлашича, Ўзбекистонда мулкдорлар сифатининг кенгайиши умум халқнинг реал даромадини ошира боришга мутаносиб равишда амалга оширилади. Бу деган сўз энг кам даромад олувчи киши билан энг кўп даромад қилувчи мулкдор ўртасида кескин тафовут бўлмайди, яъни яқин келажакда республикамизда оддий ишда ишлаган оддий одам ҳам тонган даромадига бемалол тирикчилик ўтказавради.

Собиқ марказ эса чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини изчил давом эттириб ва мавжуд шароитга мослаштириб, Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати натижаларидан фаразли мақсадларида фойдаланарди. Беш йиллик, етти йиллик режалар тузарди, 15 та иттифоқдош республика номидан иш юритса-да, фақат битта республика — Россиянинг, фақат битта халқ — русларнинг манфаатини кўзларди; халқларнинг миллий қиёфалари сақланиб қолишини эмас, руслаштиришни, барча халқларни аралаш-қуралаштириб, совет халқини (аслида рус тилида сўзлашувчи аҳолини) яратишни ўйларди; хом ашё ва малакали ишчи кучи йўқ жойга улкан корхона қуришни режалаштирарди, ҳаёт учун хавфли чиқиндилар чиқарувчи корхоналарни туғилиш кўп ва аҳоли зич жойлашган ерлар ва ичимлик сув манбаи бўлган дарёлар бўйига жойлаштирарди; бир дастгоҳнинг могори Минскда тайёрланса, бошқа қисми Тошкентда ишланарди, Бухоридан газ олиб кетилиб, ўрнига Кузбассдан кўмир келтириларди. Мақсадлари аниқ эди: Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирини ишга қилган улкан ҳудуд минтақаларини бир-бирига шундай боғлаб, чирманш керакки, токим улар бир-бирларисиз, мустақил кун

кўра олмасинлар. Марказ кўлидаги занжирни узиб, унга тобеликдан чиқиб кетмасинлар. Мана, гап қаерда! Бугунги оғир, лекин ўткинчи қийинчиликларимизнинг иддизлари ана ўша ғаразли мақсадларга бориб тақалади.

Хўш, халқнинг миллий қиёфасини белгиловчи маънавият соҳасида аҳвол қандай эди? Бу борада Марказ янада ҳийлакорроқ эди. Кўриқ ерларни ўзлаштириш сиёсати ўтказилди. Натижада қозоқ оғайниларимиз асрий яйловларидан айрилиб қолдилар, кўриқ ерларда қурама аҳоли вужудга келди, қанчадан-қанча талабалар неча муддат ўқишдан қолиб кетдилар, кўриққа борганларнинг тарбияси яхшиланиб қайтмади, албатта.

Ён кўшни — жон кўшни халқларнинг зиёлилари Москва орқали ва рус тили орқатигина мулоқот қилишга мажбур эдилар. Миллий адабиётда ярагилган сара асарлар ҳам, агар Марказ манфаатига зид бўлмаса, фақат рус тили орқали четга чиқиши мумкин эди. Чет эл адабиёти ҳам фақат рус тили орқали кириб келарди. Ҳатто туркий халқларнинг адабий алоқалари ҳам рус тили орқали олиб бориладди, Марказ эса назорат қилиб турарди.

Туркистон халқлари учун Жанубий, Ғарбий ва Шарқий дарвозалар тақа-тақ берк эди, фақат Шимолга — Россияга йўл очиқ эди, холос. Бундай биқикликдан Марказ манфаатдор эди. Лекин ўз манфаати йўлида барча иттифоқдош республикалар халқларининг пешона терлари ва табиий бойликларини сотиш орқали тўпланган миллиард-миллиард сўмларни исроф қилаверарди. Марказий Россияни Узоқ Шарқ билан боғловчи Транссибир темирйўли бор эди. Лекин Марказ бунга қаноат қилмай, иқтисодий наф келтириши ва ҳали неча муддат туриши номаълум бўлмиш БАМни — Байкал — Амур магистралини қурдирди, иш ҳажми ва сарфиёти шунчалик кўпки, фақат катта-кичик кўприкнинг ўзидан 300 дан ортиғи бунёд этилган, тагин асрий музлоқ жойларда! Яна қанчадан-қанча узун-узун туннеллар бу ҳисобга кирмайди.

Россия шундай бепоен ўлка бўлатуриб, атом қуроллари синовчи зарарли полигонни қуришга ўз ери топилмади, уни жафокаш қозоқ диёри — Семипалатинскка жойлаштирди!

Собиқ Иттифоқда 41 та атом электр станцияси қурилган бўлса, шулардан 9 тасини мамлакат ҳудудининг атиги салкам 3 фоизини эгалловчи Украинага жойлаштириш лозим кўрилган. Улардан биттасида рўй берган фалокатнинг асорати ҳали давом этмоқда.

Ўзи учун жуда зарур бўлиб қолганда Марказ Амударё узра Термиз-Ҳайратон кўпригини зудлик билан қурдирди, бу иншоотни тезда фойдаланишга топшириш масаласи Сиёсий бюрода тўрт марта махсус кўриб чиқилган, бюро ва бюрочаларда бу борада ўтказилган йиғилишлар сон-саноқсиз бўлса керак. Мақсад совет қўшинларини ва оғир қурол-аслаҳаларини тезроқ дарёнинг нариги қирғоғига олиб ўтиш эди. Шундай бўлди ҳам. Кейин... Кейин эса нариги қирғоққа ўтганлар анча камайиб қайтди. Қанчадан-қанча қурол-яроғлар оғир юк деб ташлаб қайтилди. Булар ҳамон ажал чақирмоқда.

Лекин Туркистонга иқтисодий манфаат келтиражак жануб томонга темирйўл қуришни Марказ ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмади. Бу орзу мустақилликка эришишгач ушалди — Тежан — Сарахс — Машҳад темирйўли қурилиб, фойдаланишга топширилди.

Хабардор одамларнинг ҳикоя қилишича, Марказ аввалига Катта Фарғона канали қурилишига рухсат бермаган, Москвадан юборилган ирригатор мутахассислар ҳам дастлаб, бу қурилиш норентабел деб ҳисоблашган. Канал қурилса, пахта майдони кўпаяди, деб ишонтирилгач ва фақат пахта экамиз, деб сўз берилгач, Марказ канал қурилишига ижозат берган. Шундаям қурилишга давлат хазинасидан маблағ ажратилмаган. Канал умумхалқ ҳашари йўли билан қазилган.

Чоржўй — Хўжаели темирйўли қурилишига Марказдан рухсат олиш учун ҳам шундай иш тугилган. Хоразмни ёппасига пахтазор қиламиз, у ерга маданий ўғитларни олиб бориш арзонга тушади, пахтани Марказга юбориш осонлашади ва ҳоказо. Пахта деса мустамлакачи тўралар ўзини томдан ташлар эдилар-да.

70-йилларнинг охирлари ва 80-йилларнинг бошларида Марказ яна бир “тадбир”ни бошлади — Марказий Россиядаги ноқоратупроқ (аслида бўзтупроқли дейиш керак) минтақани қайта обод қилиш масаласини ўртага кўйди.

Москванинг тўрт томонидаги бу минтақада жойлашган 100 мингдан ортиқ қишлоқдаги тубжой аҳоли яхшироқ турмуш излаб, навбатдан ташқари квартиралар олиш илинжида йирик шаҳарларга, асосан миллий республикаларга, жумладан, Болтиқбўйи ва Туркистон республикаларига жўнаворишган эди, киндик қони тўкилган юртлари эса кимсасиз ҳувиллаб ётарди.

Марказнинг бу чақирғига керакли акс садо бўлмади. Аввало ўша минтақадан чиқиб келганларнинг ўзларидан

ҳам ҳеч садо чиқмади. Зотан, бу даъват уларга қаратилмаган эди-да, ҳеч ким улар ўртасида бунини таъбиқ қилмади, бошқалар эса уларга бу ҳақда оғиз очолмасди, дарҳол тескари талқин қилинар, халқлар дўстлигига зид хатти-ҳаракат деб қораланар эди. Ўзбеклар орасида ҳам, бошқа халқлар орасида ҳам Марказнинг бу чақириғига учиб ва маҳаллий маъмурларнинг қистовида бўзгупроқли минтақага ўз иссиқ ўринларини совутиб, бола-чақаларини етаклаб борганлар ҳам бўлди. Орадан бир-икки йил ўтмасданок улар айданганликларини англаб етдилар, кўпчилиги ўз ватанларига қайтиб келдилар.

Шу тариқа Марказнинг навбатдаги тадбири миллий республикалардаги тубжой халқларни жойидан — заминдан жилдириш сиёсати амалга ошмай қолди. Чунки халқ ўз она тупроғидан жудо қилинса, миллий қиёфасини йўқотиши тезлашади ва уни ўз измида юргизиш осонлашади, жилов қўлдан кетади. Зеро халқни халқлигида бошқарини мушкул, аҳолига айлантирилса, замонавий қулнинг ўзи бўлади-қўяди-да. Марказ корчалонларининг бутун гаразли сиёсати шунга қурилган эди.

Чор Россияси замонидаёқ бошланган халқни аҳолига айлаштириш сиёсати шўролар даврида ҳам изчил давом эттирилди. Чоризм даврида, масалан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар ёнида руслар яшаётган қисмлар, Марғилон, Бухоро яқинида янги шаҳарчалар (ҳозирги Фарғона, Когон), қишлоқларда слободкалар (халқ кейин буларни исловатхона деб атаб бошлаган) қурилди.

Бу иш қизил империя замонида ҳам режали тарзда, лекин ими-жимиди давом эттирилди. Саноатлаштириш баҳонасида кўплаб рус аҳолиси ўлкамизга кўчириб келтирилди. Узоқ тарихни қўятуриб, яқин ўтмишимизга — саксонинчи йилларнинг ўрталарига назар ташласак, шундай аянчли бир ҳолнинг гувоҳи бўламиз: **Тошкент шаҳар коммунистик партия комитетининг биричи котиби бўлиб ишлагай Сатин беш йил мобайнида 384 минг рус аҳолисини шаҳримизга кўчириб келтирган эди!**

Бироқ, барибир халқимизнинг болажонлиги, серфарзандлиги самараси ўлароқ, республикамиз умумаҳолиси таркибида ўзбекларнинг салмоғи озаймади, балки йилдан-йилга кўпайиб бораверди. Шунингдек, йирик шаҳарларда ўзбек зиёлилари ва талабаларининг сонини ошириб, миллий онгини ўсириб, халқимизнинг ақл-заковати яна ўзини кўрсата бошлади, яъни миллий қиёфа ёрқинлашди. Бу ҳолдан

қўрқувга тушган Марказ энди бошқача йўлни тутди. “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши”ни ўйлаб топди, республикамизга Гдлян, Ивановлар бошчилигида тергов эгувчиларни, тафтишчиларни жўнатди. Алоҳида танлаб олинган ва махсус тайёргарлик қўрган, зиммаларига ўзига хос топшириқ юклатилган 300 дан ортиқ катта-кичик амалдорларни ҳам юборди. Улар республикамиз ташкилотларида “биринчи” ва “иккинчи” курсиларни эгалладилар. “Биринчилар” номига биринчилар эдилар. “Иккинчилар” эса амалда ҳақиқий биринчилар эди. Эл кўзига “иккинчи” деб кўрсатиларди.

80-йиллардаги қатағон учун объект қилиб 14 та итти-фоклош республика орасида юртимизнинг танлаб олиншига, бизнингча, Ўзбекистон фуқароларининг деярли тўртдан уч қисми ўзбеклар, яна ўн беш фоизга яқин фуқаролар азалдан Туркистонда ўзбеклар билан тишч-тотув, оға-иши бўлиб яшаб келаётган, умуман теран томирлари бир қардошларимиз бўлгани сабабчи эди. Демак, Ўзбекистонда аралаш-қуралаш аҳоли эмас, ўз қиёфасига эга халқ яшарди, унинг қиёфаси йилдан-йилга маънавий жиҳатдан бойиб борарди. Ана шу ҳолдан жиддий талвасага тушган Марказ қатағон учун Ўзбекистонни махсус объект қилиб олган, деб ҳисоблаймиз.

Хурматли китобхонда халқ ва аҳоли тушунчалари ҳамда улар ўртасидаги фарқларнинг нозик томонлари хусусида бирмунча кенгроқ ва чуқурроқ маълумот бериш, тасаввур ҳосил қилиш мақсадида, юқоридаги мулоҳаза ва мушоҳадаларимизни баён қилиб ўтдик.

Халқ сўзи луғавий маънода тилимизда эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, бир гуруҳ кишилар маъноларини англатиш учун қўлланилади ва бундан кейин ҳам шундай бўлаверади, бу тилимиздаги ранг-барангликка хос хусусиятдир. Масалан, ўзбек халқи ибораси ўрнида кези келганда, ўзбек эли, ўзбек элати, ўзбек миллати дейиш мумкин ва бу хато ҳам эмас, бу тил қонун-қоидаларига ва мантиққа унчалик зид ҳам эмас.

Халқ сўзи — жой номлари билан бирга келиб, ўша жойда яшовчи аҳолини билдиради: қишлоқ халқи, шаҳар халқи, Фарғона халқи ва ҳоказо.

Касб, машғулот ёки тоифа ва табақани билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ўша касб, табақага мансуб кишилар гуруҳини билдиради: савдогар халқи, ўқитувчи халқи, бола халқи ва ҳоказо.

Бирор жойга тўпланган одамлар, халойиқ, оломон маъноларини ҳам англатиши мумкин. Масалан, фалончи халқ

орасини ёриб ўтди, дейилса, ўша кишининг бир гуруҳ одамлар орасидан ўтгани англашилади. Ёки бўлмаса, халқ гувиллаб олдинга юрди дейилса, оломон кўзда тутилган бўлади.

Халқ сўзи атама сифатида ўзининг қатъий белгиланган маъносига эга. Фикримизнинг исботи учун бир неча қийёсий мисоллар келтирамиз. Ўзбек халқи деганда Ўзбекистонда ва бошқа мамлакатлару минтақаларда яшовчи барча ўзбекларни тушуниш керак. Ўзбекистон халқи деганда фақат республикамизда яшовчи барча аҳолини тушуномоқ керак. Чунки улар орасида ўзбеклардан ташқари турли халқлар, фуқаролиги йўқ ёки фуқароликдан маҳрум этилган кимсалар, муҳожирлар, чет эл фуқаролари ва шу қабилар ҳам бўлиши табиийдир. Хуллас, Ўзбекистон халқи дегани республикада яшовчи ялпи аҳолидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 187 давлатнинг ҳеч қайсиси фақат бир халқдан иборат эмас, ҳаммаси ҳам кўи халқли мамлакатлардир. Тўғри, бирида асосий халқ салмоқ жиҳатдан кўп, бошқасида эса камроқ бўлиши мумкин. Лекин, барибир, ҳамма мамлакатларда халқ сони умум аҳолиси сонидан камдир. Республикамизда ҳозир яшаб турган 23 миллиондан ортиқ киши — бу Ўзбекистон аҳолисидир, уларнинг ўзбеклари — бу ўзбек халқидир, бу сирага хорижий мамлакатларда яшовчи ўзбеклар ҳам қиради. Бу жиҳатдан қаралганда халқ сўзининг атама сифатидаги маъноси кенг бўлиб, давлатлараро, минтақалараро, қитъалараро кўламдадир. Халқ атамасига маънавий жиҳатдан берган мантиқий таърифимиз ана шундай.

Халқ атамасига **фалсафий нуқтаи назардан** ёндошсак, унинг таърифи бундай: тарихнинг ҳамма босқичларида жамият вазифаларини ҳал этишга қодир, юрт юмушига яроқли ва қобилиятли қатлам, ижгимоий бирлик, тарих ижодкори. Қўряпсизки, халқ деганда кўлидан жисмонан ва ақлан бирор иш келадиган, она Ватан қаҳиригига самимият билан отланадиган кишилар; шу йўлда таълим-тарбия олаётган, ҳунар ўрганаётган ва, албатта, балоғат ёшига етган кишиларгина назарда тутилмоқда. Бешиқдаги гўдаклар шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиши, мамлакат аҳолиси рўйхатига киритилиши мумкин, лекин уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шу халқнинг фарзанди бўла туриб, унинг шаънига доғ туширган ва эл-юрт ишига ўз ҳиссасини ҳеч қўшмаган кимсаларни халқ қаторига қўшиб бўлмайди, бунга ақл-идрок, виждон, мантиқ қудрати йўл бермайди. Ундайларни ўзлари ҳам, улар-

ни аслан билмаган бошқалар ҳам шу халққа мансуб деб ҳисоблайдилар, шу халқнинг қаторига қўшаверадиладар, аҳоли рўйхатида фалончи халққа мансуб деб ёзаверадиладар. Бу қоғоздадир. Амалда эса ундайлар халқнинг қалб дафтаридан ўрин ола билмайдилар. Бу — халқ ҳукми, бу — тарих ҳукми. Бундан ортиқ ҳукм ҳам йўқ, бундан кучли жазо ҳам йўқ.

Юқорида халқ — тарих ижодкори, дедик. Бу иборага аниқлик киритиб кетамиз. Халқ кишиларнинг муайян қатлами — ижтимоий бирлик экан, демак, у шахслардан иборат. Халқ яратган тарих — демак, алоҳида кишилар, шахслар яратган тарих саҳифаларининг мажмуидир. Тарих яратишда халқнинг барча вакиллари ялпи қатнашавермайдилар ва бунинг имконияти ва ҳолати ҳам йўқ. Алоҳида шахслар тарих яратадилар, бошқалар уларга қўмаклашиши ёки халақит бериши мумкин. **Тарих яратишда жиддий ҳисса қўлган киши тарихий шахс дейилади.** Бир киши тарихга бир саҳифа қўшса, иккинчиси ўн саҳифа қўшиши мумкин. Бу кўп омилларга, замон, макон ва шахснинг иқтидорига ҳам боғлиқ, албатта.

Хуллас, тарих шундайки, яхлит олганда унинг ижодкори халқ, саҳифаларини алоҳида-алоҳида олганда эса, унинг ижодкорлари муайян тарихий шахслардир.

Тарихий шахс шарофати билан миллий мустақилликка эришганлигимиз туфайли қиёфасиз аҳолига айланиб бораётган халқимиз миллат сифатида қайта қад ростлади ва Ўзбекистон фуқаролигига ноил бўлди. Миллий мустақилликнинг туб моҳияти мана шундадир.

ФУҚАРО

Ўтмишда фуқаро ўрнида асосан табаа, раият сўзлари, баъзан шу сўзнинг ўзи ҳам қўлланилган. Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. “Тарихи мулуки ажам” асарида: “Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди” деб ёзса, “Садди Искандарий” достонида бундай хитоб қилади:

Раиятга қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илкени қилсун қалам.

Ҳазрат Навоий айтганларки, агар котиб раиятга ситам қилгудек бўлса, унинг қўлини қалам қилсинлар, яъни кессинлар.

Шўролар замонида бу сўз ўрнида, асли лотинча бўлмиш граждан ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атама сифатида фуқаро жорий этилди. Бу асли арабча бўлиб, фақир сўзининг кўплик шаклидир. Араб тилида йўқсил, камбағал, муҳтож, бечора маъноларини билдиради. Лекин ўзбек тилига кириб келгач, маъноси ўзгариб, табаа, раият, шунингдек гражданлик мазмунини касб этган. Қолаверса, аждодларимиз сўзлаганларида, ёзганларида камтаринлик юзасидан ўзларини (“мен” сўзини ишлатишни одоб юзасидан такаббурлик деб билиб) “фуқаро”, “фақиру ҳақир” деб атаганлар. “Фақиру ҳақир жанобларидан ўтиниб сўрайдиким...”, “Фақирингизни афв этгайсиз!”, “Камина фуқарога изн бергайсиз” ва ҳоказо. Демак, фуқаро сўзи мумтоз адабиётда ва жонли сўзлашувда қўлланилган. Шу сабабли фуқаро сўзи атама сифатида қабул этилиши ва жорий қилиниши асосли ва қонунийдир.

Хуқуқий ўрни қонун билан мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкарисида ёки ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатга қарашлигига фуқаролик дейиллади, шундай хуқуққа эга шахс фуқаро деб аталади. Ўзбекистон фуқароси Республикамиз Асосий Қонунда, Олий Мажлис қабул қилган тегишли қоидаларда белгиланган хуқуқлардан фойдалана олади, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариш шарт. Ўзбекистон фуқаролари миллати, ирқи, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фуқаро сифатида қонун олдида хуқуқан тенгдирлар. Фуқароларнинг ўз фуқаролик хуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни хуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу маънавий камолот учун ҳам керак.

МИЛЛАТ

Хўш, миллат нима?

Миллат деганда нимани тушуниш керак? Атама тарзида миллат иборасини қандай таърифласа бўлади? Миллат иборасини умрида лоақал бирор марта тилга олмаган инсон бўлмаса керак. Матбуот, радио ва телевидениеда бу ибора эсланмаган кун йўқ. Билар-билмас, тушуниб-тушунмасдан миллат сўзини тилга олувчи ва мақолаларида ёзувчилар ҳам оз эмас.

Аввало шуни айтиш керакки, миллат сўзи маъсулият-ли сўз. Маъсулиятни сезмаган кимса бу сўзни тилга олмагани маъкул. Ҳуринли-ҳуринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тингловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин-да. Миллат атамасини диний маънода ишлатиб, масалан, мусулмон миллати, ислом миллати дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам бор. Бутун Ер юзидаги 1 миллиарддан ортиқ ислом динига эътиқод қилувчилар аввало бир миллат вакилларидан иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқлар билан бирга Фарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тортиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, Африкада эса негрлар ҳам бор. Ислом жаҳоний динлардан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом миллати деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг бадалари, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги.

Эндиликда нуфузи 200 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк миллати деб ҳисоблаш ҳам бугунги кунда хато бўлса керак. Тўғри, барча туркий халқлар бир ота — Абултурк (Навоий ибораси)дан, яъни Туркларнинг отасидан тарқалганимиз тарихий ҳақиқат. Лекин орадан неча замонлар ўтди, Абултурк фарзандлари дунёнинг турли мишқақаларида, турли шарт-шароитларда яшаб келдилар, турли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирдилар, неча-неча хоқонлар, хонлар, амирлар, ҳокимлар дунёга келиб кетдилар. Салтанатлар алмашинди, гоҳ мустақил яшадилар, гоҳ тобелikka маҳкум бўдилар. Натижада масофалар олислиги, ҳаёт тарзининг ўзгачалиги, қўшни давлатлар ва халқларнинг бошқа-бошқа бўлганлиги туфайли туркий халқлар ўртасида узоқлашишлар ҳам, ўзгаришлар ҳам юз берди. Турмушларида, маданиятларида, диний эътиқодларида, урф-одатларида ўзига хос жиҳатлар пайдо бўлди. Масалан, ҳозир асосан Болтиқбўйи давлатларида яшаётган караимлар (аслида қиримлик) билан ёқутлар гарчи энг бошда бир отадан тарқалган бўлсалар-да, кўриниши, урф-одати, маданияти, дини жиҳатидан бир-бирларидан анча узоқлашиб кетдилар, караимлар мусовий бўлсалар, ёқутлар исовий, яъни насроний динига эътиқод қиладилар. Худди шунингдек, Итил (Волга) бўйида яшовчи татарлар билан туркманлар, Онадўлида яшовчи турклар билан Шарқий Туркистонда яшаб келаётган уйғурлар ўртасида тафовут мавжуд.

Шу мисоллардан кўринадики, барча туркий халқларни ягона турк миллати дейиш бугунги реал воқелиқдан анча

йироқ. Буларнинг барини ўқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Барча туркий халқларни ягона бир миллат дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди, деган фикрни билдириш билан биз уларни бириридан айирмоқчи эмасмиз, бу кайфиятдан мутлақо узоқмиз. Зотан, улар ягона миллат эмас, деганимиз билан узоқлашиб қолмайди, шунингдек, улар ягона миллат десак, ягона миллатга айланиб қолмайдилар ҳам, чунки миллат бўлиб шаклланиш узун тарихий жараёндир. Бу буйруқ билан тезда ҳал бўладиган иш эмас. Ягона ўқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараёни сунъий йўл билан тезлаштириб бўлмайди. Лекин кишилик жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида масофалар “қисқарди”, сайёрамиз “кичрайиб” қолди, ўрта асрларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда тайёрада етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари нақадар кенгайди. Бу билан айтмоқчимизки, туркий халқлар маданият, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотик ва бошқа соҳаларда ўзаро алоқаларни кучайтира борсалар, талабалар ва ўқувчиларни қардошлари диёрига ўқишга юбориб турсалар ўзаро яқинлик, умумийлик кучаяди, шояд туркий халқлар орасидаги ҳозирги айрим тафовутлар камайиб, зарурий муддат ва жараёндан сўнг улар бир миллат бўлиб шакллансалар ажаб эмас. Бунда барча туркий халқлар ва қавмлар учун тушунарли бўлган умумий тил ва ёзув асосий восита бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Буни келажак кўрсатади. Лекин ҳозирги кунда эса бир отадан тарқалган оға-ини, опа-сингил қардошлар эканимизни унутмаслигимиз, лоақал тез-тез ёдга олиб, шунга қараб иш юритмоғимиз лозим.

1996 йил май ойида Туркия Жумҳурияти Президенти Сулаймон Демирэл ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов томонидан ўзбек ва турк халқларининг абадий дўстлиги ҳақида шартнома имзоланиши бу йўлдаги улкан тарихий қадамдир. Ҳозирги кунда жаҳонда хитойликлар қардошлиги, араблар қардошлиги, славяндар қардошлиги ғоялари кучайиб бораётган экан, биз туркий халқлар ҳам ўз қардошлигимизни доимо ёдда тутиб, кучайтириб турсак арзийди.

Миллат ҳақидаги тушунчага янада яқинлик киритиш мақсадида энди турли қитъалар ва мамлакатларда яшовчи миллатлар ва халқларга оид мисоллар келтирамиз. Кавказ

халқларидан осетинларнинг бир қисми Россия Федерацияси таркибидаги Осетия Мухтор жумҳуриятида яшаса, иккинчи қисми Грузия таркибидаги Осетия Мухтор вилоятида истиқомат қилади. Корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс миллати яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швейцарияда асосан уч миллат вакиллари — олмон, фаранг ва италянлар яшайдилар, шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади.

Озарбайжон Республикасида барча озарбайжонларнинг 20 фоизи яшаса, ҳозирги Эрон Ислом Жумҳурияти таркибидаги Жанубий Озарбайжон вилоятларида қолган 80 фоизи истиқомат қилади. Яъни Шимолда 5 миллионга яқини, Жанубда 20 миллиондан ортиғи яшаёди. Жаҳонга Рабибдранат Тагор каби буюк зотларни берган бангол халқи дунёдаги кўп сонли миллатлардан бири, нуфузи 250 миллиондан ошади. Ғарбий ҳудудларда яшовчи банголлар Будда динига эътиқод қиладилар, Ҳиндистоннинг Банголия штатининг асосий фуқаролари ҳисобланадилар. Шарқий ҳудудларда яшовчи банголлар ислом динига эътиқод қиладилар, ўз мустақил давлатлари — Бангладеш (бу банголлар юрти деганидир) Республикасига эгадилар. Диний эътиқоддаги тафовутга кўра бир халқ иккита бўлиниб кетгандир. Яқин-яқингача икки Олмония — Германия Демократик Республикаси ва Германия Федератив Республикаси мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик миллат деб, ғарбий олмонларни капиталистик миллат деб тушунтиришарди. Ҳолбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир миллат — олмон миллати яшарди. Кейинги воқеалар — икки олмон давлатининг бирлашуви ўша синфийликка асосланган сохта назариянинг пучлигини қатъий исботлаб қўйди.

Юқоридаги мисолларни келтиришдан мақсадимиз шуки, миллат тушунчаси, биринчидан, синфий тушунча эмас. Миллат вакили бўлишлик мулкдор ёки мулкдор эмасликка боғлиқ эмас. Бой ҳам, ўртаҳол ҳам, йўқсил ҳам бир миллатга мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Миллат тушунчаси синфлардан устувор аниқлама. Марксни-ленинчи сиёсатдонларнинг ҳар бир миллатда икки миллат, ҳар бир маданиятда икки хил маданият бор, деган назариялари фақат уйдирмадан иборатдир.

Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга миллат йўқ. Миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудрати даражасини белгилайди. Миллат ва давлат тушунчаларини бир-биридан айирган ҳолда таърифлаб бўлмайди. Давлатни тузишда, демакким, миллатни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчининг ўрни ва роли каттадир. Қачонки халқимиз метиндек бирлашиб ва жипслашган бўлса, ўшанда ўз буюк давлатига эга бўла олган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Амир Темури XIV асрда тарих саҳнасига дадил чиқиб, шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этди ва буюк бир давлат — Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, ўша давр ибораси билан айтганда, туркий қавм тарқоқликка барҳам бериб, туркий миллат бўлиб шаклланди.

Миллатнинг жипслик даражаси ўзгариб турадиган нарса. У гоҳ мустақамланади, гоҳ заифлашиши ҳам мумкин. Темурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, фақат XVI асрда Абдуллахон II даврида бирмунча кучайди-ю, бу ҳол, афсуски, узоқ давом этмади. Яна парокандалик бошланди. Ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистоннинг ўзида ҳам ягона давлат бўлмади, учта, баъзан эса ҳатто бешта давлат бир-бири билан уришиб яшади. Натижада таназзул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида миллат ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланар экан.

Миллат фақат бир халқ вакилларидагина иборат тарзда шаклланмайди. Ҳозирги ўзбек миллатининг таркиб топишида барча туркий қабила ва уруғлар, олис ўтмиш, тарихдан илгариги замонлардан бошлаб Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, шунингдек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва бошқалар ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-одатларимиз, турмуш тарзимиз, маданият, санъат, адабиёт ва меъморчилигимизда, боринги, меҳнат қуролларимизда ҳам зуҳур этиб турибди. Маълумки, ўзбек миллати келиб чиқиш жиҳатидан туркийдир. Лекин қонимизда бошқа ирқ қони томчилари ҳам йўқ эмас. Ўзбек миллати диний жиҳатдан ислом

динига ихлос билан эътиқод қилади, бошқа диндаги миллатдошларимизни ҳозир учратиш амримаҳол.

Ёзма адабий тил ва ягона миллий тил деган тушунчалар бор. Анча ривожланган элат ва халқларда ёзма адабий тил мавжуд бўлади. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳоқон Онасой бўйлариди давлат қурганида битилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизга тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII асрдаёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикмат”лари яққол исбот бўла олади. “Ҳикмат” тили XVI аср фарзанди Бобур тилига ҳам, XX аср муаллифлари Абдулла Қодирий, Чўлпонлар тилига ҳам ўхшашдир.

Ягона миллий тилимизни Хоразмда Қутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузийлар, Мовароуннаҳрда Саккокийлар, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмийлар, Рум элида Жалолоддин Румий, Насимийлар, Озарбайжонда Ҳоқонийлар қўллаб, бойига бордилар. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шухратини шу қадар баланд кўтардики, бу тил куёши ёғдуларидан Чиндан Румоғача, Ҳиндистондан то Сибир, Олтой ва Итил бўйларигача туркий эллар, нафақат туркийлар, барча элу элатлар баҳраманд бўлдилар, яъни ҳазрат Мир Алишер бобомиз барча туркийларни яққолам қилдилар.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоиз. Ягона адабий тил яратишни фақат бир сиймога нисбат бериш, гарчи у сиймо даҳо бўлса-да, бизнингча, тўғри эмас. Тил — илоҳий неъмат, у халқ даҳоси билан сайқал топади. Халқ даҳоси алоҳида даҳолар қудратидан қудратлидир. Зотан халқ даҳоси ўз фарзандлари даҳоларидан таркиб топади ва уларда зуҳур этади. Алишер Навоий бобомиз эса туркий тил, адабиёт, санъат, тафаккур, тасаввуф, шариат, фан, маданият ва давлатчилик бобидаги даҳоларимиздан биридир. Шундай қилиб, ягона миллий тилимиз VII асрда шаклланиб бўлган экан, кейин эса гоҳ ривож топди, гоҳо турғунликка учради, лекин ҳамма вақт сақланиб қолаверди ва бизгача етиб келди.

Миллат, бир сўз билан айтганда, маънавият бирлигидир. Маънавият — давлат асоси, давлат эса маънавият суянчиги.

Рус истилоси ва шўролар сиёсати туфайли маънавий таназулга учраганимиз оқибатида ўзбек миллатининг миллий хусусиятларига жиддий пуғур етди. Чунки маънавиятга суянчиқлик қиладиган ўз миллий давлатимиз йўқ

эди. Шу сабабли келгусида барча миллатлар бирлашиб кетадилар, деган назария ҳар томонлама тарғиб қилинди. Бу ҳақда Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 7-жилди, 228-саҳифасида шундай фикр олға сурилган: “Иқтисодий, маданий ва социал-сиёсий ҳаётнинг интернационал бирлиги социалистик миллатлар учун характерлидир. Кишиларнинг янги интернационал умумийлиги сифатида совет халқининг ташкил топиши марксизм-ленинизмнинг миллатларнинг яқинлашуви ва етук коммунистик жамиятда уларнинг тўла қўшилиб кетишлари ҳақидаги башоратини тасдиқламоқда”.

Бу гапларни ўқир эканмиз, яқин ўтмишимизда қандай машъум кулфат бошимизга таҳлика солиб турганига яна бир карра амин бўламиз ва бутунги истиқлол кунларининг қадрини янада чуқурроқ англаб етамиз.

ЖАМИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ОИЛА

Барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб яшаш барча махлуқот орасида фақат Одам наслига хосдир. Ер юзида биринчи оилани Одам Ато билан Момо Ҳаво тuzишган. Улар узоқ айрилиқдан кейин бир-бирларини жуда соғиниб қолишгач, дийдор кўришганлар. Муҳаббат тарихи ҳам биринчи отамиз ва биринчи онамиздан бошланади, десак, янглишмаймиз. Муҳаббат жуда қадим нарса, лекин уни ҳар бир юрак янгилайди, деганида шоир минг бор ҳақдир.

Маълумки, оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррасидир. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Лекин у шунчаки зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Ҳар бир тирик вужуднинг ўзи алоҳида бир олам. Ер юзида агар 5 миллиарддан ортиқ одам яшаса, уларнинг ҳар бири ўзига хос феъл-атворга эга, бир одам иккинчи одамдан нимаси биландир фарқланади, бу ёруғ жаҳонда бир-бирини айнан такрорлайдиган кишилар йўқ. Одамларки бетакрор эканлар, оилаларнинг бир-бирига ўхшамаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Эр ва хотин — икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам — бу оиладир. Иттифоқ иборасида аҳиллик, тотувлик, деган маънолар ҳам бор, албатта. Агар оила ҳақиқатан тинч-тотув, аҳил бўлса, олам гулистон. Акс ҳолда турмуш дўзахга айланади, оила эса зиндоннинг ўзи бўлади-қўяди, эр ва хотин эса бир-бирига рақиб ва рақибга бўлиб қоладилар, бунинг жабрини эса улардан кўра болалари, яқин қариндошлари тортадилар. Жамиятта моддий ва маънавий зиён етади.

Дарҳақиқат, оила фақат эр ва хотиннинг ўзидан иборат эмас. Оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин

туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда хонадондир. Оила одамларнинг табиий, иқтисодий ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлигидир. Табиий муносабат дейилганда, эр-хотинли муносабатлари, бола кўриш; иқтисодий муносабат дейилганда, мулккий муносабатлар: уй-рўзгор, ҳовли-жой — бошпана — кичик ватан; ҳуқуқий муносабат дейилганда, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш назарда тутилмоқда. Оила расмий тус олган тақдирдагина, эр хотини олдида, хотин эри олдида, уларнинг икковлари фарзандлари олдида, фарзандлари ота-оналари олдида масъулиятли ва бурчли бўладилар; маънавий муносабат дейилганда эса эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғулар ва талаблар кўзда тутилмоқда.

Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш ўзаро иқтисодий-мулккий, ҳуқуқий, ахлоқий, рухий алоқалар билан боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насл-насабини давом эттиришдан, солиҳ ва солиҳа фарзандларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг тирикчилигини, бўш вақтини кўнгилли ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳодиса бўлиб, оиланинг ички ишларига ҳеч ким ҳуда-беҳуда аралашшига ҳақли эмас. Шу сабабли оила муқаддас ва дахлеиз ҳисобланади. Рамзий қилиб айтсак, оила ўзига хос кичик бир мухтор давлатдир. Лекин оила осмондан тушмайди, оила жамият ташқарисида эмас, унинг таркибидадир. Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий ва маънавий муносабатлар билан белгиланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади. Оилавий муносабатлар жонли, ўзгарувчан жараёндир. Шунга кўра ҳар бир жамият ўзига мос ва хос оила турини танлайди ва шакллантиради. Масалан, XII асрдаги ўзбек оиласи билан бугунги ўзбек оиласи ўртасида муайян фарқлар бор.

ЎЗБЕК ОИЛАСИ

Ўзбек оиласининг дунёдаги бошқа оилаларга ўхшаш томонлари кўп. Шу билан бирга унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Халқимизда, никоҳ энг аввало Арши аълода ўқилур, кейин эса ерда, деган нақл беҳудага айтилмаган. Ота-боболаримизнинг азалий тушунчалари бўйича, никоҳ — илохий аҳд, оила — муқаддасдир. “Хотинларингиз зироаттоҳингиздирлар”, дейилади Куръони каримнинг

Бақара сураси, 223-оятда. Бу сўзлар билан оила тузишдан биринчи муддао — фарзанд кўриш эканига ишора қилмоқда.

Маълумки, Ҳадиси шарифларнинг муайян қисмида ахлоқ-одоб, маънавият, оиланинг поклиги ва мустақкам бўлишига оид қимматли фикрлар мавжуд:

“Кимгаки Аллоҳ таоло солиҳа хотин насиб этган бўлса, динининг ярмига ёрдам қилибди, қолган ярмига ўзи тақво қилсин”. Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин, деган ўзбек халқ мақолини эсласак, бу ҳадисга шарҳнинг ҳожати қолмайди.

“Хотинларнинг баракотлироғи уйланиш харажатлари енгилдир”. Демак, ҳалдан ташқари дабдабали тўй қилиб, қарзга ботиб, хонадондан қут-баракани кўгармаслик керак.

“Хотин киши қовурғадан яратилган. Агар сен қовурғани тўғрилайман десаиң синдирасан, мураса қилу у билан яша”. Демак, аёлни аёл деб билиб, унинг турли хархашаю инжиқликларига, ноз-фироғу эркаликларига, таманною истиғноларига чидамоқ, қисқаси, бир гапдан қолмоқ зарур. Эр эркалик мақоми — тахтидан тушмаслиги лозим. Мурасаю мадора деб мана шунга айғилади.

“Қайси бир хотин эрининг розилигисиз уйидан чиқса, Аллоҳнинг ғазабида бўлади, то қайтиб келгунича ёки эри рози бўлгунча”. Бу ҳақда халқимизда “Эр рози — худо рози” деган ибора бор.

“Қайси бир хотин сабабсиз эридан талоқ сўраса, жаннат ҳиди унга ҳаромдир”. Ваҳоланки, ривоят қилишлари-ча, жаннат ҳиди қирқ минг йиллик масофадан келиб турар экан!

“Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши эридир, эркак кишига энг ҳаққи кўп киши онасидир”. Чиққан қиз чийириқдан ташқари, дейди халқимиз. Тарбияли, оғир-босиқ, оқила она турмушга чиққан қизига ҳар гал кўрганида “куёвимни ҳурмат қил” деб тайинлаб туради. Келини билан ўз ўғли ўртасида гап қочганида келинининг ёнини олади, келинини ўз қизи ўрнига қўйиб кўради.

“Агар бир шаҳарда лоақал бир аёл бир марта бузуқлик кўчасига кириб ҳароми ортгирса, бу шаҳардан қирқ йил файзу баракот кўтарилиб кетади”. Бас, шундай экан, маънавий камолотсиз моддий фаровонликка эришиб бўлмайди. Оила поклик-софликка, садоқатга асосланиши керак.

“Аёлларни фақат улуғ одамлар ҳурмат қилади. Уларни фақат пасткаш одам хўрлайди”. Аёлларни ҳар ким ўз мо-

моси, ўз онаси, ўз эгачи-сингиллари сифатида ҳурмат-иззат қилиши лозим. Шундагина у инсониятнинг давомийлигига ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлади. Аёлларни хўрлаш ҳам ҳар хилдир. Энг тубан хўрлаш эса аёлни нопок йўлга етаклашдир. Демак, аёлни нопокликка етаклаган эркак пасткашдир.

“Кимки зино қилса, ундан иймон чиқиб кетади”. Иймонсиз кимса одам қиёфасидаги шайтондир.

“Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизганиш иймондандир. Қизганмаслик эса мунофиқликдандир”. Тили бошқа, дили бошқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашик — севги соқчиси!

“Аллоҳнинг ҳалол қилган нарсалари ичида Унга энг ёмон кўрингани — талоқдир”. Демак, ҳуда-беҳудага оғиздан “талоқ” сўзини чиқариб юборавермаслик керак экан.

“Эркак кишининг жамоли — тилидир”. Аёлнинг жони қулоғида ҳам бўлади. Ширин сўз — жон озиғи!

“Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади”. Демак, мусулмончиликнинг шартларидан бири ўз жуфти ҳалолига хушмуомала бўлиш экан.

“Киши дўстининг динида бўлади. Ҳар бирингиз кимни дўст тутмоқдасиз, қараб дўстлашинг”. Дунёда буюк дўстлик эр-хотинликдир, улар бир-бирларига ширин жонларини ишониб топширишади! Уйланишда, турмушга чиқишда — ўзига бир умрлик дўст танлашда етти ўлчаб бир кесмоқ керак. Кўз очиб кўрган одамнингиз дунёда фақат битта бўлади, уни такрорлаб бўлмайдди.

“Агар киши жуфти ҳалолига жилмайиб (севиб) боқса, у ҳам эрига жилмайиб боқса, Аллоҳ таоло ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди, агар қўлидан ушласа, гуноҳлари панжалари орасидан тўкилади”. Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши. Бунда ташаббус эр томонидан бўлгани маъқул. Камтарлик камолга ҳам, муродга ҳам етказади.

“Эр-хотин — қўш ҳўкиз” дейилади ўзбек халқ мақолида. Сал тўпорироқ айтилган бўлса-да, унда оиланинг устунлари бўлмиш эр ва хотин, яъни ота ва она оиланинг қувончида ҳам, ташвишида ҳам, рўзгор тутишда ҳам, фарзандларига яхши таълим-тарбия беришда ҳам тенг шерик, ҳамкору ҳамжиҳат эканликлари уқтирилади.

Энг қадимги одатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдан бошланади. Халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб

бўлмайди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўйсеварликни саховатпешалик фазилатларидан бири, деб қарамоқ керак. Тўй қилиш азалий удумимиз, туркларнинг отаси — Абултурк бобомиздан, Алпомишу Алп Эр Тўнгалардан буён давом этиб келаётган, халқнинг қон-қони, жон-жонига, шуурига сингиб кетган меросий одат. “Тўй қилишнинг нима кераги бор, фалончи-фалончи жойларда бундай одат йўқ-ку”, дегувчи айрим кимсаларнинг “мулоҳаза”ларига қўшилиб бўлмайди. Тўйсиз, яъни жамоатдан яширин ҳолда “оила” қурилаётган жойларда қўйди-чиқди кўп эканини бир эсланг! Тўю маъракаларимизга ўринсиз тош отиш ипсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сохта обрў олиш ипнжида кимошарга исрофгарчилик қилаётганларни ҳам оқлаб бўлмайди. Хўп, бор одам топар, йўқ одам нима қилади? Тўю маъракаларда “мусобақа” эмас, хайр-саховат устувор бўлгани маъқул.

Оилани мустақкамлашда ҳуқуқий, диний билимлар тарғиб-ташвиқотининг аҳамияти ҳам катта. Шариятга доир, оила ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни жисмонан ва руҳан оила қуришга тайёрлашга кўмаклашадиган дунёвий ва диний адабиётларни нашр этишга жиддий киришиш лозим.

Шўролар даврида ҳам, ҳозир ҳам домла-имом томонидан никоҳ хутбасини ўқитмай турмуш қураётган келин-куёвлар халқимиз орасида йўқ ҳисоби. Тўғри, илгари никоҳ пинҳона ўқитиларди. Никоҳ ўқитиш ҳозир мутлақо ошқоралашган. Лекин ЗАГСдан ўтиш “Бахт уйи”да, никоҳ ўқитиш масжид ва хонадонларда бўлмоқда. Шу икки маросимни бирлаштириш ва бир жойда — “Никоҳ ва оилавий маросимлар уйида” ўтказишни давр тақозо этмоқда. Бу амалдаги Конституциямизга ҳам зид эмас. Тошкентнинг Кўкча даҳасидаги “Исломобод” марказида худди шундай қилинмоқда, келиннинг шаръий маҳри белгила-ниб, бу ҳақда унга васиқа топширилмоқда. Ҳаёт мураккаб, турмуш тасодифлардан холи эмас. Эҳтиёт чораси сифатида кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш она қўлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу ташаббусни бутун жумҳурият бўйича кенг ёйиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, келин тушириш орзусида юрган ота-оналар тўй бошлашдан олдин келин-куёвнинг, туғилажак невараларининг етарли ва қулай бошпаналари бўлиши ҳақида қайғуришлари лозим. Энди ариза ёзиш билан текинга уй-жой олиб бўлмайди. Меҳнат ва фақат ҳалол меҳнат билан бошпанали бўлиш мумкин. Ёшларни ҳам мулк-

дорлик руҳида тарбиялаш, уларга шахсий мулк муқаддас ва дахлсиз эканлигини тушунтириш, шунга одатлантира бориш керак. Моддий таъминоти яхши, уй-жойли оилаларда қўйди-чиқдилар нисбатан кам эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Болалар тарбиясида отанинг қаттиққўллиги, онанинг меҳрибонлиги ҳал қилувчи омиллардандир. Оиладаги умумий соғлом иқлим, меҳр-муҳаббат, оқибат, ўзаро ҳурмат, тинч-тотувлик, ота-онанинг билим савияси, иймон-этиқодлилиги, дунёвий ва диний илм-маърифатдан хабардорлиги, нималарни биринчи даражада, нималарни охириги ўринда кўриши, етакчи ғоянинг қасққа йўналганлиги, пулга ва пулдорликка, моддий ва маънавий бойликка муносабати ва шу каби жуда кўпгина нарсаларга ҳам боғлиқ.

Ҳозир жумҳуриятимизда 23 миллионга яқин аҳоли яшаса, шундан 10 миллион 800 миң нафари эркаклар, 12 миллиондан ортиги хотин-қизлардир. Демак, диёримизда аёллар эркаклардан анчагина кўп. Миллатнинг давомийлиги учун масъул зот бўлмиш аёлларнинг маънавий қиёфаси қайси томонга қараб ўзгармоқда — бу ҳаёт-мамот масаласидир.

Маънавиятсиз моддий фаровонликка ҳам, умумтараққиётга ҳам эришиб бўлмайди. Маънавий қашшоқлик миллий таназулга олиб боради. Ноҳалол аёлдан ҳалол фарзанд дунёга келмайди. Умуман, нопок аёлни Она дея шарафлаб бўлмайди. “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Онанини кўриб, қизини ол” деган мақоллар беҳудага айтилмаган.

Ўзбек оиласининг ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий мезонлари бор. Аввало, ўридан барвақт туриш шарт. Ризқ-рўз тонгда улашилади. Кимки гафлат босиб, ўринда ётаверса, ризқидан қуруқ қолади, дейилади. Барвақт турилган куни иш, ўқишнинг унумли бўлиши ҳаммамизга маълум. Қолаверса, тонги ҳаво мусаффо бўлади, кишининг соғлиғи учун фойдали, кайфиятини ҳам тетик қилади.

Иккинчидан, юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди; юз-қўлни ювилгандан кейингина кичиклар катталарга салом берадилар. Аёллар нонушта ҳозирлайдилар. Қизлар, келинлар ҳовли-рўя, кўча ёшиги олдини супириб, сув сециб қўядилар. Бу иш оқшомда ҳам такрорланади.

Нонуштага, умуман дастурхонга биринчи бўлиб оиланинг ёши улуғи қўл уради, табаррук понни ҳам у ушатади.

Иш ёки ўқишга оиланинг ёши улуғидан, дейлик, ҳаёт ўлсалар боболардан, бувилардан фотиҳа олиб кетилади. Ҳайтишда ҳам аввал уларга учрашилиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади. Улар бундай иззат-ҳурматдан мамнун бўлиб, ёшларни дуо қиладилар. Бир оғизгина ширин сўз дамнинг чарчоғини ёзиб юборади, асабини жойига келтиради, руҳини тетиклаштиради. Одам одам бўлиб яратилганлигидан, оиласи борлигидан ғурурланади. Мана шунинг учун ҳам оилани роҳат-фароғат, тинчлик-хотиркамлик маскани дейдилар.

Оила одобига кўра катта ёшчилар болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катталарга очиқ-сочиқ ҳолда сўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз ўзларни айтмайдилар, сизсираш ҳурмат белгиси ҳисобланади. Кўчага уй кийимида чиқилмайди, биров сўраб келганда, кўча эшик олдида маҳтал қилиб қўйилмайди, дарҳол уйга таклиф қилинади. Меҳмон кутилганда болалар озода кийинтирилиб, супурги каби нарсалар кўздан тегга олиб қўйилади.

Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп. Шу билан бирга унинг сирли томонлари ҳам бор. Бу энди ҳар бир оиланинг ўз ички иши. Уларни гапириш одобдан эмас. Ҳуқи оила даҳлсиз, муқаддас даргоҳ.

Оила — миллат парвози учун илк учиб майдони!

Ўзбек оиласи болажонли оила. Бу ҳам бизга суннатдир. Ҳазрат Муҳаммад пайғамбаримиз ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қилиб айтибдиларки, “**Мен қиёматда ўз имматларимнинг кўп бўлиши билан севинишимни истайман**”.

Ҳозирги кунда, бизнинг кузатишимизча, шаҳар хонадонларида асосан бобо, буви, ота, она, бир неча ўғил-қизлар, келин ёки келинлар, неваралар, ҳатто чеваралар яшайдилар. Бу борада қатъий ҳисоб-китоб йўқ, бўлиши ҳам имкин эмас. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар бир оила ўзига хос бир олам. Таркибий жиҳатдан бири иккинчиси ва ўхшамайди. Кўп қаватли уйларда яшовчи хонадонлар аъзолари ҳовлиларда яшовчилардан кам, албатта. Шаҳарлик оиладан эса қишлоқ оиласининг аъзолари кўп. Бу уй-кой шароити ва азалий анъанавий омилларга боғлиқдир.

Шароит кўтарса, уй-жой етарли бўлса, моддий, энг руҳими, фарзандларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялай олишга кафолат бўлса, кўп фарзандлилиқ ўзини қўлайди. Гап миқдорий кўпайишда эмас, маънавий сиратда. Агар фарзандлар ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий, ҳам маънавий камолотга ета олсалар, бунга нима етсин! Бу —

жамият бойлиги, авлодлар давомийлигини таъминловчи асосий омиддир.

Оилавий турмуш шундай сир-синаотлики, баъзан тўнғич фарзанд комил чиқади, баъзан эса кенжатоё оила шухратини оламга дoston қилади. Болажонлик қариндошларнинг кўп бўлишига олиб боради. Қариндошлар одамнинг ҳам моддий, ҳам маънавий таянчи ва суянчидир. Ўртада оқибат бўлса бас. Оқибатли қариндошлар даврасида яшаш, борди-келди қилиш завқлидир. Бобо, буни, ота, она, амаки, амма, тоға, хола, ака, ука, опа, сингил, ўғил, қиз, жиян, келин, куёв, невара, эвара, чевара, бўла (холанинг ўғли), қуда-анда (қуданинг қудаси анда дейилади, қуда-анда ибораси шундан келиб чиққан), қайнота, қайнона, қайиноға, қайни, қайинэгачи, қайинсингил, овсин ва шу каби ўйлаб сўзлар қариндошлик даражаларини билдиради. Буларнинг бош омили болажонликдир. Болажонлик бўлмаса, бу сўзлар, бу тушунчалар пайдо бўлмасди.

Биз ушбу китобни ёзиш асносида истиқболни белгиловчи статистика ташкилотлари, болалар соғлиғи учун масъул соғлиқни сақлаш муассасалари, фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш бўлимлари (ЗАГС), тиб, социолог ва аҳолишунос олимлар билан, маҳалла оқсоқоллари ҳамда боғча ва ясли мудиралари билан мулоқотда бўлиб, туғилишнинг ҳозирги аҳволи билан қизиқдик. Уларнинг берган маълумотларига кўра республикамызда турғунлик йилларига қараганда ҳозир болалар ўлими кескин камайган, туғилиш нисбатан кўпайган, болалар ва оналарнинг саломатлиғи анча яхшилланган. Бу ёш авлодни жисмонан етук, маънавий баркамол қилиб вояга етказиш йўлида республика ҳукумати изчил ва режали асосда амалга ошираётган тадбирларнинг самарасидир. Шунини таъкидлаб ўтиш жoизки, Ўзбекистонда ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барча оилалар ва уларнинг фарзандлари қонун олдида ҳуқуқан бир хил мавқедадирлар, имтиёзлардан ҳам баб-баравар фойдаланадилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунлар билан қафолатланган.

Ўзбекистоннинг нуфуси ҳар йили ўртача 450-500 минг кишига кўпаймоқда. Шўролар замонида аҳоли ташқаридан кўчириб келтирилувчилар ҳисобига ҳам кўпайган бўлса, эндиликда туғилиш ҳисобига ортмоқда. Маълумки, аҳолининг табиий кўпайиши геометрик прогрессия (ҳанда-савий карра) бўйича юз беради. Демак, ХХI асрнинг илк йилларида республика аҳолиси 26 миллионга бoриб қоли-

ши кутилмоқда. Бу ҳол бир томондан қувонарли бўлса, иккинчидан, қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Мамлакат аҳолисини озиқ-овқат, уй-жой, иш билан таъминлаш, ёш авлодни ўқишга, таълим-тарбияга тўла жалб этиш осон иш эмас. Бунинг устига, республикамизда фуқароларнинг ўртача умри тобора ортмоқда, яъни пенсияерлар сафи йилдан йилга кўпаймоқда. Истиқбол режарини белгилашда ана шу икки ҳолат назарда тутилиши соиздир.

ОТИНЛАР

Ўтмишда итмли эркаклар “мулло”, ўқимишли аёллар са “отин” дея эъзозланганлар. Оила мустаҳкамлиги, пок-иги, тишч-тотувлиги учун биринчи навбатда ўшандай ушунган кишилар масъул бўлишган. Муллолар эркаклар расида, отинлар аёллар даврасида таълим-тарбия ишла-ини олиб боришган. Тарғибот-ташвиқот ўчоқлари асо-ан иккита бўлган. Бири — маҳалла ёки қишлоқ масжиди, ккинчиси — отинойилар мактаби. Ҳам ташқаридан, ҳам чқаридан никоҳнинг илоҳий аҳд, оиланинг муқаддас канлиги ва шу каби тушунчаларнинг кенг тарғиб-таш-иқ қилиниши асрлар бўйи ўз самарасини бериб келган. Ёллар юрагига аёллар чуқурроқ кириб бора оладилар. уни аждодларимиз яхши ҳис этишган.

Тарихдан маълумки, деярли барча буюк боболаримиз-инг оналари ўқимишли бўлишган. Ибн Синонинг она-ари Ситорабону ҳам, Мирзо Улуғбекнинг оналари Гав-аршодбегим ҳам, Навоий бобомизнинг волидалари ҳам, Юбур Мирзонинг оналари Қутлуғ Нигорхоним ҳам етук илим эгалари эдилар. Ўтмишда Тонкент, Самарқанд, Ёухоро, Шахрисабз, Қўқон, Наманган, Марғилон каби ўҳна шаҳарларимиздаги, йирик қишлоқларимиздаги дер-рли ҳар бир маҳаллада отинойилар бўлган, улар ўз уйла-ида мактаб тутиб, қиз болаларга савод ўргатишган. Мум-оз адабиётимизнинг вакиллари бўлмиш шоирларимиз-а отинойилар муаллимлик, мураббийлик ва устозлик илишган. X асрдаёқ Туркистонимизда донгдор шоира-ар етишиб чиққани билан фахрлансак арзийди. X асрда шаб, ижод этган Робиа Балхий, XI асрда яшаган Оиша Самарқандий, XII асрда яшаган Муниса, XIII асрда яша-ан Мутриба бегимларнинг номлари ажойиб шоиралар ифатида тарихда қолган.

Меҳрий, Ниҳоний, Иффатий, Жамила, Гавҳарбегим Дилшод Хотун каби шоирларимиз эса Алишер Навоийг замондош бўлишган.

Бобурийлар хонадонига мансуб соҳибаи девон Зебуннисобегим, Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салим каби ўнлаб шоиралар, “Бобурнома”нинг узвий давом бўлмиш “Хумоюннома”нинг муаллифи Гулбаданбегим ҳам илк сабоқни отинлардан олишган.

Шоира ва отин Увайсий шоира ва малика Нодиранин устозидир. Шоира Анбар отин қанчалаб марғуба қизларнинг саводини чиқазган. Муаззамхоним, Нозимахоним Қамбарнисо каби ўнлаб шоираларимиз ҳам маҳалла мактабларида — отинойилар қўлида таълим олиб, адабиёт оламига қадам қўйганлар. Хуллас, отинлар ўтмишда маърифий-маънавий ҳаётда катта ўрин тутганлар. Улардан тошкентлик Муборакхон, Башоратхон каби маърифатпарвар отинларнинг муборак номлари қомуслардан ўрин олган.

Афсуски, шўролар даврида отинлар фаолияти тўсиққучрайвериб, аста-секин барҳам топиб кетган эди. Мустақиллик шарофати билан сўшти йилларда диёримизда аста-секин отинойилар ва уларнинг мактаблари пайдо бўлмоқда. Ҳозир пойтахтимизнинг турли даҳаларида Ўтиборхон, Озодахон, Саидахон сингари ўнлаб отинлар фаолият олиб бормоқдалар. Олий ёки ўрта махсус ўқув юрларини тамомлаган, дунёвий билимдан ташқари диний билимдан ҳам яхшигина хабардор бу зиёли аёллар маҳалла йигинларида, турли маърака ва зиёфатларда, хотин-қизлар ташкилотларининг анжуманларида фаол қатнашмоқдалар Ўтиборли жойи шундаки, замонавий отинларимиз ўзбек рус ва араб тилларини билишади. Янада қувонарлиси шуки илғор аёлларимиз инглиз тилининг оламари мавқеини тезда илғаб олиб, шу тилни фарзандларига ўргатиш учун саъй-ҳаракат қилмоқдалар. Чунончи, Кўкча даҳалик инглиз тили муаллимаси Хурриятхоним қўшниларининг 6-5 ёшли қизларига ўз уйида жамоатчилик асосида инглизчадан сабоқ ўргатмоқда.

Замонавий отинойилар фаолиятини жумҳурият миқёсида кенг тарғиб қилиш, зарур бўлса уларга керакли шарт-шароит яратиб бериш, тегишли адабиёт ва қўлланмалар билан таъминлаш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бу масалани Халқ таълими вазирлиги, Хотин-қизлар қўмитаси, “Соғлом авлод учун” ва “Маҳалла” жамғармалари ўтиборига ҳавола қиламиз. Диний ишлар қўмитаси ва Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармаси ҳам замонавий етук

инлар тайёрлашга эътиборни кучайтирсалар, мақсадга увофиқ бўлур эди.

КАФОАТ

Аждодларимизнинг оила қуришда, келин тушириш ва из чиқаришда ўз талаб ва тушунчалари бўлган. Бу нарса П асрда Фарғона водийсида тугилиб, Самарқандда ва-эт этган улуг аллома Бурҳониддин Марғиноний томондан тасниф этилган “Ҳидоя” (“Ҳидоя фи фуруль аликх”) асарида “Кафоат” деб аталади. Кафоат сўзининг тавий маъноси тенгликдир. Қонун тилида эса “Кафоат” амаси эр ва хотин ўртасидаги тенгликни билдиради.

Никоҳда икки томон тенг ва бир-бирига муносиб бўлиши шарт. Агар шундай қилинмаса, турмуш бўлмайдими, эринг хотиндан, хотиннинг эрдан қўнгли тўлмайдими. Келин куёв насл-насабда, ижтимоий мавқеда, билим-савияда, ид-фаросатда, имон-эътиқодда, мулкдорликда бир-бирига дин бўлишлари аълодир. Лекин келин бироз куйироқ ражада бўлса ҳеч гап эмас, чунки эр оила раҳбаридир. Имо аксинча бўлса, келин ўзини камситилган ҳисоблаши мумкин. Бунинг устига, куёвнинг оила раҳбари сифатидаги мавқеига пугур етади. Кўпни кўрган, тажрибали а-оналар қуда-анда бўлишда узоқни кўзлаб иш тутишири бежиз эмас, албатта. “Тенгини топсанг, текин бер”, гап халқ мақоли замирида ҳам кафоат тушунчаси ётади.

МАҲАЛЛА

Кишиларнинг тарихан шаклланган, оиладан кейинги ирлиги — бу маҳалладир. Маҳаллани, агар таъбир жоиз бўлса, йирик бир оила дейиш мумкин. Ўтмишда ҳар бир маҳаллада асосан бир касб-кор одамлари — ҳамкасабалар тижомат қилишган. Маҳаллалар шунга қараб номланган: саргарлик, мисгарлик, кўнчилик, парчабоб, қошиқчилик, тоқчилик, эгарчи, темирчи, тақачи, ўқчи ва ҳоказо. Эзирги кунда замона зайли билан бир маҳаллада турли касб-кор кишилари яшайди. Лекин шу билан бирга, асосан ҳамкасбларнинг ҳонадошлари яшайдиган маҳаллалар ҳам йўқ эмас. Масалан, “Профессорлар”, “Олимлар”, “Шифо-рлар”, “Геологлар” каби маҳаллалар мавжуд.

Оиланинг рисоладагидек бўлиши, эр-хотиннинг тинч-тув, пири бадавлат, ували-жували бўлиб юришида кўни-шиларнинг, маҳалла-қўйнинг таъсири кучлидир.

Айниқса, ёш авлод тарбиясида маҳалланинг ўрни катг Усмирлар обрўли маҳалла оқсоқолларидан ҳайиқиб турдилар, уларнинг салобати таъсирида ўзларини ноҳўя хати-ҳаракатлардан тиядилар. Кимдандир ҳайиқмаган бо бевош бўлиши ҳеч гап эмас.

Кизлар ҳаё ва ибони дастлаб оилада, кейин маҳалла ўрганадилар, катталардан дакки эшитмай деб очиқ-сочи кўча-кўйга чиқавермайдилар. Бўлажак келин ёки куёвларининг кимлигини ота-оналар маҳалла катталаридан сориштирадилар. Совчилар ҳам келин бўлмишининг, кўбўлмишининг уйига қадам ранжида қилишдан аввал кўшнларининг хонадонига қадам қўядилар, уларнинг берга холис баҳосига қараб иш тугадилар. Шунинг учун ҳам “Би болага етти кўшни ота-онадир”, деган нақл бор.

Шарнат бўйича ҳар бир оила учун ўнг, сўл, орқа ва ол томонидаги қирқтадан хонадон, жами бир юз олтмиш хонадон кўшни мақомидадир. Кўшнининг кўшнига шаръий ҳақ бор. Кўшни мусулмон бўладими ёки гайридин бўладими кўшничиликда бунинг аҳамияти йўқ. Кўшни ўз оти бида кўшнидир! Кўшнилар билан тинч-тотув, апоқ-чапоқ яша шарт. “Кўшнинг тинч — сен тинч”, “Агар гилам сотмо чи бўлсанг, кўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан” каб мақоллар ана шундан далолат беради. Маҳалла-кўи кўшнилар яхши-ёмон кунларда, қувончи тўйларда, бошга ўлим тушган оғир, мусибатли дамларда кунингизга биринчи бўлиб ярайдилар.

Юртбошимиз фармонига биноан “Маҳалла” хайри жамфармасининг тузилиши маҳалланинг анъанавий таъбия ўчоғи эканини яна бир бор тасдиқлади, унинг зиммасига замона талабларидан келиб чиқиб, янги вазифалар юклади, маҳалла мақомини ҳар қачонгидан кўра оширди. Кўп қаватли бинолар жойлашган ҳудудларда ҳам янги-яни маҳаллалар тузилаётгани, республикамизда яшовчи бош халқлар орасида ҳам маҳалла шарофатига чуқур тушуну чилар сафи тобора кенгайиб бораётгани ушбу фармоннинг халқчиллигини яна бир бор тасдиқлайди. Эндиликда илғор фикрли кишилар бошчилик қилаётган маҳаллардаги жамоатчилик фикри муайян маънавий куч бўли қолди.

Маҳаллада яшовчи киши, жамиятда тутган мавқеи, бо ёки камбағаллигидан қатъи назар, кексайгани сари би нарсадан кўнгли тўқ бўла боради — кун-соати битгач, хс тиржам оёқ узатиб кетади, уни ҳам маҳалладошлари и:

т-хурмат билан сўнгги йўлга кузатиб қўядилар, инсон-
ик шарафига доғ тушмайди.

Маҳалла борасида Президентимиз олиб бораётган сиё-
тнинг маънавий аҳамияти ва моҳияти мана шунда ҳам
моён бўлмоқда.

МУОМАЛА

Кишилар билан муносабат, сўзлашув ва шунингдек иш,
измат билан боғлиқ алоқага муомала дейилади. Энг гўзал
момала луф-карамдир. Навоий бобомиз буни муомала-
дроз деб ёздилар. Хуллас, халқимизда одамлар билан
носиб тарзда муомала қила билишлик маданият, оли-
шоблик аломати, деб тушунилган.

Муомала маданиятида энг аввало халқимизнинг бола-
нлиги, оилани муқаддас билиши намоён бўлади.

Нотаниш икки ўзбек йигити фалакнинг гардиши би-
н учрашиб қолгудек бўлса, салом-аликдан кейингина
ҳбатни “Уйланганмисиз?” деган гапдан бошлайди. Агар
ар ўтгиз ёшларда бўлса, савол сал бошқачароқ бўлади:
“Эгайни, болалардан нечта?” Ҳа, касб-кор, уй-жой, бой-
ик ва шу каби моддий жиҳатлар суриштирилмайди, бу
об доирасига кирмайди ҳам, лекин бола-чақадан сўз
иш ўзбекларга хос миллий одатлардандир.

Она учун фарзандлари ҳақида мақтов сўзлар эшитиш,
а учун ўғил-қизлари ҳақида эл-юртдан “Отанга раҳ-
ит!” деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир.

Ўрта яшар таниш ёки нотаниш эркаклар ва аёллар му-
қотида “Ҳаммасидан қутулганмисиз?” деган савол ўртага
иши табиий. “Ўғилларни уйлантириб, қизларни уза-
б бўлдингизми?” Яхши умидлар билан ўғил-қиз ўстир-
н ота-она борки, фарзандларини оилали, уй-жойли
иш ташвиши билан яшайди, бу улар ҳаётининг мазму-
и бўлиб қолади. Ўғил-қизларидан тиниб-тинчиган ну-
ний боболаримиз, мушфиқ бувижонларимиз энди не-
ра, чевара, эвараларининг, куда-андаларнинг ташвиши,
тувлиги, яхши-яхши тўйлар қилиш нияти билан яшай-
лар: фалончи чеварамнинг тўйини ҳам кўрсам, ўлсам
моним қолмасди, деб Яратганга илтижо қиладилар. Ри-
ладаги қарияларимизнинг асосий машғулоти дуоғўй-
к, маслаҳатгўйлик бўлиб қолади.

Барча маданий халқларда бўлгани сингари ўзбекларда
м муомала “Ассалому алайкум” ва “Ваалайкум ассалом”-
н бошланади, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтилади.

ЖАМИЯТ

Тилимизда жам, жамоа, жамоат ва жамият деган сўзлар бор. Барчасининг ўзаги йиғилган, тўпланган деган маънони билдирувчи жам иборасидир. Масалан: жамоат жа Одамлар жам бўлишди. Жами — ўн нафар. Шунингдек жам сўзи қўшув маъносиде ҳам ишлатилади.

Жамоа ибораси бирор маҳалла ёки қишлоқ аҳолисини бирор муассаса, ташкилот ёки корхона аҳлини билдириди, яъни бир жойнинг бир гуруҳ кишилари деганидир.

Жамоа атамаси маъноси жиҳатидан жамоатдан фарqlанади. Жамоада турли қарашдаги кишилар бўлса, жаматда эса бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлган кишилар тушунилади. Масалан, жамоат деганда бир мажлида намоз ўқувчи ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ кишилар назарда тутилади. Жамоат сўзининг жамоатчилик шакли ҳам бор. Масалан: илмий жамоатчилик, адабий жамқачилик, талабалар жамоатчилиги ва ҳоказо.

Жамият инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклланидиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий муносабатлар ичида энг асосийси сиёсий ва ҳуқуқий устқурма учун ҳақиқий базис бўлган, ижтимоий онг шакллари белгилайдиган муносабатлар — иқтисодий муносабатлардир. Тўғри, жамият тарраққиёти табиий-тарихий, қонуний тараққиётдир.

Инсоният, масалан, XIX асрдагидан кўра XX асрда анравнақ топган. Бу равнақни илмий техника инқилоб моддий фаровонликка тегишли деб ҳисоблаш мумки. Бироқ инсониятнинг умуммаънавиятига оид муносабатлари бундан мустаснодир. Жамият тарраққиётини бутунлай иқтисодий муносабатларга боғлаб қўйиш тўғри эма бу моддийчиликдир. Одамлар иродаси, азму қарор маънавий омилларни ҳам унутмаслик керак.

Шўролар давридаги ҳукмрон мафкура моддийчиликка асосланган эди. Шу сабабли у “Тарихда тўртта ижтимоий-иқтисодий формація (босқич) — ибтидоий, қулдорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар бўлган, э сўнгги — бешинчиси бўлмиш коммунистик жамият биз — совет халқи яратяпмиз”, деб оламга жар солган эд.

Шўролар мафкурасига кўра: “Ибтидоий жамиятда ҳам тенг эди. Қулдорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар ишлаб чиқариш воситалари (яъни уларнинг эгалари) билан моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилар (яъни омм) ўртасида антагонистик зиддият мавжуд бўлиб, мулкдор

ар меҳнаткашлар ҳақини ўмариб қолишарди, оммани експлуатация қилишарди; коммунистик жамиятнинг биринчи даври бўлмиш бизнинг социалистик жамиятимизга барча ишлаб чиқариш воситалари моддий бойликлар шлаб чиқарувчилар, умуман, халқ ихтиёридадир, шунинг учун ҳам социалистик жамият ишлаб чиқариш воситалари эксплуатациядан озод бўлган совет кишиларининг заро ёрдами ва социалистик ҳамкорлик муносабатларидан иборат”.

Шўро мафкурачилари шу гоёни зўр бериб тарғиб-ташиқ қилар, мажбурлаб ўзгаларга ҳам тиқиштирар эдилар. СССРнинг тарқалиб кетиши, ёки 45 йил икки тузумда шаб келган икки олмон давлатининг бирлашуви, шунингдек, икки вьетнам давлатининг қўшилиши бу “таълимот”нинг пучлигини тезда исботлади. Шу сабабли у ҳақда кўп ўхтаб ўтиришга эҳтиёж йўқдир.

Бозор иқтисодиёти онгли кишилик тараққиётининг амма босқичларида бўлган ва бундан кейин ҳам давом гаверади. У инсонларга ҳамиша йўлдошдир.

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

Шахс — жамиятнинг бир аъзоси. У жамиятдан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Бунинг сабаблари, бизнингча, уйидагилардир: биринчидан, шахс ахлоқи ҳамиша жамият ахлоқига бўйсунди, шунга мажбур. Иккинчидан, иши кўпгина нарсаларсиз ҳам яшай олади, лекин танҳо икда яшай олмайди, бахтни ҳам одамлар орасидан топади, шахс бахт-саодати жамиятдан ташқарида бўлмайди; учинчидан, киши жамият иродасидан далда олади; тўртинчидан, жамият шахс камолоти учун боғбонлик қилади, иши фақат туғма сифатлари билангина эмас, балки мазкур жамиятга хос хислатларни ҳам ўзлаштиради.

Демак, ҳар бир шахс — ўзи яшаган ёки яшаб турган жамиятнинг аъзоси, бир фарзанди. Жамият ва шахс, шахс ва жамият муносабатларининг нозик, сир-синаотли томонлари ҳам бор, албатта. Агарда жамият адолатли бўлса, онга адолатпеша шахс раҳбарлик қилаётган бўлса, жамиятнинг барча аъзолари учун ҳам, алоҳида олинган бир шахс учун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Адолатли жамият шахсни шунчаки шакллантириб қўя қолмайди, балки маънавий стук қилиб камол топтиради.

Худди шунингдек, шахс яхши хулқи, олижаноб бўлса, адолатли жамиятда одамларга катта наф етказди. Ахлоқ-

ли киши ҳатто ўз ҳаётидан кечиб бўлса ҳам, халқи, ватан учун — ўзи аъзо бўлмиш жамият учун кўп иш қилади унинг номи тарихда мангу қолади ва янги-янги авлодларга намуна бўлаверади.

Юқорида биз: “Шахс ахлоқи ҳамиша жамият ахлоқи бўйсунди, шунга мажбур”, дедик. Адолатли жамият шахс ахлоқи жамият ахлоқига бўйсунди табиийдир, аслида бу бўйсунди эмас, уйғунлашишдир. Адолатсиз жамиятда эса ахлоқли шахснинг ахлоқи жамият ахлоқига маскелмайди. Бундай шахс жамиятда юз бераётган адолатсизликларни қабул қилолмайди. Жамият эса уни ўз ахлоқига бўйсундишга мажбурлайди. Беқарор шахслар жамият измига тушиб, қиёфаларини йўқотадилар. Дониш адолатсиз жамиятнинг ахлоқсиз хоҳишига бўйин элмайди, аксинча, унга тўғри йўл кўрсатишни истайди. Натийжада жамият ва шахс ўртасида ихтилоф чиқади, зиддият юз беради. Жамият бундай шахсларни ёки рад этади — назардан четга суриб қўяди, ёки маҳв этиб қўя қолади.

Жамият табиатида яна бир қусур ҳам борки, агар у адилатпеша раҳбар томонидан давлат йўли билан бошқарилмаसा, жамият бошвоқсиз оломонга айланиб кетади, бундан энг аввало онгли, етук шахслар, зиёлилар жабр кўрадилар. Орадан маълум муддат ўтиб, эл-юртда адолат ўрнатилгач, жамият ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, ўзи рад этган шахсларни ўзи қабул қилади, ўзи маҳв этиб юборган шахсларни ўзи оқлаб, уларга ҳайкаллар ўрнатишгач бориб етади. Афсуски, вақт ўтган, ҳаёт карвони кетга бўлади... Кишилиқ жамияти яратилибдики, шахснинг қисмати гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб келаётир. Албатта, ҳамма гап адолатда, жамиятга ким раҳбарлик қилишидадир.

Саксонинчи йилларнинг охирида маълум сабабларга кўра жамиятда оломонлик қусурлари кучайиб, телб оломонни ўзига эргаштиришга интилувчи кимсалар ҳал пайдо бўлган эди. Вазиятнинг нақадар қалтис ва хавфли эканини чуқур идрок этган юртбошимиз мамлакат ва халқ тақдири учун ўзининг масъул эканини теран ҳис қилиб ўз вақтида қилинган тегишли тadbирлар билан жамиятни тўғри йўлга сола билди, жамиятга юқа бошлаган оломонлик иллатидан уни қутқариб қолди.

Мана шу фавқуллодда ҳодисада ҳам юртбошимиз феноменининг бир қирраси намоён бўлди. Ҳақиқат таққосд яққол кўринади. Айрим собиқ иттифоқдош республикаларда жамиятни оломонликдан қайтариб қолувчи ку

бўлмагани сабабли фуқаролар уруши, биродарқушлик бошланиб кетди, баъзиларида ҳамон давом этиб турибди.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ

Жамоатчилик фикри — ижтимоий онгнинг ўзига хос кўринишларидан бири бўлиб, кишиларнинг турмуш ҳодисалари, сиёсий ва ижодий ташкилотлар ва алоҳида бир шахсларнинг фаолияти ҳақида ижобий ёки салбий қарашларининг мажмуидир. У кишиларнинг манфаатларини, эътиқод ва ҳис-туйғуларини, сиёсий ва ижодий ташкилот ва муассасаларнинг оммага мунтазам суратда кўрсатадиган таъсири ва амалий ҳаёт тажрибаси, анъаналар асосида ўз-ўзидан ёки уюштирилган тарзда юзага келади ва шаклланади. Шунинг учун ҳам жамоатчилик фикрида манфаатларнинг хилма-хиллиги билан бирга уларни тушуниш даражаси ўртасида фарқ бўлади. Жамоатчилик фикри ёки рад этади ёки маъқуллайди. Бетарафлик жамоатчилик фикри эмас. Бетарафлик — бу яширин ёқлаш ёки ёқламаслик, дилидагини ошкор этмасликдир.

Жамоатчилик фикри — исбий тушунча, унда ҳақиқат ҳамisha ҳам тўла-тўқис зухур бўлавермайди. Жамоатчилик фикрининг ҳақиқатлик даражаси ўша фикрни билдирган жамоа таркиби кимлардан иборат эканлигига боғлиқ. Маҳалла жамоатчилиги деймиз. Туман жамоатчилиги деймиз. Шаҳар жамоатчилиги деймиз. Илмий, адабий, маданий жамоатчилик деймиз. Буларда ҳамма вақт ҳам муғлоқ ҳақиқат ифодаланавермайди.

Масалан, ўн нафар собиқ комфирқа аъзоси маҳалла идорасига тўпланиб, бирор масала ёки бирор фуқаро ҳақида фикр юритиб, буни маҳалла жамоатчилигининг фикри дейиши мумкин. Ёки бирор институтнинг кенгаши бирор олимнинг асари ҳақида сўз юритиб, бу илмий жамоатчиликнинг фикри дегани билан масала ҳал бўлмайди, олимнинг асари агар ҳақиқий асар бўлса, қадрини йўқотмайди, ҳақиқий асар бўлмаса, илмий жамоатчиликнинг баҳоси билан қадр топмайди ҳам.

Халифалик пойтахти, айни пайтда ўша давр дунёвий ва диний илм маркази бўлмиш Бағдодда катта бир гуруҳ олимлар Мансур Халложни кофирликда айблаб, диний жамоатчилик фикрини ифодалайдилар. Натижада милодий 922 йилда Мансур Халлож ваҳшиёна ўлдирилади. Икки

оёғи ва икки қўли кесилади, кўзларини ўядилар, сўнгра бошини ер тубан қилиб, дорга осадилар, жони узилгач, танасини куйдирадилар, кулини кўкка совурадилар. Ваҳоланки, ўша диний жамоатчилик фикрини билдирган олимлар ноҳақ эдилар. Тарих тажрибаси кўрсатадики, кўпчилик ноҳақ бўлиб, бир киши ҳақ бўлиб чиқиши ҳам мумкин.

Хусайн Бойқаро баъзи гаразгўй сарой аъёнларининг кутқуларига берилиб, Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мастлигида қўл қўйиб юборади. Оқибатда бу қатл теурийлар салтанати таназзулини тезлатади.

Миш-мишлардан рашк ўтида ёнган Отелло покдомон Офелияни хиёнатда айблаб ўз қўли билан бўғиб ўлдиради. Ваҳоланки, Офелия садоқатли, маъсума, беғубор эди. Кейин бундан хабар тонган Отелло қилмишидан минг пушаймон бўлади, виждон азобида қийналади, аламига чидалмай ўз жонига ҳам қасд қилади. Барибир ҳақиқат очилади, кечикиб бўлса ҳам адолат тантана қилади.

Ўттизинчи йилларда Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби раҳбарларни “чет эл айғоқчилари” деб комфирқа жамоатчилиги фикрини протокол қилиб берган бегоналар эмас, уларнинг фирқавий сафдошлари эди. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонларни “халқ душмани” деб уюшма қарорини чиқариб, уюшма аъзолигидан бир овоздан ўчириб берганлар ҳам бегоналар эмас, уларнинг ҳамкасабалари эдилар. Элигинчи йилларнинг бошларида Мақсуд Шайхода, Шукрулло, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Ёнғин Мирзо, Ҳамид Сулаймонларга “халқлар доҳийси йўлига зид иш тутмоқда”, дея туҳмат қилиб собиқ КГБга ёзиб берганлар ҳам бегоналар эмас, улар билан бирга чой ичиб, май ичиб, улфатчилик қилиб юрган ҳамкасабалари эди. Ҳа, бетайинлар, бевурдлар зуғум таъсирида ўз фикрларини тезда ўзгартириб, умумий фикрга — “жамоатчилик фикри”га дарҳол қўшилиб кета қолади.

Марҳум деймизми, собиқ деймизми, балки иккала сифат ҳам мос келар, КПСС ва унинг жойлардаги ташкилотлари жамоатчилик фикрини уюштиришда устаси фаранг эди. Шўровий сиёсатта мос келмайдиган шахс ё асар пайдо бўлса, дарҳол улар ҳақида “жамоатчилик фикри”ни уюштиришга буйруқ бериларди, партком, райком, горком, обком, марказкомлар ишга тушиб кетарди, бюроча ва бюроларда йиғилишлар бошланарди. Қарабсизки, “жамоат-

чилик фикри” рўқач қилиниб, ўша шахс бадном этиларди, ўша асар “йўқ” қа чиқариларди.

Маълумки, республикамызда бир нечта ижодий уюшма фаолият кўрсатиб келган ва ҳозир ҳам ишламоқда. Бу уюшмалар адабиёт, санъат, меъморчилик ва журналистика ривожига муайян ҳисса қўшган, деювчилар бор. Балки ўз вақтида шундай бўлгандир. Лекин масала моҳиятига чуқурроқ ёндошиб, босиб ўтилган йўлга, ҳосил бўлган ижод хирмонига мустақил давлатнинг бир онгли фуқароси нуқтаи назаридан қараб, уларни теран ва атрофлича таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай ҳолат ва ҳодисаларга дуч келар эканмиз? Бизнинг ҳулосамизга кўра, ўша уюшмалар ижодкорларни бир қолипга солиб туришга интилган, бир андоза — социалистик реализм методи бўйичагина ижод қилишга мажбур этган, бунга очиб қаршилик билдирганларни “йўқ” қа чиқарган. Кучли истеъдод эгалари муайян даражада ўзларини кўрсата олганлар, лекин тўла-тўқис намоён бўла олмаганлар; бошқалар эса қолипга тушиб, фирқа чилдирмасига ўйнаганлар. Собиқ коммунистик партия ўз сиёсатини ижодкорлар орасида ўша уюшмалар ва уларнинг ҳар бирида мавжуд партия ташкилотлари орқали изчил ўтказиб келарди. Хуллас, ижод билан сиёсат бир-бирига қориштириб ташланган эди. Ваҳоланки, сиёсат ўзгарувчан ҳодиса, ижод эса боқийдир. Энг сара мумтоз асарлар то инсоният тургунча яшаб қолаверади.

Ўз вақтида ўша уюшмаларда бирор ижодкор ёки унинг асари ҳақида билдирилган фикрлар жамоатчилик фикри деб талқин қилинар, агар у фикр ижобий бўлса хўп-хўп, агарда салбий бўлса, тамом-вассалом, неча ойлик ёки неча йиллик ижодий меҳнат зое кетар эди. Жамоатчилик фикри ижобий бўлган тақдирда ҳам, унга “умуман” сўзи тиркаб айтилар, яъни қатор “нуқсон”ларни тузатиш, асарни қайта кўриб чиқиш шарт қилиб кўйилар эди, қисман бўлсада, жамоатчилик фикрига мослаштириш талаб этиларди. Шу сабабли ижодкор бояқиш асар яратишга киришишдан олдинданоқ уюшмада билдириладиган жамоатчилик фикрининг қандай бўлишини хаёлидан ўтказар, чўчиб, юрагини ҳовучлаб юрар, асари биттач, унинг муҳокамасига иложи борича адолатли фикр билдирувчи ижодкорлар қатнашувининг ғамини еяр эди. Бу одатий ҳол эди. Чунки асар муҳокамаларида “рақиб”дан ўч олувчи, социалистик реализм тамойилларини ҳадеб пеш қилувчи нотиклар учраб турарди.

Шундай бир шароитда, ҳали республикамызда собиқ коммунистик партия мавжуд эканлигидаёқ, юртбошимиз давлат ташкилотлари, муассасалар, жумладан, ижодий уюшмаларда партия ташкилотлари фаолият кўрсатишини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Бу маънавиятни сиёсатга тобеликдан озод этиш йўлида қўйилган дадил ва илк қадам эди. Шу тариқа ижодий уюшмаларнинг “жамоатчилик фикри”ни билдирувчи партиявий вазифаларига барҳам берилди.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки йилларида кўпчилик ижодий уюшмаларда тарафкашликлар, лавозим талашликлар юз берди, ҳатто айрим уюшмалар гийбатхонага айланган даврлар ҳам бўлди. Бу иллат аста-секин барҳам топди.

Шариатда, гийбат уясига айланиб қолгудек бўлса, ҳатто масжид бўлса ҳам бузинглар, деган фатво бор. Чунки гийбат кишиларни иймондан айиради, давлат қудратига путур етказиши, миллат жипселигига раҳна солади.

Биз жамоатчилик фикрига ҳам, ижодий уюшмалар бўлишига ҳам қарши эмасмиз. Лекин биз жамоатчилик фикрининг холис ва адолатли бўлиши тарафдоримиз. Ижодий уюшмаларнинг сиёсий ташкилотлар эмас, балки ижодий масалалар билан, ижодкорларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан шуғулланувчи, уларни ҳақиқий бадий асарлар яратишга руҳлантирувчи ва яхши асар муаллифларини рағбатлантирувчи жамоат ташкилотлари бўлишини истаймиз, холос.

Ижодий уюшмалар керак. Лекин эски шакл ва мазмунда эмас, албатта. Иш услублари мустақил мамлакатнинг, истиқлолга эришган халқнинг манфаатларига мос бўлмоғи лозим.

Бир сўз билан айтганда, жамоатчилик фикри — бу жамият фикри эмас. Жамоатчилик фикри жамият фикри бўлиши учун умумхалқ фикри юксаклигига кўтарилиши керак.

Маълумки, маърифатли давлатларда бутун халқ тақдирига, унинг туб манфаатларига дахлдор масалалар умумхалқ сўрови — референдум йўли билан ҳал этилади. Мазкур демократик молда Ўзбекистон Конституциясида ҳам ҳуқуқий асосда мустақамлаб қўйилган. 1995 йили мамлакатимиз Президентининг ваколатларини 2000 йилгача узайтириш ҳақидаги референдум ана шундай умумхалқ фикрини аниқлаш ва жамият тараққиётини шу йўсида белгилашга яққол мисолдир.

ДАВЛАТ ТАФАККУРИ

Жамият мамлакатда мавжуд барча жамоалардан ташкил топади. Жамият фикри мавжуд барча жамоатчилик фикрларининг қаймоғидан иборат бўлади. Ҳар бир одам мавжуд жамиятда яшаб туриб, ундан ташқари туриши мумкин эмас. Ҳар бир киши ўзи вояга етган ва яшаб турган жамиятнинг фарзанди, ўғил-қиз ота-онасига ўхшагани каби шахс ҳам ўз жамиятининг мевасидир.

Саксонинчи йилларда республикамызда давлат тафаккурига эга шахс раҳбарлик қилганида халқимиз бошига “пахта иши”, “ўзбек иши”га ўхшаган маломатлар ёғилмаслиги, минглаб фуқаролар азоб-уқубатга учрамаслиги мумкин эди. Давлат тафаккурига эга бўлмаган раҳбар ўз атрофига давлат тафаккурига эга сиймоларни яқин йўлатмайди, балки ўзидан узоқлаштиради, ёнига ўзига ўхшаган кимсаларни тортади.

1989 йилги Уш можароларини бартараф этишда юртбошимиз олий заковат — давлат тафаккурининг юксаклигидан туриб фикр юритмаганида, қадим Туркистонимиз бошига Сарой Бўсна (Босния)да бўлган каби биродаркушлик, қирғинбаротлар тушиши мумкин эди. Худо бизларни бир сақлаб қолди. Бу бизларга бахтнинг кулиб боққани, омадимизнинг юришгани, раҳбардан ёлчиганлигимиз эди. Ана ўшандаёқ юртбошимиз феноменидаги энг ёрқин қирралардан бири — керакли ишни ўз вақтида қила билиш фазилати намоён бўлган эди. Демак, жамиятга жамоатчилик фикрини тўғри йўналтириб тура оладиган раҳбар керак экан.

Бизнинг таърифимиз бўйича, керакли ишни ўз вақтида қила оладиган, умумжамият манфаатини кўзлаб, жамоатчилик фикрини тўғри йўналтира биладиган раҳбарнинг тафаккурига давлат тафаккури, дейилади.

Шундай тафаккур соҳиби бўлса, юрт қарвони — сарбонсиз, жамият кемаси — дарғасиз, халқ — йўлбошчисиз қолмас экан.

Тарихда ва яқин ўтмишда ҳам жамиятга сизмаган ёки жамият қабул қилмаган кўп буюк зотлар ўтган. Умумий манфаатлар уйғун келса, жамоатчилик фикри ва давлат манфаатлари муштарақ бўлади. Бу муштарақлик етакчининг давлат тафаккури даражасида фикр юритишига, иш тутишига, жамоатчилик фикрини умумжамият манфаатларига мос ҳолда йўналтириб, шакллантириб туришига боғлиқ, албатта.

Маънавият, маърифат ўчоқлари, матбуот, радио, телевидение жамоатчилиқ фикрини шакллантириш ва унга тўғри йўналиш беришнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади. Жамиятнинг маданий-ахлоқий савиясини кўтаришда, шахснинг маънавий юксалишида ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда жамоатчилик фикрининг аҳамияти каттадир.

Тилимизда ўзбек жамияти ва Ўзбекистон жамияти деган, бир-бирига яқин, бироқ айнан бир-бирини такрорламайдиган икки тушунча бор. Ўзбек жамияти бу республикадаги ўзбек миллатига мансуб кишиларнинг миллий манфаатларини ифодаласа, Ўзбекистон жамияти эса республикада яшовчи барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлайди. Асосий Қонуни олдидан ҳуқуқан ҳамма тенга-тенгдир. Шундан келиб чиқиб, жамоатчилик фикрини белгилаш, татбиқ этиш ва йўналтириб туриш ҳам давлат тафаккури сирасига киради.

Кўҳна тарихдан аёнки, давлат тафаккури соҳибининг ҳаёти осон кечмайди, фаолияти тўсиқларга учраши, уни тушунмасликлари эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳамма-ҳаммага бирдек маъқулу мақбул бўладиган раҳбар ҳам, оддий киши ҳам йўқ.

Ўзбек миллатига мансублик ҳам ҳали миллий кадр деган юксак номни билдирмайди. Миллий кадр бўлиш учун миллатга мансубликдан ташқари миллат манфаати учун қайғуриш ҳам шарт. Фидоийи, билимдон, уқувли раҳбарлар қанчалик кўп бўлса, халқнинг эртаси бугунгидан фаровон бўлади. Тарихда шахснинг роли катта экани хусусида юқорида тўхтаб ўтган эдик. Республикамиздаги катта-кичик раҳбарлар, жумладан, муассаса ва корхоналарнинг бошлиқлари ҳам муайян савияда давлат тафаккури даражасида мулоҳаза қилсалар, иш юритсалар, нур устига аъло нурдир.

Давлат тафаккурининг ибтидоси 1991 йилнинг 31 августидан эълон қилинган мустақилликнинг моҳиятига — ўша кун қандай буюк воқеа содир бўлганига тўла тушуниб етишдан бошланади. Орадан йиллар, замонлар ўтгани сайин бу сананинг улуғлиги тобора аён бўла боради. Ҳар йили янги ўқув йили бошланадиган 2 сентябрда республикамиздаги барча ўқув юртларида Мустақиллик дарслари ўтказилишининг мазмуни ҳам шунда. Зеро, Мустақиллик байрамининг моҳияти ва ундан кейин юз берган буюк воқеалар, амалга оширилган ишлар ҳақида ёш авлодга тушунтириб бориш зарур.

МАЪНАВИЯТ МАШЪАЛИ

АЛЛОҲ ТАОЛО

Даҳрий, яъни дунё ҳодисаларини фақат табиат қонунларига боғлиқ, деб билувчи, Аллоҳ таолога, унинг Биру борлигига ишонмовчи кимсанинг маънавияти чеклангандир. Шунинг назарда тутиб, китобимизнинг маънавиятга оид бу қисмида Аллоҳ таоло, пайғамбарлар, илоҳий китоблар, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, фикҳ, ҳалол ва ҳаром ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтамиз. Зеро, булар тўғрисида маълум бир тушунишга эга бўлмай туриб, маънавиятнинг туб моҳиятини илгаш мушкул.

Аллоҳ — арабча сўз бўлиб, ўзбекчага таржима қилсак, Тангри деган маънони билдиради. Форсийда Худо дейилади, бу калом туркий халқларда ҳам кенг қўлланилади.

Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида ишлатилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Ўз мақомига қараб бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда қайд этилган номлари 99 тадир. Булардан тилимизда энг кўп қўлланиувчилари қуйидагилар дейиш мумкин: ар-Раҳмон — ўта меҳрибон; ар-Раҳим — жуда раҳмли; ал-Малик — подшоҳ; ал-Қуддус — нуқсонлардан холи; ас-Салом — офат ва бабалардан саломат; ал-Муъмин — омон ва омонлик берувчи; ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; ал-Ҳолиқ — яратувчи, халқ этувчи; ал-Ғаффор — кечиргучи; ар-Раззоқ — ризқ берувчи; ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи; ал-Қаҳҳор — ғолиб; ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; ал-Азийм — улуғ, буюк, катга; ал-Карим — карамли, сазоватли, кечиримли; ал-Ғаний — бой, эҳтиёжсиз; ал-Ҳақ — ҳақиқатдан мавжуд зот; ал-Ҳай — тирик; ал-Воҳид — ягона

на; ас-Самад — ҳожатбарор; ал-Қодир — қудратли; ал-Ҳодий — йўл кўрсатувчи; ар-Рашид — барча иш ва талбирлари тўғри чиқувчи; ал-Ҳофиз — сақлагувчи...

Аллоҳнинг мазкур ва бошқа исмларига абд — кул сўзи олддан қўшилиб, киши отлари ясалади: Абдурахмон — ўта меҳрибон Аллоҳнинг кули; Абдурахим — жуда раҳмли Аллоҳнинг кули; Абдулқуддус — нуқсонлардан холи Аллоҳнинг кули; Абдулкарим — карамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг кули; Абдулғани — бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг кули; Абдулалим — билувчи, доно, илм соҳиби Аллоҳнинг кули ва шу қабилар. Фарзандларга бундай исмлар қўйишдан мақсад — уларда шундай улуг фазилатлар бўлсин, деб ният қилишдир.

Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Айтайлик, Аллоҳнинг қурувчи, эшитувчи, билувчи деб сифатлаганимизда, унинг мазкур сифатлари таърифлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдорда билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин баробар. У ҳали гапириб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Кўп маълумотлар одам ёдидан кўтарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди.

Аллоҳ таолонинг зоғи ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хусусиятга эгадир. Буларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Шунинг учун унинг Биру борлигига чин имон келтириб, ожиз ақлини унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Сўфи Оллаёр айтганларидек:

Фаришталар, набийлар етмадилар,
Бўйин сундилару фикр етмадилар.

Аллоҳ таоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кофир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок ва ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри билан савобли ишлар қилиб шариат тақлифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда иш қилади ёки иймонсиз ҳолда гуноҳ ишларга қўл уради. Мўмин бўлиб, Аллоҳнинг буйруқларини бажарса, унинг розилигини топган бўлади, бажармаса, унинг розилигидан узоқлашиб, гуноҳқор бандалар сафига қўшилади.

Аллоҳ таолони бирор нарсага ўхшатилмайди ва бирор нарсани ҳам Аллоҳга ўхшатилмайди. Аллоҳга нисбатан сахий, хурсанд каби сифатлар ишлатилмайди: Аллоҳ қарамли, Аллоҳ рози дейилади.

Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир.

Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Аллоҳни фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жумладан, одамларга хосдир.

Киши кўзига кўринмагани учун Уни ишкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Зеро, дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Масалан: руҳ, ҳаво, электр токи ва шу қабиларни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз билан кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга имон келтирамиз. Еру осмон, ою куёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният дунёларининг ҳамма-ҳаммаси — буларнинг барини Аллоҳ таоло яратганлигини исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кўзи ва иймон нури керак.

ПАЙҒАМБАРЛАР

Пайғамбар форсча сўз бўлиб, хабарчи демақдир. Арабча набий дейилади. Расул сўзи арабча, маъноси элчидир. Демак, пайғамбарлар Аллоҳнинг хабарчи ва элчилари бўлиб, илоҳий таълимот ва дин аҳкомларини ўз умматларига етказган кишилардир. Пайғамбарларнинг адади Қуръон, ҳадис ва тарихий китобларда қатъий белгиланмаган. Баъзи манбаларда уларнинг сони 124 минг дейилган. Қуръони каримда 25 нафар пайғамбарнинг номи баён этилган. Улар Одам, Идрис, Нух, Хут, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Якуб, Юсуф, Лут, Айюб, Зи-л-кифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илёс, ал-Ясаъ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммад алайҳиссаломлардир. Ислом таълимотига кўра пайғамбарларнинг биронтасини ажратмаган ҳолда ҳаммаларига баробар иймон келтирилади.

Араб олими Халил Иброҳим пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хислат ва фазилатлари, бошиқа пай-

гамбарларга берилмаган юзта хусусиятларини бир китобга жам қилган. Шулардан айримларини келтириб ўтамыз. Гарчанд жаноби пайғамбаримизнинг ўзлари ҳамма пайғамбарлардан кейин келган бўлсалар-да, Одам Ато яратилмай туриб пайғамбар деб ном олганлари, “Ҳотам ул-анбийё” деган лақабга молик бўлганлари, у кишига итоат қилиш Аллоҳга итоат қилиш билан баробарлиги, ул зотни ҳамма мўмин-мусулмонлар ўз жонларидан ва аҳлу авлодларидан ортиқ кўришлари, иймон калимасида Аллоҳнинг номи билан номлари доимо бирга ёд этилиши, “Раҳматан дил оламин” деган унвон олишлари, пайғамбарликлари бутун Ер юзи халқларига баробар тааллуқли экани, динларини қиёматгача сақлашга Аллоҳнинг ўзи кафил бўлганлиги, номларини айтиб чақиришнинг ман этилганлиги, шаънларига қиёматгача доимо саловат айтиб турилиши, меърожга чиққанлари, эликдан ортиқ мўъжизага эга бўлганликлари, барча гуноҳлардан мағфират этилганликлари, жинлардан ҳам динларига кириб мусулмон бўлганлиги, ҳамма пайғамбарларга имом бўлиб Байтул-Мақдисда намоз ўқиганликлари, олди томонларини қандай кўрсалар орқа томонларини ҳам шундай кўра олишлари, икки кифт-ларининг ўртасида пайғамбарлик муҳрлари борлиги, қиёматда биринчи бўлиб тирилиб, Сирот кўпригидан биринчи бўлиб ўтишлари, жаннатга биринчи бўлиб киришлари, кавсар булоқларга эга бўлишлари, гуноҳкор умматларига шафоат қилишлари, умматларнинг кўпчилиги жаннат аҳли бўлиши ва ҳоказо хислатлар шулар жумласидандир.

ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР

Аллоҳ таоло ўтган пайғамбарларнинг баъзиларига саҳифалар, баъзиларига эса китоблар нозил қилган. Одам алайҳиссалом, Шис, Идрис, Иброҳим алайҳиссаломларга нозил бўлган қудрати илоҳий бир неча саҳифадан иборат бўлса, Мусо алайҳиссаломга Таврот китоби, Довуд алайҳиссаломга Забур китоби, Исо алайҳиссаломга Инжил китоби, Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон китоби нозил бўлган. Қуръони каримдан бошқа илоҳий китоб ва саҳифалар бирйўла бир дафъа тушган. Аммо Қуръони карим китоб шаклида бир дафъада эмас, балки 23 йил мобайнида вақти-вақти билан оят-оят, сура-сура шаклида оғзаки қабул қилиниб, ёдда сақланган.

Аллоҳ таоло бандаларининг руҳий ва моддий аҳволларини яхши билган ҳолда ҳар бир пайғамбарга унинг умматларига муносиб ҳукмлар баён этилган китоб ва саҳифалар юборган. Таврот, Забур ва Инжил китоблари ўз даврида умматлар учун ҳидоят манбаи бўлган. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин пайғамбар ҳам, илоҳий китоб ҳам келмаслигини ирода қилган Аллоҳ таоло қиёматгача ҳукми ўзгартирилмайдиган, бирор ҳарфи зиёда ёки кам бўлмай тилларда ва дилларда сақланиб борадиган охирги китоби — Қуръони каримни барча инсоният учун ҳидоят манбаи қилиб позил этган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ

Қуръони карим Ер юзи мусулмонларининг дастуриламти, диний аҳкомлар манбаидир. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом 40 ёшга тўлган вақтларида Ҳақ субҳонаҳа ва таоло Жаброил алайҳиссалом орқали у зоти шарифга пайғамбарлик ваҳийсини юборган. Қуръони каримнинг биринчи ояти ҳам шу ондан нозил қилина бошланган. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом нозил бўлган оятларни келгусида бир мукаммал мусҳаби шариф сифатига келтириш учун саҳобаи киромлардан тўрт кишини — Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъаб, Зайд ибн Зобитни ўзларига котиб қилиб олган эканлар. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати жаноби пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан кейин Абу Бақр Сиддиқ халифалиги давридан бошланган. Бу муборак ҳаракат иккинчи халифа ҳазрати Умар даврларида давом этиб, ҳазрати Усмон ибн Аффон халифалик замонларида якунланди. Ҳазрати Усмон ибн Аффоннинг буйруқлари билан мазкур саҳифалар жамланиб, ўша даврнинг машҳур хаттотларидан тўрт кишига бир нусхада янги саҳифаларга кўчиртирилади ва тўртта муқоваланган мусҳаф шаклига келтирилади. Алҳамдулиллоҳ, Туркистонга ҳам шу мусҳаби усмоний нусхалардан бири етиб келган ва ҳозирда у Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идораси кутубхонасида сақланмоқда.

Қуръони каримда 114 та сура, 6236 та оят борлиги маълум. Йигирма сурада оила ва у билан боғлиқ масалалар тилга олингани инсоний жамиятда жуфтлик нақадар зарур эканлигини кўрсатади. Қуръони карим қироати турмушимизга чуқур сингиб кетган. Мустақиллик шарофати билан турли маросимларимиз Қуръони карим қироати-

дан бошланмоқда. Ўзбекистон ислом дунёси миқёсида Қуръони карим қироати соҳасида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

ҲАДИСИ ШАРИФ

Ислом шариатининг асосий манбаларидан иккинчиси суннатдир. Суннат расулulloҳдан нақл қилинган ҳадиси шарифлар орқали шаклланади. Ҳадиси шарифларда расулulloҳ алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Шу уч хил услубнинг ҳар бири суннат дейилади.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Бу шарафли иш ҳижратнинг учинчи асрига келиб кенг қулоч ёйган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис фани билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ҳадис тўпламларини тузишган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтига бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Довуд, имом ат-Термизий, имом ан-Насоий ва имом ибн Можжа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари турон-заминлик бўлгани билан бутун ислом дунёси миқёсида фахрлансак арзийди.

Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат ишки, у кишидан заковат, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг “саҳиҳ” ва 200 минг “ғайри саҳиҳ” ҳадисларни ёд олганлар.

ФИҚҲ

Шариат сўзининг лутавий маъноси йўлдир. Диний атама сифатида эса Қуръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ ва қиёс ва бошқа диний манбаларда тавсия этилган амаллар, ибодатлар мажмуига шариат дейилади.

Жаноб пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан сўнги даврларда бир асрда яшаган мужтаҳид даражасидаги уламоларнинг бирор шаръий ҳукмга фарз ёки вожиб

деб баҳо беришда қилган иттифоқларига ижмоъ дейилади. Масалан, пайгамбаримиз вафотларидан кейин Қуръони каримни бир китоб шаклида жам қилиш, диний хизматчиларга маош тайин қилиш, мадрасалар очиш ва шу каби ишлар ижмоъ билан жорий қилинган.

Зикр қилинган учта манбада топилмаган баъзи масалаларни топилганларига таққослаб ҳукм чиқаришга қиёс дейилади. Масалан, Қуръони каримда арақ ман этилган, лекин бошқа маст қилувчи ичимликлар тўғрисида ҳукм айтилмаган. Мужтаҳид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг барча турларини арақнинг қилмишига қиёс этиб, уларни ҳам ҳаром деб ҳукм чиқарганлар.

Юқорида тилга олинган диний манбалардан тўғри ҳукм чиқаришга фикҳ дейилади. Фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ — ҳуқуқшуносдир.

Туркистон тупроғидан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чиққанлар. Руҳлари шод бўлсин деб, улардан айримларининг номларини эслаб ўтамиз. Имом ул-аъзам Абу Ҳанифа, Вақи бин Жарроҳ Суғдий, Абу Мутъ ал-Балхий, Абу Мансур Мотуридий-Самарқандий, Ал-Ҳаким аш-шаҳид ал-Марвазий ал-Балхий ал-Бухорий, Ас-Сабазмуни Калабозий Бухорий, Абу Али Низомиддин Аҳмад Шоший, Рустағфани Самарқандий, Абу-л-Лайс ас-Самарқандий (орадан беш асрча ўтгач, бу улуғ зотнинг авлодларидан бири — Абу-л-Лайс Фазлуллоҳ Самарқандий Алишер Навоийга устозлик қилган), Абу Бакр Хоразмий, Ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Хилвоний, Абу Шакур Муҳаммад ал-Кеший, Абу-л-Ҳасан ас-Суғдий, Абу-н-Наср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абу-л-Муин ан-Насавий, Абу Саид Масъуд ал-Кушоний ас-Самарқандий, Абу Али Ҳусайн ал-Ломиший ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Исфижобий ас-Самарқандий, Ас-Садр уш-шаҳид Бухорий, Абу Ҳафс Нажмиддин ан-Насафий, Абу Бакр Алоуддин ас-Самарқандий, Аҳмад бин Муса ал-Кеший, Абу-л-Фазл ал-Хоразмий ал-Баққолий, Абу-л-Ҳасан Сирождиддин Али ал-Уший ал-Фарғоний, Имомзода Бухорий, Алоуддин Абу Бакр ал-Косоний ал-Фарғоний, Фахриддин Ҳасан Ўзгандий ал-Фарғоний, Бурҳониддин ал-Марғионий, Тумуртоший ал-Хоразмий, Бурҳон-уш-Шариъа ал-Бухорий ал-Марғилоний, Абу Яъқуб Саккокий Хоразмий, Мажуддин Уструшаний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин ал-Ахсикатий ал-Фарғоний ва бошқалар.

Биз юқорида фақат тўрғ аср ичида, яъни VIII асрнинг иккинчи ярмидан XIII асрнинг биринчи ярмигача Тур-

кистондан етишиб чиқиб, ҳуқуқшуносликка оид нодир асарлар яратган олимлардан баъзиларининг исм-шарифларини тилга олиб ўтдик, холос. Уларнинг исмларидаги нисбалар диёримизнинг деярли ҳамма гўшаларида ҳам ҳуқуқшунослик фани равнақ этганини кўрсатади. Бу Ватанимиз қадимдан маънавият маркази бўлганига, халқимизнинг маънавий томирлари чуқур илдиз отганига ёрқин бир далилдир. Ҳозирча улардан фақат бир муаллиф — Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарининг биринчи жилди чоп этилди. Демак, бу борада ҳали қилинадиган ишлар кўп.

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Шариат назарида Аллоҳ таоло тарафидан қилинишига рухсат этилган нарсалар ҳалол дейилади. Ҳаром эса унинг акси — қилинишига рухсат этилмаган, балки қайтарилган ишлардир.

Одатда халқимиз ҳалолни ейиладиган нарсаларга ишлатиб, ейилмайдиган, зарарли, нопок нарсаларга ҳаром иборасини ишлатади. Ҳақиқатда эса шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озиқ-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол. Ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда жазосини албатта беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутулмайди.

Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдалидир, ҳаром қилинган нарсалар зарарлидир.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримлари шулар: яроқли бўла туриб беиш юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш, шумланиш-ирим қилиш, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотикда фирромлик қилиш, бировнинг ҳаққига, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, ғийбат, тухмат, бўғтон, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлгончилик, обрўни тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафоллик ва ҳоказо.

Хуллас, ҳалолликка чорлаш — маънавиятга даъватдир.

МАЪНАВИЯТ

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир.

Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир. Тилимизда “Бамаъни одам” деган ибора бор. Бу иборага лойиқ кўрилиш улуғ бахтдир. Ва аксинча “Бемаъни одам” дейиш кучли ҳақоратдир, бу — ҳайвонсифат дейиш билан баробар.

Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлантирувчи тушунча. Маънавият инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз туғишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият бойиб борса, жамият равнақ эта боради ва аксинча, маънавият қашшоқлашса, жамият бора-бора таназулга юз тутади. Мустақиллик йилларида маънавият масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилётганининг боиси ана шунда. Бой маънавиятсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Маънавият жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир.

Маънавият кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига қамрайди.

МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД

Ҳар бир жамиятнинг маънавият даражаси унинг истеъдод эгаларини, умуман эса, қобилиятли ва укувли шахсларни қадрлаши, уларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилиши, камол топтириши учун етарли шарт-шароитни таъминлаб бериши билан ҳам белгиланади. Ривожланган, маънавиятли жамиятларда истеъдод эгалари миллатнинг юзи, ғурури ва келажаги деб қаралади. Ҳозирги ўзбек жамияти ана шу йўлдан бормоқда.

Турон ва Туркистонда азалдан истеъдод эгаларини эътироф этиш ва муносиб қадрлашга ҳамиша эътибор бериб келинган. Бир тарихий мисол. Алишер Навоий буюк аса-

ри “Хамса”ни ёзиб тугатгач, Султон Ҳусайн Бойқаро улуг бобомизни саройга таклиф қилади, пешвоз чиқиб, карнай-сурнайлар садоси остида зўр тантаналар билан кутиб олади, аркони давлат — амирлар, вазирлар, уламо ва фузало ҳозирлигида шоирга шоҳона саруполарни ўз қўли билан кийгизади, кумуш билан зийнатланган эгар-жабдуқли оқ аргумоққа мингазади. Тантана шу билан тугамайди. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий минган от жиловини тутганича Хуросон мамлакатининг пойтахти бўлмиш Ҳиротнинг бош кўчаларини айлантириб чиқади. Халойиқ уларни баб-баробар олқишлайди. Бири буюк асар яратгани учун, иккинчиси шу асар яратувчисининг қадрига етгани учун шундай олқишларга сазовор бўладилар. Бу буюк асарнинг шоҳона тақдирланиши эди. Бу воқеа тиллардан тилларга, эллардан элларга, замонлардан замонларга ўтиб, то бизнинг кунларимизга етиб келган ва қиёматгача ҳам унутилмаса керак.

Бироқ мустақиллик, хоризм зулми ва совет империяси йилларида юртимизда истеъдод эгалари тўла бўй кўрсатишларига эътибор берилмади. Бундан коммунистик тузум манфаатдор эмасди, у йирик истеъдод эгаларининг пайдо бўлиши халқнинг миллий руҳи ва ғурурини уйғотиб юборишидан чўчир эди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришгач, ҳар соҳада бўлгани каби истеъдод эгаларига бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топиш, уларнинг ижодий салоҳиятларини юртимиз мустақиллиги ва халқимиз маънавиятини бойитишга йўналтириш, уларга ғамхўрлик қилиш кун тартибига қўйилди. Республика Президентининг бу борадаги қатор фармонлари, ҳукумат қарорлари фикримизни тасдиқлайди.

Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз имкониятларини кўрсатиш учун тенг ҳуқуққа эга. Жамият ўзининг ҳар бир ва ҳамма аъзосига баробар меҳр кўрсатиши лозим. Лекин инсоний омил деган нарса ҳам бор. Инсоний омилга эътибор билан қараш, унга алоҳида шарт-шароит яратиб бериш, рағбатлантиришдан кейинчалик жамиятга наф етати. Демак, истеъдод эгаларини излаб топиш, тарбиялаш, рағбатлантириш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ижтимоий аҳамиятга молик ишдир. Истеъдод эгаларини зарур даражада қадрлаш, уларнинг ижодий имкониятларини очиб юбориши туфайли жамият тараққиётини тезлаштиради, бундан пировард оқибатда жамиятнинг барча аъзо-

лари манфаат кўрадилар. Юртбошимиз раҳнамолигида истеъдодпарварлик юртимизда давлат сиёсати тарзида шаклланиб бормоқда. Буни жамиятимизнинг маънавий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири дейиш мумкин.

МАЪРИФАТ

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш, билимдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир. Атама сифатида эса у табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани — билимли, муайян соҳада маълумоти бор, дегани бўлиб, инсонпарварлик маънавияти заминидагина ўз моҳиятига эга бўлади. Кишиларнинг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбияга ҳам маърифат деб қаралади. Бу сўз илму урфон маъноларида ҳам ишлатилади. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маориф асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қамраб олади. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданият-ни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир гарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли сиймолари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг бугуни ва келажаги учун ўта муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқадилар ва шу ғояларни амалга ошириш учун изчил кураш олиб борадилар.

Ҳар даврнинг ўз маърифатпарвари бўлади. Ёзувчи, мугафаккир ва фалакиётчи Аҳмад Дониш Бухоро давлатининг Россияга юборилган элчисининг мирзаси сифатида биринчи марта 1857 йилда Санкт-Петербургга боради. Орадан ўн икки йил ўтгач, 1869 йили яна шу юмуш билан Русия империяси пойтахтида бўлади. Энди Бухоро амир-тиги мустақил давлат эмас, вассал эди. Элчига, унинг

мулозимларига, жумладан, элчининг мирзаси Аҳмад Донишга ҳам илгаригидек муносабат кўрсатилмайди, чунки улар тобеъ, қарам эдилар-да. Шундан хулоса чиқариб Аҳмад Дониш “Биз — ўзбеклар қачонгача гафлат уйқусида ётамиз, қачон қолоқликдан қутуламиз”, дея фикр юритиб, бу қолоқликдан қутулиш йўлини маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Бу ўша давр учун илғор фикр эди. Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Завқий, Сағторхон, Исҳоқхон тўра каби бошқа маърифатпарварлар ҳам шу гоёни ўз асарларида илгари сурганлар.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракати ҳам дастлаб маърифатпарварлик ишларини олиб борди. Жадид сўзи арабча бўлиб, луғавий маъноси янгидир. Жадидлар 1906 йилдан бошлаб, Туркистонда “Тараққий”, “Хуршид”, “Тужжор”, “Самарқанд”, “Ойна”, “Бухороий Шариф”, “Умид” каби газета ва журналлар чиқарадилар, босмаҳона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очдилар, хайрия жамиятларини тузадилар, ўтмиш маданиятимизни, тарихимизни тарғиб қилиш билан бирга жаҳоний янгилликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қиладилар, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват қиладилар.

Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдураўф Фитрат, Саидрасул Саидазизов, Рустамбек Юсуфбек ўғли ва бошқа шу каби маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этдилар.

Дастлаб “Нажот — илму урфонда” деб билган маърифатчилар кейинчалик “Нажот — миллий истиқлолда” деган гоёни ўртага қўйдилар, уларнинг энг етук намоёндалари миллий-озодлик ҳаракатига бошчилик қила бошладилар. Бу ҳақда кейин — ўз ўрнида сўз юритамиз.

Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйилиши самараси ўлароқ халқнинг умуммаданияти юксала боради.

МАДАНИЯТ

Маданият арабча мадина (шаҳар, кент) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — бу кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик

эса шаҳарда ўтроқ яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлар мажмуини, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик ва маърифатликни ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини билдиради.

Туркистон маданиятининг буюк арбоблари, жумладан, Абу Наср Форобий ҳам, шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилади. Форобийнинг фикрича, ҳар бир киши ўз табиатига кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади, бундай етукликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина эришилади. Унинг таъкидлашича, маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баравардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар.

Инсоний яратувчанликнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий яратувчанликка қараб, маданият моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда унинг самаралари — меҳнат куруллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва шу қабиларни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга ақлан ва маънан яратувчанлик соҳалари — билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар, дин ва шу қабилар қиради.

Фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллат яратган бўлса-да, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлади, албатта. Ҳар бир халқ қайси халқлар билан алоқа қилса, унга маданий таъсир кўрсатади ва маданий таъсир олади.

Маданият — умуминсоний ҳодиса. Лекин шўро мафкурачилари айғиб келганидек, синфий ҳодиса эмас. Маданият барчага баравардир. Масалан, мақомлар, адабиёт, меъморчилик дурдоналари, фан ютуқлари, транспорт ва алоқа воситалари барчага тегишлидир.

Ҳар бир жамият ва давр ўз маданият типига эга бўлади. Жамият ўзгариши билан унинг маданият типини ҳам ўзгарилади-ю, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, маданий мерос ва анъаналар сақланади. Ўтмиш даврлардан инсониятга қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмуига маданий мерос дейилади. Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият негизини ҳар гал янгитдан яратмайди, балки аجدодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади. Тарихий ворислик — жамият ва унинг маданияти раванқининг шартидир. Минг афсуслар бўлсинки, шўролар замонида маданий меросга тўғри муносабатда бўлинмади. “Бою замирдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўгмиш маданиятининг бизга кераги йўқ, янги — пролстар (йўқсил) маданиятини яратамиз” деган шиор остида собиқ Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, саройлар, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, нодир асарлар ёқилди. Бу сиёсатнинг энг зарарли жойи шунда бўлдики, маданий меросга паст назар билан қаралди, осори атиқалар қаровсиз қолди.

Шу билан бирга ҳар бир жамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундайлигича, кўр-кўрога қабул қилиб олмайди, албатта. Маданий мероснинг ўз дунёқараши, тузуми, манфаатларига мос келадиган, бутун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, шўролар замонида яратилиб, унинг сиёсатини тарғиб этган, эндиликда ўз умрини яшаб бўлган китобларнинг бутун учун ҳам, келажак учун ҳам қадрияти йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин, холос. Демак, маданий мероснинг қадри абадул абад тушмайдиган қисмига миллий қадриятлар дейилади. Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан миллий қадриятларнинг қадрига тўла етилмоқда ва кенг тарғиб-ташвиқ қилинмоқда. Миллий қадриятларимиз истиқлол маданиятини яратишимизга негиз бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳол миллий мафкурамизда ўз ифодасини топмоқда.

МАФКУРА

Муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалса-

фий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, гўзалликка доир, бадний қарашларнинг бутун бир тизимига мафкура дейилади. Мафкурасиз жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат бўлиши мумкин эмас. Жамият маънавияти ичида турли мафкуралар бўлиши мумкин. Лекин бир жамият, ижтимоий гуруҳ (масалан, сиёсий партия) ёки миллатнинг мафкурасини бошқа жамият, ижтимоий гуруҳ ва миллатнинг мафкурасига мажбуран қабул қилдириш мумкин эмас, бунга йўл қўйиб ҳам бўлмайди.

Бундай ҳаракатлар демократия ва эркинлик қоидаларига, миллатларнинг суверенитетига зиддир. Лекин коммунистик идеология, яъни йўқсиллар мафкураси худди шундай йўл тутган. Фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа мафкураларни тан олмаган. Коммунистик идеологияга асосланган ва уни зўр бериб, турли йўл-йўриқлар билан кенг тарғиб-ташвиқ этган, тоталитар, яъни зўравонликка асосланган шўро давлати фақат ҳоким миллат манфаатини кўзлаган. Нафақат собиқ Совет Иттифоқида яшаган миллат ва элатларнинг, балки шулар қаторида социалистик лагер деб аталмиш мустақил давлатлар халқларининг ҳам миллий манфаатларини тан олмаган, миллий мафкуралари бўлишига йўл қўймаган. Бунга бир икки мисол: 1956 йилнинг октябрида Венгрияда Москвага муте ҳукуматга қарши кўзғолон кўтарилиб, венгер халқи манфаатларини ҳимоя қилувчи раҳбарлар ҳокимиятни қўлга олишлари биланоқ, шўро ҳукумати тезда бу мамлакатнинг ички ишига аралашди, кўзғолон бостирибди, ҳокимият тепасига шўро мафкураси бўйича иш тутувчи шахслар келтириб қўйилди, ҳатто Венгрия Меҳнаткашлар партияси “қайта” ташкил қилиниб, Венгрия Социалистик ишчи партияси деб юритила бошланди.

1968 йилнинг август ойида Прага шаҳрида халқ кўзғолон кўтарганида ҳам худди шундай иш тутилди, кўзғолончилар устига шўро танклари бостириб борди.

Китобнинг ушбу бобини ёзиш асносида биз собиқ КПСС Программаси билан собиқ СССР Конституциясини ва собиқ Ўзбекистон ССР Конституциясини бир-бирларига солиштириб чиқдик ва шундай хулосага келдикки, моҳият эътибори билан улар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, ҳаммаси ҳам коммунистик идеологияга асосланган ва уни амалга ошириш воситалари бўлган. КПСС — сиёсий партия эмас, балки ҳукмрон давлат ташкилоти бўлган, шунингдек, СССР Конституцияси давлат қонунларининг асосий мажмуаси эмас, балки бошқа кўринишдаги КПСС

программаси, айтиш жоиз бўлса, ёрдамчи конституция бўлган. КПССнинг хоҳиш-иродаси амрини парламент орқали депутатлар томонидан тасдиқлатиб олиш ва бажартириш дастурчаси ҳисобланган. СССР Конституциясида Коммунистик идеологиянинг гегемонлиги ҳақидаги махсус модданинг мавжудлиги ҳам шу фикримизга яққол далил бўла олади. Ваҳоланки, Конституцияда мамлакатдаги фақат бир сиёсий партия ёки гуруҳнинг мафқураси инobatга олиниши мумкин эмас, бу адолатга ҳам, одоб-ахлоққа ҳам тўғри келмайди. Конституцияда бутун халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топиши керак.

Ўзбекистон Компартияси ҳеч қачон мустақил сиёсий ташкилот бўлган эмас. У КПССнинг ажралмас ва таркибий қисми ҳисобланиб, Москванинг ноғорасига ўйнаб келган. Сиёсий бюронинг амр-фармонини сўзсиз бажариш, унинг учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлган. Ўзбекистон ССР Конституцияси СССР Конституциясидан бир кўчирма бўлиб, “СССР” деган ибора ўрнига “Ўзбекистон ССР” деган сўзлар ёзиб чиқилган эди, холос.

Собиқ Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг 20 миллиондан ортиқ аъзосининг ҳаммаси ҳам маслак жиҳатидан коммунист бўлмаган. Бир қарашда, гайритабiiйдек эшитилса-да, компартия аъзоси деган тушунча бошқа, коммунист деган тушунча яна бошқа нарса. Қонун чиқарувчи ташкилот ҳам, ижроия ҳокимияти ҳам, суд ҳам, боринги, жами ташкилотлару муассасалар компартия кўлида бўлиб келган.

Шу сабабли истаса-истамаса фуқаролар унга аъзо бўлишга мажбур эдилар. Турмуш тарзининг ўзи шуни тақозо этарди. Партия аъзоларига ҳамиша эшиклар очик эди. Партияга аъзо бўлмаган одам, халқ ибораси билан айтганда, Тўйтепадан нарига ўтолмасди. Шу сабабли КПСС аъзолари 20 миллиондан ошиб кетган эди. Шу сабабли дилида бошқа маслак бўлса-да, замонасозлик қилиб фирқага ўтганлар ҳам кўп эди. Ўзбекистон Компартиясининг ярим миллиондан ортиқ аъзосининг аксарият қисми коммунист маслагида эмасди, десак, янглишмасмиз. Сўзимизнинг исботи учун оддийгина, лекин ҳаётий далиллар келтиришимиз мумкин.

Фирқа аъзоси бўлган ҳаммиллатларимиз ёки қон-қариндош биродарларимиз орасида фарзанди комилининг кўлини ҳалолламаган, ўғил-қизларини никоҳ ўқитмай турмуш қурдирган ёки Рамазони шарифда кундуз куни тўй берган, марҳум ва марҳума ота-оналарига жаноза ўқитмай

афн этгирган кишиларни кейинги ўттиз-қирқ йил ичида ёярли учратганимиз йўқ, айниқса, анъанавий маҳаллаларимизда. Бўлган бўлсаям, бармоқ билан санарли эди, бундай кимсалар эл назаридан четга чиқиб қоларди. Жуда кўп замонларда ҳам бундай шаръий расм-русумлар яшинча ўтказилган. Ўзбекистонда ҳеч қачон ҳақиқий маънода компартия бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ ва бундан кейин ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки коммунистик мафкура залдан халқимизнинг руҳига, онгига, турмуш тарзига тдир. У бизга четдан олиб келиб, мажбуран тиқиштирилган эди, лекин халқимиз дилида уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Шу боис диёримизда Россия Давлат думасининг Беловеж битимини бекор қилиш ҳақидаги бир томонлама қабул қилган қарорини ёқловчилар, Россия коммунистларининг фикрига қўшилувчиларнинг топилиши мримаҳол, уларнинг сохта ваъдаларига учиб, адашиши мумкин бўлган ҳамюртларимиз орасида тушунтириш ишиси олиб бориш, ҳар бир зиёлининг, жумладан, қалам аҳли ва ҳуқуқшуносларимизнинг қалб амри, виждоний бурчи, зуқаролик вазифаси, ватанпарварликка садоқатли бўлиши озим. Мафкуравий кураш доимо давом этади. Зиёлилар амиша ҳушёр, сезгир ва ҳозиржавоб бўлишлари керак.

Ҳар бир жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат ўз мафурасини тарғиб ва ташвиқ қилиши, муҳолифларининг инкор ва қарши фикрларини рад этиш билан бирга уларгаги диққатга сазовор мулоҳазаларни инобатга олиши лойим.

Шўролар замонида мафкура борасидаги энг катта ўқотиш шундан иборат бўлганки, мафкура фақат синдий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланган. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмаган. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллийлиги, дунёқарashi, миллий гурури, ифтихори анчагина устлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка ришилгач, Ўзбекистоннинг истиқлол мафкурасини наарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, уни халқ орасида кенг тарйбу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафкурасининг мазмун ва моҳиятини сингдириш, истиқлол йўлига мос ва хос ўзбек миллий мафкурасини илмий сосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо ўлди.

Бизнинг назаримизда, истиқлол мафкураси асрий миллий қадриятларимизга ва янги вужудга келган ва келаётган, халқимизнинг бугуни ва келажакдаги маффаатларини

ифодалайдиган фикрларга — халқ тафаккурига асосланган лозим.

Ҳозир Ўзбекистонда ўз сиёсий йўли — мафкурасига эг бир неча сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда, бу ҳам рес публикамиздаги демократия ва эркинликнинг далилидир. Мазкур сиёсий партиялар ҳам ўз йўлидан бориб, мафкур: яратиш борасида муайян тажриба тўпламоқда. Бизнинг назаримизда, Ўзбекистоннинг мустақиллик мафкураси асрий миллий қадриятларимиз, халқ тафаккурида вужудга келган ва келаётган янги-янги фикрлар, сиёсий партияларимиз тўплаётган тажрибаларнинг қаймоғи тарзида шаклланиши ва тўхтовсиз бойиб бориши зарур.

Халқ тафаккуридаги янги фикрлар деганда биз қуйидагиларни назарда тутамиз: ХХI ас арафасида турибмиз. Ҳозир қайси бир халқ ёки мамлакат бўлмасин, агар илм-фан ва технология соҳалари раванқига диққат қаратилмаса, мафкура борасида ҳам орқада қолади. Маънавийи ҳам маънавий эскириб қолади, сўзи сўз бўлмай қолади, инobatга олинмайди. Америка, инглиз, фаранг, олмон, япон италян халқлари илм-фан ва технология соҳаларида илғорлик қилаётганликлари учун ҳам умумжаҳон сиёсатида етакчилик эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас, деб ўйлаймиз. Биз ҳам шундай йўл тутса арзийди.

Маълумки, мафкура ижтимоий тараққиётда орқада қолиши ҳам ва ундан ўзиб кетиши ҳам мумкин. Агар орқада қолса, жамият тараққиётига ҳов бўлади, ёки ҳаддан ташқари илгарилаб кетса, халқдан узоқлашиб қолади. Бизнингча, мафкура тараққиётдан олдинда юриши лозим-у лекин ундан узилиб кетиши кутилган самарани бермайди, яъни халқ орасига кенг тарқалмайди. Илғор мафкура илғор ижтимоий кучларни сафарбар қила олади, уюштиради, жамият тараққиётини тезлаштиради. Бундай илғор мафкура ижтимоий тараққиётни амалга оширувчи кишилар томонидан онгли равишда ўзлаштирилгандагина, унга етакчи сиймо раҳбарлик қилгандагина тарих ривожига таъсир кўрсата олувчи кучга айланади. Илғор мафкура халқ томонидан ўзлаштирилгач, унинг онгига сингиб боргач, зўр моддий кучга, яратувчанлик қудратига эга бўлади. Ҳозир Ўзбекистонда мафкура борасида худди шундай ҳолатни кўриб турибмиз. **Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов республиканинг бош мафкурачиси сифатида ҳам фаолият кўрсатмоқда**, давлат бошлиғи сифатида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда жум-

уриятимиздаги барча сиёсий партияларнинг манфаатларини инобатга олиб, шулардан келиб чиқиб, иш юритокда, илғор ижтимоий кучларни жамият равнақига жалб гишда, уюштиришда етакчилик қилиб, жамият тарақийётини тезлатмоқда, тарих ривожига ижобий таъсир ўрсатмоқда. Илғор мафкура халқимиз томонидан тобора энгрок ўзлаштирилиб, унинг онгига сингиб бормоқда, йр моддий куч, яратувчанлик қудратини касб этмоқда.

Мафкура, шунингдек, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу деган сўз шуки, жтимоий онг шакллари қанчалик равнақ этса, мафкура им шунчалик такомиллашиб бораверади.

ТАРБИЯ

Одамзот фарзандини боқиб ва таълим бериб катта илтиш, вояга етказиш учун қилинадиган меҳнат ва ғамхўрикка тарбия дейилади. Шу сабабли таълим-тарбия деб им айтилади. Одамга иш-хунар ўргатишга ва умуман кинининг гоаявий ва маънавий қиёфасини шакллантиришга эратилган таълим тизими ҳам тарбия сирасига киради. аълим берувчига муаллим, тарбия берувчига мураббий эйилади. Агар муаллим ва мураббийлар маърифатли, маъавиятли, ўз касбу хунарларида моҳир бўлсалар, шогиртарига меҳрибонлик кўрсатсалар, беғараз иш тутсалар, тозлик шарафига ноил бўладилар.

Тарбия — шахс онгини муайян жамиятнинг мақсад ва эзифаларига мувофиқ равишда таркиб топтириш ва рижлангириш жараёни, кишиларни ижтимоий-иқтисодий а маданий ҳаётда фаол иштирок эттиришга қаратилган рча таъсирлар мажмуидир. У таълим билан узвий боғик. Таълим тарбиянинг муҳим воситаси бўлиб, кўп мақид ва вазифаларга у орқали эришилади. Оила, турли жаоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, оммаий ахборот воситалари, радио ва телевидение, таргиботшвиқот ишлари ҳам тарбияга кучли таъсир кўрсатади. олага олдин таълим бериш керакми, ёки олдин тарбия эриш зарурми, ишни қайси бирдан бошлаш керак, деин саволлар юради эл орасида. Ишни фарзанд дунёга элиши биланок дарҳол тарбиялаи бошлашга киришиш рур, буни бир кун ҳам кечиктириб бўлмайди. Она аллаи болада одамзодга меҳр-шафқат туйғусини уйғотади, эйдилар. Чақалоқни тиббий кўриқдан ўтказиш, вақтида ллатиб бориш, жисмоний чиниқгириш ҳам тарбияга кииди.

Тарбиянинг асосий турлари иккитадир: оила тарбияс ва ижтимоий тарбия.

Оила тарбияси — оилада ота-оналар, бобо ва бувила умуман катта ёшли қариндош кишилар томонидан болларни тарбиялашдир. Азалий туркий удумга биноан ота оналардан кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кулироқ бўлган. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Амир Темур тмурийлар хонадонида ўрнатган тартибга кўра шаҳзодале тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улуғ бибилари-бувилари шуғулланишган. Шаҳзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилар измига ўтказилган. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг онас Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий тарбияси била Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳа фарзандлари ва неваралари тарбиясига жиддий аҳамияс берган, доимо назорат қилиб турган.

Оила тарбиясида доимий таъсирчан куч — оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига муносабати ота-она ва бошқа катта ёшли қариндошларнинг хулқ-атвори, маданий ва сиёсий савияси, муомала маданияти оиланинг даромади, яшаш шароити ва шу каби омиллардир.

Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, уни аъзоларининг ўзаро муносабатлари самимий бўлса, оила тарбияси ҳам шунчалик самарали бўлади.

Боланинг ақлий камолотига ҳам ёшлигидан аҳамияс бериш керак. Бола ёши улуглашгани сайин оила тарбияс ҳам мураккаблашади. Бола халқи одатда ҳар нарсага қизикувчан, серсавол бўлади. Уларнинг раъйини қайтармаслик силтаб ташламаслик, берган саволларига иложи борич тушунарли қилиб, соддагина жавоб қайтариш лозим. Боланинг хатти-ҳаракатини доимо назорат қилиб, ижоби фаолиятга ундаш, йўлга солиш, қобилияти ёки истеъдодининг ўсишига аҳамият бериш керак. Лекин ота-онала унар-унмасга болага ёрдам беравермай, уларни кейинчалик турмушда дуч келадиган тўсиқларни, мураккаб ҳаёти масалаларни ечишга одатлантириш мақсадида қийинчиликдан чиқишни ўз-ўзига қўйиб бериши ҳам керак.

Оиладаги меҳнат тарбияси болаларни уй юмуши жалб этишдан бошланади. Боланинг кийимини ўзи кийиши, ўрнини ўзи йиғиштириши, идиш-товоқни ўзи ювиши ва шу қабилардан унинг илк меҳнат малакаси вужудга келади.

Ҳозирги кунда телевидениенинг болалар тарбиясига ьсири кучли. Болаларга фақат ўзларибоп кўрсатувларни рсатиш билан чекланиш лозим. Боланинг соатлаб телезор олдида ўгириши унинг соғлиғига салбий таъсир этибна қолмай, бадий асарни оғзаки идрок қила бошлаига сабаб ҳам бўлиши мумкин.

Оила шароити боланинг нафосат тарбиясига ҳам катта ьсир этади. Бунда кинофильмлар ва кўғирчоқ спектаклрнинг томошалари назарда тутилмоқда. Нафосат гўзалкни ҳис этиш, идрок қилиш ҳамдир. Гўзал — қадим ркий сўз бўлиб, “гўз” (кўз) ва “ол” дан тузилгандир, ни кўзни мафтун этувчи маъносини билдиради. Тилигзда яна шу маънога яқин чиройли деган сўз ҳам бор. тройли нарсани кўз билан кўрилади. Гўзаллик эса ҳам з билан кўрилади, ҳам дил билан ҳис этилади, онг бин идрок қилинади. Болалар ёшлиқдан гўзалликни тушга ўргатила борилса, нур устига нурдир. Бола ўз ҳисёт ва фикрларини мустақил ижод этиш — расм солиш, гула айтиш, рақс тушиш ва шу кабилар орқали ифодаши учун унга имкон бериш муҳимдир.

Ота-она болалари олдида ўзлари танлаган касб-корлар ҳақида нолимасликлари, омадлари юришмаганилан сўз масликлари маъқул. Шунда ота-онанинг бола олдидаги рўйига пугур етмайди. Болалар ўз ота-оналарини намудеб билишлари, уларнинг касб-корларига ҳурмат бин қарашлари ана шундан бошланади. Ҳаётнинг қувонитомонлари ҳақидаги гаплар, ишдаги муваффақиятлар лаларни руҳан тетик этади.

Ота-оналар боланинг ахлоқи ва ҳуқуқий масъулияти ун жамоат олдида жавобгардирлар. Ўз ота-оналик бурта эътиборсизлик билан қараш фуқаролик бурчини ўташриоя этмаслик билан тенгдир. Хуллас, болани дунёга лтиришдан кўра уни етук одам қилиб тарбиялаш мушпроқдир.

Шахснинг шаклланишида тарбиянинг иккинчи тури лмиш **ижтимоий тарбия**нинг ҳам аҳамияти катта.

Маълумки, жамият яшаб қолиши ва ривожланиши учун ддий ва маънавий бойликларни узлуксиз ярата бориши рур. Бунинг учун тарбия керак. Тарбия орқала ўтмишнинг моддий ва маънавий бойликларига авлоднинг вослиги таъминланади: ўсиб келаётган ёш авлод ўтмиш жрибаларини ўзлаштириб, уни янада бойитади. Тарбия шахснинг ахлоқий, ақлий, жисмоний камолотида муҳим ин тутади.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос тарбия усуллари ва восилари бўлади. Қадим замонларда тарбия — ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. Тарбия асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорчилик, деҳқончилик ва шу кабилар) жараёнида, турли урф одатлар, маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган.

Коммунистик дунёқараш тарбияни синфий деб тушутириб келган эди. Лекин у синфий эмас, умуминсонийдир. Идрис алайҳиссалом замонларидан бошлаб барча баробардир (мадраса сўзи ана шу зоти алайҳиссалом исмларидан келиб чиққан экан). Мактабу мадрасалар ёш авлод жалб қилинган-у, лекин укуви борлар ўқиш давом эттирганлар. Исломи таълимотида кўра, қизлар йигитлар, эркаклар ва аёллар, яъни муслим ва муслимлар илм олиш ҳуқуқи бўйича тенгдирлар. Таълим-тарбиянинг қадрига етган, имконияти бор оилалар ўтмишда болаларига махсус мураббийлар тайинлаганлар. Ҳозир кунда бу одат репетитор олиш тарзида давом этмоқда.

Бола истаган соҳа бўйича таълим-тарбия кўриб, ў хоҳлаган ихтисосни эгаллашга ҳақли. Бунда чеклаш бўлиши мумкин эмас. Лекин ундаги хоҳиш билан ирсий имконият ҳаммавақт ҳам бир-бирига уйғун келавермайди. Одатда ота касбини, тўғрироғи, бобомерос касбини тутган ёшлар ҳаётда кўпроқ муваффақият қозонганликларига қараб шайх бўламан. Чунки болада отанинг қони, ундаги лаёнатга монанд укувчанлик бўлади-да.

Умуман олганда, тарбиянинг анъанавий ва замонавий турлари ва усуллари кўп. Шулардан бири **шажаравий таъбиядир**. Бунда болаларга аجدодларининг қимлиги ёздиқ далил — шажараномалар орқали эслатилиб, ўшаларди бўлишга даъват этилади.

Маълум бир аждоддан келиб чиққан авлодларнинг қариндошлиқ даражасини изчиллик билан санаб кўриш тарихий ҳужжатга шажара дейилади. Шунингдек уни аждодлардан авлодларга генетик ўтиш йўли, нисбат аждод навдасидан ривожланиб борган дарахт шохлар қариндош-уруғлар боғлиқлиги, ҳуқуқий қилсила дейиш мумкин. Шажара қозикалонлар, ҳуқуқий маҳкамаларнинг монидан муҳр билан тасдиқланган.

Дунёда шажаралар кўп. Турон, Туркистонда ҳам шажаралар кўп бўлган.

Шарқда шажаралар икки хил шаклда мавжуд. Насаб шажараси ва маълум илмий, диний йўналишни

тозлардан шогирдларга узатилиш алоқадорлиги, яъни ʔлимот шажараси.

Насл-насаб шажарасига Ўғузхон шажарасини, қорахотлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, усмонлар, темурийлар ва уларнинг давоми бўлмиш бобурийлар, шунингдек, шайбонийлар, сафавийлар, ашгархонийлар, манғитлар, қўнғиротлар, минглар ва бошқа шу каби ажараларни киритиш мумкин. Хева хони Абдулғози Баҳдирхон тузган “Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокии” асарлари ҳам аслида шажаралардир.

Яссавиййа, Сухравардиййа, Кубравиййа, Нақшбандиййа — таълимот шажараларидир.

Шўролар замонида шажаралар ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Гўё одамлар ўз ажодларини билмаслиги рақ эди. Бир ўта замонасоз, мадҳиябоз шоир таърифландек, биз ўзимизни “номи йўқ, қашшоқ, гадо” дейимиз шарт ҳисобланарди. Мустақиллик шарофати бин биз ҳам жаҳондаги бошқа илғор халқлар қаторида ўзимизни билишга, тарихимизни ўрганишга, ажодларининг ақл-заковати билан фаҳрланишга, уларнинг дунё цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшганликларини эътиф этишга мушарраф бўлдик.

Халқимизни камситганларга тарихий ва ҳуқуқий далиллар келтиришга имкон берилган экан, бу борада сайиракатни кучайтиришимиз зарур. Юртбошимиз неча бор тганларидек, ажодларимиз руҳини шод этсак, уларнинг изга қолдирган маънавий мероси сиёсий заминимизни дратли қилади. Йўлимизни нурафшон қилиб туради.

Шўролар замонида узилиб қолган анъаналардан бири — ажара тузиш иши қайтадан давом эттира бошланганликувонарли ҳолдир. Бу ишга биринчилардан бўлиб, фалфа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаев л урди, тарихий, ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, “Шайх ʔиниддин бобо Топкандий ибн Шайх Шаҳобиддин Абу ʔфс Умар Сухравардий шажараси” ни тузди.

Пойтахтимизнинг кўҳна жой номларининг ўз маъноси, ўз тарихи бор, албатта. Шаҳарга ислом дини дастлаб гриб келган VIII асрда комил инсонлар макон тутган ʔй Камолон деб аталади. Оқил одамлар маскан тутган ʔй Оқилон деб юритилади. Шайх ʔайниддин бобо ва у юк зотнинг авлодлари худди шу Оқилон мавзесининг имолий қисмида яшаганлар. Кейинчалик бу табаррук ʔй ва улар дафн этилган қабристон атрофи Орифон б юритилган, старли диний билимга эга сиймога ориф

дейилади, у киши яшаган макон Орифон, яъни орифл юрти демакдир.

Маърифат сўзининг негизи ҳам — ориф. Тарихчи М ҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли “Тарихи жадидаи Тошкан асарида ёзадики, Кўкча дарвозасидан то Шайх Зайни дин бобо мақбарасигача 1800 қадам (тахминан 930 мет Орифон маҳалласида (ҳозир “Кўкча” деб аталади) Ша Зайниддин бобонинг 48-авлоди яшаб келмоқда. Шуни диққатга сазоворки, бутун Шарқ дунёси эътироф этга Сухравардиййа илмий-фалсафий таълимотини яратг Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардийнинг ўг Шайх Зайниддин бобо мақбарасини соҳибқирон Ам Темур 1391-1392 ва 1402 йили зиёрат қилган ва таъм этгирган.

Ушбу шажаранинг муаллифи Омонулла Файзулла Шайх Зайниддин Бобонинг 45-авлодидир. У киши бех машаққатли бу иш жараёнида қанчалаб тарихий ҳужжа ларни кўздан кечиришга, исмларни аниқлашга, қариндо лик даражаларини белгилашга, саналар силсиласини б ишга тизиш, имзо ва муҳр соҳибларининг кимлигини ўри нишга ва яна қанчадан-қанча жумбоқларни ечишига тўғ келди.

Омонулла Файзуллаев тўртта тарихий ҳужжат асоси бир бутун шажара тузган. Биринчи ҳужжат бобоси Са йид Файзуллахўжа Орифхўжаевнинг пўлат сандиғида са ланиб келган. Шажаранинг иккинчи нусхасини унга ам киси Абдуллахўжа ака берган. Учинчи нусхани бошқа б амакиси Саййид Салоҳиддинхўжа шоир Алоиддин Хў: ўғли қўлёмаларидан ўзи кўчириб олган. Тўртинчи нус “Насаб шажаралари” бўлиб, унда 27 аждод-авлодни рўйхати берилган. Бу тўртта ҳужжат умумшажарани муайян қисмлари бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Демак, ўтмишда қозикалонлар муҳрлари билан тасди ланган ҳужжатлар ўз навбатида янада қадимийроқди Чунончи, шажаранинг 24 ва 25-вакиллари бўлмиш Са йид Тоҳирхон Шайх ва Саййид Олимхон Шайхларни шажара тузишдаги хизматлари таъкидланади ва “Авло ларимиздан умид ва илтимос — шу зотларга бизларни қардош ва қариндошларимиз ким бўлса, ота-боболари топиб, ушбу шажарага шўьбаларин келтириб қўшсал керак”, деб ният қилганлар.

Хўш, Шайх Зайниддин Бобонинг ўзлари ким? Нечў зот шундай улуғ ҳурматга сазовор, у кишининг ижтимои тарихий хизматлари ва жамиятдаги ўрни қандай бўлга

у саволларга мазкур ҳужжатларнинг ўзи жавоб бера олади: “У — саййидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг ароматлиси ва буюғидир”, “Орифларнинг қутби ва ишонти раҳнамоси жаноб Шайх Зайниддин Кўйи Орифон”.

Шайх Зайниддин Бобо авлодларининг жамиятга қилган яхши хизматлари бор. Фикримизнинг тасдиғи учун ир-икки мисол келтирамиз. Маашхур шоир Саййид Ҳайбаллоҳхўжа — Мавлоно Хислат Шайх Зайниддин шажарасининг 43-авлодларидан биридир. Мавлоно Хислат асимизнинг бошларидаёқ шўх ғазаллари, кўшиқлари билан бугун Туркистонга кенг танилган, баёзлари чиққан, ўйчи ҳофизлар билан ҳамкорлик қилган, жалидлар саида маърифатчилик билан шуғулланган. Кўшиқлари имон тўйларда ижро этилади, эфирга тез-тез бериб туриди, халқ ҳофизлари репертуарларидан кенг ўрин олган.

Биз мазкур шажарага мансуб Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиғи Жорулла Файзуллаев, ёзувчи, саябат арбоби Нажибулло Ҳабибуллаев, атоқли навоийшусо олим Ҳамид Сулаймон билан улар ҳаётликларида суҳбатлашган эдик. Ёдимизда улардан нурли хотиралар қолган, улар насл-насабли зотлар эдилар. Шайх Зайниддин обонинг эндиликда марҳум авлодлари 44 поғонадан иборат. Шажараларда у зотнинг аждодларидан яна 3 поғоналга олиб ўтилади. Ҳозир уч авлод — 45-, 46-, 47-авлодлар ҳаёт, демак, қарийб 1200 йил давомида 50 авлод яшаган.

Шажарада Шайх Зайниддин Бобо 15-поғонани эгаллайди. Энг биринчи бобокалон Саййид Муҳаммад Султон Баҳриддин эса буюк бобомиз Муҳаммад Мусо ал-Хоззмийга замондош экан. Шажаранинғ 13-авлоди Шайх мар Шаҳобиддин Сухравардий Бағдод халифасининг Ёвароуннаҳрдағи элчиси бўлиб хизмат қилган экан. Қилган дарё яна оқмай қолмас, деганларидек Омонулло Ҳайзуллаевнинг ўғли, шажаранинғ 46-авлоди Алишер Ҳайзуллаев бобокалонининг йўлидан бориб, чет эл мамлакатларидан бирида Ўзбекистон Республикасининг Фаввудда ва мухтор элчиси бўлиб хизмат қилмокда.

Диний тарбия ҳақида сўз бошлашдан аввал шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, у кишини фақат художўй қилиб ўйди, фақат тоат-ибодатгагина чорлайди, деб тушуниш нотодир. Аслида, моҳият эътибори билан, дин кишини ҳар имонлама етук инсон бўлишга даъват этади ва шунга кўлакларди. Афсуски, шўро замонида дин, шу жумладан ислом дини, амалда рад этилгани сабабли диний таъли-

мог мутлақо нотўғри талқин этилди, руҳонийларга па назар билан қаралиб, гўё улар замонавий билимлард йироқ, қолақ кишилар деб тушунтириб келинди. Фикр мизнинг исботи учун бир-иккита мисол келтирамиз. Алл таоло Куръони каримнинг “Моида” сурасида жаноби паи амбаримизга ва у кишининг умматлари бўлмиш бизлар хитоб қилиб: *“Узларини насоралар деб билувчилар мусулмонларга энг яқин дўстдирлар”*, дейди. Қаранг, Куръон карим насоралар, яъни христианлар билан мусулмонларни дўстликка даъват этмоқда.

Ер юзидаги 5 миллиарддан ортиқ аҳоли бамисоли б дарахтнинг новдалари каби тақдирдошдирлар. Дема инсоният мақсадларида кўплаб муштарақ нуқталар йўналишлар мавжуд. Шулардан бири табиатни муҳофа қилиш, яъни экология муаммосидир. Бу муаммо ўзини инсониятга келтираётган ва келтириши мумкин бўлг бундан баттар ёмон оқибатлари жиҳатидан ядро уруи ҳалокатидан кейин иккинчи ўринда туради. Албатта, и мий-техникавий ривожланиш натижасида турли соҳа и ва технологияларининг тараққиёти, янги энергия манб лари ва кимёвий моддаларнинг пайдо бўлиши, оқибати пухта ўйламай табиат мувозанатига билиб-билмай арал шувлар — буларнинг барчаси атроф-муҳитни муҳофа қилиш борасида ниҳоятда ташвишли ҳолатни вужудга ке тирди.

Ҳар бир маърифатли ва маънавиятли мусулмонга ма лумки, Аллоҳ таоло оламни дақиқ ва бир-бирига ўзај боғлиқ ҳолда, ундаги мавжудот ва махлуқотнинг хусус ятлари, сифатлари, таркиблари, синфлари ва адаллари ниҳоятда баркамол ва уйғун қилиб яратган. Бу ҳақда Куръ ни каримда кўплаб оятлар бор. Жумладан, “Қамар” сур сининг 49-оятда Аллоҳ таоло бундай дейди: *“Албатт биз барча нарсаларни ўлчов билан ҳал қилдик”*. “Фурқон сурасининг иккинчи оятида эса: *“Аллоҳ ҳамма нарса яратди ва ўлчовини мукамал қилди”*, дейилади. Бошқа айтганда, дунёдаги ҳар бир нарса — сув ҳам, тупроқ ҳа ҳаво ҳам, ҳайвонот олами ҳам, наботот ҳам Аллоҳ таол томонидан муайян ўлчов билан бир-бирига ўзаро боғли қилиб яратилган. Агар бу мувозанат бир оз бузиладиг бўлса, инсоният учун қатор-қатор муаммолар келиб чиқ ши ва натижада табиат учун ҳалокат хавфи туғилиши му кин.

Яна шу нарса ҳам диққатга сазоворки, Аллоҳ таоло ў яратган бу ажойиб оламни инсон тасарруфига ҳавола эти

қўйган. Инсон Аллоҳ таолонинг Ер юзидаги халифаси деб бежиз айтилмаган. Парвардигор илоҳий китобларда инсонни улуғлаб, уни Ер юзидаги ўз халифаси қилиш барабарарида уни синаш ва имғиҳон этишни ҳам буюрган. Шунинг учун ҳам ислом дини нуқтаи назаридан инсон Аллоҳ таолонинг ҳузурда ўзининг барча амалларидан ҳисоб беради. Аллоҳ таоло инсонга табиатни асраб-авайлаш, ўз неъматларидан баҳраманд бўлиш, уларни нобуд қилмай, эзгу мақсадларга ишлатишни амр этган. “Аъроф” сурасининг 56-оятда Парвардигор шундай деб амр қилади: *“Обод қилиб қўйилган Ер юзида бузғунчилик ишларини қилманг”*.

Имом Бухорий Муҳаммад алайҳиссаломдан ривоят қилиб, Ҳадиси шарифда айтгадиларки, “Ер юзидаги одамлар худди бир кемада саёҳатга чиққан йўловчиларга ўхшайдилар. Кеманинг қайси қисмида эканликларидан қатъи назар, уларнинг омонлиги ҳам, ҳалокати ҳам кеманинг қай ҳолатда бўлишига боғлиқдир”. “Кемага тушганинг жони бир” деган ўзбек халқ мақоли замирида ҳам худди шундай маъно ётади.

Воқеликни юқорида кўриб ўтганимиздек таҳлил ва талқин этиш — диний таълимдир, халққа шундай тарбия бериш — бу **диний таълим**дир. Биз фақат бир нуқта — экология муаммоси ва Ислом таълимоти бўйича фикр юритдик, холос. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда барча диний ва дунёвий масалаларни ҳал этиш бўйича зарурий йўл-йўриқлар бор. Ҳамма гап уларни тўғри тушуниш, тўғри тарғиб қилиш ва тўғри қўллаш билишдадир. Ислом Каримовнинг Президент сифатида экологик муаммоларни бартараф этиш борасидаги изчил саъй-ҳаракатлари, жонбозликларида, жумладан, Орол муаммосига бутун жаҳон жамоатчилиги, халқаро ташкилотларнинг диққатини жалб этишида ислом таълимотининг табиатни муҳофаза қилишга доир қарашлари ҳам зуҳур этган, дейиш мумкин.

Юртбошимиз мамлакатга раҳбарлик қила бошлаган дастлабки пайтда ноқ ислом таълимотига, диний тарбияга жуда тўғри ва одилона муносабатда бўлиб келмоқда. Бу эҳтиром унинг Президент сифатида Ўзбекистон Конституцияси билан биргаликда муқаддас Қуръони каримни тавоф этиб, қасамёд қилганида ҳам ўз ифодасини топган эди.

«Маълумки, шўролар замонида дин давлатдан ажратилган, деб эътироф этилган, номигагина виждон эркинлиги эълон қилинган бўлса-да, аслида диний эътиқод гоҳ ош-

кора, гоҳо пинҳона тарзда таъқибу тазйиққа олинар эди. Ҳолбуки, жамиятсиз дин, динсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Шўролар тузумида бунга мутлақо эътибор берилмас эди. Балки, иложи борича, динга, диний тарбияга тўсқинлик кўп бўлиб, жамиятдан уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинар эди. Шўроларнинг дини динсизлик эди.

Коммунистлар ҳукумати руҳонийларни маънавий ва жисмоний маҳв этишдан ташқари диний таълим-тарғибот масканлари бўлмиш масжид, мадраса ва қорихоналарни турли йўллар билан йўқ қилди. Масалан, фақат Тошкентнинг ўзидагина 1911 йилда 349 та масжид ва 26 мадраса мавжуд бўлган бўлса, 1990 йилда 10 тача масжидда намоз ўқилган. Аксарият масжидлар бузиб ташланган, сақланиб қолганларидан бошқа мақсадларда, чунинчи, шампан виноси сақланувчи омборхона, керосин сотувчи дўкон, европаликлар яшовчи тураржой, техникум талабалари учун ётоқхона, чўян обдаста қуювчи цех, ўт ўчирувчилар гаражи сифатида фойдаланилган. Ҳатто, Аллоҳ таолонинг уйи ҳисобланмиш масжид худосизлар уйига айлантирилган. Яъни унда атеизм музейи очилган эди. Тошкентдаги масжидларга 2 марта — 1934—1935 ҳамда 1954—1955 йилларда кучли қирон келтирилган. Бундай ёвузлик мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ҳам юз берган. 1990 йилда бутун республикада бор-йўғи 80 масжид ишлар, яъни ҳар 250 миғ аҳолига битта масжид тўғри келарди. Кўҳна масжидлар қаровсиз бўлиб, таъмир этилмасди, янги масжид қуриш ҳақида ҳатто сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Тошкентдаги ўша 26 та мадрасадан ҳозир фақат учтаси сақланиб қолган. Булар Бароқхон, Кўкалдош ва Абулқосим эшон мадрасаларидир. Шаҳардаги энг катта Бегларбеги мадрасаси Эскижўвада бўлиб, 30-йилларда у бузиб ташланган ва ўрнига дарахт экиб юборилган, олдига шўровий раҳбарлардан бири Калининга ҳайкал ўрнатилган эди.

Ўтмишда бутун мусулмон дунёсида ислом таълимотининг асосий марказларидан бири бўлган диёримизда совет даврига келиб фақат иккита мадраса фаолият кўрсатган. Бири диний ўрта маълумот берувчи Бухородаги Мир Араб мадрасаси бўлса, иккинчиси олий диний таълим берувчи Тошкентдаги мадрасадир. Тошкентдаги мадраса дастлаб ҳайит намозлари ўқиладиган намозгоҳ бўлиб, у 50-йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг биринчи раиси Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхоннинг саъй-ҳаракатлари билан очилган эди.

То унгача бу намозгоҳда шоферлар мактаби жойлашган эди. Бу мадрасаларда ҳаммаси бўлиб 60-70 талаба ўқиган. Бугун Марказий Осиё ва Шимолий Кавказда бошқа диний таълим берувчи ўқув юрти бўлмаган, яъни ҳар бир миллион аҳолига битта талаба тўғри келган, холос.

Хуллас, диний тарбия ўз ичига ҳам руҳий тарбияни, ҳам дунёвий тарбияни қамраб олади, халққа ҳам маънавийят, ҳам маърифат бахш этади.

Тарбиянинг яна жисмоний тарбия, ҳарбий тарбия, ватанпарварлик тарбияси, тарихий тарбия деган турлари ва шакллари мавжуд. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштараклик ҳам, ўзига хослик ҳам бор. Муштараклик шундаки, ёш авлод жисмонан соғлом ва чиниққан бўлиши керак. Агар бирор йигит жисмонан соғлом бўлмаса, у шахс сифатида жамиятга керакли даражада наф келтира олмайди. Ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилади, у рисоладаги ватанпарвар бўлолмайди, қолаверса, тўлақонли ота ҳам бўлолмайди.

Бу тарбия турларидаги ўзига хослик шундан иборатки, жисмоний тарбияда инсон танаси тарбияланади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланади.

Республикамизда мустақиллик йилларида физкультура ва спортни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда, янги-янги спорт иншоотлари қурилмоқда, унинг турмушга кенг кириб бориши учун чора-тадбирлар кўрилмоқда. Пахта якказироатчилигига барҳам берилиши, экологик муҳитнинг яхшиланиши халқнинг умумий сиҳат-саломатлигига ижобий таъсир кўрсатди. Бундай чора-тадбирларнинг самараси ўлароқ, республикамиз шаънига муносиб, халқаро миқёсда эътироф этилган янги-янги чемпионлар етишиб чиқмоқда. Ўзбекистон футболчиларининг Осиё чемпиони бўлиши, теннисчи ва боксчиларимизнинг ютуқлари бунга ёрқин мисолдир. Республикамизда спортнинг қадимий, анъанавий турларига ҳам, янги, замонавий турларига ҳам бирдек аҳамият берилмоқда.

Шўролар замонида миллатимиз вакилларининг **ҳарбий тарбия** олишига имконият ва зарурат бўлмаган эди. Ҳарбий шукуҳ — халқ миллий онгининг юксак кўринишларидан биридир. Мустамлакачилар одатда ишни энг аввало халқнинг ҳарбий шукуҳини сўндиришдан бошлайдилар. Русия истилочилари ҳам Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини шундай бошлаб, миллий ҳарбий кишиларга қирон келтирганлар. Шўро ҳукумати ҳам худди шу йўздан бориб, ватанпарвар миллий ҳарбий кадрлар етишти-

риб чиқаришга қарши турган. Оз сонли миллий офицерларимиз ва аскар йигитларимиз “совет халқига хизмат қиламиз”, деб ҳарбий қасамёд этишга мажбур эдилар.

Мустақиллик шарофати ҳамда, шахсан Президент Исом Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа вазирлиги тузилди, миллий гвардия, республика мудофаа қўшинлари вужудга келтирилди. Эндиликда офицер ва аскар йигитларимиз Ўзбекистонга ва унинг халқига садоқат билан хизмат қиламиз, деб тантанали равишда қасамёд этмоқдалар. Эндиликда мамлакат Президентининг Фармонида биноан Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг умум ҳарбий Низомлари жорий этилган.

Республикада ҳарбий кадрларни тайёрлашга, уларнинг ҳарбий маҳоратини оширишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳарбий академиялар, қўшин турлари бўйича ҳарбий ўқув юртлари очилгани фикримизга ёрқин далилдир. Давлат чегараларининг ўз қўшинларимиз томонидан ҳушёрлик билан қўриқланаётгани ҳам халқимизнинг ҳарбий руҳини юксалтириб турибди. Ҳақиқий мустақил давлат шундай иш тутайди, ўз мудофаасини ўзгалар қўлига топшириб қўймайди.

Эндиликда республикада мавжуд ҳарбий академия ва ҳарбий ўқув юртларида таълим-тарбия олаётган бўлажак зобитлар мақсад ва вазифаларини аниқ биладилар. Улар энди қандайдир бир бегона мамлакатга эмас, она Ўзбекистонга, мамлакат халқига садоқат билан хизмат қиладилар. Мақсад аниқ бўлганидан ҳарбий академиялар ва ҳарбий билим юртларига кириб ўқишни хоҳловчилар сафи тобора кўпайиб бормоқда. Демак, Ватан мудофааси ишончли қўлларда.

Халқнинг умумий ҳарбий руҳини кўтаришда, ҳарбийларни матонатли, шижоатли қилиб тарбиялашда аждодларимиздан бизга мерос қолган ҳарбий билимларни оммалаштириш, ҳарбий санъат сирларини ҳарбий ўқув юртларида ўқитиш ҳам самарали омиллардан ҳисобланади. Тарихдан маълумки, туркий халқларда ўз вақтида бутун дунё бўйича энг қудратли қўшинлар бўлган, соҳибқирон Амир Темурдек буюк лашкарбошилар етишиб чиққан, ҳарбий стратегия ва тактика пухта ва мукамал ишлаб чиқилган.

* * *

Инсонни қайта тарбиялаш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Одатда одам йигирма бешга бори-

боқ тўла шаклланиб бўлади. Халқ ибораси билан айтганда, ақл тиши чиқиб бўлган одамни қайта тарбиялаш қийин кўчадиган иш, машаққатли савдо. Лекин одамнинг иродасига ҳамда жамиятнинг таъсири ва назоратига ҳам кўп нарса боғлиқ. Одам жамият назаридан четда қолса, хулқи салбий томонга кўпроқ оғиб кетиши мумкин. Одатда хулқ тузалишдан кўра бузилишга мойилроқ нарса. Инсонни қайта тарбиялашда маҳалла, жамоат назорати ва тарбияси катта таъсир кучига эга бўлса-да, лекин булар ҳал қилувчи омиллар бўлолмайди. Инсонни ёшлитидан, ҳагтоки гўдаклигиданоқ тарбиялай бошлаш керак.

Мана энди маърифат билан маънавиятнинг фарқи ҳақида сўз юритсак бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, маърифат табиат, жамият ва одам ҳақидаги кенг, турлитуман билимлар, маълумотлар мажмуаси бўлиб, у кишиларда инсонпарварлик маънавиятини шакллантиришга хизмат қилади. Маърифат маънавиятга нисбатан кўпроқ амалий ишлар, жумладан, мактабгача тарбия, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юрларидаги ўқув-ўқитув ишларини уюштириш ва такомиллашгириш билан боғлиқ.

Маънавият эса маърифатга нисбатан кенг қамровли тушунча бўлиб, ўз вазифаларини маърифатга суянган ҳолда бажаради, жамиятнинг ҳамма соҳаларига бевосита ва билвосита таъсир этади. Маънавият дунёқараш негизидир. Касб-кори, билим даражаси, турмушдаги мавқеидан қатъи назар, одамлар муайян даражада унга алоқадор бўлаверадилар. Маънавият жамият, миллат ва шахснинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти давомида шаклланиб, боийиб, такомиллашиб боради.

Тарбия ва унинг турлари ҳақида юқорида баён этилган фикр ва мулоҳазаларга суяниб, шундай хулоса чиқарамиз: Ўзбекистон жамияти Президентимиз етакчилигида бош тарбиячи вазифасини ўтамоқда. Бу тарбия миллати, ирқи, жинси, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, барча фуқароларнинг манфаатларига, бутунги ҳаёти ва келажагига мос тушади.

НАСАБ ВА ҲАСАБ

Ҳасаб дегани нима экан, деб ҳайрон бўлманг. Бу сўзнинг том маъносини айрим тилшуносларимиз ҳам яхши билишмаса ажаб эмас. Бу сўз асримизда деярли ишлатилмаган бўлса керак. Бунинг сабаби шуки, мазкур сўз ифодалаган маънога мувофиқ иш диёримизда амалга оширил-

мас эди. Юрт йўлбошчисиз бўлгандан кейин эл насабини яхшилаш ташвишини ким ҳам биларди, дейсиз. Ҳасаб аслида хислат, фазилат дегани, ўқимишли, билимли, фозил одамга бериладиган нисбат. Насаб эса зот дегани, лотинча айтсак ген. Ўзбекчасига таг, ўзак дегани. Таги-тахтли, палаги тоза дейилса, насл-насаби яхши деган маъно англашилишини биламиз. Бинобарин насаб — ажоддан авлодга қон орқали ўтиб келувчи гендир. Ана ўша генни умумхалқ миқёсида янада яхшилаб бориш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар ва уларнинг самарасига ҳасаб дейилади. Шунингдек насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик, донг, шуҳрат, обрў, шарафга ҳам ҳасаб дейилади.

Ҳасаб учун кураш ота-боболаримиздан мерос, лекин шўролар замонида унутилаёзган эди. Аждодларимиз тўрт ёшидан бошлабоқ фарзандларига от минини машқ қилдиришган, отлиқ оғаларига ҳавас қилган болакайлар атак-чечак қилибоқ, тол хивични “от қилиб” миниб пилдираб юришган. Турон элида чавгон ўйинининг кенг тарқалгани ҳам бежиз эмас. Болаларнинг ўйинлари ҳам уларнинг бақувват бўлиб камол топишларига омил бўлган. Бекин-мачоқ, қувлашмачоқ, чилтак ўйини — зув-зув ва шу каби-лардан мақсад болаларни ёшлиқдан довжурак, ботир, жисмоний соғлом бўлишларига замин ҳозирлаган.

Энди замон ўзгарди, шарт-шароит ҳам ўзгача, ўйин турлари ҳам бошқача, лекин фақат насабга ишониб ҳасабни унутиш ярамайди, бу миллатни ҳам жисмоний, ҳам маънавий заифликка олиб боради. Ахир, жисм руҳнинг кўрғунидир, соғлом ақл соппа-соғ вужудда бўлади, носоғлом вужудда руҳ мажруҳдир.

Бу борада ҳам юртбошимиз ибратли ишларни амалга оширомоқда. Жумладан, футбол ва теннис ривожланди, пойтахтда ва вилоятларда спорт иншоотлари, стадионлар ва теннис кортлари кўплаб қурила бошланди. Футбол янада оммалашмоқда. Теннис эса турмушимизга тез кириб бормоқда. Ўзбек футболчиларининг Осие қитъаси бўйича биринчилиқни олишлари халқимиз шуҳратига шуҳрат кўшичи, руҳини кўтарди, мамлакатимиз ва миллатимизни элларга танитди.

Аммо буюк ажодлар шон-шуҳратига маҳлиё бўлиб юришнинг ўзи етмайди, уларнинг шуҳратига шуҳрат кўшиш лозим. Президент Фармонига кўра, 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон қилиниши замирида ҳам шу гоя муҳассам.

Насл-насаби бўйича унчалик танилмаган, яъни оддийроқ оила фарзанди тиришқоқлик, чидамлилиқ кўрсатиб, ўзини намоён қила олса, айни ҳасаб ҳолати вужудга келади. Агар бундай одам лаёқатли, қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли бўлса, унда бундай табиий омиллар янада ёрқинроқ намоён бўлади. Агар у насл-насаб борасида ҳам юксак бўлса, улкан ютуқларга эришади. Бунга мисоллар жуда кўп.

Одам камолотга етиб, ҳаётдаги мақсадини белгилагач, ота-оналари қўйган отни сақлагани ҳолда ўзига таҳаллус олиши ҳам мумкин. Амир Темур сеvimли набираларидан бирига отаси Тарағай Баҳодир хотирасини сақлаш мақсадида Муҳаммад Тарағай деб от қўйганди. Бу суюкли набира Муҳаммад Тарағай ибн Шоҳрух ибн Темурбек ибн Тарағай Баҳодир, яъни Мирзо Улуғбекдир. У мазкур таҳаллуси билан оламда нашъу намо топди ва машҳури жаҳон бўлди. Унинг ижтимоий фаолияти ва моҳияти — Мирзо Улуғбеклигидадир.

Милодий 1441 йилнинг 9 февраль куни Ҳирот шаҳрида давлат аъёнларидан бўлмиш Фиёсиддин Баҳодир хонадонидида бир ўғил дунёга келди, яхши ниятлар билан, ҳазрат Алидек машҳур жаҳон ва солиҳи замон бўлишига умид боғлаб, унга Алишер деб от қўйдилар. Бу ўғлон дини ислом равнақиға қўшган улуши туфайли Низомиддин, яъни диннинг низомини тузгувчиси нисбасига эга бўлди, давлат ва мамлакат олдида қилган хизматлари эвазига Амир, Улуғ амир унвонига ноил бўлди. Алишербек деб аталди; у сўз мулкининг султони сифатида Навоий таҳаллусини ўзига сайлаб олди. Шу тариқа Низомиддин Амир Алишербек Фиёсиддин Баҳодир ўғли — Алишер Навоий номи билан шуҳрат қозонди. Унинг ижтимоий фаолияти ва умр мазмуни яхлит олинганда Алишер Навоийлигидадир. Алишер Навоий бўлишлиқ — Фиёсиддин Баҳодир ўғли Алишер учун ҳасабдир.

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх ибн Абусаид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Темурбекнинг ижтимоий моҳияти ва умр мазмуни Бобурлигидадир. Бобур сифатида намоён бўла олганлик Заҳириддин Муҳаммад учун ҳасабдир. Бундай мисолларни аждодларимиз ҳаётдан юзлаб, минглаб келтириш мумкин. Лекин шу билан бирга не-не улуғ зотларнинг фарзандлари насл-насабларига муносиб иш қилолмай, ўзларидаги табиий истеъдодларини намоён эта олмасдан ўтиб кетдилар. Айни пайтда иқтидорларини ишга солиб, сабр-бардоши, метиндек иро-

даси, заҳматли меҳнати туфайли шон-шуҳрат қозона олганлар ҳам талайгина.

Албатта, ҳасаб ижтимоий тузумнинг қандайлигига боғлиқ ҳолда юзага келади. Агар тузум адолатли бўлса, у намоён бўлади, акс ҳолда эса ҳасабнинг юз кўрсатиши мушкул. Ҳозирги Ўзбекистон жамиятида ҳар бир фуқаро шахсан ўзини намоён қила олиш имкониятига эга. Бундай имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари Асосий Қонуни-мизда ҳам кафолатланган. Қолган жиҳатлар ҳар кимнинг ўзига боғлиқ.

ТРАДЕ ТОМПИЛАР

ИККИНЧИ КИСМ

ОЛТИН БЕШИК

ВАТАН НИМА?

Одамнинг шаклу шамойили, бўй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, ушиб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш Ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланадилар. Демак, одам ўз Ватанининг бир заррасидир.

Хўш, Ватан нима? Нима учун она-Ватан дейилади?

Бизнингча, курраи заминимиз бутун Ер юзиде яшаётган беш миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан бўлса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳамда чегараланган ҳудуд она-Ватандир.

Ватан атамаси аслида арабча сўзи бўлиб, она юрт маъносини билдиради. Ватан тушунчаси кенг маънода ва тор маънода ҳам қўлланилади. Бир халқ вакиллари жамулжам яшаб турган, уларнинг аждодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, бу кенг маънодаги тушунчадир. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънодаги тушунчадир. Ўзбекларда фалончи ватанли бўлди, дейилганда ўша одам уй-жойли, бошпанали бўлди, деган маъно англашилади. Ҳазрат Алишер Навоий Ватан тушунчасини она юрт, ўрин, туғилиб ўсган жой, маскан, манзил маъноларида ишлатганлар. Шунингдек, Ватан калимаси бадий адабиётда кўча маънода кўнгил мулкининг маскани тарзида ҳам қўлланилади.

Ватан тушунчаси тарих давомида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати билан ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб, бойиб келган. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми ша-

роитида муайян қабила яшаган жой ўша қабиланинг Ватани саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл деб аталган. Масалан, ўзбек халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп учрайди. Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши билан Ватан тушунчаси элат, яъни халқ ва давлат тушунчаларини ўзига қамраб олган. Халқнинг тили, маданияти, иқтисодий турмуши, руҳий ва руҳоний, маърифий ва маънавий равнақ топа бориши натижасида шу халққа мансуб кишилар орасида муштараклик шаклланади. Халқ билан миллат ўртасидаги биринчи ва бирламчи фарқ шундаки, миллат вакилларида уюшқоқлик, жипслик, бирдамлик, ҳамжихатлик, маслак ва эътиқодда ягоналик, ўзаро манфаатдорлик, боғлиқлик ва алоқадорлик, бутунги турмуш ва келгуси мақсадларда умумийлик халқ вакилларидагидан кўра кучли ва қудратли бўлади. Кишилиқ тараққиётининг бутунги босқичида ижтимоий гуруҳларнинг энг ривож топган бўғинлари — бу миллатлардир. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ўзига жаҳондаги 187 давлатни бирлаштирган энг нуфузли халқаро уюшма Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб аталади, Халқлар Ташкилоти деб эмас. Бироқ ҳали-ҳануз Ер юзида кишилиқ тараққиётининг илгариги босқичларида яшаётган қабилалар, элатлар ва халқлар ҳам мавжуд. Демак, ҳозирги талаб нуқтаи назаридан ёндашилса, халқ миллат деб ҳисобланиши учун бошқа асос ва омиллардан ташқари халқаро ҳуқуқнинг субъекти деб тан олинган мустақил ва суверен давлатига ҳам эга бўлиши керак. Шундан келиб чиқиб айтсак, Ўзбекистон Республикаси ўзбек миллатининг ватанидир. Бу ўринда давлат ва Ватан айни бир маънони ифодалайди, яъни Ўзбекистон Республикаси деганимизда Ватанимизни тушунамиз. Ватан деганда Ўзбекистон Республикасини идрок этамиз.

ТУПРОҚ

Ватан тушунчасининг қамрови турли тарихий даврларда турлича бўлган, ҳудуди ҳам ҳажман ўзгариб турган: гоҳо торайган, гоҳо кенгайган, лекин бу ўзгаришлар нисбийдир. Маълумки, Одам — Ер фарзанди. Уни Халлоқи аъзам тупроқдан яратмишдир. Хўш, тупроқ нима? Тупроқнинг ердан фарқи нимада?

Тупроқ Ер қатламининг ўсимлик ризқ олиб ўсадиган устки қатламидир. Бу шунчаки қатлам эмас, балки одам-

нинг онгли меҳнати — кавлаши, чопиши, ҳайлаши, эгат олиши ва сугориши натижасида сочилувчан ҳолга келган ер қатламидир. Ота-боболарнинг, яъни аجدодларнинг хоки қўшилган ва ором олаётган. бизларнинг киндик қонимиз тўкилган замин тупроқдир. Шунинг учун ҳам Тупроқ муқаддас ҳисобланади.

Халқимизда бу даргоҳда фалончининг хоки туроби ётибди, фалончининг тупроғи шу ердан олинган, деган иборалар бежиз айтилмаган, буларнинг биринчиси дафнини аңлатса, иккинчиси туғилмоқни билдиради.

Сайёрамиздаги турли ўлкаларда тупроқ қатламлари турли даражададир, айгиш мумкинки, ери бору тупроғи йўқ, илгарилари бўлган бўлса-да, табиий ўзгаришлар натижасида тупроғи йўқолиб кетган жойлар мавжуд.

МАДАНИЙ ҚАТЛАМ

Тупроқ одам фаолияти билан боғлиқ дедик. Одамлар турмуш фаолиятининг излари сақланиб қолган тупроқ қатлами **маданий қатлам** дейилади. Маданий қатлам манзилгоҳ, қишлоқ, шаҳарларда маданий қолдиқларнинг жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда даврма-даврма, устмас-уст жойлашишини ифодалайди. Бу деган сўз шуги, масалан, нураган иморат ўрнига янги уй-жой қурилади, вайрон бўлган шаҳар қайта тикланади, уларнинг қолдиқлари эса маданий қатламни ташкил этиб бораверади. Демак, маданий қатлам инсон онгли меҳнатининг аввалги ҳосили, самараси, кейинги натижасидир.

Ер юзидаги турли ўлкаларда маданий қатлам қалинлиги турличадир. Баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрни ташкил этса, бошқа жойларда ҳатто 35 метргача бориб етади. Бу маданий қатламнинг теранлигидандир. Халқнинг теран томирлари деб ана шунга айтилади. Ўзбекистоннинг маданий қатламлари, халқимизнинг теран томирлари жуда-жуда чуқурдир. Афросиёб, Далварзинтепа, Китоб, Эски Қовунчи, Косонсой, Қува ва бошқа жойларда қадимшуносларимиз ўтказган қазув-тадқиқот натижалари фикримизни яққол тасдиқлайди. Самарқанднинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги ана шу маданий қатламларга қараб белгиланган. Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллиги ҳам улардаги маданий қатламга қараб аниқланди. Шу ўринда адолат ва ҳақиқат юзасидан айтиб ўтишни фарзандлик бурчимиз деб биламизки, шўролар замонида

1968 йилда Самарқанднинг ёши атайин кичрайтирилди. “Самарқанд 2500 ёшда” дейилди. Ваҳоланки, Самарқанднинг асл ёши 3800 йилдир. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, Самарқанд Искандар Мақдуний (Александр Македонский) Туронга келишидан 1500 йил аввал ҳам мавжуд бўлган экан. Искандарнинг милодий эрадан аввалги 3-асрда босқин қилганини ҳисобга олсак, Самарқанднинг асл ёши 3800 йил бўлиб чиқади. Бу ҳақда академик Фафур Гулом ҳам бир суҳбатда бундай деган эдилар: “Фотиҳлар анойи бўлмайдилар. Айниқса, муаллими аввалин, пири комил Арастудек устознинг шогирди бўлмиш Искандардек фотиҳни анойи деб бўлмайди. Уша олис замонларда Туронзамин обод, эли фаровону маъмур бўлган. Самарқанду Бухоро, Шош ва Хоразмда ҳаёт қайнаган. Бу ободон ўлканинг довуғи Эрон оша Юнонгача бориб етган, Искандарнинг фотиҳлик қонини жўштирган, бу ерларни забт этишга ундаган.”

Лекин шўролар даврида ёзилмаган бир қонун бор эди: Шарқ Фарбдан сира олдин туриши мумкин эмас, жаҳон цивилизацияси Фарбдан бошланган. Фарб инсоният маданиятининг илк бешиги деган сохта илмий қарашлар ҳукмрон эди.

Шу боис Самарқанднинг 2500 йиллиги нишонланганда Москва газеталари “Самарқанд — ровесник Рима” деб ёзишгани эсимизда...

Хуллас, маданий қатлам шу жойда яшаган ва яшаётган халқларнинг ва мазкур маконнинг ёшини, кимлигини билдирувчи ашёвий далил, бошқача айтганда, ўзига хос паспортдир.

ТАРИХИЙ ВАТАН

Ватан тушунчаси ҳақида юқорида қисқача тўхталиб ўтдик. Муқаддас китобларда ва мулоқотларда тарихий Ватан иборасини ҳам учратганмиз. Хўш, тарихий Ватан нима дегани? Нима сабаб билан Ватан деган муқаддас калимага “тарихий” сўзи қўшиб айтилади? Ватан атамасига таъриф-тавсиф берилган бўлса-да, тарихий Ватан атамасига берилган таъриф-тавсифни учратмаганмиз. Энди баҳоли қудрат шу иборага аниқлик киритмоқчимиз.

Маълумки, тарих ўтмишга доир фансир. Шундан келиб чиқиб, тарихий Ватанни бирон бир халқнинг ўтмишда ажлодлари яшаб ўтган ҳудуд деса бўлармикин? Ундай десак, ўша ажлодларнинг авлодлари у ерда ҳозир ҳам яшаб

келаётган бўлиши мумкин-ку! Демак, бу ўринда тарихий сўзи фақат ўтмишнинг ўзинигина англашиб қолмайди. Маълумки, Чингизхон босқинидан олдин ҳам, хусусан XIII асрнинг охиридан бошлаб, XVII асргача, Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Кўк Ўрдalarda, Нўғой улуси, Аштархон, Сибириё хонликларида ҳозирги ўзбекларнинг ҳам аждодлари яшаб келишган, жасур ўғлонлари ҳукмронлик қилиб шаҳарлар яратишган, мадраса, масжид, карвонсаройлар қуришган, адабиёт ва санъат, фан ва маданият равнақиға раҳнамолик қилишган, асарлари ҳозирги ўзбек тилиға жуда мос келувчи Сайфи Саройидек шоирлар ижод этишган, давлат тили ҳам туркий тил бўлган, аҳолининг асосий қисми шу тилда сўзлашган.

Бу мамлакатлар ёзма манбаларда Дашги Қипчоқ ёки Мамлақати Ўзбекиё (Абдураззоқ Самарқандий ибораси) дейилган. Эндиликда эса у ўлкаларда ўзбеклар деярли яшамайдилар. Ички тўс-тўполонлар, ташқи ҳужумлар, ҳокимиятнинг қўлдан бой берилиши, ташқи сиқувнинг таъйиқи, аҳолининг жанубға силжиши оқибатида ўша Мамлақати Ўзбекиёдан тарих саҳифаларида фақат номгина, айрим адабий ва тарихий асарларгина ёдгор бўлиб қолган, холос. Демак, “Мамлақати Ўзбекиё” тарихий ватанимиз ҳудудларидан бир бўлагидир. Зотан, тарих ғилдирағини орқаға айлантйриб бўлмайди, уни орқаға айлантираман деган одам тарих карвони оёғи остида топталиб кетади.

Қадим маданият ва мутараққий ўлкалардан бири кўҳна Хуросондир. Азал-азалдан бу диёрда туркий ва форсий халқлар яшаб келишган ва ҳозир ҳам турмуш кечирмоқдалар. Айниқса, теурийлар давридағи, хусусан Шоҳрух Мирзо ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонидағи Хуросонни билмай, ўрганмай, кўз олдимизға келтирмай туриб, ўзбек халқини, унинг салоҳияти ва тарихини яхлит тасаввур қилиб бўлмайди. Сўз султони, яъни малик ул-калом Лутфий, Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан мавлоно Отойи, ўзбек халқининг даҳо шоири ва мутафаккири Алишер Навоий, атоқли мусаввир Камолиддин Беҳзод каби буюк зотлар шу тупроқда дунёға келиб, наъшу намо топганлар. Тарих тақозоси ила эндиликда тарихий Хуросон ҳудуди уч мустақил давлат — Эрон Ислои Республикаси, Афғонистон Ислои давлати ва Туркменистон Республикаси таркибидадир.

Инчунун, Афғонистоннинг шимолий вилоятларида 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар яшайди. У жойлар бизлар учун

тарихий Ватан ҳисобланса, афғонистонлик ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Ҳозир Туркия жумҳуриятида 3 миллиондан ортиқ, Саудия Арабистонида 700 мингга яқин ўзбеклар яшамоқда. Улардан Туркистондан бош олиб кетганлари Туркистонни, Афғонистондан ҳижрат қилганлари Афғонистонни ўзларининг тарихий Ватанлари деб биладилар, ҳамиша шу ёқларга қалбан интиладилар.

Тарихий Ватан тушунчасига янада аниқлик киритиш мақсадида энди бошқа қитъа ва минтақалар, ўзга халқларга оид мисоллар келтирамиз.

АҚШда яшаётган негрлар учун Африканинг ўзи ёки аждоди туғилиб ўсган бирор мамлакати, япон учун Япония, немис учун Олмония, ҳинд учун Ҳиндистон тарихий Ватан ҳисобланади. АҚШлик ўзбеклар ота-боболарининг юрти бўлмиш Туркистонни тарихий Ватанимиз деб билишади. Асримиз 30-йилларининг бошларида Украинанинг Херсон, Николаев, Одесса вилоятларига “қулоқ” деб сургун қилинган ўзбек деҳқонлари ва уларнинг авлодлари Ўзбекистонни тарихий Ватанимиз деб биладилар. 1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган украинлар ҳамда уларнинг фарзанду неваралари Украинани тарихий Ватанимиз дейдилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тенгхуққли фуқаро сифатида истиқомат қилаётган армани учун Арманистон, гуржи учун Гуржистон, рус учун Россия, корейс учун Корея Халқ Демократик Республикаси ёки Корея Республикаси тарихий Ватан экани табиий ҳолдир. Чунки ҳар бир одам ўз Ватани тупроғининг бир заррасидир. Бу зарра асрлар давомида шаклланади ва яна асрлар бўйи одам қон томирларида қолаверади, наслдан-наслга ўтаверади.

Назаримизда, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов “Туркистон — умумий уйимиз” деган шиорни ўртага ташлаганида Марказий Осиёда азалдан яшаб келаётган барча тубжой халқлар учун Туркистон замини баб-баравар ҳам тарихий Ватан, ҳам асл Ватандир, деган ғояни ифодалаган бўлса ажаб эмас. Масалан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бир миллиондан ортиқ қозоқлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир. Ёки бўлмаса республикамиз аҳодисининг 3,8 фоизини ташкил этувчи тожиклар учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Маълумки, Туркменистонда ярим миллион, Қозоғистонда 600 мингдан ортиқ, Қирғизистонда 800 мингга яқин

Ўзбеклар яшайдилар. Тожикистон фуқароларининг 25 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади. Бу мустақил ва суверен республикалар у ердаги ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватан мақомидадир.

Ҳар бир одам, яхлит олганда бутун халқ, ўз Ватанини гуқур билса, теран томирлари қаерларга бориб етиши ва уташганини яхши англаса, бугунини теранроқ ҳис этади ва қадрига этади, келажагини ёрқин кўра билади. Тарих масоли дарахтнинг ўқилдизидир. Пойдеворсиз иморат йўлмаганидек, ўқилдизсиз дарахт юксакликка бўйи чўза олмайди, бўронларга дош беролмайди.

ВАТАН ТУЙҒУСИ

«Ҳамма ҳам Ватан нима эканини ҳис эта оладими? Биринчи учун Ватан бу уй-жой, бола-чақа. Бошқаларга эса ўкин-сочин яшаш учун қулай жой, ундайлар учун қаерда яшаш осон бўлса, ўша ер Ватан. Бугун Ер юзини Ватаним деб билувчи кимсалар ҳам бор, албатта. Уларни одатда космополитлар деб атайдилар. Оддий халқ ибораси билан айтсак, уларни беватанлар ҳам дейиш мумкин. Тарихий Ватанини, аجدодлари хотирасини унутиб юборган кимсалар, ўзлари ҳозирда яшаб турган мамлакатларига ҳам саноқатли фуқаролар бўлолмайдилар. Чунки ҳақиқий фуқаро бўлиш учун аввало чин инсон бўла олиш шарт. Утмишини унутганининг келажаги ҳам бўлмайди. Одам хотира билан одамдир, хотира мавжудотлар орасида фақат одамга хос фазилат. Тарихий Ватанини эслаш, қўмсаш инсоннинг маънавиятини белгиловчи асосий омиллардандир. Тарихий Ватанини ёдидан чиқарган одам яшаб турган жойининг ҳам қадрига етмайди. Бу юрт бошига бирор юхушлик тушса, дарҳол у ерни тарк этиб, бошқа қулайроқ ерга кета қолади, тирикчилик учун қулайроқ жойни атайди. Бундай кимсаларни ўтлоқда емиш тутагач, серўт қиловни излаб кетадиган подага қиёс қилиш мумкин.»

Ватан ҳисси — муқаддас туйғу. Биз қалам аҳли сифатида ўзбек халқини озми-кўпми биламиз ва унинг фазилатини бўрттиришга мойил ҳам эмасмиз, лекин имонимиз юмил ва ишонамизки, ана шу халқ рўйи заминнинг маънавий оламига ўзига хос ва теран, жумлаи жаҳон учун гуҳим бўлган муайян нарсаларни бергани аниқ. Шулардан биринчиси Ўзбекистондир. Ўзбекистонни ўзбек халқи ўз меҳнати, ақл-идроки билан яратган! Ўзбекистонни гўъжизалар диёри, жаннатдек мамлакат дейдилар. Бу гўзал

Ватан осмондан тапша-тайёр ҳолда ўзича ерга тушиб қолмаган. У тинимсиз меҳнат ва фидокорона меҳнат ила, хал даҳоси ила бунёд этилган.

Тасаввур қилиб кўринг-а, агар муттасил уч йил мобайнида юртимизда меҳнат қилиш буткул тўхтатиб қўйилса далалару боғ-роғлар суғорилмаса, токзорлар хомток қилинмаса, ариқ ва зовурлар тозаланмаса, шўр ерлар ювилмаса тўғонлару кўприклар тузатиб турилмаса, сел йўллари тўсилмаса, ниҳоллар ўтказилмаса, экин-тикин қилинмаса, ўлка-мизнинг аҳволи не кечади? Буткул харобага айланиб қолади-ку! Бир мисол. Тарихдан маълумки, қадим замонларда Шош мулкида, яъни Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсидан бўлак оқар сув бўлмаган. Қадимшунос аллома — академик Яҳё Гуломовнинг тадқиқотиға кўра, бундан уч мин йиллар илгари аждодларимиз Чирчиқ дарёсини тўғон билан тўсиб, кетмон билан ариқ қазиб Тошкентга сув олиб келганлар, воҳани обод қилганлар. Бу одам меҳнати билан қазилган катта ариқ Бўзсувдир. Ҳозирги кунда Бўзсувни, унинг ирмоқ ва тармоқлари бўлмиш Қорасув, Зола-риқ, Салор, Кайқовус, Анҳор, Қичқориқ, Қорақамиш ва шу қабиларни кўпчилик сунъий суғориш шохобчалари — каналлар эканини тасаввур ҳам қилмаса, ажаб эмас. Бундай мисолларни Самарқанду Бухородан, Қашқадарёю Сурхондарёдан, Сирдарёю Жиззахдан, Хоразму Қорақалпоқдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Катта Фарғона канали қазилишининг ўзи бир дoston!

!Ҳа, Ватан ҳисси — шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билишдан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюклигини эътироф этишдан бошланади! Ватан ва халқ эгизак, муштарак тушунча. Бирини ҳис этиш учун иккинчисини билмоқ керак. Ўзбекистон деганда ўзбек халқини, ўзбек халқи деганда Ўзбекистонни тушунмоқ керак. Бирисиз иккинчисини ҳис қилиш мутлақо мумкин эмас. Ўзбексиз Ўзбекистонни, Ўзбекистонсиз ўзбекни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Худо кўрсатмасин, мабодо Ватанимизда бошқа қавмлар макон тугганда эдими, бутунги Ўзбекистон бўлмас эди, мутлақо ўзгача юрт бўлур эди. Азал котиблари васиқани шундай битибдилар, тақдир бизга кулиб боқибди ёки биз ўзимиз муносиб эл бўлибмизми, Ўзбекистон бизга Ватан бўлибди, биз унга фарзанди комил бўлибмиз. Тоабad шундай бўлгай, иншооллоҳ!

× Таъкиду тақрор ила айтамызки, Ватан ҳисси — бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига

етмоқ ва эътироф этмоқ демакдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажигидир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олгин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат қуриш мақсадида олиб бораётган курашидир.

Ҳозирги ўзбек ватанпарварлиги халқимиз тараққиёти-ни олға силжитган ота-боболаримиз яратувчанлик ишининг бевосита давомидир.

Биз ўз Ватанимизни севамиз, у биз учун бамисоли нафас олаётганимиз мусаффо ҳаво кабидир. Ҳавосиз ҳаёт йўқдир.

Ўзбек ватанпарварлиги унинг маърифатли фарзандлари тимсолида, қалбида сақлашиб келган, зуҳур этмоқда ва сақланажак! Саодатли келажакка ҳозир, ҳар дақиқада улуш қўшмоқ Ватанга муҳаббат, ватанпарварликнинг асл кўринишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, қадрдон туپроқ билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран идрок этиш, унга чин фарзандларча муносабатда бўлиш, ундан бир ҳисса нарса олинса, юз ҳисса қилиб қайтариш Ватанни англаш ва ардоқлашнинг яна бир кўринишидир.

Ер юзида мамлакатимиздан бошқа турли хил давлатлар кўпи, лекин инсоннинг туққан онаси битта бўлганидек, ўзбеклар учун Ўзбекистон ҳам ягонадир. Она бағри гўдак учун қандай ҳаётбахш бўлса, Ўзбекистон биз учун шундай ҳузурбахшдир. Бу туйғуни туюш учун Ватанни юракдан ҳис қилмоқ ва севмоқ керак. Бунинг учун соғлом, ақлли ва ўтюрюк бўлмоқ лозим.

Ватанпарварлик жумлаи жаҳондаги барча халқларнинг донишманд ва солиҳ фарзандларига хос туйғудир. Уларнинг бу ҳақдаги фикрларига қулоқ тутинг-а:

→ *Цицерон* (Румо воизи ва файласуфи). Бизга ота-оналар, болалар, яқин ҳеш-ақраболар қимматлидир, лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина “Ватан” деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

• *Г. Гегел* (немис файласуфи). Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Ж. Делил (француз шоири). Энг мақбул фазилат — Ватанга ва одамзодга кўрсатилган хизматдир.

— *Ж. Байрон* (инглиз шоири). Кимки ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.

Ф. Вольтер (француз адиби). Ватанга бўлган муҳаббатим мени ажнабийлар ютуғидан кўз юмишга мажбур қилмайди. Аксинча, Ватанга муҳаббатим қанчалик кучли бўлса, Ватанимни жаҳондаги хазиналар билан шунчалик бойитгим келади.

Ж. Руссо (француз мутаффакири). Саховатнинг энг буюк жасурликлари Ватанга бўлган муҳаббат туфайли вужудга келади.

М. Робеспьер (француз давлат арбоби). Ватан учун чала иш қилиш, унинг учун ҳеч нима қилмасликдир.

В. Белинский (рус мунаққиди). Кимки ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам дахлдор эмас.

П. Корнел (француз драматурги). Кимки Ватанини хор қилса, у оиласидан ҳам, бор-будидан ҳам айрилади.

В. Гюго (француз адиби). Ўз Ватанига доғ тушириш — уни сотиш деган сўз.

Я. Галан (украин адиби). Ўз юртидан юз ўтирганлар ўз виждонларидан ҳам юз ўтирадилар.

М. Солмон Соважий (форс шоири). Ватанга нафи йўк яшалган ҳар кун, Инсон ҳаётини қилгур бемазмун.

Ҳақ гап! Ҳар кунимиз Ватанга наф етказсин, умримиз сермазмун бўлсин, иншооллоҳ! Ҳазрат Алишер Навоий ёзмишлар: “Элга қўшилгон эш (шерик) топти”. Дарҳақиқат, Ватандан ташқарида ҳақиқий бахт йўқ.

Ўзбек халқи азалдан ўз Ватанига — Ўзбекистонига, Туркистонига, Туронига эга бўлган, ҳеч қачон беватан бўлган эмас. Лекин ҳаёти ҳамиша ҳам осуда кечавермаган. Унга гоҳ бахт кулиб боққан, гоҳ толеи забун бўлган. Ўз эрки ўз кўлида бўлган, яъни мустақил давлатли давронларида халқимиз бошини мағрур кўтариб, дунёга доврўғ солиб яшаган. Тобелик кунларида, яъни юрт ўзгалар қўлига қарам бўлган чоғларда унинг қадр-қиммати топталган. Аммо ўз қадр-қиммати учун кураш — мустақиллик учун кураш туйғуси халқимиз юрагида мудом устувор бўлган, бу жараён зоҳирий ва ботиний тарзда бир дам бўлсинки, тўхтаб қолмаган.

1991 йилнинг 31 августда Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги эълон қилинган, Ватаннинг қадри ортди, халқнинг қадди тикланди. Ватан деган муқаддас тушунчадаги сохталиклар барҳам топиб, моҳият аниқлашди ва тиниқлашди.

Ўзбек халқининг бирдан-бир Ватани — бу Ўзбекистондир. Ватан ҳақида, халқ ҳақида, аждодлар ҳақида, ўтмиш ҳақида, қадриятлар ҳақида, мерос ҳақида, бугун ва кела-

жак ҳақида баралла сўзлаш имконияти туғилди. Биноба-
рин, ҳақиқий Ватан муҳаббати, Ватан ҳисси мамлакат озод
ва обод, халқ эркин бўлгандагина юзага келар экан. Бир
гасаввур қилиб кўрайлик-чи, мустамлака йилларимизда
Қуръони карим, Ҳадиси шарифни чоп этиб бўлармиди?
“Халқ душмани” Абдулла Қодирий номида Давлат муко-
фоти таъсис этилармиди, Соҳибқирон бобомизга “Сквер
революции” да ҳайкал ўрнатиб, 1996 йилни Амир Темур
йили деб эълон қила олармидик? Бу буюк сана ЮНЕСКО
гомонидан халқаро миқёсда нишонланармиди!↓

Ватанни қалбан чуқур ҳис қилиш учун ҳам, халқнинг
ватанпарварлик намуналарини кўрсатиши учун ҳам Халқ
қур, Ватан мустақил бўлиши шарт экан. Бугун шу Мус-
тақиллик кўлимизда экан, уни эъзолашимиз, қадрига ети-
шимиз, қадам-бақадам мустаҳкамлаб боришимиз керак↓
Мана шу туйғулар, мана шу олижаноб фазилат ва эзгу
қаракатлар бугунги кун учун ҳақиқий ватанпарварлик на-
мунасирид!

Она-табиат гўзаллигига мафтул бўлиб, унинг сахова-
гидан мамнун бўлишликнинг ўзи ҳали бу Ватанни чуқур
ҳис қилиш эмас. Ватан туйғуси аввало ажодлар ёди, улар-
нинг хотирасини эслаш ва қадрлаш, олис ва яқин тева-
рак-атрофларда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан
кузата бориб, Ватан ҳимояси учун доимо шай туриш, ўзи-
нинг келажак насллар олдида масъул эканини туюшдир.

Ватан туйғуси — бу азиз ватанимизни пешона тери
билан обод ва маъмур этган, лекин номлари тарих саҳи-
фаларида қолмаган оддий кишиларимизнинг фидокорона
ва яратувчан меҳнатини мудом ёдда тутишдир.

Ватан туйғуси — бу ўз ақл-идроки билан жаҳон циви-
лизациясига улкан ҳисса қўшган Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад
ал-Фарғоний, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Мансур ас-Са-
марқандий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Абу Райҳон Бе-
руний, Абу Али ибн Сино, Абул Фазл ан-Насафий, Абул
Лайс Наср ас-Самарқандий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Аб-
дул Қоҳир Журжоний, Фахриддин ар-Розий, Мирзо Улуғ-
бек сингари ўнлаб қомусий мутаффақирларни ёдга олиш-
дир.

Ватан туйғуси юксак бадиий салоҳиятлари билан ўлмас
сарлар яратган адиб Аҳмад Югнакий, Носир Хусрав,
Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий,
Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузий, Абдурах-
мон Жомий, Алишер Навоий каби мумтоз қалам соҳибла-
рини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу бутун мусулмон дунёси эътироф этган олти буюк муҳаддиснинг тўрт нафари бўлмиш туронзаминлик имом ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, имом Аҳмад ан-Насоий, имом ад-Доримий, яна шайх ул-ислом Абу Муҳаммад Абдулло ибн Абдураҳмон ад-Доримий ас-Самарқандийлар номини ёдга олишдир. Улар исломда Куръони каримдан кейин энг муқаддас ҳисобланувчи Ҳадиси шариф тўпламларини тузиб, юртимизга ва халқимизга то қиёмат сўнмас шон-шараф келтирдилар, такрорланмас хизмат ила икки дунёларини обод айладилар.

Ватан туйғуси — бу шунингдек, ислом таълимоти равнақиға бемисл ҳисса қўшган Қаффоли Шоший, Бурхониддин ал-Марғиноний, Шаҳобиддин ас-Сухравардий, унинг фарзанди комили шайх Зайниддин бобо, Баҳоуддин Нақшбанд, Шайх Хованд Тахур, Хожа Аҳрор валий сингари ўнлаб буюк зотларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу, аслида қомусий мутафаккирлардан бўлиб, замондошларимизга ҳозирча деярли номаълум бўлиб келаётган Абул Фазл ан-Насафий, Абдул Қоҳир Журжоний, Исмоил Журжоний, Маҳмуд Журжоний, Азиз ан-Насафий, Шайх Азиз ан-Насафий, Нажмиддин Дойа Розий, Насриддин Тусий, Абдураҳмон ал-Ижзий, Сайиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Юсуф Қорабоғийлар, Ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш термизлик икки уламо — ал-Ҳаким ат-Термизий ва Саййид Ҳусайн Бурхониддин Муҳаққиқ Термизийлар каби буюк ажлодларимизнинг меросини ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш ҳамдир. Бу ишнинг зарурлигини таъкидлаш мақсадида учта мисол келтирамиз.

Биринчи мисол. Ҳазрати имом (Хастимом) номи билан ўз даврида бутун Туркистонда машҳур бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший милодий 904 йилда Шошда туғилган. Дастлабки маълумотни ўз юртида олган. Кейин Ироқ, Шом мамлакатлари мадрасаларида таҳсил кўриб, Ватанига қайтган. Куръон, Ҳадис, Шариат илми, тилшунослик бўйича асарлар яратган. Унинг “Одоб ул-қози” (“Қози одоби”) асари бизгача етиб келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу буюк зот қанчалик машҳурлигига қарамай, ўзгача таъма кутмай, бировга қарам бўлмай деб, хунармандчилик билан тирикчилик қилган. Қаффол Шоший ўз хунарида шу қалар машҳур бўлганки, оғирлиги ағири ярим грамм келадиган ажойиб кулф-калиг ясаганлиги учун ал-Қаффол (“Кулфчи”) ла-

дабини олган. Араб тарихчиси Абул Фидонинг ёзишича, Зафвол Шоший ўз замонасининг етук имомларидан ўлиб, Мовароуннаҳрда унга тенг келадиган аллома бўлмаган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг деҳқончилик билан шуғулланиб, мош, ловия, нўхат экиб, тирикчилик дилишлари ҳам буюк ибрат намунасиدير.

Иккинчи мисол. Саййид Ҳусайн Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий маълум сабабларга кўра она юртидан Рум эли — Туркияга боради. Унга у ерда “Саййиди сирдон” унвони берилади. У Мавлоно Жалолиддин Румийга замондош эди. Кейинчалик Кўнё шаҳрига келиб, у ерда тўққиз йил Мавлоно Жалолиддин Румий мақбарасида шайхлик қилади. Бурхониддин Термизийдан “Маориф” деган биргина асар ақланиб қолган. Унда фалсафа, фикҳ, тафсир ва ҳадис илми ҳақида сўз юритилган. Бу асар 1920 йили Техронда chop этилган. Буни қарангки, асли туронзаминлик Мавлоно Жалолиддин Румий қабри узра замондоши ва ватандоши Бурхониддин Термизий Куръон тиловат қилибдир! Мана, етти асрдан ошибдики, Мавлоно қабри қардошларимиз диёри Туркияда энг муқаддас даргоҳ ҳисобланади. Мавлоно зиёратига қадам ранжида қилгучи ватандошларимиз Бурхониддин Термизийни ҳам ёд айласалар, у буюк отнинг руҳи шод бўлур эди.

Учинчи мисол. Ҳозир “Биринчи космонавт ким бўлган?” деб кимдан сўраманг, дарҳол “Юрий Гагарин” деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайх-ода бир суҳбатда “Биздан сўрасалар, дунёда биринчи разогир Турон ўғлони, Форобий, Берунийлар замондоши ал-Жавҳарий бобомиз бўладилар. Камина Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, ал-Жавҳарий а унинг жасорати ҳақида маълумот учратиб қолдим”, деган эди. Яқинда эса туркиялик олим, профессор Усмон Уроннинг “Туркий халқлар мафкураси” китобида ушбу атрларга кўзимиз тушиб қолди: *“IX асрда турк файласуфи Форобий ва унинг ҳамшаҳри Исмоил Жавҳарий араб тилига оид “Сихоҳ” номли улкан асарни, тоғаси Иброҳим бин Исҳоқ эса “Девон ул-адаб” китобини ёзадилар. Шунинг учун ам Қазвиний: “Ажабки, турк диёрининг энг чеккасида жойлашган Фороб шаҳридан чиққан бу икки олим араб тилининг стозлари бўлдилар”, дейди. Физика билан шуғулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учишни машқ қилаётиб чиқилади ва шу жароҳати таъсирида оғриб вафот этади”*.

Бу — IX асрда юз берган воқеа. Ҳозир эса XX аср охирига қолди. Орадан 11 аср вақт ўтибди. Ҳануз буюк аждо-

димизнинг ўша жасоратини деярли ҳеч ким билмайди. Ўт камтар халқмиз-да. Бошқаларда шундай далил бўлсайди ми, аллақачон оламга жар солардилар. Ёки бир ярим аср давом этган миллий зулм-истибдод бизни шундай камтарин, юввош қилиб қўйдимикин?! Етар, бас энди! Ўзлиги мизни жаҳонга асослаб намоён қилайлик. Исмоил ал Жавҳарийдек боболаримиз борлигини айтиб фахр этайлик.

Ватан туйғуси — бу Ватанни ҳимоя қилиб, Ватан дефидо бўлган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Нажмиддин Кубро, Солиҳбек додхо, мулла Алимкул додхо сингари юзлаб шерюракларни эслашдир. Томирида охирги томчи қони қолгунча душманга қарши курашган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Абдумалик Тўра, Қурбонжо додхо, Шермуҳаммадбек, Маламинбек, Иброҳимбек, Намоз ботир сингари бўйсунмас баҳодирларнинг, оғир кунларда қардошларга елкадош бўлай деб, ҳарбий вазирли лавозимидан истеъфога чиқиб, ота юрти Туркистонга келиб, аёвсиз жангларда ҳалок бўлган Анвар пошшонинг куллиқдан ўлимни афзал билган Оқмасжид, Чимкент Авлиёота, Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Зирабулоқ ҳимоячиларининг номини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу мустамлака тузумига қарши бои кўтарган Тошкент, Жиззах, Андижон кўзғолонлари, Дукчи эшон хотирасини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу зулм-истибдоддан қутулиш учун халқни маърифатли бўлишга чорлаган, миллий уйғонишга даъват этган, нажот илмда, бирликда ва ҳаракатда деф билган фидойи зиёдиларни, уларнинг раҳнаmolари бўлмиш Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдуллахўжа Авлоний, Фитратларнинг номларини доимо ёдда сақлашдир.

Ватан туйғуси — бу йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, элтигинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларда халқимизга қарши уюштирилган қатли ом — қатағонларда қамол ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари минглаб миллат гулларини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу Иккинчи жаҳон урушида фашизмга қарши мардона жанг қилган ватандошларимиз ёдиши эҳтиром билан эслашдир. Маълумки, Иккинчи жаҳон уруши арафасида республикамиз аҳолиси 6 ярим миллион киши бўлган. Шундан 1 миллион 433 минг киши урушга сафарбар этилган, яъни ҳар беш кишидан бири жангга

атнашган. Бу 17 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларнинг еярли ҳаммаси деган сўздир. 800000 дан ортиқ ватандошимиз мардона жанг қилиб, олдинги марраларга ҳеч бир айёргарликсиз ташланиб, номаълум қабрлари олис ўлкаларда қолиб кетди.

Ватандошларимиз Оврупо қитъасидаги барча фронтларга, Узоқ Шарқда ҳам жанг қилишган, улар Брест қалъаси имоячилари орасида ҳам бўлишган. Сталинграддаги машур тепалик 11 Шарқлик тепалиги деб аталса-да, Москва, Ленинград, Одесса ва бошқа киностудияларда Иккинчи жаҳон уруши ҳақида ишланган кинофильмларда, фронтга армияларга қўмондонлик қилган ҳарбийлар томонидан зилган хотира китобларда ватандошларимиз сиймоси дегусли кўринмайди, номлари зикр этилмайди. Бинобарин, ларни унутмаслик, жангдан омон қайтиб, сафимизда юрган уруш фахрийларининг иззатини жойига қўйиш ҳам ватан туйғусининг кўринишидир.

Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак ғутиқод билан яшаш, унга ҳамиша садоқатли бўлишдир. *

ВАТАН СОҒИНЧИ

Бу беҳад нозик ва ноёб туйғу. Бир умр ўз маҳалласи, аҳри ва қишлоғидан чиқмай яшаган, гўшанишин кишилар учун бундай соғинч балки бегонадир. Аскар йигит арбий хизмат ўтаётганида туғилган шаҳри ёки қишлоғи, ота-онаси, қариндошлари, қўни-қўшнилари, жўралани соғинади, албатта. Хизмат сафари билан бошқа виоятга ёки чет элга борган кишилар орадан уч кун ўтмасаноқ оиласини, юртини қўмсаб қоладилар. Улар мабодо асодиф туфайли бирор маҳалладош ёки ҳамқишлоқлари учратиб қолгудек бўлсалар, кучоқлашиб кўришадилар, зоқ ҳол-аҳвол сўрашадилар, иложи бўлса, бир пиёла чойга эклиф қиладилар. Ваҳоланки, шу учрашув ўз юртларида ўлса, оддийгина саломлашиб ўтиб кетган бўлур эдилар. Демак, ўзга юртларда, мусофирчиликда бир ватаннинг кки зарраси бир-бирига талпинар экан-да. *

Ёки сайёҳларни олиб кўрайлик. Сафар ва зиёрат асноида, ошно бўлаётган нарсалари, кўраётган табиат манзалари, танишаётган осор-атиқалари қанчалик ажойиб ўлмасин, барибир, ўз юрти кўз олдида келавериши ҳам умкин. Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз гарчи Ҳусайн ойқаронинг фармони олиёшони ила мамлакатининг энг

Йирик ва гўзал вилоятларидан бири бўлмиш Астробод ўлка сига ҳоким қилиб тайинланган бўлса-да, теварак-атроф даги ҳокимлардан, кўшни мамлакатлар подшоҳларидаги шу жумладан, Ироқ ҳокими Якуббекдан мактублар, тор тиклар билан сийланиб, иззатланиб турган бўлсалар-да барибир она шаҳарлари бўлмиш Ҳиротни, ундаги дўст ёрларини, шогирдларини, ўзлари қурдирган биноларни соғинадилар.

Ёки бўлмаса, Бобур Мирзо Ҳиндистондек улуғ мамлакатнинг подшоҳи бўлса-да, бир умр Андижонини, сўли Фарғонасини, бобокалонидан мерос Самарқандини қўмса ўтади. Фурқат хорижда ўтаётган умрини “Фурбатда Фур қат” деб қиёслайди. Ёркентдан қўқонлик ва тошкентли дўстларига пайлар-пай мактублар ёзиб туради, уларда мактуб олган кунларини байрам деб билади.

Ватан соғинчига алоқадор тарихий бир лавҳа: XX ас бошларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарш нафрат, зулм-истибодга қарши, миллий камситилиш в хўрликларга қарши кураш кучайди, Туркистонда миллий уйғониш шакллана бошлади, тараққийпарвар зиёлиларнинг порлоқ ўтмишни эслаш ва халққа эслатиш, аслид кимлар эди-у, ким бўлиб қолганимизни англатиш мақсадида қилган саъй-ҳаракатлари самаралар бера бошлади Миллий уйғониш тепасида жадидлар туришди. Шу даврда очилган маърифат, маданият, маънавият ўчоқлари “Турон” номи билан аталиши бежиз эмас. Бунда катта рамзий маъно бор, албатта. Чунончи, “Турон” жамияти, “Турон” кутубхонаси, “Турон”, “Буюк Турон” газеталари “Турон” театри очилди. 1918 йилда Туркистон жадидларининг пешволаридан бири Мунаввар қори Абдурашид хон ўғли маслакдош сафдошлари кўмагида Туркистон Халқ университетини очди. Унда юртига садоқатли, эл хизматига камарбаста миллий кадрлар таълим-тарбия кўра бошладилар. Бундан Москва ҳукумати тезда воқиф бўлди, саросимага тушиб қолди. Чунки марказ ўз мустамлакасид миллий кадрлар пайдо бўлишидан манфаатдор эмасди, ўз ўзини таниган зиёлилар бир кунмас— бир кун мустақилликни талаб қилиб қолишлари, халқ оммасига етакчили қилишлари турган гап эди. Шунинг олдини олиш нияти да Ленин дарҳол Туркистон Халқ Университетини ёпиб Туркистон Давлат Университетини очишга қарор қилади Тошкентда шундай университет очилади ҳам, лекин муаллимлар фақат марказдан юборилади, уларга марказ сиёсатини талабалар онгига сингдириш, бу ерда халқбоп эмас

арказбон кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилади. Университетга ерли халқ вакилларида деярли талаба қабул гилмайди. 1920-1921 йилги биринчи ўқув йилида 200 дан ртиқ талаба таълим кўрган бўлса, шулардан атиги 3 наари ерли халқ вакиллари эди, холос. Хужжатларда бурнинг бири сарт деб, иккинчиси қирғиз деб, учинчиси айда миллат деб ёзилган. Аслида сарт дегани ўзбек, қирғиз гани қозоқ, майда миллат дегани бухорий яхудий эди. Лундай қилиб, илмга чанқоқ Туркистон ёшларига таҳсил ўллари бекитиб қўйилади. Бу ҳолдан ташвишга тушган адид етакчилари, юрагида ватанпарварлик туйғулари инҳон бўлган айрим раҳбарлар ёшларни чет элларга, умладан, Олмония ва Туркияга ўқишга юбориш ҳаракада бўладилар, маърифатпарвар бойлар уларга маблағ лан кўмакланадилар. 1920-1922 йилларда Туркистон ССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларидан 300 га син талаба чет элларга ўқишга юборилади. Уларнинг сарияти тиришқоқлик билан билим оладилар, олий маълот эгалари бўладилар-у, лекин қисматлари оғир кечад. 1927 йилгача Туркистонга қайтганлари тўғридан-тўғри мдон қилинади, соғ қолганлари 1937-1938 йилги қатанга учрайди. Ёшларни чет элга ўқишга юборишда ишрок этган, ҳаттоки хайрихоҳлик билдирган зиёллар ҳам азодан четда қолмайди. Чунончи, таниқли жамоат арбод, шарқшунос Лазиз Азиззода 1929 йилдан 1956 йилгача имоқ ва сургунда бўлади.

Дўстлари ва ҳамсабоқларининг она-Ватандаги аччиқ исматидан воқиф бўлган бошқа туркистонлик ёшлар ёки лмониянинг ўзида яшаб, ишлаб қоладилар ёки тилдош, шлош. қардош Туркияга йўл оладилар, ўша ерда муқим лаб қоладилар. Ватан мустақил бўлмагунча унда бизлар гун бошпана бўлмас экан, деган қарорга келадилар, бир лр она Ватанни соғиниб, кўмсаб дунёдан ўтадилар. Ана на инсонларнинг Ватан соғинчи энг кучли соғинч бўлса рак. Киндик қоним тўкилган она юртимга, мушфику эҳрибон элимга қайтай, туғишганларим қуршовида яшай йишган-у, шўролар ҳукумати, мустабил тузум бунга йўл рмаган.

Ўзи юракдан истаган ҳолда Ватан олдидаги фарзангик бурчини адо этолмасликдан кўра оғирроқ азоб-укут, маънавий йўқотиш бўлмаса керак. Лекин шуниси воқарлики, ўша туркистонлик талабалар етук мутахассис бўлиб, халқимиз шухратига шухрат қўшинган. Ҳозирги мон Туркия фани ва маданияти равнақига ўша туркис-

тонлик олимлар муносиб ҳисса қўшганлар. Айниқса, геология, минералогия, кимё фанлари, зироатчилик, чорвчилик ривожига қўшган ҳиссалари ҳақли суратда эътирс этилган.

ВАТАН ҚАЙҒУСИ

! Ватанни севмоқ бизга суннатдир. “Ватанни севмаймондандир” дейилади Ҳадиси шарифда. Ватанини севган, Ватан нима эканини юракдан ҳис этган, Ватанида айру тушганида уни соғиниб қолган, унга ҳамиша тапинган ҳар бир виждонли одам юрт қайғуси билан яшайди, унинг ярасига малҳам, дардига дармон бўлишга интилади. ■

“Ўтган кунлар” романидаги бир лавҳани эслайли Худоёрхон Мусулмонқулга бўлган адовати туфайли қипчс қавмини қиличдан ўтказади. Тошкент ҳокимининг мушвири, яъни бош маслаҳатчиси бўлатуриб, бу қирғинни олдини олмагани учун Юсуфбек ҳожидан ўгли Отаб ўпкалайди. Ҳожи бунга изтироб билан шундай жав қайтаради:

“— Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқарнинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимда азобдан бошқа ҳ бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни нима экани билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бириб, ичган мднсабпараст, дунёпараст ва шухратпараст мул таҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизни одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Гуноҳсиз бечоралани бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилув золимлар — қуртлар, қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳли қарғишига нишонадир, ўғлим!..”

Аждодларимиз орасида бирор йирик сиймо йўқки, юрт учун қайғурмаган, юрт ташвиши билан нафас олмага бўлсин, бетавфиқ золимларнинг йўлини тўсмаган, доим элим деб, юртим деб ёниб яшамаган бўлсин. Улар фидойи, ватанпарвар, фикри тиниқ, мулоҳазали одамлардир. Жалолиддин Мангуберди юртининг асоратга тушаётганидан қайғуриб, жангга отланади. Шарқ томондан туғилган жак хавфнинг олдини олиш мақсадида етмиш ёшга борганига қарамай соҳибқирон Амир Темур қаҳратон қишчи олис сафарга отланади. Алишер Навоий юрти учун га чекиб, агар мамлакат пароканда бўлса, эл тинчлиги йўқолиб, азобда қолишини ўйлаб, қариган чоғларида ҳа

эдшоҳ Хусайн Бойқаро билан шаҳзодалар ўртасидаги изоларни бартараф қилиш йўлида вилоятма-вилоят кеди. Абдулла Авлоний Туркистоннинг келажагига қайғуб, нажот — маърифатда, деган шиор билан майдонга қади, ёшлар илми бўлсалар, юртни озодликка олиб қадилар, деб “Туркий Гулистон”ини яратади. Абдулҳаид Чўлпон эса юрти бошовойлар оёғи остида топга-ётганидан фарёд чекиб, азиз жонини қилч тегига қўйиб, иқини уйғонишга даъват қилиб, “Бузилган ўлкага” ден шеърини битади.

Бундай мисолларни ҳар бир асрдан, ҳар соҳанинг ва-лларни фаолиятдан кўйлаб келтириш мумкин. Кимнинг ам эканлиги айниқса ўтиш даврларида яққол намоён бўлади. Ўзбек миллати учун асримиз бошлари ва ҳозирги ллар шундай ўтиш паллалари ҳисобланади. Олим, адиб арбоб Абдурауф Фитрат юрт учун қайғуриб, шундай йди:

“Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг лайдир? Нечук кунларга қолдинг?”

Эй Темурларнинг, Ўғузларнинг оилаларининг шонли бешик-ри! Қани учқидиғинг юксак ўринлар? Қуллик чуқурларига дан тушидинг?!

Дунёни “урҳо”лари билан титратган йўлбарс юракли бо-ларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурғон тоғ гав-ли ўғлонларинг қани? Нечун товушлари чиқмайди?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг ни? Нечун чекиндилар? Нечук кетдилар? Қураш майдон-рин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... нечун...нечун?

Гапир менга, эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не лди?

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳин-истоннинг, Эроннинг, Оврупонинг улуғ хоқонларини сен бормадингми? Эй, хоқонлар ўчоғи? Эй, қаҳрамонлар тўғойи! ани у чақмоқ чопишли ботир хоқонларинг? Қани аввал-ўқ шушли отли бекларинг? Нечук “урҳо”лари эшитилмайдур?

Дунё халқини бўйсунтирган салтанатларинг нечун бу-лди?

Инсонлик оламини қанотлари остида олган хоқонлигинг чун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ...йўқ... Тангри ҳақи учун, йўқ! Сен кучсиз эмассан, сен имсасиз эмассан! Бугун Ер юзида саксон миллион боланг р. Буларнинг томирларидаги қон Чингизларнинг, Темур-рининг қонидир.

Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидур.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмашидур”.

Дарҳақиқат, бу сатрлар ёзилган 1917 йилнинг июль ойида шундай эди. Энди эса мана беш йил бўляптик қадим Туроннинг марказий ҳудуди — Туркистонда беги мустақил давлат қад ростлади. Бу кўҳна заминда яшаётган барча соф ниятли кишиларнинг тилаги шуки, мустақил давлатларимиз пойидор бўлсин, иншооллоҳ!

Келинг, Фитрат домланинг юрт қайғусини қилган бўзбек йигити тилидан ёзганларига қулоқ тутаёлик:

“Ётсам тушимда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу би хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ эски бир кўйлақдан бошқа бир кийими йўқ. Бош-оёқлари ялнғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирури товуши, қутилувға кучи қолмаган!..

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориёланган танада злимона урулғон қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳило қилинган эмлардан носулға қайтган яралариндан қонлар оқ турадур!

Эй мунгли хотун, сен кимсан! Эй ғамли она, нечук мундан айрилмайсан? Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нил ахтарасан, нечук кетмайсан? Қайғу тутунлари ичра ёғду сиз қолган кўзларинг ёш ёмғурлари нечун тўкадур? Зул занжирлари билан боғланган кўлларинг нечун ҳар ёнга уз тиладур, нима тилайсан? Оҳ... Билдим... Билдим... Англидим! Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан. Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилми Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетми Юртим, Туроним, сендан айрилмоқ — менинг ўлимим. Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдур.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим! Ётларинг сени шу кунгли солдилар! Тилагим, истагим, саодатим! Болаларинг сени шу ҳолдами кўйдилар! Суюнчим, овунчим, ўчоғим! Золимла сени кимсасизми кўрдилар!

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, борлиғим биладу сенга кўмак қилурға ҳозир. Мана мен, чин кўнгли билан сенинг йўлингда ўлурға рози. Қоғ тоғлари йўлимда тўшсатилурға оловлари қаршимда чиқса, яна сен сари кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга инжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари тарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулмининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарман.

Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг гун ўлурман.

Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи! Ўлим сенинг ўлимингни таганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!"

Буюк Фитратнинг 1917 йил август ойидаги бу ниятига аришталар омин деган экан, бизни кўмгани келганлар эф бўлишди. Лекин ҳамон узоқдан қутқу солишдан, дағдга қилишдан тўхтамаётгирлар. Бу эса бизни ҳамшиша хушёрликка, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга чорлайди.

1996 йил Президент Ислом Каримовнинг фармони билан Амир Темур йили деб эълон қилинган экан, Абдулуф Фитратнинг Темур сағанаси қошида айтган ўтли ўзларини яна бир хотирласак, ҳам соҳибқироннинг, ҳам шахид кетган муаллифнинг руҳи шод бўлса ажаб эмас:

"Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук. Ёнинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу тғанангдан даво излаб келдим, хоқоним!"

Юз йиллардан бери жафю кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўжарга келдим. Қороғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан тарма олгали келдим. Номусини ёт кишиларнинг оёқлари остида кўриб, турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти юшғай, тамуғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигин англаб, қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳолини арз этарга келдим, хоқоним!"

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун йўдиғик давлат битди, турк отиға қурдиғик хоқонлик эмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони млимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, юғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгуси, онги, йлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қаминг билан дунё эғаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тозламай қолди. Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, э, ўлдур!"

Султоним! Билмадим, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ шхиятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласи-

нинг шу ҳолига ғазабли кулиб турубдур. Биламан, шу чоғ сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юрасиз бир ўғлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладур. Чун юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлди. барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатди. сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларинг хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмас эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен кўлимга то ширдигинг қилични ташлаб, чолғунни олмас эдим, Турон таланмас эди!...

Мен ёлғиз қонли ёшларимни бу сағананга тўкмак уч эмас, ўз ёзуқларимни иқрор этарга келдим, хоқоним. Мен кўйма! Мен ёлғиз ёзуқларимни иқрор этарга эмас, Турон бердигим зарарларга тўламоқ учун келдим, хоқоним. Менде нафрат этма.

Эй арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдан ўт, мени кўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сиғмаган ғайратингга онт ичаманки, Туронинг эски шараф ва улуғликни қайтармасдан бурун оёқде ўтирмасман (тўхтамасман) ”.

Нақадар ёниқ, дардли ва даъваткор сатрлар! Бугун учу ҳам тўла аҳамиятли ва вазифадор сатрлар. Сизу биз ҳа соҳибқирон бобомизнинг дунёга сиғмаган ғайратига оғ ичиб, буюк Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтаришдек буюк вазифага масъул эканлигимизни асло уну маслигимиз керак.

СУВРАТ ВА СИЙРАТ

Одамнинг ташқи кўриниши, сиртдан қаралгандаги ҳол кайфияти унинг суврати бўлади.

Одамнинг хулқ-атвори, хислати, равиши, одати ва ҳолатига унинг сийрати дейилади. Масалан, ватанпарвар аждодимиз, сўнгги хоразмшоҳ Жалололдин Мангубердиннинг ҳарбий юришларида йўлдош бўлган тарихчи Насавий ун бағишлаб ёзган асарини “Сийрат ас-султон Жалололдин Мангуберди” деб номлаган. Имом ат-Термизий “Шамойили Муҳаммадий” китобида Муҳаммад алайҳиссаломнинг суврат ва сийратлари хусусида ҳадисларни далил қили келтириб, асосли тарзда сўз юритган...

Аждодларимизнинг ташқи кўринишлари қандай бўлган? Қандай кийинишган? Сийратлари-чи? Энди авашулар ҳақида сўзлашамиз.

Китобимизнинг бошида “Одамнинг шаклу шамоғили, бўй-баста, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолатга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Демак, одам ўз ватанининг бир заррасидир”, деб ёзган эдик. Шу фикримизни давом эттириб кўрайлик.

Она Ватанимизнинг гўзаллигини бутун дунё эътироф этган. Юртимизни келиб кўрганлар бир овоздан “Ўзбекистон жаннатий ўлка экан”, дейдилар. Донишманд аждодларимиздан бири — араб, форс, ҳинд ва туркий тилларни билган Муҳаммад Гиёсиддин ибн Жалолиддин ибн Шарофиддин “Гиёс ул-луғот” асарида “Чор хон — жаннатнинг тўрт ариги: Нил, Фурот, Дажла, Жайхун”, деб ёзади. Маълумки, Жайхун — Амударё Орол денгизда Сайхун — Сирдарё билан туташарди. Демакки, жаннат ариқларидан сув ичган юртимиз ҳам, юрдошларимиз ҳам гўзал бўлиши табиийдир. Бинобарин, шоир Хожа Ҳофиз Шерозийнинг, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, “ринди Шероз”нинг, шерозлик бир туркий гўзалнинг оқ бетигаги биргина қора холига Самарқанду Бухорони тортиқ қилиб юборишдек сахийлигига ажабланмаса ҳам бўлади!

Аёл кишининг гўзаллиги, аъзоларининг хушбичимлиги, кўринишининг жозибадорлиги эркак кишининг севги-муҳаббатини ўзига тортадиган сабаблардандир. Биз ўзбеклар наздида, агар янглишмасак, аёл кишини жозибали қиладиган ранглар уч хилдир: қора, оқ, қизил. Лекин бу ранглар ўзига хос аъзоларда бўлади. Масалан, қоралик аёлнинг сочида, кичрикларида, қошида ва кўзида бўлиши, оқлик унинг бадани, кўзининг оқи, тиши ва юзида бўлиши, қизиллик тили, лаби ва юзларида бўлиши керак.

Узунлик сифатига келсак, аёлнинг бўйи, қомаги, сочи ва кичригининг узун бўлиши гўзаллик белгиларидир.

Кенглик аёлнинг манглайида, кўзида, кўксида ва чеҳрасида бўлиши ҳусни оширади.

Кичкиналик унинг оғзида, оёқ-қўллари ва кўкракларида бўлса ярашади.

Шеърятимизда ёр васфини тасвир этишда оғзи бир нуқтадек, ҳатто оғзи йўқ, деган муболағалар ишлатилади. Нозиклик унинг гўзаллиги тимсоли сифатида баҳоланган. Шу боис аждодларимиз аёл кишини оғир меҳнатга йўлатишмаган, авайлашган.

Мавлоно Отойти ёзмишлар:

Ул санам ки сув яқосинда паридек ўлгурур,
Ғоят нозуклигини сув билан ютса бўлур.

Аёллар гўзаллиги ҳақидаги мушоҳадаларимизни ёзма манбалар, халқ дostonлари, тарихий, тасвирий ва адабий асарлар ҳам тасдиқлайди. “Алпомиш” достонида Барчиний шундай тасвирланади:

Барчин турар ҳурдай бўлиб,
Тили гавҳар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдаи бўлиб,
Мисли асов тойдай бўлиб,
Сағрилари сийдай бўлиб...

Амир Темурнинг суюкли рафиқаси Сароймулкхонимни ўз кўзи билан кўрган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо шундай деб ёзади: “Сароймулкхоним қуйидагича кийинган эди: устида зарҳал билан тикилган, учлари ерга судралиб турган узун ва кенг, енгисиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. Кўйлакнинг белидан кесиб торайтирилмаган ҳолда этагигача жуда кенгайиб борган. Малика осон юриши учун кўйлагини ўн беш нафар ёш аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упу шу қадар кўп суртилган эдики, чехраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шундай упу суртадилар. Маликанинг юзига ҳарир оқ матоҳ тутилган, худди жангда кийиладиган дубулғага ўхшаш жуда баланд қизил бош кийим. Унинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига матоҳ тикилган. Уларга кўплаб йирик-йирик дурри ноблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига қимматбаҳо тошлар дурри ноб билан безатилган тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавқулудда ҳар бири икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёниб турган чиройли, тиниқ учта ёқут ўрнатилган.

Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиганинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга қадар тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўраи охирида пардан ясалган жигача қимматбаҳо тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда пирпирай-

ди. Маликанинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар қора сочни юксак қадрлайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўяйдилар”.

Элчилар одатда жуда синчков бўладилар. Момомизнинг тимқора сочлари елкаларига тушиб туриши, қора сочни юксак қадрлашимиз, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўялиши ҳам Клавиҳо назаридан четда қолмабди. Ушанда ҳазрат момомиз 63 ёшда эдилар. Бошқа тарихий ва бадий асарларда ҳам ёзилишича, Сароймулкхоним — Бибихоним сочлари қоп-қоралигича дунёдан ўтган эканлар.

Буюк адибимиз Абдулла Қодирий бундан бир ярим асрча илгари яшаган ўзбек аёлларининг сувратларини “Уткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романиларида сўз ила мана бундай чизадилар.

Кумушбиби тасвири: “Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингила киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарса ни қўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек губорсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик кўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди. Сариқ рупоҳ атлас кўйпаkning устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкитти-да, ижирганиб кўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди”.

Офтоб ойим тасвири: “...ичидан атлас кўйлак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошига даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамалик гўзал хуш бичим бир хотин. Юзидан мулојимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси — Офтоб ойим...”

Ўзбек ойим тасвири: “Ул ўз уйида ўлтурганида ҳам устидаги атлас кўйлак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбеҳни кўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суяниб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёслаиб Ҳасаналининг хотини Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачигмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбихлабкина ўлтурар эди”.

Раъно тасвири: “Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни куёшсиз жойларда қора кўринса ҳам, куёшда бир оз саригиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудааварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир тур-тук нур еочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши тугаш каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиши ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунақидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи қўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Соchlари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнги-ни тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқаликнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда, бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди”.

Энди сўз эркак аждодларимизнинг кўринишлари ҳақида боради. Халқ даҳоси билан яратилган “Алпомиш”да **Алпомишнинг тасвири** бундай:

Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
 Ачигинг чиллала музлаган қишдай,
 Норкалла келгансан чуйда кумушдай,
 Норкалла полвоним, қайдин бўласан?...
 Қийғир деган қуш ўлтирар қиёда,
 Жасалинг бор Рустамдан ҳам зиёда,
 Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
 Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга,
 Жасалинг ўхшайди бўз қарчиғайга,...

Соҳибқирон **Амир Темурнинг суврат ва сийратлари** та-рихий, илмий, бадий асарларда анча мукамал тасвир-

ланган. Бу ҳақдаги биринчи сўзни бобомизни ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн Арабшоҳдан эшитамиз:

“Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди, пешонаси очик, боши катта, овози жарангдор, ёқимли бўлиб, кучи-қуввати жасурлиги билан тенг-мутаносиб эди, оқиш юзини оч қизил ранг жонлангириб турарди. Елкалари кенг, ягриндор, бармоқлари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди... Қарашлари ниҳоятда ёқимли эди. Ўлимни асло писанд қилмасди, қарийб 70 га кириб ўлаётган вақтида қам ақл-заковатини ҳам, довюраклигини ҳам йўқотмаган эди. У ёлғон-яшиқнинг душмани бўлиб, ҳазил унинг кўнглига ёқмасди. Ўз хузурида талон-торожлик, қотиллик, хотин-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришга асло йўл қўймасди. У ҳақиқат қанчалик аччиқ ва қаттиқ бўлмасин, уни эшитишни маъқул кўрарди. Яхши ва ёмон ҳолатлар унинг кайфиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасди. Жасур аскарларнинг дўсти, ниҳоятда мард ва ботир бу одам кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди”.

Яна бир тарихчи Г.Вебер улуғ аждодимизни куйидагича тасвирлайди:

“Темур душманларига ҳаддан ташқари аёвсиз-у, лекин саркарда, ҳоким ва қонунчи сифатида буюк истеъдод соҳиб эди. Ёлғонни ёмон кўрар, билимга муҳаббат қўйишдан махрум эмас эди. Унинг саройида шоирлар, олимлар, машшоқлар ва мистиклар (сўфийлар) кўп бўларди... Лекин кайфи чоғ ва руҳи тетик вақтида у одил судья, илм-фан раҳнамоси, мароқли суҳбатни хуш кўрарди, рассомлар ва олимларнинг ҳомийси эди”.

Фаранг олими Л.Лянлэнинг фикри бундай: “Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм, фан, идора ва бошқа ишларда билимдон кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди. Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш истеъдоди билан уйғунлашгирган эди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарафиддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз хал-

қига эса ота бўла олар эди. У фуқаросининг аҳволи ҳақида амалдорлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечирарди; негаки, у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди. Султонлар бўш вақтларида ҳузур-ҳаловатлар билан дилхушлик қилса, Темур фақат ов қилиш ва ўзи такомиллаштирган шахмат ўйини билан машғул бўларди”.

Олмон тарихчиси Ф.Шлоссер Амир Темурни шу тариқа зикр этган:

“Саодатли жангчи, дунёнинг фотиҳи, айни вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган одам...”

Можор тарихчиси Ҳерман Вамберининг тасвирида соҳибқирон бобомиз шундай гавдаланади:

“Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундан ҳам билса бўладики, у ўз ҳокимлиги билан янги сулолани ва балқим кўпроқ турк маданияти деб аталиши мумкин бўлган Ўрта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди. Бундан ташқари, Темур ўзининг издошларига панд-насихат, қўлланма сифатида ёзиб қолдирган “Қонулар” муаллифи сифатида Ўрта Осиёда кенг танилди...”

Темур Осиёнинг ҳамма қисмидан ҳадсиз-ҳисобсиз хазина ва бойлик йиғди, лекин уларни хасис одамлар каби сақламади. Буни, биринчидан, унинг саройининг бой ва ҳашаматлилиги, иккинчидан эса, ҳам ўз қароргоҳини, ҳам ўз шаҳрини безаб турувчи ғоят улкан ва муҳташам бинолар қурдиргани исботлайди. Шунинг учун ҳам, Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни мустабид ҳоким деб атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир, у аввало ўзининг ғолибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осийлик ҳоким эди”.

Жуда сермахсул тарихчи олим В.Бартольд Амир Темур фаолияти ҳақида адолатли гап айтган:

“Темур... Кобил водийси ва Муғон чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борди”. Демак, Амир Темур ўз тасарруфига ўтган 27 мамлакатни ободонлаштиришни давлат сиёсати деб билган, миллатидан қатъи назар, барча раиятнинг фаровонлигини кўзлаган.

Темурийлар авлодидан кўтилаб қалам аҳли чиққан. Буни сулолабшидан ворисларига ўтган зурриёдлик мероси деб изоҳлаш ҳам мумкин.

Алишер Навоий Темур Кўрагон ҳақида ёзиб қолдирган ушбу ҳикоят ҳам бағоят ибратли бўлиб, унда жаҳон-

гир бобомизнинг мардона ва олижаноб қалби яққол акс этган:

“Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор. Табаррук ҳайсиятидинким, ул ҳазратнинг муборақ исми бу мухтасарда бўлғай ва ул латоифдин бири била ихтисор қилилур... Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ чоғирға кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва миждози эътидол тарикдин инҳироф топиб, андин номулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзига бу нав еткурдиларким, уч надими борким, муфрит чоғир ичмакка боис алардурлар. Ҳукм бўлдиким, тавочи миод била чопиб бориб учаласининг бошин келтурсун. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб иккисин ясоққа еткурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзин девоналиққа солуб, мулкдин мулкка мутавари юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзига маълум бўлиб, юқори арз қилдилар. Ҳукм бўлдиким, тутиб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, Хожам фақирни девоналиққа қўймай, судраб тахт илайиға келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири чун Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқимоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг ғазаби лутфқа мубаддал бўлиб, фазл ва камол аҳли сари боқиб, бу мисрани ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад. (Мазмуни: Қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солур.)

Андин сўнгра Хожаға илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билгайларким, султон соҳибқиронгаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқе бўлур дағи маврусийдурким, нисбатан ул жидди бузургворға тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкда жовидон бўлсин”.

Шарҳ. Алишер Навоий ёзиб қолдирган ушбу ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир Қуръони қаримни ёд олган ва уни чиройли қироат қилувчи ҳофиз, яъни

қори экан. Шариат бўйича бундай кишиларни бошини танидан жудо қилиш, ҳатто бошига уриш ҳам мумкин эмас, унда Каломуллоҳ жо бўлган-да! Агар Хожа Абдулқодир сингари қорилар муллои боамалликдан чиқиб, муллои беамалликка ўтиб қолган бўлсалар, уларни албатта муллои боамал бўлишга даъват этиб, кимликларини эслатиб қўйиш зарур. Агар шундан кейин ҳам тафвиққа келмасалар, унда бошқа гап. Ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир яна тўғри йўлга тушиб олган, Амир Темур саройида, олий мажлисларида надим — ҳамсуҳбат ва мулозим — хизматчи бўлган.

Бу ҳикоят Амир Темурнинг шариат илмини ҳам чуқур билганлиги ва сўзсиз амал қилганлигини, билимдон кишиларни илмлари туфайли ҳурмат қилиб, уларга илтифот кўрсатиб, тарбият этганлигини билдирувчи бир далилдир.

Алишер Навоий буюк темурийларга ҳамisha хайрихоҳлик билан, зўр иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлган, ўгли байтлари пурмаъно сатрлар бағишлаган. “Фарҳод ва Ширин” достонида **Мирзо Улуғбек** ҳақида ушбу мисраларни ўқиймиз:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр эли биридин айламас ёд.
Вале ул илм сари топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб ул нав илми осмоний,
Ки андин “Зичи Кўрагоний”.
Қиёматга дегинча аҳли айём,
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком.

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг мустаҳкам дўстлиги, бир-бирини ниҳоятда иззат-ҳурмат қилишлари, ўта камтарлик билан бир-бирларини эътироф этишлари биз — миннатдор авлодлар учун то қиёмат ибратдир.

Адабий, тарихий ва хотиравий манбаларда қайд этилишича, Алишер Навоийнинг биринчи ўқувчиси, биринчи мунаққиди ва албатта, ношири Ҳусайн Бойқаро бўлган. Ва аксинча ҳам шундай. Алишер Навоий достонларида, ғазалларида Ҳусайн Бойқаронинг суврати ва сийрати ҳақи-

да ажойиб фикрлар билдирган, “Мажолис ун — нафоис” асарининг бутун бошли бир қисмини — саккизинчи мажлисини дўстининг ижоди таҳлилига бағишлаган. “Хайратул аброр” дostonида шоҳи Ғозий — **Ҳусайн Бойқаро** ҳақида, жумладан, шундай байтлар бор:

Андаки ғолиб шоҳи фахунда бахт,
Тож олайсен деб талошур эрди тахт.
Юз, ики юзга киши бирла қазоқ,
Гоҳ ери Хоразм эди, гоҳ Алоқ.
Новаки душман юрагин қон этиб,
Тиғу адув бошини паррон этиб.
Бор эди зотида сазоворлик,
Ким ҳақ анга берди жаҳондорлик.
Алл эшигини элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтурдию дол айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмин дафъ этди адолат била.
Бидъату фиқҳ аҳли бўлуб мунзаний,
Адли шариат қўлин этти қавий...
...Золи фалақдин неча кўрсанг алам,
Шаҳ чу қилур алл, Навоий, не гам.

Алишер Навоий **Хожа Аҳмад Яссавий** ҳақида “Насоимул — муҳаббат” асарида шундай ёзади:

“**Хожа Аҳмад Яссавий** Туркистон мулкининг шайхул машойихидур. Мақомати олий ва машҳур, каромати матований ва номаҳсур эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндир ва анинг мазори Туркистонда Ясси деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир”.

Маълумки, мавлоно Лутфий Алишер Навоийнинг улуғ замондоши ва устозларидандир. У ҳақда Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назари йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркий девони ҳам машҳурдир... Ва Мавлононинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмагон учун шуҳрат тугмади. Валекин форсийда қасидагўй устодларидин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур. Тўқсон тўққуз яшади. Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умид улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажаб бўлмиш бўлғай. Мавлононинг қабри шаҳар навоҳисида Деҳи Канордаким, ўз маскани эрди, андадур”.

Мавлоно Лутфийнинг сийратини аниқлашда “Насоимул муҳаббат”даги ушбу сатрлар ҳам катта аҳамиятга моликдир: “Агарчи шоирлиқ тариқида маъруф ва машҳур бўлди,

аммо дарвешлик тариқини дақи илкидин бермади”. Бу деган сўз шуки, Мавлоно Лутфий ҳар қанча машҳури олам бўлмасун, оддий одам бўлиб қолаверган.

Алишер Навоий теурийлар давлати, хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати Туроннинг бир қисми бўлмиш Хуросонда пойдор бўлиши учун жон фидо қилган бўлса, бунга жавобан замондошлари бўлмиш деярли барча илғор фикрли теурийлар ҳам унга улуғ марҳаматлар кўрсатганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Абулғози Баҳодирхон -Ҳусайний “Рисолаи Ҳусайн Бойқаро” асарида ёзади: “Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳукум, таҳаллуси Навоийға машҳурдурур ва ашъорида бу таҳаллуси мастур — турк тилининг ўлган жасадига Масих анфоси била руҳ киюрди ва у руҳ топқонларға туркий ойин алфоз тору пудидни тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди. Ва сўз гулистонида навбаҳори таъбидин равон асо ёғинлар била ранго-ранг гуллар очди ва назм дарёсиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдонига-ким, таковар сурди — ул кишварни тиғи забон била ўз хитгаи тасарруфига киюрди. Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиз турур”.

Ўтмишдаги улуғ аждодларимизга хос ибратли фазилатлардан бири шундаки, улар ҳақиқий истеъдод эгаларини беҳад эҳтиром билан тилга олганлар. Ҳазрат Навоийнинг кичик замондоши Бобур Мирзо шу боис **Алишер Навоий сиймосини** улкан меҳр ва самимият билан чизади:

“Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурдар (Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий назарда тутилмоқда — муал.). Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима билан Султон Абусаид Мирзо (Бобурнинг бобоси — муал.) Ҳиридан ихрож қилди. Самарқандға борди, неча йилким, Самарқандда эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (яъни туғма — муал.) экандур. Самарқандға эканда ҳам ушмудоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назире йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас.

...Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл, аҳли хунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай.

Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободда ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди...”

“Бобурнома” XV-XVI асрларда яшаган аждодларимизнинг, хусусан, теурийларнинг шаклу шамойилини аниқлашда ишончли манбадир. Шу китобда зикр эгилган бошқа тарихий шахсларнинг тасвирига назар таштайлик.

Султон Ҳусайн Бойқаро қисфаси: “Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуг ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлиб эди, хушранг, қизил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

Ахлоқ ва атфори: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздаҳ имомни хутбада ўкутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибдурлар. Сўнгралар худ жамиъ ишкучи суинат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати (яъни бўғинлар зирқираши — муал.) жиҳатидан намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муаммалотга шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўели бир кишини ўлтурган учун қонликларига топшириб, дорулқазога йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди (яъни ичмасди — муал.). Андин сўнгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмағай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди (яъни эрталаб бош оғриғи қилмас экан — муал.), ўғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шахрига бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич теғурбтур, балки ҳар маъракада борлар қилич теғурбтур. Темирбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн Мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор

эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтгур эди. Тахаллуси “Хусайний” эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди...

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон Мирзо эди. Онаси Санжар Мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб Мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, таъби хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. “Ғарибий” тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди...”

Юқоридаги парчаларга иккита изох беришни лозим деб биламиз.

Биринчи изох: Хусайнийнинг ижод қилган вазни “туркий” деб аталиб, арузга туркий шоир ва олимлар томонидан кейин қўшилгандир. Халқ ижоди, жумладан, ўзбекча “ёр-ёр”ларимиз шу вазнга рост келади. Хусайнийнинг бу вазнда ёзганини Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва “Мезон ул-авзон” асарларида туркий халқчиликка йўяди.

Иккинчи изох: 1469 йили Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, мусулмончиликда икки асосий мазҳабдан бири бўлмиш шиа мазҳабига берилгандай бўлиб, ўн икки имомнинг номини хутбада ўқитмоқчи бўлади. Алишер Навоий бунга йўл қўймайди. Шундан сўнг Хусайн Бойқаро сунний мазҳабда қатъий туради, суннат йўлини тутати, диний йўли жамоат мазҳаби — имом Аъзам мазҳабдан мувофиқ бўлади, бу борада ҳам умум эл назаридан тушиб қолмайди.

Яна “Бобурнома”га мурожаат қилиб, улуғ боболаримизнинг тарихий сувратлари билан танишишда давом этамиз. Бобур ўз отаси Умаршайх Мирзони бундай таърифлайди.

“Шакл ва шамойили: паст бўйлук, тегирма соқолик, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эди, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллүф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий маҳзаблик, покиза эътиқодлиғ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди. Ҳазрат

Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саводи бор эди. “Хамсатайн” ва тарихларни ўқиб эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди, таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлук қарвонни андоғ қор босгиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, қорвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуриб, молларини солим топширди.

Бисёр саховати бор эди. Хулқи дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич те-гурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмагон йўқтур. Мулқирлик дағдағаси жиҳатидин ҳейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубалдал бўлур эди...”

Бобур амакиси Султон Аҳмад Мирзони тасвирлар экан, унинг нақадар юксак эътиқод эгаси бўлганини кўрсатиш учун қуйидаги бир мисолни келтириб ўтади: “Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва мукаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди. Алалхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо қўлқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурким, Мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнтак бор экандур”.

Мозий мавзуидаги адабий асарлардаги тарихий шахслар қиёфаси ҳам тарихий ҳақиқатга асосланади. Ойбек “Навой” романида Алишер Навоий қиёфасини шундай тасвирлайди.

“Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамгина салла. Эғнида одми шоҳи тўн, устида яланг қўнғир мовут чакман... Навоий ўтгиздан ошмаган бўлса ҳам ёши улугроқ кўринарди. Қомати ўртадан балад, ингичка, лекин пишиқ, бармоқлари узун ва нафис, қора ва қисқа соқолли, хушбичим, мийиқлари текис ва силлиқ, ёноқлари чиқиқроқ, кенггина юзида доимий тафаккур-

нинг асл маъноси, маънавий қудрат ва энгил, гўзаллаштирувчи бир ҳорғинлик жилваланади. Қабарикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади”.

Шу романда **Хусайн Бойқаро** айни Бобур тасвиридагидек:

“Хусайн Бойқаро белидан юқориси кенгайиб борган, қабарик кўкракли, кенг яғринли, миқти гавдали эди. Йирик, қийиқ, ўтқир қаровчи кўзлари ирода ва ингичка хийла билан бирга қандайдир беқарор, энгил ва шўх табиатни ҳам ифодалар эди; бошида йирик гавҳарлар қадалган қорақўл қалпоқ, эгнида ёқаси олтин гуллар, қимматбаҳо тошлар, ранг-баранг порлаган қизил абришим тўн. Энлик камарида олтин қуббачалар, йирик гавҳарлар. Бадахшоннинг асл лаъли-ёқутлари оловланар эди.

...Мулозимлар ёрдами билан Хусайн Бойқаро эгнига совут, бошига дубуға кийди. Қини олтин ва ранго-ранг қимматбаҳо тошлар билан ишланган, ажойиб санъат намунаси бўлган қиличчи тақди. Яна шундай чиройли садоғини осди. Ўқ-ёйпи тақди. Қадамларини тетик босиб, дабдаба билан чодирдан чиқди...

...Махсус мулозимлар эгар-жабдуқлари олтин, лаъл, ёқутдан ишланган ўйноқи отни эҳтиёт билан етаклаб келтирдилар-да, подноҳни қўлтиқлаб миндирдилар”.

Булар — XV асрга оид гаплар. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романиларида ўтган аср ўрталарида яшаган ота-боболаримизнинг қиёфаларини кўрамиз.

Тошкент ҳокими **Азизбек тасвири**: “Тилла жабдуқди қизил айғирға минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товланадирған, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоирни қилич осқан, бошига оқ шоҳидан салла ўраб, оёғларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чўққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш, эллик ёшлар чамалиқ бир киши эди”.

Анвар тасвири: “Анвар ёшлиғида бўшонғина бир бола эди. Ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамағанликдан туғилгандир, десак, унинг оғалари мундай эмас эдилар...”

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мугаассур бўлғучи эди”.

Отабек тасвири: “Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлик ва эндигина мурти сабз урган бир йигит”.

Мирзакарим кутидор тасвири: “Мирзакарим исмлиқ қирқ беш — эллик ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши”.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, эркагу аёл аждодларимиз азалдан кўркам бўлишган, яхши кийинишган, гўзалликни севишган ва қадрлашган. Кейинги минг йиллар мобайнида насл-насабимизда деярли ўзгариш бўлмаган, зотимиз тоза сақланган, дейиш мумкин. Ҳукмдорлар келиб кетаверган, салтанатлар ўзгараверган, миллатимиз ўз ташқи ва ички қиёфасини йўқотмай, қолаверган. Бу кўп омиллар, жумладан, эр йигитларимизнинг “қизғончиқлиги” — рашқдорлиги, фарзанд ўстирган отоналаримизнинг қуда-андачилик бобида ўта масъулият билан иш тутишлари, келажак авлодларнинг ҳам насл-насаби ҳақида доимий қайғуришларининг ҳам самарасидир.

Тўғри, дунёда қонига ўзга халқларнинг қони ўтмаган бирорта ҳам халқ бўлмаса керак. Ўзбек халқи ҳам бундан мустасно эмас. Вужудимизда туркий қон етакчилик қилсада, бошқа халқларнинг қон унсурлари ҳам бор. Ҳаммиллатларимиз орасида кўриниш жиҳатидан бошқа халқларнинг вакилларига ўхшаб кетадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Бу фақат ташқи ўхшашлик, холос. Лекин ҳаммамизни бир нарса — ўзбекларга хос ноёб фазилат — ўзбеклик метиндек бирлаштириб туради.

Ҳар бир халқда гўзаллик ҳақида умумбашарий тушунчадан ташқари фақат шу халқнинг ўзигагина хос тасаввур ҳам мавжуд, албатта. Шу нуқтаи назардан қарасак, ўзбек халқининг бир фарзанди сифатида сўйласак, ўзбек халқи дунёдаги гўзал халқлардандир. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, деб бежиз айтилмайди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўгиш жоизки, мустақил Ўзбекистонда таъсис этилган биринчи орден — “Соғлом авлод учун” деб аталиши, шу номда халқаро жамғарма тузилганлиги ва журнал нашр қилиниши замирида ҳозирги ва келгуси авлодларимизнинг жисмонан соғлом ва гўзал, маънавий етук бўлишлари — миллатнинг насл-насаби, унинг истиқболи учун қайғуриш ва ғамхўрлик қилиш ғояси муҳасам.

ТУРОН — ТУРКИСТОН — ЎЗБЕКИСТОН

ТУРК

Мулки Турон, Туркистон деган ибораларни бот-бот ишлатамиз. Хўш, мулки Турон нима? Туркистон деганда қайси ва қандай мамлакатни тушунмоқ керак? Туркнинг бош бўғини, деган ибора нимани билдиради?

Булар мураккаб ва мушкул, айни пайтда ечимини кутаётган саволлардир. Истиқлолдан бошланган миллий турмуш тарзимиз уларга тезроқ жавоб беришни тақозо этмоқда.

Бош бўғин бўлишлик нима эканини англаб етиш учун олдин унинг келиб чиқиш асосини аниқлаш лозим. Турк сўзи тарихий ва замонавий маъноларга эга. Турк деган сўз, энг аввало олис ўтмишда Турон мамлакатида таваллуд топган ва яшаган халқнинг номини билдиради. Ҳозир эса Туркия жумҳуриятининг туб миллати — турк деб юритилади. Турк эли дейилганда Турон мамлақати тушунилган — бу биринчидан. Иккинчидан, турк деган сўз сифатни ҳам англатган. Турк эли дейилганда эса, мард, ёвқур, кўрқмас, баҳодир, мустақил халқ маъноси англашилган. Мажозий маънода сифат вазифасини ўтаб, кўркам, қомади келишган, соғлом, жисмонан бақувват, чидамли, чиниққан, сабрли, бошга тушганни Тангрининг буйруғи деб билиб, шукр қиладиган одам тушунилган. Турк ўлони дегани шундай маънавий ва жисмоний фазилатларга эга йигитдир. Шунингдек, гўзал маъносини ҳам билдирган. Маълумки, қадимда тилимизда “о” товуши бўлмаган, “к” ўрнида “г” ҳам ишлатилган. Шундан келиб чиқсак, “гўзал” сўзи қадимда “кўзал”, кейинчалик ҳозирги шаклини касб этган. “Турк” сўзи “гўзал” сўзи ўрнида ҳам ишлатилиб, кўрганнинг суқи, ҳис этганнинг иқи тушадиган даражадаги гўзалликка нисбатан ишлатилган ва шундай фазилат-

лар соҳибаси бўлмиш мафтун этувчи сулувни билдирган. Шоир Ҳофиз Шерозий турк иборасини икки хил маънода — ҳам туркий миллатга мансублик, ҳам мафтункорлик маъноларида қўллаган, буни бадиий адабиётда сўз ўйини — сўз санъатининг бир кўриниши дейилади.

Турк сўзи Қуёш, Туннинг акси бўлмиш Кун-ёруғлик, Эғду сочувчи манба — мабдаи нур маъносини ҳам билдирган. Туркнинг Қуёш маъносини англатиши аждодларимизнинг кўнгилда ёлғиз Аллоҳ таолога, уларнинг ўз иборалари билан айтсак, Тангрига яқинлашиб қолганликларига бориб тақалади.

Мажозий маънода Турки анжум, яъни Турк юлдузлари дейилганда Қуёш ва Қуёш тизимига кирувчи самовий жисм — сайёралар, Турки фалак дейилганда эса Миррих (Марс) сайёраси тушунилган. Буни қарангки, аждодларимиз ўша қадим замонлардаёқ фалакиёт — илми нужум билан ҳам шуғулланишган, ҳатто она еримизга энг яқин сайёра Миррих юлдузи эканлигини билишган. Ўша олис ўтмишда Турон ҳудуди шу қадар бепоён бўлганки, манзилдан манзилга адашмай, омон-эсон етиб бориш учун юлдузларга қараб йўналиш-мазгил белгиланган, йўлчи юлдуз ибораси ҳам ўша даврдан қолган.

Турмушнинг ўзи самовий жисмларни кузатишга, ўрганишга, ўрниларини аниқлаб белгилашга, ҳар бирига ўз кўринишига қараб от қўйишни тақозо этган. Етти айиқ, Сомон йўли каби юзлаб иборалар ўша пайтларда пайдо бўлган. Мирзо Улугбекнинг илми нужум — фалакиёт билан ҳам шуғулланиб, 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолатини, Ердан то уларгача бўлган масофаларни ўлчаб, юлдузлар қадвати — “Зижи жадиди кўрагоний” асарини ёзиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” да ёзадиларки, Нуҳ пайғамбарнинг Хом, Сом ва Ёфас деган уч ўғли бор эди. Хом ҳинд халқларининг отаси бўлгани учун Абулҳинд, Сом форснинг отаси бўлгани учун Абулфорс, Ёфас гурк халқларининг отаси бўлгани учун Абултурк деб ҳам аталганлар.

Ёфаснинг тўққиз ўғли (баъзи манбаларда саккизга дейилади) бўлиб, тўнғичининг оти Турк эди, Абултурк — Туркнинг отаси демакдир. Отанинг тўнғич ўғлидан нисба олиши ва унга нисба бериши, тўнғич ўғилнинг биринчи воҳис бўлиши, агар шаҳзода ёки хонзода бўлса, қонуний халиф деб аталиши ана шу даврдан қолган қадимий одатдир.

Мирзо Улуғбек, Абулғози Баҳодирхон асарларида, шунингдек, бошқа манбаларда ёзилишича, ҳақиқатан ҳам олмас ўтмишда Турк исмли тарихий шахс яшаган, узоқ йиллар Турон мамлакатида хоқонлик қилган, измидаги халқ унинг номига нисбат берилиб, турк деб аталган. Форўлкасининг биринчи шоҳи Каюмарс унга ҳамаср бўлган.

ЎЗБЕК

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва шаклланиши, бажарёвнинг бошланиш санаси хусусида ҳозиргача кўп фикрлар билдирилган. Бироқ булар турли-туман мулоҳазалар, баъзан эса бир-бирини инкор этувчи тахминлардан иборатдир. Бу борада ҳанузгача қониқарли жавоб айтилмаган. Биз ҳам шу хусусдаги мулоҳазаларимизни айтмоқчимиз.

Сўзни ўзбек атамасининг келиб чиқиши тарихида бошлаймиз. Зеро, ҳақиқатнинг негизини туб тарихдангина топиш мумкин. Тарих эса шахслар тарихи, сулолалар тарихи, давлатлар тарихи, шу давлатларнинг фуқаролари тарихи. Яъни халқ тарихи, ҳаттоки ўз фарзандларига оқўйишдек удумлари тарихигача бориб тақалади.

Қорахоний, Ғазнавий, Салжуқий ва Ануштакинлар каби аждодларимиз тарихда катта из қолдирган, улар ҳақида кейинги бобларда алоҳида сўз юритамиз.

XIII асрнинг бошларида, Чингизхон босқини арафасида Алоуддин Муҳаммад ҳукмронлик қилаётган Хоразм давлати ўша замонда Ер юзидаги энг улкан ва қудратли мамлакат бўлиб, Туркистоннинг катта ҳудуди унинг таркибида эди. Шимолий Ҳиндистон, ҳозирги Эроннинг шимолий қисми, Итил дарёсининг ўнг ва сўл соҳиллари ҳам Хоразм давлатига қарарди.

Чингизхон ва унинг ўғиллари 1211-1231 йиллар давомида жанг қилиб, Хоразм давлатини ва унга тугаш ҳудудларни ҳам забт этди. Сўнги Хоразмшоҳ (1220-1231) Жалолиддин Мангуберди қанчалик матонат ва мардлик, ватанпарварлик намуналарини кўрсатиб, ҳатто бу борадаганими Чингизхоннинг ўзини ҳам тонг қолдирган бўлмасин, иқбол унга кулиб боқмади. Ун икки йиллик қаршилик кўрсатиш кутилган натижа бермади — ватанини босқинчилардан қутқара олмади. Аммо номи халқимиз дили ва тилида мангу қолди.

У 1231 йили ҳозирги Туркиянинг Арзирум шаҳри яқинидаги бир тоғлик қишлоқда душманга қарши олиб бо-

рилган жанлардан кейин ҳориб-чарчаб, тунда ухлаб ётганида ногоҳоний ўлим топади.

Хоразм давлати ҳалокатидан кейин Чингизхонга бас келадиган бошқа куч қолмаган эди ва у ўзини дунё ҳоқими деб эълон қилди. Забт этган мамлакатларини у тўрт ўғлига бўлиб берди. Шу тариқа босиб олинган бошқа ҳудудлар қаторида бугун Туркистон мамлакати ҳам тўртга бўлиниб, Чингизхоннинг тўрт ўғлига улус қилиб берилди. Марказий Туркистон (ҳозир Марказий Осиё дейилмоқда) ва Шарқий Туркистоннинг жанубий қисми Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга тегди. Чигатой улусининг биринчи маркази Фулжа вилоятида эди. Узи кўчманчи ҳаёт кечирishiга одатлангани ва мамлакатни идора этишга тажрибасиз бўлгани учун, улусни бошқаришни асли ҳоразмлик бой савдогар Маҳмуд Ялавочга топширди. Маҳмуд Ялавоч марказни Хўжанд шаҳрига кўчириб келди ва шу ердан гуриб иш юритди. У 1238 йил Хонбалиққа (ҳозирги Пекин шаҳри) ҳоким ва Хитойга ноиб қилиб юборилгач, ўрнига ўғли Масъудбек тайинланди. Масъудбек шу лавозимда 51 йил ишлади.

Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўктойга Жўжи билан Чигатой улуслари оралиғидаги шимолий ҳудудлар, яъни шарқий ва узоқ ўлкалар улус қилиб берилган эди. Бу улуснинг аҳолиси кам ва сийрак жойлашган бўлиб, асосан шамоний, мажусийлар, қисман бутпарастлар эди; бу улус бошқа улусларга қараганда кам ривожланган, ислом дини ҳали ёйилмаган эди. Ҳозир бу ерларда туркий қавмлардан ёқутлар, олтойлар, хакаслар яшайди. Келиб чиқиши мўғул қабиласига мансуб бурятлар ҳам бор. Русия истило қилгач, бу ерларга насроний дини кириб келди. Бурятлар эса будда таълимотини қабул қилди.

Чингизхон кенжа ўғли Тўлихонга Мўғулистон ва Шимолий Хитойни улус қилиб берган эди. 1248 йили Гуокхон вафот этгач, тахт учун кураш бошланади ва Тўлихоннинг ўғли Мангухон Ботухон ёрдамида буюк хон қилиб сайланади ва отаси ўрнига ўтиради. Шу боис унинг укаси Ҳалакухон бу улусдан кетади ҳамда Яқин ва Урта Шарқ ҳудудларида тарихда “Элхонийлар давлати” деб аталган ҳалакуийлар салтанатини тузади. Бу давлатни бошқарган ҳукмдорлар элхон деб аталгани учун элхонийлар давлати ҳам дейилади. Унга ҳозирги Эрон, ҳозирги Афғонистон, Туркменистоннинг кўп қисми, Озарбайжон, Онадўлининг шарқий қисми киради. Арманистон, Гуржистон, Курдистон, Кўня султонлиги, Қибрис қироллиги унинг вассал-

лари эди. Элхонлар туркийлашган ва ислом динини қабул қилганликлари учун ўзларига Озарбайжоннинг Мароға шаҳрини, сўнг Табризни, кейинчалик эса Султония шаҳрини пойтахт қиладилар (Мирзо Улугбек худди шу Султонияда туғилган). Элхонийлар туркий тилда сўзлашган, Олтин Ўрда, Чигатой улусларининг хонлари ва Миср султонлари билан муносабатлар ҳам шу тилда олиб борилган.

Чигатойнинг ўзи шамоний мазҳабида бўлса-да, унинг авлоди тез орада, Чингизхон вафотидан кейин ўтгиз йил ўтар-ўтмас ислом динини қабул қилган эди. Масалан, 1266 йили Чигатой улуси тахтига чиққан Муборак, ундан кейинги хон Бароқ ва бошқалар мусулмон эдилар. Алоуддин Тарманширин (1326-1334 йилларда хонлик қилган) даврида марказ Қарши шаҳри эди. Чигатой улусида ўтроқ ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқ туркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган туркий тилимизни чигатой тили, мумтоз адабиётимизни эса чигатой адабиёти деб аталади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшовчи халққа, унинг тили ва адабиётига нисбат берилган кўрилади.

Чингизхон тўнғич ўғли Жўжига Ирғиш дарёси ҳавзаси ва ундан наридаги ғарбий ўлкаларни улус қилиб берган эди. Жўжи вафот этгач, унинг ўғли Ботухон бобоси васиятига амал қилиб, улусини шимолда Владимир, Суздаль, Москва, Новгород князликларигача, ғарбда Киев, Можористон, Руминия, Польшагача, жанубда эса Азов ва Қора денгиз бўйларигача кенгайтди. Шу тариқа Ирғиш дарёсидан Ёйиқ, Итил, Тан, Днепр, Днестр дарёлари оша Дунай дарёсигача бўлган ҳудудда давлат тузади. Шарқий Чехия, Австрия, Руминия, Булгористон, Сербия, Хорватия, Босния ҳам маълум муддат шу давлатга тобе бўлган. Мазкур давлат тарихда Олтин Ўрда деб аталади. Бу ўринда Олтин сўзи марказий, асосий маъносини билдирса, Ўрда сўзи хон қароргоҳи маъносини англатади. Олтин Ўрда дегани марказий ҳокимият демакдир. Боту ҳозирги Астрахандан шимолроқда Итил дарёси бўйида ўзига пойтахт қурдиради ва мамлакатни шу ердан туриб бошқаради. Бошқа улуслардаги қариндошларининг ички ишларига ҳам аралашиб туради. У 1255 йили 47 ёшида вафот этади. Унинг пойтахти Сарой Боту номи билан тарихда қолган.

1257 йили Ботухоннинг укаси Беркахон Олтин Ўрда тахтига чиқади. Давлатнинг иқтисодий қудратини ошириш мақсадида босқоқлик деб аталган махсус ташкилот

гузади. Бу ташкилот мамлакат хазинасига тушувчи кирим-ти ва чиқимни ҳам назорат қилади, барча вилоятларда, кумладан, Новгород, Ростов, Суздаль, Ярославлда ҳам илк ёр аҳолини рўйхатдан ўтказди. Бу солиқ тўловчилар миқдорини аниқлаш учун зарур эди. Мамлакатда давлат антизоми қаттиқ ўрнатилиб, иқтисодий қудрати ошгач, Шимолий Кавказ, Озарбайжон ва Чигатой улусига тегишли бўлган Шимолий Хоразм ерларини Урганч шаҳри билан бирга Олтин Ўрда таркибига қўшиб олади. Беркахон боёси Чингизхон, отаси Жўжихон ва акаси Ботухондан фарқли ўлароқ, ислом динини қабул қилган эди. Айни шу даврдан бошлаб, бутун Олтин Ўрдада ислом дини кенг ёйила бошлайди. Уша даврда Мисрда ҳам туркий сулола закиллари султонлик қилишарди. Бағдод халифалиги тугатилгач, ислом дини бўйича пешволик ҳам шу султонлар ўлига ўтган эди. Беркахон Миср билан дипломатик муносабат ўрнатади, у ердан Олтин Ўрдага илм-хунар эгаларини, тарихчиларни таклиф этади. Маълумки, Хоразм Итил бўйидагига нисбатан кўп тараққий этган, маданий судуд эди. Унинг Олтин Ўрда таркибига киритилиши ҳам мамлакатда илм-фан, хунармандчилик, савдо-сотик ризожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Худди шу Беркахон замонидан бошлаб Итил бўйида ҳам туркий адабиёт завнақ эта бошлайди, бу адабиётнинг мумтоз вакиллари-дан бири ҳозирги кунда ҳам элимизда машҳур Сайфи Саройидир. У яшаб, ижод этган шаҳар — Беркахон қурдирган ва Олтин Ўрданинг иккинчи пойтахти бўлган Сарой Берка шаҳридир. Шу даврдан бошлаб Олтин Ўрда давлатида ислом дини асосий дин бўлиб, туркий тил давлат тили ва адабиёт тилига айланади.

Мана, мақсадга ҳам яқинлашиб қолай дедик. 1312-1342 йилларда ҳукмронлик қилган Ўзбекхон замонида Олтин Ўрда шу даражада равнақ топадики, қўшинлари сони 300 минг кишидан ошиб кетади. Ана шу навкарлар Ўзбекхонга нисбат бериб, унингдек бўлишга таҳассуб қилиб, ўзларини ўзбек деб атаётган эдилар. Ўзбекхон замонида кўплаб масжид, мадрасалар ва мактаблар қурилади, булардан айримлари ҳозиргача Қиримнинг Эски Қирим (Сўлгат, ўрни Сўл қанот) шаҳрида сақланиб қолган, улар ҳамон “Ўзбекхон мадрасаси”, “Ўзбекхон жомеъ масжиди” деб тилга олинади. Ўзбекхон бошлаб берган бундай яхши ишларни Олтин Ўрдада 15 йил (1342-1357) хонлик қилганнинг вориси Жонибек Султон муваффақиятли давом эттиради.

Олтин Ўрда давлатини шу даврдан эътиборан Миср ва бошқа араб мамлакатлари, шунингдек, юнон ва форс тарихчилари ҳам “Мамлакати ўзбек”, “Ўзбекия” деб ўз асарларида ёритадилар. Мирзо Улуғбек эса “Тўрт улус тарихи” асарида Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келишини “ўзбек улуси унга берилди”, деб ёзади. Унинг фикрича. Олтин Ўрда давлати Ўзбекхонгача ҳам “Ўзбек улуси” деб аталган. Ўзбек атамаси Олтин Ўрда давлатида яшаган, ислом динини қабул қилган Орлот, Баҳрин, Бургут, Дўрмон, Қтой, Қорлуқ, Мажор, Қипчоқ, Қиёт, Қўнғирот, Манғит, Найман, Нукуз, Танғут, Қушчи, Минг каби туркий қабилалар уюшмасини, яъни ўзбек халқи маъносини ва шу халққа тегишли мамлакатни билдирган. XIII асрнинг иккинчи ярми, XIV асрда яшаган Шарқ тарихчилари томонидан бу халқ умумий ном билан ўзбек деб аталган.

XIII ва XIV асрларда туркий тил учта қитъада — Осиё, Оврупо ва Африкада кенг ёйилган халқаро тил бўлиб қолган эди. Бу ҳол кейинги асрларда ҳам давом этди. Ҳатто рус подшоҳи Михаил ўзи Москвада зарб эттирган танганинг бир томонига “Михаил тверча ақчаси будир” деб ёздирган эди. Агар тангада бундай туркий ибора бўлмаса, у пул сифатида қадрланмасди ва савдо-сотиққа ярамасди.

Дарвоқе, — элхонлар саройида ҳам ўзбек ибораси ишлатилган, лекин бунда ўзбек сўзи элхоннинг энг яқин одами — оталиғи, маслаҳатчи маъносини англатган. Элхонлар хузурида саройида шундай лавозим жорий этилган.

Бизнингча, ўзбек атамаси худди турк сўзининг эквиваленти — маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш тутувчи, ботир (Абдурауф Фитрат ҳам “Абулфайзхон” трагедиясида шу сўзни ишлатиб, “*Ўзбек ўғлонлари ботир бўлурлар*” дейди), мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилатларни англатган. Шундай фазилатли кишиларга нисбатан ўзбек ибораси ишлатилган. Бора-бора ота-оналар орасида ўғлим шундай фазилатларга эга бўлиб, камол топсин деган ният билан фарзандларига Ўзбек деб исм қўйганлар. Ўзбекхонга Ўзбек деб исм қўйилибдими, демак, бундай одат то у туғилгунча ҳам расм бўлган. Халқимизда Ойбек, Отабек, Бобобек, Темурбек, Улуғбек ва шу каби исмларни қўйиш одати азалдан бор.

Шўролар даврида чиқарилган бадиий, илмий ва тарихий китоблар ва дарсликларда Чингизхон қўшини ва у билан эргашиб келган аҳоли мўғул қабиласидан эди, деб талқин этиларди. Тарихий китобларни кўздан кечириш

сносида шундай хулосага келдикки, бу фикр бирёқлама кан. Чингизхон қўшинининг ўндан тўққиз қисмидан орғи ислом динига ўтмаган шамоний ва мажусий турк абилаларининг вакиллари экан. Туронда, жумладан, Парқий Туронда шундай бир одат бўлганки, қайси бир абила кудратли бўлиб қолса, ўша қабила бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмаини тузган. Бу тузилма кучли қабиланинг номи билан талган. Чингизхондан илгари ҳам бундай тузилмалар ўлган. Ўғузхон атрофига уюшган қабилалар ялписига 'ғузлар деб, Қипчоқхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Қипчоқлар деб, Тотархон атрофига уюшган қабилалар ялписига Тотарлар деб аталган. Ваҳоланки, бу туилмалар турли қабилаларнинг вакилларидан иборат эди. 'ус манбаларида Ботухон қўшинларини, умуман ҳокимитни қўлга олганларни мўғуллар деб эмас, балки тотор - ўғуллар деб аталишининг боиси ана шундандир. Бундаи тотор ибораси турк қабилаларини, мўғул ибораси мўғул абилаларини ифодалайди. Чингиз қўшинини ҳам, Ботухон қўшинининг деярли ўндан тўққиз қисмини турк қабилаларига мансуб навкарлар ташкил қилгани учун турк тили такчилик қиларди. Лекин ҳаммаларининг ҳам турмуши, аданий даражаси, диний қараши бир хилда бўлиб, урфдатларида умумийлик бор эди. Улар кўчманчи чорвадордан тузилган, ўлжа олишга шайланган, ёлланма жан-эвар қўшин эди. Чингизхоннинг маҳорати ва ташкилотчилиги шунда эдики, ўз қабиласи атрофига қурол кучи илан ҳам, ўлжа беришни ваъда қилиб ҳам бошқа қабилаларни уюштира билди, мустаҳкам интизомли қабилалар ттифоқини тузиб, олис сафарларга йўллай олди.

Чингизхоннинг асл исми Темучин бўлиб, қабилалар ошлиқларининг қурултойида унга Чингизхон унвони ерилди. Чингиз сўзи туркча бўлиб, луғавий маъноси Катта енгиз, Денгизларнинг денгизи — Океандир. Мумтоз адаиётимизда Чингиз сўзи арабий ибора билан Баҳри Каир дейилган. Масалан, Тинч Океан — Баҳри Муҳитдир. Ингиз сўзи асли Денгиз сўзидан келиб чиққан. Тилизининг сўз бошида ундош товушларнинг ўзгариши муминлиги қондасига кўра Денгиз ўрнида Тенгиз шакли ҳам шлатилган. Чингиз сўзининг мажозий маъноси Улуғ, уюк, Кудратлидир. Чингизхон номи эса шундай хислатарга эга Улуғ Хон демақдир. Темучинга бундай туркча ом берилиши ҳам ўша хон сайлови ва қурултойида қаташган қабила бошлиқларининг кўпчилиги турклар эканини кўрсатади.

Ёки мана бу мисолни олиб кўрайлик.

Ботухоннинг асл исми Саиндир. Саин асли туркий сў бўлиб, ҳозирги ибора билан айтсак, жаноб, жаноби олиғлари маъносини билдиради. Қардош турк халқларида Саин Саинбек исмлари кўпдан бери мавжуд. Туркия 1920 йил республика деб эълон қилингандан сўнг илгариги “жаноб” маъносини ифода этувчи “эфендим” ибораси ўрнида “саин” сўзи ҳам ишлатилмоқда. (Агар турк телевиде ниеси кўрсатувларига диққат қилсангиз, “саин жумхурбош қони” — “хурматли президент” деган сўзларни бот-бс эшитасиз.) Сўнгги йилларда қозоқ қардошларимиз ҳа “жолдас” ўрнида “саин” сўзини қўллай бошладилар.

Хон сайлови қурултойида Саинга Ботухон унвони берилган, бу ҳам туркча ибора бўлиб, Ботирхон маъносини билдиради, ўша давр талаффузи билан Ботуйхон дейилган, русча Батый деб аталиши ҳам шундандир.

Ўзбекхоннинг асли исми Султон Муҳаммад эди, хон сайлови қурултойида унга Ўзбекхон унвони берилади, яън ўзбекларнинг хони деб эътироф ва эълон қилинади. Б далил то Султон Муҳаммад хонлик тахтига чиққунча ун сайлаганлар ўзларини ўзбеклар деб ҳисоблаганликларин билдириб турибди.

Шу муносабат билан, эътиборингизни бир нарсага жал этмоқчимиз. Чингизхоннинг ўзидан бошлаб ўғиллари неваралари ва атоқли лашкарбошилари аксариятининг исми туркча бўлган. Бу ҳам у тузган қўшилмада турк қатлами кўпчилиликни ташкил этганини кўрсатади. Орадан 4 йил ўтар-ўтмас невараларининг исломга кира бошлаши қўшинларида ҳам шу ҳолатнинг вужудга келиши мазку фикрни тасдиқлашга қўшимча далилдир. Дастлаб туркч отлар кўпчилиликни ташкил қилган бўлса, улар мусулмон бўлгач, энди арабча исмларни қўйиш, илгариги исмлари ни арабча отлар билан алмаштириш ёки арабча тахаллу ва нисбалар олиш келиб чиқди. Бу ҳолни Чигатой улуси да ҳам, Олтин Ўрдада ҳам, Элхонийлар сулолаларида ҳам улар ҳукмронлик қилган салтанатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чигатой хонларидан Муборак, Алоуддин Муҳаммадларнинг номларини эслаб ўтиш кифоя. Шуниси қизиқарлики, Чигатой улуси хонларидан беш нафарининг исми-шарифида Темур нисбаси бўлган: Туға Темур Дува Темур, Есун Темур, Шоҳ Темур ва Тўқлуқ Темур Хулакуийлар хонлари орасида Аҳмадхон, Абусаидхон, Музахонларни учратиш мумкин. Олтин Ўрдада эса Ботухон замонидан бошлаб исмлар асосан туркча бўлган. Мўғулч:

исмлар деярли учрамайди. Ислом дини кенг ёйилиши билан арабча исм қўйиш ҳам кўпаяди, лекин жойларга, янги шаҳар ва қишлоқларга асосан туркча номлар берилган. Ёшлардан айримлари ўтмишдан бир ёдгорлик сифатида «ақланиб келмоқда, кўпчилиги эса Россия босқинидан кейин славянча номлар билан алмаштирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Чингизхон қўшини ҳам, у билан эргашиб келган аҳолининг кўпчилиги ҳам турк қабила-ларининг вакиллари эди. Шу боис улар тезда Туронза-линнинг туб халқи бўлмиш туркларга сиғиб кетинган. Қолаверса, ўша замондаги мўғул саҳросидаги турмушдан, лар забт этган ўлкалардаги ҳаёт маданий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан анча юксак эди. Одатда илғор турмуш тарзи қолақ турмуш тарзини ўзига бўйсундиради. Чингиз-ийлар билан ҳам худди шу ҳол юз берди.

Шўролар даврида барлос, жалоийр ва бошқа қабила-лар мўғул бўлиб, Туркистонга келгач аста-секин туркий-лашиб кетган, деб келинди ва ҳозир ҳам шу фикрни илға-ми сурувчи тарихчилар йўқ эмас. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан йироқ, нотўғри тушунчадир. Бундай ғаразли фикр ўртага ташланиши бежиз бўлмаган. Сабаби шуки, Туркистонга, барча турк халқларига Хусрав Дехлавийдек, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, Бобурдек на шулар каби юзлаб буюк сиймоларни берган, барлос деб аталган аждодларимизни биздан, биз ворис авлодларни лардан ажратиб қўймоқчи эдилар. Ахир, барлосларни туркий эмас дейиш, теурийларни ҳам туркий эмас дей-иш билан баробардир. Ғоявий ғанимларимизга ана шу нарса керак эди. Бундай зарарли талқиннинг туб моҳи-тига ета олмаган, балки била туриб, замонасозлик қил-ан айрим тарихчиларимиз, жумладан, тарих фанлари док-тори Г.Ҳидоятлов, ўз китобларида, мақолаларида, матбу-атдаги чиқишларида, айниқса, рус тилида нашр қилина-диган газета ва журналларда «Барлослар туркий эмас, Те-турнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ, у Олтой тоғининг нариги томонига тааллуқдир» деган фикрни баён этди. Ёндай асоссиз мулоҳазалар яқин-яқингача, истиқлол ара-расигача давом этиб келди. Яхшиямки, миллий мустақ-илик тарихий ҳақиқатни ошкора этишга имкон берди, йўлмаса бундай тарихчилар халқимизни ўз тарихидан айи-ришда, тарих фанини сохталаштириб, уни фанлик вази-расидан жудо қилиб, сиёсий лўттибозлик воситасига йланттиришда давом этган бўлардилар.

Ҳақиқатда эса барлос ва жалоийрлар турк қабилалари-дан эди. Улар то Мовароуннаҳрга келгунча бошқа қаби-

лалар қаторида шамоний мазҳабида эдилар. Бундан таш қари, улар орасида ислом таълимотига амал қилувчила ҳам бўлганлигига лойиқ далиллар ҳам бор. Турк ибн Ёфа алайҳиссалом замонларидаёқ илк бор Турон элида мусул мончилик ёйилганини бир эслайлик. Барлослар ўшалар нинг авлодларидандир. Шунини алоҳида таъкидлашмизки ислом динига ўтиш бошқа, туркийлашиш бошқа. Бу икк тушунчани бир-биридан фарқлаш жуда зарур ва аҳамият лидир. Ислом таълимотини қабул қилиш — бу киши маъ навий қиёфасининг бойишидир. Туркийлашиш (шунинг дек руслашиш, хитойлашиш, эронийлашиш) эса киши миллий қиёфасининг ўзгариши, бошқа миллат ёки хал таркибига сингиб, ўша миллат ва халқнинг миллий қиёфа сини олиши демақдир.

Одам бирор динни қабул қилса, ўша дин таълимотиг эътиқод қилади, лекин ўз миллати ёки халқининг вакил бўлиб, миллий қиёфасини сақлаб қолаверади. Агар у бошқа миллий шароитда — ўзга миллат ва халқлар орасида узо йиллар яшаса, уларнинг турмуш тарзига кўникиб ва одат ланиб, сингишиб кетса, унинг миллий қиёфаси ўзгаради ўша миллат ёки халқнинг фарзандига айланади. Дунёд бирор миллат ва халқ йўқки, шундай жараёнлар орқал ҳам нуфузи ошиб бормаган бўлсин. Ўтмишда бундай жа раёнлар ўзбек халқи ҳаёти учун ҳам бегона бўлмаган. Ма салан, амир Қутайба билан келган араблар Туркистон туп роғида туркийлашиб кетишган. Шундай ҳол Чингизхон бошқинидан кейин ҳам юз берган. У билан келган мўғул лар туркийлашган, мусулмончиликни қабул қилиб, халқи миз бағрига сингиб кетган. Албатта, бу бошқа масала Чингизхон билан келган туркий қабилалар, жумладан барлослар учун туркийлашишнинг ҳожати йўқ эди, чунки уларнинг ўзи турк эди. Улар Мовароуннаҳрда исломни қабул қилдилар, холос. Бу тамом бошқа масала. Демак барлослар, жалойирлар кейинчалик туркийлашдилар, дей иш ўрнига, “барлослар, жалойирлар ислом динини қабу қилдилар”, дейиш ҳақиқатга тўғри келади. Фикримиз ис боти учун яна далиллар келтирамиз. Агар барлослар мўғул бўлишса, шу қабиллага мансуб Амир Темур ўз халқига қарш қилич кўтариб чиққан бўлармиди? Ёки бўлмаса, у тур кийлашган ва мусулмон динига ўтган чингизий хонлар дан бирининг қизига уйланиб, “кўрагон” унвонини оли шига ҳожат бўлармиди?! Ёки тўнғич ўғли Жаҳонгир Мир зони, севиқли набираси Улугбекни Туронда мусулмон бўлган мўғул хонларнинг қизларига уйлантириб, уларнин

им “кўрагон” бўлишларига саъй-ҳаракат қилармиди?! уллас, туркийлашиш бошқа, мусулмонлашиш бошқа. арлослар мусулмонликни қабул қилган аслан турклар-
тр.

Барлослар ва келиб чиқиши шу қабилага мансуб Амир эмурнинг кимлиги масаласига доир турли фикрлар мавуд. “Зафар йўли” деб аталган китобда улуғ бобомиз ўз оржимаи ҳоли хусусида, жумладан, бундай ҳикоя қилалар:

“Бир куни отам Амир Тарағай менга деди: мен айтадиган мана бу ўғитларни ёдингда тут. Билгилки, сен Темур-тарағайнинг ўғли; Тарағай — Амир Баргулнинг ўғли; Баргул шир Илингизнинг ўғли; Илингиз— Баҳодирнинг ўғли; Баҳодир — Анкал Нўйоннинг ўғли; Анкал Нўйон— Суюнчининг ўғли; Суюнчи — Эрдамчи Барлоснинг ўғли; Эрдамчи Баҳодир— Қочули Баҳодирнинг ўғли; Қочули Баҳодир-Туманахоннинг ўғли; Туманахон эса Ёфас ўғлоннинг авлоди эди. Ёфас а — Нуҳ пайғамбарнинг ўғли. Бизнинг аجدодларимиздан эрачар Нўйон Аллоҳга тоат-ибодат қилди. У дунё ва охи-ит тўғрисида фикр юритганидан кейин ислом ҳақлигига ионди ва қариндошлари билан уни таниди. У Аллоҳни, ра-луллоҳни ва чорёр халифаларни тан олди.

Иккинчидан, Темур, сенга васиятим шуки, ота-бобо-лангдек шариат бўйича иш тут, расулуллоҳнинг авлодлари-и ҳурмат-эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳ-ибон бўл.

Учинчидан, ёдингда бўлсинки, барчамиз ҳам Аллоҳнинг индаларимиз. Унинг амри билан бу Кўк остида юрибмиз. Ёнинг учун Аллоҳнинг сенга юборган неъматларига шукро-т айт. Унинг марҳаматига шукур қилиб, номини доимо тилга ииб такрорла, унинг ягоналигига эътиқод қил, амрига ит-п эт ва жамнуъ нарсаларга қўл ура кўрма.

Тўртинчидан, қариндош-уруғчиликни узма, бировга ёмон-ик қилма, ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл, деган эди”.

Отамнинг бу доно насиҳатларини яхшилаб тинглаб ол-им ва умр бўйи уларга амал қилишга қарор қилдим”.

Юқоридаги сўзларни кенг шарҳлаб ўтиришга ортиқча жат йўқ — ҳаммаси аниқ-равшандир. Фақат Амир Те-урнинг отаси, бобоси ва катта бобоси амирлар бўлгани-и, Ёфас ўғлон эса барча турк халқларининг биринчи отаси-рк эканини, Амир Темурхоннинг аждодлари Тумана-нга бориб туташишини ва барлослар аслан туркийлар-анини эслатиб ўтамиз. Фикримизни янада асослаш учун бўлғозийнинг “Шажараи турк” асаридан ушбу жумла-рни келтирамиз:

“Туманакон яхши улуғ подшоҳ эди. Эл анинг замони давлатли ва тинч бўлдилар. Тўққиз ўғли бор эди. Учин ўғлининг оти Қочули, анинг ўғлининг оти Эрдамчи Барлос Барча Барлос эли шунинг насли турурлар. Темур ушбу урудан эрди. Барлоснинг маъноси сипоҳсолор темак бўлур (сипоҳсолор — лашкарбоши). Туркийси -черик бошлаб юрати, кан киши”.

Барлосларнинг бир қисми Темур замонида ҳам, унда илгари ҳам Туроннинг жанубий ўлкаларида, Қашқадар Сурхондарё воҳаларида, Ҳисор, Вахш, Ҳирот, Кобул, Капмир, Тибет водийларида яшаганлар. Чорвачилик ва деқончилик билан шуғулланганлар. Айниқса, моҳир жанчилар бўлишган. Бу ҳақда Беруний ҳам “Осорул ал-боқис асарида айтиб ўтган. Барлослар Турон, Туркистон, шунингдек, Ўзбекистонга шон-шараф келтирган аждодлари миздирлар. Бобур Мирзони ва бобурийларни ҳам назар турсак, улар Ҳиндистонни ҳам юксалтирганлар.

Барлослар ўзбек халқи ва миллатининг шаклланиши фаол қатнашганлар. Ҳозирги кунда ҳам ўзини ўша барлосларнинг авлодлари деб билувчи кишилар номлар юқорида зикр этилган воҳаларда, шаҳар ва қишлоқларда кўплаб учрайди. Бу ҳақда ҳатто Ҳиндистонлик, покистонлик, афғонистонлик олим ва адиблар тарихий, адабий асарлар ёзиб қолдиришган.

Кўряпмизки, гап ўз-ўзидан ўзбек халқи таркибига сиқиб кетган туркий қабилаларга келиб тақалди. Уруғ-қабилачилик жараёнини босиб ўтишлик ҳар бир халқ қисмида бўлган. Дунёда ҳозир мавжуд қайси бир халқнинг тарихига назар солмайлик, албатта уруғ-қабилачилик босқичини босиб ўтиб, халқ сифатида шакллана бошганин кўрамиз. Бунда ҳам ўзига хос жиҳатлар бўлади: бир нечирқ ва динга мансуб қабилалардан шаклланган халқлар; бир неча халқлардан қайта шаклланган халқлар; бир ирқ мансуб қабилалардан шаклланган халқлар.

Ҳозирги Русия халқи икки босқичда шаклланган. Биринчи босқич XVI асрнинг ўрталаригача, илк рус подшалиги вужудга келгунча давом этиб, унда славян гуруҳи мансуб қабилалар иштирак этган. Иккинчи босқич XV асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, то қизил империя таназзулга учрагунча давом этди. Бу босқичда Русияга тоб этилган ўлкаларда яшовчи тубжой эл ва элатлар — турк ва угро-фин қавмларига мансуб миллион-миллион кишилар зўравонлик йўли билан ассимиляция қилиниб, руслаштирилиб, рус халқи сирасига қўшиб юборилди.

Ҳозирги Америка халқи турли халқларнинг қўшиливи-
н қайта шаклланган халққа ёрқин мисол бўла олади.
VI асрнинг аввалидан бошлаб янги дунё — Америка
қитъасига кўчиб бора бошлаган кишилар ўз ватанлари
ўзмиш эски дунё — Оврупода инглиз, испан, нортугал,
гальян, олмон каби халқларнинг вакиллари сифатида
аклланиб бўлган эдилар. Улар Америка қитъасида қайта
аклланиб, янги халқ қиёфасига кирдилар. Шимолий
америкада американ, мексикан, канада халқлари, Жану-
дий Америкада бразил, аргентин, перу, чили ва бошқа
халқлар вужудга келди. Бу жараёнга кейинги икки аср
ивомида Африка қитъасидан сотиб олиб борилган 20
миллиондан ортиқ негрлар ҳам иштирок этган. Эскимос,
инду каби кам сонли ерли аҳолининг қатнашуви деярли
эътибор қилинмайди.

Араб халқи асосан бир қавмга мансуб араб қабила-
лардан шаклланган. Шу билан бирга, араб халқларининг
аклланишида бошқа қабилалар ҳам иштирок этиши ҳо-
лати учрайди. Шимолий Африкада — Мисрда кибтийлар,
ивия, Тунис, Марокаш, Жазоирда маврлар, Судан ва
омалида занжийлар араб халқининг шаклланишида қат-
нашганлар. Бу қитъанинг шимоли-ғарбида фақат бир халқ
қилини эндиликда араб ҳисобласа-да, илгариги номини сақ-
лаб қолган. Бу Мавритания халқидир.

Ҳозирги кунда жаҳон бўйича энг илгор халқлардан ҳис-
обланувчи инглиз, олмон, фаранг, италян ва бошқалар бир
эҳтироми гуруҳга мансуб инглиз, сакс, норман, шотланд,
норвег қабилаларидан шаклланганлар.

Ўзбек халқи ҳам худди шундай бир ирқий гуруҳ —
туркий қавмга мансуб қабилалардан шаклланган. Хўш,
Ўзбек халқи таркибига қайси қабилалар сингиган? Шу-
ни диққатга сазоворки, қадим замонлардан бошлаб,
турон заминда, жумладан Кушонлар салтанати ёки бўлма-
ганда Маҳмуд Газнавий давлатида ўтроқ ҳолда яшаган аж-
дларимиз ўзларини турк деб билишган ва турк деб аташ-
ган. Демак, уруғлар ва қабилаларга бўлинишлар ўтроқ
ҳолда эмас, кўчманчи, ярим кўчманчи, энди ўтроқла-
ша бошлаган аҳолига хос удум экан. Аҳолининг тўла
ўтроқлашуви билан уруғлар ва қабилаларга бўлинишга
эҳтироми қолмайди.

Ўзбек халқи икки этник қатламдан ташкил топган.
Ирқий қатлам жуда қадимдан Турон заминининг деҳ-
қончилиги қилинадиган хулудларида яшаб келаётган аж-
дларимиздир.

Иккинчи қатлам эса, Турк бобо замонида ўзини б. ном билан — турк деб атаганини юқорида айтиб ўтг. эдик. Турк вафот этгач, Турон мамлақати унинг ўғилла ва авлодлари ўртасида тақсимланди. Ва шунинг натижа сида ягона турк халқи қабилаларга бўлиниб кетди. Ҳ бир қабила ўз етакчисининг номи билан аталди. Кей туркнинг авлодларидан Ўғузхон замонасида турк қабил лари бирлашиб, яна турк халқини ташкил этдилар ва ма хури олам бўлдилар. Ўғузхондан кейин Турон унинг ўғи лари ўртасида тақсимланди ва ягона турк халқи қабил қабила бўлиб яшади. Шу тариқа аждодларимиз бирлаи ганда турк халқи бўлиб, ажралганда қабила-қабила бўл яшада давом этдилар.

Орадан асрлар ўтди. Кўпроқ Афросиёб номи билан т нилган бобомиз Алп Эр Тўнга замонасигача шу ҳол давк этди. Алп Эр Тўнга худди аждодлари Турк ва Ўғузхонла дек бирлашгирувчи салоҳиятга эга бўлиб, Турон тахти ўтирди. Турон яна бирлашди ва унинг халқи ўзини я умумий ном билан турк деб атай бошлади. Алп Эр Тўн ўзига пойтахт қилиб Самарқанд шаҳрини танлаганини шу ердан туриб бутун Туронни бошқарганини ҳисоб олсак, ўзбекларнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўзб халқи бўлиб шаклланиши Алп Эр Тўнга замонида юз бе ган дейишга ҳақлимиз. Савол туғилиши мумкин: хўш, ния учун ўша аждодларимиз ўзларини ўзбек деб атамаган? 1 саволга жавобимиз шу: одам олдин туғилади, маълум му дат ўтгач, унга от қўйилади. Шунга ўхшаш ўзбек хал қам аввал шаклланган, кейин унга ном берилган. Аждо ларимизда чақалоқ туғилгач дарҳол исм қўйилмаган, ма лум муддат ўтгач от қўйиш удуми бўлган. Қолаверса, г номда эмас, балки халқ халқ бўлиб шаклланишидадир.

Алп Эр Тўнга замонида Турон халқи шундай метинди халқ бўлганки, ганимлари унинг қудрати олдида ож қолган ва очик жангда ғалаба қила олмасликларини яхи ҳис этиб, ҳийла-найранг йўлига ўтганлар. Мидия шоҳ Кайхусрав Турон хоқони Алп Эр Тўнгага “садоқат” ик кўрсатиш ниқоби остида уни зиёфатга чорлайди ва зи фат чоғи унга заҳар бериб ҳалок этади. Унинг ухлаб ётг лашкарбошилларини ўлдиртиради. Соддадиллик, самими ят ва ишонувчанлик турк элита туғма одат эди. Ухлаб ётг кишига қилич уриш номардлик ҳисобланарди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони шундай бир лавҳа бор: Шоҳ Хусрав Фарҳодни жангда ен олмагач, ҳийла йўлига ўтади, Ёсуман орқали унга беҳу қилувчи заҳар пуркалган гулни ҳидлатиб, асир этади.

Алп Эр Тўнга ҳалок бўлиши санаси тарихий китобларга аниқ баён этилган. Бу машғум воқеа миллоддан аввалги 26 йилнинг кузида юз беради. Шу йилнинг кузида Алп Эр Тўнга вафотига 2622 йил тўлади. Шу йўқотишдан кейин Турон қудрати заифлашади. Турк халқи яна бўлиниб, абилаларга ажралиб кетади. Шу қабилалардан бир нечани Онадўли — ҳозирги Туркия ҳудудига бориб жойлашди-ар. Бироқ Алп Эр Тўнга номи Турон ва турк халқи ёдида ʒадий сақланиб қолади. Маҳмуд Қошғарий “Девон ул-уғатут турк” асарини ёзиш учун манбалар тўплаш мақсадида Турон бўйлаб қилган саёҳатлари давомида Алп Эр Тўнга ҳақида халқ яратган мадҳия ва марсияларни кўплаб шитади. Шулардан айримларини халқ оғзидан ёзиб олиб, 3 китобига киритади. Абдурауф Фитрат шу асардаги ўша арсияларни “Энг эски турк адабиёти намуналари” китобига киритади ва 1927 йили нашр эттиради. Мана ўша арсиялардан намуна:

Алп Эр Тўнга ўлдим,
Ёмон дунё қолдим.
Замона ўчин олдим,
Энди юрак йиртилур.

Алп Эр Тўнга замонида ҳозирги Самарқанд шаҳри Сеизкент деб аталган. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий, академик Иброҳим Мўминов ва бошқа олимлар маълумот ёзиб олдиришган. Семизкентнинг луғавий маъноси бой-баъват, тўкин-сочин, фаровон, маъмур ва буюк шаҳар дегидир. Амир Темур бобомизнинг Самарқанд шаҳрини ўз улганати пойтахти қилиб танлаши ҳам бежиз эмас, бу на буюкликка бориб тақалади ва соҳибқироннинг бутун урон элини бирлаштириш ниятини ифодалайди.

Орадан яна асрлар ўтди, қанчадан-қанча катта-кичик эҳсонлар ва хонлар келиб кетдилар. Турон гоҳ бирлашиб, удрат касб этди, халқи ўзини бир ном билан атади, гоҳ ўлакларга бўлиниб заифлашди, ҳар бир қабила ўз бошигининг номи билан аталди.

Қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва ануштаинлар даврларида Туроннинг буюклигини бутун дунё ʒтироф этган, у билан ҳисоблашган эди.

Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлигининг кирги йилларида яна қабилачилик иллоти пайдо бўлди - ягона халқлик туйғуси заифлашиб, қитқоқлик, ўғузлик, пайманлик, қорлиқлик ва шу каби қабилачилик маҳддиги жамиятга заҳарлади, амал талашишлар оқибати-

да қўшинда парокандалик бошланди. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ қўшини гарчи сон жиҳатидан кўп бўлшига қарамай, қўшинга ягона шахс лашкарбошилиқ қи магани учун Чингизхон қўшинидан енгилди, натижа Турон тўрт улусга бўлиниб кетди.

1312 йили Муҳаммад Султоннинг хон қилиб сайланши, унга Ўзбекхон — ўзбекларнинг хони деган унвонни берилиши билан туркий қабилаларнинг халқ бўлиб билашув жараёни яна бошланди ва асосан ниҳоясига етди Туркий халқ Олтин Ўрда давлатининг асосий халқи бўлиб қолди.

Бу халқнинг номи ўзбек эди. Ўзбеклар Олтин Ўрда да латида қарийб 250 йил яшадилар ва ҳукмронлик қилдилар.

Бу кўҳна дунё, бу қадим тарих не-не салтанатлари кўрмади, дейсиз, бирининг ўрнига иккинчиси келиш қисматдир. “Мамлақати Ўзбекия” манглайига ҳам шу даи қисмат ёзилган экан. Ички низолар — тахт учун бўлиқ курашлар халқ бирлигига, мамлакатнинг бус-бутунлиги пугур етказди. Натижада XVI асрнинг бошларига кели Олтин Ўрда бир неча хонликларга бўлиниб кетган эди Мамлакатнинг бўлиниши туфайли шимолдан рус босқинининг бошланиши, унга қарши тура оладиган ҳарби кучнинг йўқлиги, асосийси, шижоатли йўлбошчинини бўлмагани сабабли, халқ пароканда бўлиб, турли ёқлар тарқалиб кета бошлади. Уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрга йўл олди.

Туркистонда ҳам худди шундай халқ Алп Эр Тўн замонларидан буён яшаб келаётган, унга 539 йилдан бошлаб туркий ном — Туркистон номи берилган эди. Шу туркий халқ 1370 йилдан бошлаб, соҳибқирон Амир Темур атакчилигида яна буй кўрсатди — тарих саҳнасига чиқди ва қарийб 130 йил жаҳон миқёсида эътиборда турди.

Темур ва темурийлар даври халқимиз ҳаёти ва тарихи да энг ёрқин ва оламшумул воқеаларга бой саҳифаларди. Ундан олдин ҳам, кейин ҳам бундай шавкатли, шон-шўкуҳли ва куч-қудратли давримиз бўлмаган. Темур ва темурийлар даври халқимиз шўҳратининг чўққиси бўлиб қолмоқда.

Алқисса, XIV асрнинг охири — XV асрнинг боши Олтин Ўрда — Мамлақати Ўзбекияда шаклланган ўзбек халқининг шимолий қатлами Туркистонда, унинг марказий ҳудуди бўлмиш Мовароуннаҳр ва жанубий ҳудуд Хуросонда Турк ота, Ўғузхон, Алп Эр Тўнга замонлари

дан бери яшаб келаётган туркий қатламга келиб қўшилган эди. Дарҳақиқат, шимолий Туркистондан кўчиб келган аҳоли ҳам, навкарлар ҳам бу ерда яшовчи халқ билан қон-қардош, диндош, мазҳабдош, тилдош эдилар. Жонли сўзлашув тилида, талаффузда бир озгина фарқ бўлса-да, адабий тил битта — умумий эди. Туркий шоирлар Отоғи, Лутғий ва бошқаларнинг тили Аҳмад Яссавий тилига нақадар рост келса, Сайфи Сароғи, Шайбоний, Убайдий каби ўзбек шоирлари деб аталган ижодкорларнинг адабий тили — шеърят тили ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларига шу қадар яқин келади. Бундай адабий тил бирлигини мазкур шоирларнинг асарларини чоғиштириб ўқиб чиқиб, осонгина аниқлаш мумкин. Қолаверса, бу даврда Алишер Навоийнинг ўлмас ва қуён нурлари янглиғ ҳаётбахш асарлари Ҳиротдан Сароғи Берка, Сароғи Боту оша Қозонгача, Шарқий Туркистондаги Хито шаҳридан Рум элидаги Истанбулга етиб бориб, бугун Турон заминни яққалам қилиб бўлган эди. Навоий ҳазратларининг иборалари билан айтганда, “Черик тортмай забт айлаган” эдилар.

Шу ўринда “кўчманчи ўзбеклар давлати”, “кўчманчи ўзбеклар” ибораларига ҳам аниқлик киритиб кетиш жоиз кўринади. Кўчманчи ўзбеклар давлати атамасига юзаки қараб, у кўчиб юрадиган кишиларнинг беқарор тузилмаси, деб тушунмаслик керак. Аслида беқарор тузилмани давлат деб бўлмайди. Абулҳайрхон тузган давлат марказлашган, барқарор давлат бўлган эди. Унинг ўзи ҳам, унга қўшни бўлган давлатлар ҳам бу давлатга нисбатан кўчманчи иборасини қўлмаганлар. Буни кейинчалик тарихчилар ишлатишган. Чин маънодаги кўчманчиларда муқим пойтахт ҳам, зарбхона — танга зарб этувчи корхона ҳам бўлмайди. Ўзбек-туркий тилда зарбхона чақар дейилади, шундай ишхона жойлашган маҳалла Чақар, деб аталган. Масалан, Тошкентда шундай икки маҳалла бор эди, бири Бешёғоч чақари, иккинчиси Чигатой чақари дейиларди. Бу атама олтин, кумуш ва жезга чакич уриш — муҳр босишдан келиб чиққан.

Тарихда икки хил кўчманчилик бўлган: бири мавсумий кўчманчилик, иккинчиси доимий кўчманчилик. Мугтасил кўчиб юрувчи аҳолининг турмуш тарзига доимий кўчманчилик дейилади. Бундай ҳаёт тарзи ҳозир ҳам айрим пушгун, араб қабилаларида сақланиб келмоқда. Дунёдаги кўп халқлар турмушда шундай йўлни босиб ўтганлар. Турк эли ҳам бундан холи бўлмаган, баъзи қабилалар илгарироқ, баъзилари кейинроқ ўгроқ ҳаётга ўтишган.

Ўзбеклар туркий халқлар ўртасида биринчилардан бўлиб, бизнингча, биринчи бўлиб, ўтроқ ҳаётга кўча бошлаган ва тамом ўтроқлашган. Халқимизнинг ерга қаттиқ боғланганлиги, иморат солмасдан туrolмаслиги, бўйрадек ерга ҳам экин-тикин қилиб, боғ-роғ яратишга ўчлиги шундан далолатдир. Бу фазилат ҳокиму фуқарога, олиму омига, бою камбағалга, ёшу қари — барчага баробардир. Форобийдек қомусчи алломанинг олис Дамашқда ҳам кексайиб қолганига қарамай сўлим боғ яратганини ёки Бобур ва авлодларининг Ҳиндистондаги буюк боғдорчилик ишларини бир эсланг!

Ўзбеклар турмушига нисбатан мавсумий “кўчманчилик” иборасинигина қўллаш мумкин, холос. Турмушимизда, айтайлик мовароуннаҳрлик ўзбекларда, айниқса шаҳарлар ва катта қишлоқларда, шу жумладан тошкентликлар турмушида бундай мавсумий “кўчманчилик” шўролар замонида хусусий мулк бекор қилиниб, қишлоқда “ислоҳот” ўтказилиб, катта-кичи мулк эгалари бадном этилгунига қадар, ҳатто қирқинчи йилларгача давом этган.

Икки оғиз сўз ўзбек халқининг асосий таркибини ташкил этган туркий қабилалар хусусида.

Улар асосан қуйидагилардан иборат: қорлуқ, ўғуз, найман, қиёт, қўнғирот, кенагас, барлос, дўрмон, буркут, курлаут, манғит, дўлдой, чимбой, чигатой, тубой, қтой, тоймас, эчки, шунқорли, шодбоқли, жалойир, қирқ, юз, минг, лақай, қотогон, можор, турк, сарой, элбек, қурама, қангли, уз, нукуз, тангут, уйғур, арғин, аймоқ, уйшун, ғончи, қушчи, ййжон ва бошқалар. Бу қабилаларнинг отлари кўпгина тарихий ва бадий асарларда, бутун Турон ва Туркистонда, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ҳам жой номлари тарзида ҳамон сақланиб келмоқда.

Мирзо Улугбекнинг садоқатли шоғирди ва сафдоши, машҳур олим Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий қушчи қабиласидан бўлиб, Али Қушчи оти билан жаҳонга машҳур бўлган, 1403 йилда туғилиб, 1479 йилда Истанбулда вафот этган, у ерда бош мударрислик қилган. Унинг отаси Муҳаммад Қушчи Самарқандий Амир Темур қароргоҳи, яъни Кўксаройнинг бошлиғи бўлган.

Хусайн Бойқаронинг забардаст ва чаққон амирларидан бири, Алишер Навоийга хайрихоҳ Зуннунбек арғун шундай элчил ва довурак бўлганки, кетма-кетига саккиз отнинг устидан сакраб ўта олган. У келиб чиқишидан арғун қабиласига мансуб бўлгани учун исмига арғун сўзи қўшиб

айтилган. Хусайн Бойқаро амирлари орасида Иброҳим Дўлдой ва Иброҳим Чигатой деган беклар бўлган, улар дўлдой ва чигатой қабилаларидандир.

Тошкентдан Чирчиққа йўл олган йўловчи Дўрмон, Арғун, Қиғчоқ қишлоқлари ёқалаб ўтади. Ҳозирги Чилонзор мавзеи худудида илгари Нўғойқўрғон, Қангли қишлоқлари бўларди. Ёки бўлмаса Амударё этакларидаги Қўнғирот, Чимбой, Нукус шаҳарларининг номлари ҳам ўша туркий қабилаларга тегишлидир. Тошкентда Чимбой деган маҳалла ҳозир ҳам бор. Хеванинг сўнгги хонлари ўзбекнинг қўнғирот элидандирлар.

Бундай мисолларни юртимизнинг барча худудларидан ҳам, кўнниларимиз диёрларидан ҳам келтириш мумкин. Масалан, Хўжанд вилоятида Гончи қишлоғи бор. Бобур Мирзонинг айрилмас сафдошларидан бири шу ерлик бўлгани учун “Бобурнома”да унга “Гончи” лақаби кўшиб тилга олинади.

Юқоридаги рўйхатда тилга олинган “қтой” — хитой эмас, балки туркий қabila, хитойликлар ўзларини шундай дейишади, аждодларимиз эса уларни чин, мамлакатларини Чин, Ҳинди-Хитойни эса Чин-Мочин деб аташган. Нўғой деганда ҳозирги қозон татарлари эмас, қадимги нўғой қабиласини, Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг авлодидан бўлмиш Нўғойхон Шимолий Кавказда тузган Нўғойхон хонлигида яшаган элатни тушушмоқ керак. Нўғой қабиласи ўзбек халқига сингиб кетган бўлса, нўғой элати ҳамон Астрахон вилоятида, Итил (Волга) бўйларида, асосан Шимолий Кавказда яшаб келмоқда. Улар худди қўмиқлар, балқарлар каби ўзбекчага жуда яқин тилда сўзлашади, исломнинг сунний мазҳабига амал қилади.

Турк қабиласи деганда Онадўлилик қардошларимизни эмас, балки ўзбеклар бағрига сингиб кетган ҳамюртларимизни тушушмоқ керак. Яна шуниси диққатга сазоворки, йигирманчи йилларда Туркистонда аҳоли рўйхатдан ўтказилганда, юртдошларимизнинг кўпчилиги, айниқса, Фарғона водийси (Андижон, Уш, Жалолобод, Наманган, Ўзган, Марғилон, Кўқон, Хўжанд), Тошкент ва Самарқанд вилоятларида “миллатинг ким?” деган саволга турк деб жавоб беришган. Шунингдек, бу саволга “ўзбек”, “сорт”, “қурама” деб жавоб қилганлар ҳам бўлган.

Туркиялик қардошларимиз кўп асрлар давомида ўзларини бошида салжуқийлар, кейин усмонлилар деб, давлатларини Усмонли императўрлиги, Усмонлилар халифалиги, Камол Отатурк замонига келиб эса ўзларини турк

деб, давлатларини эса Туркия Жумҳурияти деб эълон қилинган. 1920 йилларда Усмонлилар халифалиги бекор қилиниб, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлади. Бир гуруҳ арбоблар бу жумҳуриятни Туркистон Жумҳурияти деб аташни таклиф қиладилар. Шунда узоқни кўра билган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк айғибдики, Туркистон бизнинг ота юртимиз, Туркистоннинг ўз ворислари бор. Туркистонлик қардошларимиз бир куни келиб хурриятга чиқажаклар, ўз мамлакатларини яна Туркистон деб атаяжаклар. Қардошларимизнинг миллий қадриятлари — Туркистонга тегинмайлик, бу тарихий ва шукуҳли ном уларнинг ўзларига буюрсин.

Шу тариқа у асос солган жумҳуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумҳурияти деб ном берилган.

Бу ўринда атоқли турк олими Зиё Кўкалпнинг йигирманчи йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлилига бағишланган “Туркчилик асослари” (“Фан ва турмуш” журнали, 1993 йил, 2-сон, 20-бет) мақоласидаги ушбу сатрларини эслаш kifоядир: “Халқ Фирқаси ҳукмронликни миллатга, яъни турк халқига берди. Давлатимизга “Туркия” ва халқимизга “турк миллати” номларини берди. Ҳолбуки, Оводўли инқилобига қадар, давлатимизнинг, халқимизнинг, миллатимизнинг, ҳатто тилимизнинг номи “усмонли” деган сўз эди, “турк” деган сўз оғизга олинмасди. Бирор киши “мен туркман” дейишга журъат-жасорат этмас эди. Кейинги пайтда туркчилар бундай ғояни айта бошлаганликлари учун саройнинг ва калтафаҳмларнинг нафратига дуч келдилар. Шундай қилиб, Халқ Фирқасининг онаси бўлган Мудофан ҳуқуқ жамияти буюк халоскоримиз бўлган Ғози Мустафо Камол Пошшо Ҳазратларининг тўғри йўли — кўрсатмаси ва йўлдошчилиги билан бир томондан, Туркияни душман истилоларидан қутқариб, бошқа томондан эса, давлатимизга, миллатимизга, тилимизга ҳақиқий помларини берди ва сиёсатимизни истибдоддан, ёт унсурлар сиёсатининг охириги асоратларидан ҳам қутқарди”.

Шундай қилиб, расмий тарзда йигирманчи йиллардан бошлаб турк атамаси онадўлилиқ қардошларимизга тегинмай бўлиб қолди. Турк халқи деганда Туркия Жумҳуриятида яшовчи туб аҳоли ёки бўлмаса, турк адабиёти деганда эса шу халқнинг адабиёти тушунила бошланди.

Туркий халқ деганда эса қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтроқ туркий халқ —

Ўзбеклар назарда туғиладиган бўлди, унга 1924 йили ўзбек деб расман ном берилди. Шу каби туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ — ўзбеклар яратган тил ва адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Масалан, туркий давлат, туркий тарих, туркий маданият деганда 1924 йилгача бўлган ўзбек давлатчилиги, ўзбек тарихи, ўзбек маданиятини тушунамиз.

Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Туронзаминда яшаб келган ён қўшнилариимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қозоқларда қозоқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз.

Айни найтда қардошларимиз туркий ибораси билан ифодаланадиган маънавий бойликларга билвосита дахлдордирлар, дейиш мумкин.

Туркий ибораси матндаги ўрнига қараб яна қўшимча бошқа маъноларни ҳам англата бошлади. Масалан, туркий халқлар деганда, Турк отадан тарқалган барча турк халқлари, элатлари, қавмлари тушуниладиги, бу сирага туркиялик турклар ҳам киради. Ёки бўлмаса, туркий адабиётлар деганда барча қардош халқлар — озарбайжон, татар, бошқирд, турк, ўзбек, қозоқ, уйғур ва бошқа адабиётлар назарда туғилади.

Барча туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек ва турк халқларининг илдизлари, теран томирлари бир. Масалан, туркий ўғуз қабиласининг авлодларининг бир қисми Румода — Туркияда нашъу намо топди, бир қисми она юрт Туркистонда яшаб қолди, булар ўзбекларнинг бағрига сингиб кетди. Ҳозир Хоразм элида ўғуз лаҳжаси ва сиймосини сезиш мумкин.

Инсониятнинг маданият ва маънавият бешикларидан бири бўлмиш она Турон — Туркистон — Ўзбекистонимизнинг буюклиги яна шунда кўринадиги, у кўп давлатлар ва салтанатларга тамал тошини қўйиб берган.

Бошқа қардошларимиз ҳақида сўз юритган эканмиз, юртдошимиз қорақалпоқлар ҳақида ҳам қисқача ҳикоя қилиб ўтамиз. Қорақалпоқлар ҳам бошқа туркий қабилалар сингари узоқ тарихий йўлни босиб ўтишган. Уларнинг номи Шарқ ва Ғарб йилномаларида учрайди. Қорақалпоқлар кўчманчи тарзда турмуш кечирганларида Туроннинг кўп худудларида, жумладан, Дангги Кипчоқда ҳам

бўлишган. Рус, қозоқ, ўзбек ва қорақалпоқ тарихчиларининг яқдиллик билан берган маълумотларига кўра, қорақалпоқлар XIX асрнинг бошларида ҳозирги Чимкент вилоятида Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойларда ярим кўчманчи турмуш кечирардилар, чорвачилик, балиқчилик, қисман ғаллачилик билан шуғулланардилар. Кўчманчилар бу кам сонли аҳолига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бундай босқинлардан безор бўлган қорақалпоқлар уч қисмга бўлиниб, уч тарафга йўл оладилар. Оз сонли икки гуруҳ Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасига келиб жойлашади. Қорақалпоқларнинг асосий қисми Фарб томонга йўл олади ва Хева хонлиги ҳудудига боради. Қорақалпоқ бийлари Хева ҳукуматига ўз ҳимоятига олишни сўраб мурожаат этадилар ва муқим яшаш учун жой берилишини илтимос қилади. Хева ҳукумати қорақалпоқларнинг диндош, тилдош ва кўп жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни ўз ҳимоятига олишга қарор қилади ва уларга Амударёнинг қуёи қисмида, Орол бўйларида яшашга ижозат этади ҳамда бу ҳақда Хева хони фармонига кўра васиқа ҳам берилади. Бу воқеа 1811 йили содир бўлган. Шундан бери қорақалпоқлар шу ерларда ўзбекнинг кўнғирот, манғит, чимбой, нукуз ва бошқа эллари билан бирга яшаб келмоқдалар.

Ўзбек халқининг шаклланишида деярли барча туркий қабилалар қатнашган, дейиш асослидир. Халқнинг бағри кенглиги деб шунга айтилса керак.

Хуллас, ўзбеклар, ўзбек бўлиб шаклланиб жаҳонга бўй кўрсатди. Ҳатто бир ота-онадан туғилган ака-укалар ҳам бир-биридан нимаси биландир фарқланганидек, Шажармиздан келиб чиққан халқлар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқ ўз тадрижий такомил йўлини босиб ўтади. Халқларнинг ном олиши ёки уларга ном берилиши икки хил бўлар экан. Масалан, қирғизлар VI-IX асрларда Онасой бўйларида қабила бўлиб яшаганида ҳам, IX-X асрларда қирғиз хоқонлигини тузганида ҳам, XVII асрда Тиёншон тоғларига кўчиб келганида ҳам, ундан кейин элат бўлиб шаклланишида ҳам ва ҳозир ҳам қирғиз деб аталади: қабила, элат, халқ ва миллат бир номда — қирғиз.

Қозоқлар элат бўлиб шаклланишидан бери фақат битта ном билан аталардилар. Туркманларда ҳам худди шундай. Улар элат бўлиб шаклланишидан бери туркман деб аталардилар. Туркиялик қардошларимиз турк элати бўлиб X-XI асрларда шаклланиб бўлсалар-да, қарийб минг

Йил усмонлилар деб аталиб келадилар. 1920 йилда мазкур халққа турк деб ном берилганини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу турк миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган сўз эмас, албатта. Турк миллати азалдан бор эди, 1920 йили эса унга янги ном берилган эди, холос. Биз, ўзбекларда эса халқимиз номи ҳатто уч ном — турк, туркий ва ўзбек деб аталган. Демак, гап номда эмас, моҳиятда — мавжудликда. Айрим кишилар (улар орасида бизларга ноҳайрихоҳлар ҳам бор, албатта) билиб-билмасдан ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кейин пайдо бўлган, ўзбек миллати собиқ Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин вужудга келган, деб бир томонлама — юзаки фикр юритадилар. Ҳақиқатда эса ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кўп асрлар илгари ҳам мавжуд эди, ўзбек миллати эса Ўзбекистон ССР тузилмасидан кўп асрлар аввал шаклланиб бўлган эди. Хуллас, ўзбек халқи ва ўзбек миллати илгари, уларга ном берилиши кейин юз берган. Аввал таваллуд, сўнг от қўйиш кабидир.

Ўтмишда турк, туркий халқ деб аталиб келишимиз Турон ва Туркистонга бевосита, узвий ва узлуксиз ворислигимизда ҳам кўринади. Туркистон мамлакатадаги қайси бир йирик осор-атиқани олиб кўрманг, халқимизнинг бирор тарихий шахси номи билан боғлиқ, унинг фармони билан қурилган. Туркий адабиёт ва санъатга ворислигимиз шунда ҳам кўринадики, туркий ёзма адабиёт барча мумғоз вакиллариининг асарлари она тилимиз туркийда битилгани учун бутунги кунда ҳам севиб ўқиймиз, таржимага ҳожат йўқ, ўша адабиёт бутунги авлодлар томонидан давом эттирилмоқда, янги чўққиларга олиб чиқилмоқда. Қадим Туркистонда санъатнинг қайси турлари мавжуд бўлса, улар ҳозир ҳам бор ва равнақ топмоқда. Ал-Форобий тадқиқ қилган ўша чолғулар, у яратган қонун чолғуси ҳамон созаңдаларимиз қўлларидан тушмайди.

Асрлар мобайнида, турли замонларда неча бор камситилишига қарамай, халқ даҳоси ила куч-қудрат ва мадад олган она тилимиз ҳам ўша азалий ўзанида — турк, туркий ўзаңда тўлқинланиб, равнақ топиб бормоқда, бунга адабиётимизнинг тонг юлдузларидан бири Чўлпоннинг тамомила туркий сўзлардан тузган ушбу тўртлигини мисол қилиб келтириш мумкин:

Кўлимда сўнги тош қолди,
Кўнгида сўнги инпилмак.
Кўзимда сўнги ёш қолди,
Кучимда сўнги ташинмак.

Эркесвар халқимиз, шоир айтмоқчи, сўнгги кучи қолгунча курашди ва истиқлолга эришди. Турон ва Туркистонга ворислик бугунги кунда Юртбошимиз мустақил олиб бораётган ташқи ва ички сиёсатда ҳам давом этмоқда.

XVI аср бошида Туркистонда ҳокимият тепасига темуррийлар ўрнига шайбонийлар келади. Эл-юрт ўз ўрнида қолаверган, халқимиз таркибига унинг шимолий қатлами келиб қўшилган, улус нуфуси кўпайган. Мамлакат номи ҳам ўзгармаган, илгаридек Туркистон деб аталаверган. 1920 йилга келиб, миллий чегараланиш ниқоби остида ягона Туркистон мамлакати атайин беш қисмга бўлиниб, унинг марказий қисми Ўзбекистон ССР деб атала бошлади, 1929 йилнинг кузигача Тожикистон ҳам мухтор республика сифатида унинг таркибида эди.

Хулоса ўрнида шунини айтиш лозимки, ана шундай мураккаб тарихий тадрижий йўлни босиб ўтган халқимиз бугун ўзбек номи билан жаҳон ҳамжамиятига танилган экан, биз бундан ҳар қанча фахрлансак, бу номни ардоқлаб, унинг шон-шарафини ҳар қанча эъзозласак арзийди. Шоир айтмоқчи, “Ўзбегим деб кенг жаҳонга не учун мадҳ этмайин!”

ТУРОН

Турон мамлакати Ер юзининг қаерига жойлашган ва қайси ҳудудларни эгаллаган? Бу борадаги биринчи сўзни Мирзо Улуғбекдан эшитайлик. Унинг “Тарих-и арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асарида, жумладан, шундай сатрлар бор:

“Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломни баъзилар хилоф (таъриф) қилганлар. Аксар уламо ва кибор машойих ривоятларига қараганда, пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ субҳону ва таоло унга 9 ўғил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Ҳиброз... Ҳазрат Нуҳ алайҳиссалом ҳар учала ўғли (яъни Хом, Сом ва Ёфас) барча авлодлари билан миллатнинг дастлабки аҳвали даврида бир неча йил Бобил шаҳрида ва биргаликда умрбасорлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда шўьбалар ва тоифалар ҳосил бўлди. Улар билан ожизроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оқибатда ҳазрати Ҳақ субҳонаҳа кечаларнинг бирида ҳар шўьба учун каромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўьба бир-бирларининг тил луғатларидан қутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тарқалганлар. Ҳар бир шўьба ўзи бир жойда қарор топдилар ва

(у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунки кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди. Унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан ўз обу хўреши қисмати халқлар, турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сокин бўлдилар. Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди. Бошқа бир ривоят шуки, бутун Ер юзи ҳазрати Нуҳники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга бўлди. Чунончи, Машириқдан Мағрибгача бўлган ерларни, Хатти устуводан шимол томон ерлар: бир бўлак маълум ороларки, жанубида эди ва Чин баҳри билан Ҳинд баҳри оралиғидаги ерлар, оламнинг рубҳики, ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан тугаганди. Баҳри Чин соҳилларидан, учинчи иқлим учдан биригача чўзилган ерлар, кенлиги то Мағрибнинг Холидот ороларигача, узунлиги бешинчи иқлим учдан биригача одамлар яшайдиган ўрталикнинг кенлигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ёфас алайҳиссаломга Чин Машириқининг бошқа муҳитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўққилар ва бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маълум ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулумотигача ерлар баҳи этилган эди. Шуниси равшандирки, бу барча халойиқ ҳозир оламда мавжуддирлар. Бу ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ёфас алайҳиссалом ўзига асраб қўйган эди. Шу сабабли уни Абут-турк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари Оҳвоз Сом алайҳиссалом улушига тушган эди. Шу жиҳатдан уни Абулажам деб атаганлар. Ҳиндистон ноҳиялари, Судан мамлакати Хом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Ҳақ таоло уни расуллик таширифига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, “Шажарат ул-атроқ” аталур”.

Энди юқоридаги парчани шарҳласак, масала анча ойдинлашиб қолса ажаб эмас, иншооллоҳ.

“Турк” сўзининг кўплик шакли — атроқ, атроқ дегани турклардир. “Шажарат ул-атроқ” — “Турклар шажараси” демакдир.

“Мусаввада”нинг луғавий маъноси қоралама ёки хомаки ёзув ва қоралама матндир. Шунингдек, бу сўз асл манба, ишончли асос тушунчаларини ҳам билдиради. Мирзо Улуғбек шарқ-ислом одобиға кўра бу ўринда асарини қоралама матн, деб камтарлик қилмоқда.

“Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўъба бир-бирларининг тил луғатларидан қутилган эдилар” жумласи

ҳар бир шўъба ўз тилига эга бўлиб, бошқасининг тилини тушунмай қолган эди, деган маънони билдиради.

“Халқлар турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб сокин бўлдилар” жумласида жаҳон халқларининг сайёрамиз бўйича буюк кўчишлари назарда тутилмоқда.

“Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди” жумласида эса халқларнинг ҳудуд талашиб қилган ўзаро жангу жадаллари ифодаланмоқда.

Баъзи манбаларда Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломни пайғамбар дейилса, бошқа манбаларда эса у зот пайғамбарлар рўйхатига киритилмаган, бу масала ихтилофли деб айгилалади. Қуръони қаримда номи тилпа олинган 25 та пайғамбарлар орасида Ёфаснинг номи учрамайди. Лекин шу билан бирга баъзи манбаларда пайғамбарларнинг сони 124 минг дейилишини, бошқа жойда ундан ортиқ ёки камроқ адад кўрсатилишини ҳамда отадан кейин унинг ўгли ёки ўғиллари ҳам Аллоҳ таоло томонидан пайғамбарлик ташрифига мушарраф кўрилганини (масалан, Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғиллари Исмоил ва Исҳоқ ҳам пайғамбар бўлишган) назарда тутсак, Мирзо Улуғбекнинг Ёфасни алайҳиссалом деб ҳисоблаши асосли кўринади. Зеро, мутлоқ ҳақиқатни билгувчи — ёлғиз Тангри таолодир.

“Хатти устуво” — Ер шарининг белбоғи — экватордир. *“Хатти устуводан шимол томон ерлар”* дейилганда экватордан шимолий томон назарда тутилмоқда.

“Иқлим” сўзи юнонча “клима”дан келиб чиққан бўлиб, луғавий маъноси оғишдир, атама сифатида эса ер юзасининг қуёш нурларига нисбатан оғишени билдиради. Бирор жойнинг об-ҳаво шароити унинг иқлимидир. Ернинг шар шаклида бўлиши, унинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ва Ернинг эклиптика текислигига қиялиги натижасида ер юзига қуёш нурининг турли кенгликларда турлича тушиши, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишининг ҳаво ва сув ҳаракатлари йўналишини ўзгартиришга таъсири ва бу таъсирнинг юқори кенгликларда кучли бўлиши иқлим ҳосил қилувчи самовий омиллардир. Бошқача айтганда, Қуёш нури ерга тик тушганда, ер юзаси қаттиқ исийди, қияроқ тушганда мўътадил бўлади, жуда ётиқ тушганда ер юзаси совиб кетади. Ёзда куннинг иссиқ бўлиши, қишда совуқ бўлиши мана шунга боғлиқдир.

Шарқ олимлари, жумладан, Абу Райҳон Беруний Ер юзини етти иқлимга бўладилар. Етти иқлим мамлакатлари дейилганда, экватордан бошлаб, то Шимолий кутбгача

бўлган ҳудудлар кўзда тутилган, шу улкан ҳудуд еттига тақсимланиб, етти иқлим дейилган. Ҳар бир мамлакат ёки шаҳарнинг ўрни унинг қайси иқлимда жойлашганига қараб белгиланган. Масалан, Бобур “Бобурнома”да Фарғона ва Самарқанд вилоятларини бешинчи иқлимда деб, Кобил вилоятини тўртинчи иқлимда деб, Ҳиндистонни биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда деб айтиб ўтади. “Тўртинчи иқлимдан Ҳиндистонда йўқтур”, деб таъкидлаб ҳам кўяди.

Ҳозирги иқлимшунослик фани ҳам ўша Шарқ олимларининг ақидасига асосланади, фақат иқлим сўзи ўрнида минтақа сўзи ишлатилади.

Ҳозир етти иқлим, яъни етти минтақа шундай таърифланади:

I. Экваториал минтақа — иссиқ ва нам, қиш билан ёзнинг фарқи йўқ.

II. Субэкваториал минтақалар — қиш ёздан бир оз фарқ қилади.

III. Тропик минтақалар — умуман иссиқ.

IV. Субтропик минтақалар — ёзда иссиқ, қишда мўътадил, қор ёғиши ҳам мумкин.

V. Мўътадил минтақалар — бунга масалан, Ўзбекистоннинг об-ҳаво шароитини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

VI. Субарктика ва субантарктика минтақалари — ёзи или-милиқ, қиши қаҳратон, ер юзаси мангу музлаб ётган ҳудудлари кўп. Бунга Сибирни, Тундрани мисол қилиб келтириш мумкин.

VII. Арктика ва антарктика минтақалари — Ер шаридаги энг совуқ жойлар, абадий музликлар ҳам бор, чунки Куёш нури сира тик тушмайди.

Мақсадимиз Турон мамлақати ҳудудини аниқлаш бўлгани учун ушбу минтақаларга ҳам тўхталиб ўтдик.

“*Чин баҳри*” — Хитой денгизи.

“*Ҳинд баҳри*” — Ҳинд океани.

“*Чин Манжуриянинг бошқа муҳитлари*” — ҳозирги Хитойнинг шимоли, Манжурия, ҳозирги Мўғулистон (у пайтдаги Мўғулистон эндиликда Хитой таркибида бўлиб, ҳозир Ички Мўғулистон мухтор тумани деб аталади). Узоқ Шарқ ўлкалари, Амур дарёсининг ҳавзалари, то Тинч океани — Татар бўғозиғача бўлган ҳудудлар.

“*Оқ чўқилар*” — Ҳимолай, Помир, Олой, Тисншон (туркий Хонгангри), Кавказ, Ўрол тоғлари.

“*Бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охириғача*”, деб аталган жойлар — бу ҳозирги

Марказий Осиё ҳудуди, Жанубий Сибирь, Ўрол ўлкалари, Кавказ, Волга (Итил) бўйи, Кичик Осиё ва бошқа шуларга ёндош ҳудудлар.

“Рус ерлари охиригача” дейилганда албатта ҳозирги Россиянинг ҳаттоки Оврупода жойлашган қисми ҳам кўзда тутилмаган. У пайтларда рус ери Москва ва Язуа дарёлари ҳавзасидаги ҳудуддан иборат эди. Ҳатто бундан уч юз йил олдин ҳам Крим хонлигининг шимолий чегараси Воронеж шаҳри яқинигача борарди. Шу тарихий ҳолдан келиб чиқиб айтсак, “рус ерлари охиригача чўзилган” ҳудудга Итил дарёсидан то Дунай дарёсигача бўлган ерлар, Қуйи, Ўрта ва Юқори Итил бўйи ўлкалари, Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Удмурдистон, Россиянинг Воронеж шаҳридан жанубидаги вилоятлар, Тамбов вилояти (ҳатто тўрт юз йилча аввал бу ерда туркий Қосим хонлиги мавжуд эди), Дашти қипчоқ — Оренбург, Волгоград вилоятлари, Краснодар, Ставрополь ўлкалари, Қора ва Азов (аслида Азоқ) денгизлари бўйларидаги вилоятлар, Қирим, Киевдан жанубдаги Украина ҳудуди, Измаил (аслида Исмоил) вилояти, Днепрбўйи, Днестрбўйи (жумладан, Гагаузия — Кўкўғизлар), Можористон, Булғористон ва шу каби бепоён ерлар киради.

“Шимолнинг зулумотиғача ерлар” — Фарбий, Шарқий Сибирь, Ёқутистон, Чукотка, Тундра ва ундан у ёғи Шимолий муз океанидан то Шимолий кутб ҳудудларидир. Шимолий ва Жанубий кутбларда Куёш кам кўрингани учун улар зулумот дейилган.

Энди юқорида айtilган изоҳлар ва фикрларни жамлаб ҳулоса чиқарамиз. Биз ҳеч бир ҳудудни даъво қилмоқчи ҳам эмасмиз, тарих гилдирагини орқага айлантириш мумкин эмаслигини яхши биламиз, бу соғлом фикрга тўғри келмаслигини ҳам чуқур ҳис қиламиз. Биз фақат аجدодларимизга мансуб ўша Туронни хаёлан кўз олдимизга келтириб кўриб, ҳурматли китобхонларга — Турон тўғрисида деярли тасаввурга эга бўлолмай туриб, Туронни кўп тилга олаётган ўқувчиларимизга бир оз бўлса-да, тасаввур бермоқчимиз, холос.

Ҳулосамиз шуки, Турон — бу Шарқда Тинч океанидан Фарбда то Болқонгача, Жанубда — Ҳимолай тоғи, Тибет, Шимолий Ҳиндистондан тортиб Шимолий кутбгача бўлган бепоён ҳудудни ташкил этган, инсоният тарихидаги энг улкан бир мамлакатдир. Ҳозир унинг ўрнида юзларча давлат ва давлатчалар вужудга келган. Шулардан Туронга воҳрис бўлган мустақил туркий давлатларни алифбо бўйича

санаб ўтамиз: Озарбайжон, Туркия, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон. Озарбайжон таркибида Нахичиван, Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон, Гуржистон таркибида Ажаристон, Молдова таркибида Гагаузия бор.

Россия таркибидаги мухтор туркий давлатлар: Бошқирдистон, Кабарда-Балқор, Тагаристон, Чувашистон, Ёкутистон. Доғистон унда яшовчи бир неча камсонли туркий халқларнинг ҳам мухтор давлати ҳисобланади. Шунингдек, Россияда туркий халқларнинг Тоғли-Олтой, Қорачой-Черкасия, Хакасия мухтор вилоятлари, бир қанча мухтор округлари бор. Хитойда эса уйғурларнинг Шинжон-уйғур мухтор тумани тuzилган. Шимолий Кичир Турк Жумҳурияти кўп йилдан бери мавжуд, лекин уни ҳозирча фақат Туркия тан олган. Бу халқларнинг ҳар бири ўзини Турк бобомизнинг ва Туроннинг вориси деб биладилар ва бунга ҳақлидирлар. Масалан, Озарбойжон Жумҳурияти миллий истиқдолга эга бўлиши биланоқ миллий телеграф агентлигини “Турон” деб атаётган. Шунингдек, эндиликда тили, дини ўзгариб кетган Булғористон, Можористон мустақил давлатлари, Мордва, Мари, Удмурд, Тува мухтор давлатларининг халқлари ҳамда Сибир, Узоқ Шарқ ўлкаларида, Хитой, Мўғулистон, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Болқон давлатларида яшовчи туркий халқлар ҳам ўзларини Турк бобо ва Турон мамлакатининг ворислари деб ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Энди Туроннинг жуғрофиясига доир қисқача маълумот берамиз.

Тоғлар: Ўрол, Кавказ, Тиёншон, Помир, Ҳимолай, Олтой ва бошқалар...

Океанлари: Шимолий муз океани, Тинч океани.

Денгизлари: Қора денгиз, Азов денгизи, Эге (Эгей) денгиз, Ўрта денгиз ва бошқалар.

Дарёлари: Амур, Саха (Лена), Онасой, Амударё, Сирдарё, Мурғоб, Зарафшон, Ишим, Иртиш, Урхун, Ўрол (Ёйик), Ака (Ока), Кама, Оқдарё, Итил (Волга), Кура, Терск, Днепр, Днестр, Дунай, Дажла, Фурот, Аракс, Тан (Дон) ва бошқалар.

Кўллари: Бойкўл, Балхаш, Иссыккўл, Орол, Каспий ва бошқалар.

Саҳролари: Гоби, Қорақурум, Қорақум, Қизилқум, Сарсонқум ва бошқалар.

Паст текисликлари: Турон, Тўрғай ва бошқалар.

Хуллас, Турон ўз даврида Ер юзининг тўрт иқлимини ишғол қилган буюк бир мамлакат бўлган.

Хўш, Турон ва туронликлар инсониятга кимларни берди, қандай маданият ва қадриятлар яратди? Булар ҳақида жилдлаб китоб ёзиб адо қилиб бўлмайди. Шу боис бир неча мисоллар келтириш билан фикримизни мухтасар қилиб қўя қоламиз.

Турон энг аввало Туркхон, Ўғизхон, Қипчоқхон, Атилла каби буюк давлат арбоблари ва улуғ лашкарбошилари, Тўмарис, Спитамен, Алп Эр Тўнга сингари фидойи ватанпарварларни етиштириб берди.

Туронликлар тўрт иқлимнинг соҳиблари ўлароқ, шу иқлимларга мос турмуш тарзини яратдилар. Биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимларда яшовчи кишилар иморат қурмай яшашлари ҳам мумкин эди. Лекин туронликларнинг иқлим шароити иморат қуришни тақозо қилар эди. Шу боис шаҳарлар яратдилар, маданий турмуш барпо этдилар.

Турк қурол-яроғни биларди, эъзоларди, ўзини ҳимоя қила оларди — шавкатли ва довюрак қўшинга эга эди. Оғлиқ қўшинни илк бор у тузган. Қуролсозликда ҳам кўп ихтиролар қилган. Шамширни қиличга айлантирган ҳам у.

Туронда масофалар олис-олис эди. Манзилдан манзилга боришда юлдузларни йўл кўрсатувчи деб билиб ва уларнинг ҳолатини ўрганиш асосида самовий мавжудотларни ўрганиш — илми нужумга асос солдилар. Илк турк исмлари Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Кунтуғмиш, Ойгўлди, Ойсулув, Кунсулув, Кунтуғди бўлгани бежиз эмас, албатта. Ойнинг бошқа номи Йалчиқ, Қуёшнинг бошқа номлари Кун ва Яшиқ. Кунчиқар — Шарқ, Кунботар — Ғарб. Йил давомида Қуёш айланадиган фалак доиралари ҳар бирининг ўз туркий номи бор. Қўзи — Ҳамал, Уд — Савр, Эрангиз — Жавзо, Қучиқ — Саратон, Арслон — Асад, Буғдойбоши — Сунбула, Улгу-Мезон, Чаён — Ақраб, Ёй — Қавс, Ўғлоқ — Жади, Кўнак — Далъ, Балиқ — Ҳутдир. Аждодларимизнинг тарихий тафаккуридан дарак берувчи бу сўз ва тушунчаларни унутилиб борилаётганлиги, афсуски, ачинарли ҳолдир.

Венера (Зухро) юлдузининг туркий номи Йилдириқ, Чўлпон ҳам дейилади. Миррих — Кўруд, Зуҳал — Секантир, Мушгарий (Юпитер) — Қорақуш ва шу қабилар. Ҳамма сайёралару барча аниқланган юлдузларнинг туркий номлари бор, балки уларга биринчи бўлиб аждодларимиз от қўйишган бўлса ажаб эмас.

Туронликлар рақам ададини 9 (1-9) деб билганлар, шунига ихлос қўйганлар ва келгуси жаҳоний илм-фаннинг ўсишига тамал тошини қўйиб берганлар.

Туронликлар илк бор гилдиракни, яъни аравани яратдилар. Аждодларимиз аравани таниқ деб, аравасозни таниқчи деб аташган. Маълумки, гупчаги баланд аравалар юрганда “таниқ-таниқ” деган товуш чиқаради.

Туронликлар йилқичилик, гуячиликни ҳам ривожлантирганлар. Чунки улар боғ-роғли, деҳқончилик қилинадиган жойлар ва шаҳарлар билан бирга яйловли даштларда, қир-адирларда, саҳроларда ҳам яшаганлар. Даштда отсиз, саҳрода туясиз кун кечириб бўлмайди. От одамнинг салоқатли йўлдоши, туя — саҳро кемасидир. Ҳайвон терисини ошлаб, кийим қилишни ҳам аждодларимиз бошлаб беришган.

Орадан минг-минг йиллар ўтди. Турон гоҳо ягона мамлакат бўлди, гоҳо бир неча давлатларга бўлиниб кетди. Туронзаминда ўйлаб буюк салтанатлар — хоқонликлар, қанчадан-қанча хонлик ва бекликлар тузилди ҳамда вақт-соати етгач, тақдир тақозоси билан таназзулга юз тутди. Лекин барибир худди самацдар янглиғ бирининг ўрнида иккинчиси қад ростлади.

ИСЛОМ ВА ТУРОН

Туркистон — Туроннинг вориси. Лекин қандай вориси? Бизнингча, Туркистон — Туроннинг исломий ворисидир.

Фикримизни тушунгиришга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Ислому дини Туронга, жумладан унинг қалби бўлмиш Мовароуннаҳрга Араб халифалигининг амири Қутайба ибн Муслим ва аскарлари томонидан 705-715 йилларда ёйилган, унғача юртимизда мусулмончилик бўлмаган, деган фикр, бизнингча, бир томонламадир.

Ишончли манбаларнинг дарак беришича, ҳақиқатда Туронга мусулмончилиқни Ёфас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом олиб келган. У буюк зотнинг тўнғич ўғли Турк ибн Ёфас алайҳиссалом ислом таълимотини Туронзаминда кенг ёйган эканлар. Қуръони каримда айтилишича, Одам алайҳиссаломдан бошлаб барча ўтган пайғамбарлар умматларини муслим бўлишга, Тангри таолонинг биру борлиғига иймон келтиришга даъват этганлар. Муслим ва мусулмон атамаларининг лугавий маъноси бир: бири бирлик шаклида, иккинчиси кўплик шаклидадир, холос. Ислому динини қабул қилиш мусулмонлик ва мусулмонликдир.

Абулғозийнинг “Шажарайи турк” асарида ёзилишича, ҳазрати Нуҳ икки юз эллик ёшга етганда Худои таоло уни пайғамбар қилиб юборди. Нуҳ алайҳиссалом етти юз йил халқни мусулмонликка даъват қилади. Фақат саксон киши иймон келтиради. Бундан аччиқланган Нуҳ алайҳиссалом иймон келтирмаганларни дуоибад қилади. Жаброил алайҳиссалом келиб, Нуҳ алайҳиссаломга дейдики: “Худои таоло сенинг дуоингни қабул қилди. Фалон вақтда барча ер юзидаги халқни сувга ғарқ қилмоқчи бўлди. Кема ясагин, деб амр қилди”. Жаброил алайҳиссалом Нуҳ алайҳиссаломга кемани қандай ясашни ҳам ўргатади. Нуҳ алайҳиссалом иймон келтириб, мусулмон бўлган кишилар билан кема ясайди. Шундан кейин ердан сув чиқади, осмондан ёмғир ёғади — тўфон бошланади. Нуҳ алайҳиссалом қушлар ва ҳайвонларнинг ҳар хилидан бир жуфтлан олиб иймон келтирган кишилар билан кемага минади. Ер юзидаги барча жонзот сувга ғарқ бўлади. Олти ою ўн кун деганда Худои таолонинг амри билан тўфон қайтади. Кемадагилар саломат қолиб, Жуди деган тоғда кемадан қуруқликка ўтадилар. Шу ерда улар бемор бўладилар. Нуҳ пайғамбар ва кўчлари, уч ўғилу уч келини тузалади, бошқалар вафот этишади. Шундан кейин Нуҳ пайғамбар ўғилларига: “Одам фарзандларидан фақат учалангиз қолдингиз. Энди учалангиз уч юртда туринг”, деб, уларни уч томонга юборди. Ёфас алайҳиссалом отасининг амри билан Жуди тоғидан жўнаб кетиб, Итил ва Ёйиқ дарёларининг ёқасини макон тутади. Шу ерда яна икки юз эллик йил яшайди, авлоди кўпаяди. Вафоти олдида ўрнига тўнғич ўғли Туркни қолдириб, бошқа ўғилларига бундай васият қилади: “Туркни ўзларингизга подшоҳ билинглар, сўзидан чиқманглар”. Ўғиллар ота васиятига содиқ қолиб, Туркни подшоҳ қилдилар. Турк одобли ва оқил киши экан. Отамерос мамлакатини кезиб чиқади. Иссиқкўл бўйларини хушлаб қолиб, шу ерда яшайди. Хиргоҳ уйни, яъни чодир-ўтовни шу киши ихтиро қилади. Туркдан кейин ўғли Тўтак, неvara, эvara ва чеваралари — Деббокуйхон, Кункхон, Аланчахонлар подшоҳлик қилдилар. Нуҳ алайҳиссаломнинг замонидан то Аланчахоннинг замонигача барча Турк авлоди мусулмон эдилар. Аланчахон замонида юрт обод ва эл жуда бадавлат бўлиб кетади. Моддий нарсаларга сифиниш бошланади. Бирор кишининг суюкли одами вафот этса, унга ўхшаш кўғирчоқ ясаб уйининг тўрига кўядиган, бу фалончимизнинг суврати деб унга топинадиган бўлади. Ошнинг олдини унинг олдига кўяди. Юз-

Ўзини кўғирчоқнинг юз-кўзига суртиб, бошига кўтаради. Шу тариқа бутпарастлик пайдо бўлади.

Нух алайҳиссалом замонидан то Аланчахон замонига бўлган давр Турк элининг биринчи мусулмонлик даври эди. Истиқлол бизга тарихимизни чуқур ўрганишга ўргатмоқда ва шуни талаб этмоқда. Балки кимдир юқорида баён этилган гаплар бир ривоятдир, дейишлари ҳам мумкин, лекин ҳатто ривоят замирида ҳам қандайдир ҳақиқат ётади. Қолаверса, фарблик археолог олимлар Нух алайҳиссалом семаси бўйича қидирув ишларини олиб бориб, уни Туркиянинг шимоли-шарқий қисмидаги бир тоғдан топдилар, бу ҳақда ўз вақтида жаҳон матбуотида хабар эълон қилинди.

Турк эли иккинчи марта Ўғузхон замонида мусулмонликка қайтди. Ўғузхон Аланчахоннинг эвараси эди, боболи Мўғулхон, отаси Қорахон мусулмон эмасдилар. Ўғузхон туғилгач, уч кечаю кундуз онасини эммайди. Ҳар кеча онасининг тушига кириб: “Эй она, мусулмон бўлинг. Агар ўлмасангиз, ўлсам ўламанки, сизни эммасман”, дерди. Онаси ўғлининг раўйига қараб, Тангрининг бирлигига иймон келтиради. Шундан кейин Ўғузхон онасини эмади. Онаси кўрган тушини ва мусулмон бўлганини бировга айтмайди. Чунки Қорахон замонида мусулмончилик ва мусулмонлар қаттиқ таъқиб этиларди. Шундай эдики, агар отаси мусулмон бўлганини ўғли эшитса, у отасини ўлдираар, агар отаси ўғли мусулмон бўлганини эшитса, у ҳам шу ишни қилар эди. У пайтларда ўғил бир ёшга тўлмагунча унга от қўйилмасди. Ўғузхон бир ёшга тўлганда, отаси Қорахон юртга тўй бериб, бекларига бундай дейди: “Ўғил-лиз бир ёшга етди. Энди унга не от қўясизлар?” Беклар кавоб бермасданок, бир яшар Ўғузхон тилга кириб, бундай дейди: “Менинг отим Ўғуз турур”. Тўйга келган барча затта-кичик, ёшу қари бундан танг қоладилар.

Ўғузхоннинг тили чиққач, Аллоҳ-аллоҳ деб такрор айтарди. Лекин араб тилини атрофидагилардан ҳеч ким билмасди. Аллоҳ таоло Ўғузхонни модарзодивалий қилиб аратган эди. (Мумтоз шоиримиз Бобораҳим Машраб ҳам шундай валий бўлганини адабиёт тарихларида ёзилган.)

Ўғузхон балогатга етгач, Қорахон икки марта уйлантилади. Ўғузхон хотинларини мусулмон бўлишга даъват қилади, улар бу таклифга кўнишмайди, шу сабабли Ўғузхон уларга рўйхушлик бермайди. Кейин у мусулмон бўлишга ўнган бошқа қизга уйланади. Катта келинлари Қорахонга Ўғузхон мусулмон бўлганини чақадилар. Ота-ўғил ўрта-

сида низо чиқади, уруш бошланади, Ўғузхон голиб келади, Қорахоннинг бошига дайди ўқ тегиб, ҳалок бўлади Ўғузхон ота тахтига ўтиради. Элини мусулмонликка даъват қилади. Мусулмон бўлганларни сийлайди. Мусулмон бўлганлар Ўғузхонга келиб қўшилаверадилар.

Ўғузхон ўзи тарбия қилиб, вояга етказган Қипчоққу кўп эл ва навкар бериб, можор, бошқирд элларини итоатда ушлашни буюриб, Дон, Игил ва Ёйиқ дарёлари ҳавзаларини юрт қилиб белгилаб, уни ўша ёққа йўллайди. Бу жойларнинг Дашти Қипчоқ дейилиши боиси шундадир.

Ўғузхон биринчи юришида Талас, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Балх, Ғур, Бадахшон, Кашмирни забт этади. Иккинчи юришида Хуросон, Эрон (бу пайтда Каюмарс вафот этиб, юрт шоҳсиз эди), Ироқ, Ажам, Ироқи Араб, Озарбайжон, Арманистон, Шом ва тс Мисргача бўлган ҳудудларни эгаллайди. Боши Сайрам охири Мисргача бўлган вилоятларига ҳокимлар қўйиб, ўр юртига қайтади.

Ўғузхон замони турк элининг мусулмонликка қайтиш даври эди. Бу даврнинг Ўғузхондан кейин қанча давом этгани, авлодининг қандай маслакда бўлгани хусусида қўлимизда ҳозирча манба йўқ. Зеро, ислом ва Турон масаласига доир бошқа маълумотлар ва манбаларга асосланиб сўзимизни давом эттираемиз.

Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи” да ровийлар ва тарихчи арбобларнинг маълумотларига суяниб ёзадики, Ер юзини Нуҳ алайҳиссалом авлоди ва аҳлиси томонидан эгалланиши билан, уларнинг зурриёди ҳамда хешларинини ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойиқ қоидалар кўрина бошлайди. Тангри таоло улар дилини илҳом билан бойитади, токи улар мамлакатни бошқариш бўйича расм-русумлар бунёд этсинлар.

Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом Жуди тоғидан пастга тушгач, Аллоҳ таоло амри билан Машриқ томонга жўнайди. Ўз падари бузрукворидан руҳсат олиш асносида, ундан, яъни Нуҳ алайҳиссаломдан дуо ўргатишларини сўрайди, токи ҳазрати Қодир Аллоҳдан ёмғир ёғишини сўрагай. Нуҳ алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатади. У исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ёфас алайҳиссаломга топширади. Ҳар қачон ёмғир ёғишни истаганларида Ёфас алайҳиссалом Ҳазрати Борий таолонинг буюк исми нақш қилинган тошни келтирар эканлар.

Бутунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд, — деб давом этади Мирзо Улуғбек. У тошни

Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабчада Ҳажарулмутур дейилади. Хуллас, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ёмғир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим берадилар ва ўша тошни кўрсатадилар. Улуғ тарихчи арбобларнинг ривоят қилишларича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом пайгамбари мурсал бўладилар (мурсал — элчи демак. -*мул.изоҳи*) У Ҳазратга нозил бўлган китобларда Яда илми ҳам зикр этилган эди.

Демак, Турк бобомизнинг оталари бўлмиш Ёфас алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг элчиларидан бири бўлиб, у кишига пайгамбарлик нишонлари учун Яда илми ҳам берилган экан. Диний муқаддас китобларда қайд этилишича, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида ҳарфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом муқаддас китобида илми нужум, Ҳазрати Иброҳим китобида саноқ илми (илми аъдол), Мусо алайҳиссалом Тавротда илми санъат ва тиб бигилганини хотирага олсак, Ёфас алайҳиссаломга Яда илми берилганига ҳам иймон келтириш вазифамиздир.

Жаноб пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамма ўтган пайгамбарлардан афзалдирлар. Умматларининг кўплиги ва иймон келтирганларининг зиёдалиги билан фарқ қиладилар. Мана шуларга иймон келтирган ҳолда Ислом таълимотига кўра қанча бўлишларидан қатъи назар пайгамбарларнинг биронтасини ажратмай ҳаммаларига баробар иймон келтиришимиз керак.

Ажали етгач, Ёфас алайҳиссалом вафот этади. Ўғил ва набиралари уни иззат-икром билан ерга топирадилар. Ёфас алайҳиссаломнинг кичик ўғиллари ўз улуғ акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом уйига келиб, таъзиятни охирига етказадилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргузиб, Турк ибн Ёфас алайҳиссаломни ўзларига бошлиқ сайлайдилар ва Ёфас ўғлон деб атайдилар.

Алқисса, Туркни унинг тамоми халқи Ёфас ўғлон деб атай бошлагач, ўзларига подшоҳ қилиб сайлайдилар. Турк отаси ўрнига ўгиради. Ўз қавми ўртасида хуш расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартибларни ўрнатади. Айтадиларки, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс замондоши бўлган. Каюмарс форс мамлакатада биринчи шоҳ бўлганидек, Турк Турон мамлакатининг биринчи хоқонидир. Демак, турк ва форс халқларининг давлатчилиги айни бир замонда вужудга келган. Буни маъно кўп. Шу фикрга риоя қилинса, кўпгина ихтилофли масалалар ўз-ўзидан ечимини топиб кетади.

Ривоят қилишларича, Турк одил ва комил, кўнгилчан хоқон бўлган, ҳаттоки турклар орасида инъом қилиш ода-

тини у ўрнатган, раъият борасида кўп риоят қилган, унинг замонида фуқаролар айни осойишталик ва тинчликда яшаганлар.

Юқорида баён этилганлардан кўринадики, Турон ва Турк тарихи борасида Мирзо Улуғбек ҳам, Абулғозий ҳам айни бир хилда фикр билдирадilar. Зеро, уларнинг иккалалари ҳам буюк турк ўғлонларидан бўлиб, тарихдан сўзлаганларида Шарқнинг мумтоз тарихий асарларига асосланиб иш тутгандирлар.

Ҳикоямизда давом этамиз. Тошкентнинг Чорсу майдонида, “Чорсу” меҳмонхонаси ўрнида, Бадалмат ҳаммомининг яқинидаги жарликнинг шундоққина ён бағрида бир булоқ бўларди. Тошкент булоқларининг энг машҳури, суви шифобахш эди. Тепасига шийпон қурилган бўлиб, булоқ сувидан олиш учун заранг коса қўйиб қўйиларди. Шифоталаблар узоқ-узоқлардан келиб, ихлос билан бу булоқ сувидан ичишарди. Булоқдан бохабар меҳмонлар унинг сувидан ичмай туриб, ўз юртларига қайтмасдилар. Савобталаб мешқоблар Эски шаҳар бозорини айланиб, “Оби худойи” дея булоқ сувини улашиб юрардилар. Ҳазрати Уккошша булоғи номи билан машҳур бўлган бу булоқ ҳақида эл орасида турли ривоят ва афсоналар тарқалган эди. Хўш, нима учун бу булоқ ҳазрати Уккошша деб аталади. Ҳазрати Уккошшанинг ўзи ким бўлган? Тарихий шахсми, ёки афсонавий қахрамонми? Асли исми шундай аталганми ёки халқ тилида ўзгариб кетганми? Ислом ва Турон мавзуини ўрганиш асносида қуйидаги маълумотларга эга бўлдик.

Ҳазрати Уккошшанинг асли исмлари Саъд ибн Абу Ваққос бўлиб, буюк саҳобалардан эканлар (саҳоба — Муҳаммад алайҳиссаломга ҳамсуҳбат бўлган, у ҳазратни лоақал бир марта кўрган киши. — *муал. изоҳи*).

Куръони каримнинг “Оли имрон” сурасида Мадина шаҳридаги мусулмон жамоатнинг ҳижратнинг иккинчи йилида бўлиб ўтган Бадр жанги билан учинчи йилидаги (милодий 624 йил) Уҳуд жанги мобайнидаги ва ундан кейинги даврдаги ҳаётдан жонли лавҳалар тасвирланади.

Пайғамбар алайҳиссалом Уҳуд жангига минг кишилик аскар билан чиқдилар. Душман уч мингча эди. Қаттиқ жанг бўлди. Ана шу Уҳуд жангида моҳир мерган — тийрандоз Саъд ибн Ваққос ҳам қатнашадилар. Пайғамбаримиз “Ирми ё Саъд, фидока аби ва уммий!” (отгил, отгил эй Саъд, санга ота-онам фидо бўлсин) деб хитоб қиладилар. Пешво уламоларимиздан раҳматли Алихонгўра Соғуний-

нинг айтишларича, Уҳуд жангидан илгари ҳам ва кейин ҳам Муҳаммад алайҳиссалом томонларидан ҳеч кимга бундай сўзлар айтилмаган. Саъд ибн Абу Ваққос Муҳаммад пайгамбаримизнинг бир неча бор оғир вазиятдан чиқиб олишларига сабаб бўлганлар, эркаклар орасида олтинчи бўлиб ислом динини қабул қилганлар, пайгамбаримиз вафотларидан кейин халифаликка номзодлардан бири бўлганлар. Ҳазрати Умар ибн Ал Ҳаттоб халифалиги даврида Шарққа лашкарбоши қилиб юборилганлар. Ҳазрати Умар ал Ҳаттоб милодий 634-644 йилларда халифалик қилганликларини назарда тутсак, Саъд ибн Ваққос ана шу йиллар орасида Туронга ташриф буюрганлар. Бу воқеа Қутайба ибн Муслим келишидан 70 йилча олдин юз берган, дейиш мумкин.

Тошкентлик билимдон отахонларнинг ҳикоя қилишларича, Саъд ибн Абу Ваққос ота қадим-қадимдан “Камони шоший”лари билан машҳур бўлган Тошкентда ҳам яшаганлар. У зотнинг келишлари шарофати билан у булоқ кўз очган ёки у киши булоқ сувининг шифобахшлигини кашф этганлар. Тошкент азалдан ўқ-ёй ишловчи хунармандлари, камонгарлар-тирандозлари билан машҳур бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратларининг асл касблари ҳам худди шундай бўлганлигини назарда тутсак, бу ҳикояда жон-мантиқ борлигини ҳис этамиз. Бутина эмас, саҳобаи киромлардан бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос Туронда ислом динини ташвиқ ва тарғиб қилишлари табиий эди. У киши ҳаётининг давоми Тошкентдан шимолроқда жойлашган Сабронда кечганини Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида қайд этиб, Саъд ибн Абу Ваққос руҳидан мадад олганларини билдиради. Ўша пайтлари Саброн ҳам, унинг яқинидаги Сигноқ ҳам турли томонларга ўқ-ёй олиб кетиладиган кичик шаҳарлар бўлганини рус тарихчиси Василий Бартольд тилга олиб ўтса, Шарқ тарихчиси Ҳофиз Таниш эса Сабронда кўп уламолар яшаб ўтганлигини, ҳатто Бухородаги энг машҳур мадраса — Мир Араб шу ердан етишиб чиққан, асли араб шахзодаларидан бўлмиш Абдулла Яманий шарафига Убайдуллахон томонидан қурилганини баён этади.

Маълумки, ислом динининг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу таълимотни қурол кучи билан эмас, мантиқ, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Яссавийга — ана шундай иш тутиш тариқатидир. Бу тариқатнинг илдизлари Аҳмад Яссавий замонларидан тўрт юз йиллар аввалги диний ҳаётимизга

бориб туташади, деган фикрни илгари сурмоқчимиз, яъни Кутайба ибн Муслим Мовароуннаҳрга қўшин билан кириб келишидан 70 йилларча илгари Туроннинг Шош, Сайрам, Фароб ва бошқа вилоятларининг халқлари Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошларининг тарғиб-ташвиқотлари туфайли ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилган эдилар, демоқчимиз. Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошлари Туронга келганларида ислом дини ҳали мазҳабларга ажралмаган эди.

Юқорида келтирилган маълумотлар шунинг учун ҳам аҳамиятгли деб ҳисоблаймизки, Ислом дини Туронга қандай, қайси йўллар билан, кимлар иштирокида ҳамда қачон кириб келиб ёйилганини билишга маълум аниқликлар киритса керак, деб ҳисоблаймиз.

Туроннинг нисбатан шимолий вилоятлари, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими, Еттисув ўлкалари, Туроннинг нисбатан ғарбий қисми — Дашти Қипчоқ халқлари — туркийлар IX-X асрларда ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилишларини шу билан изоҳлаймизки, бу ҳудудларда яшовчи халқларнинг ажлодлари ўтган замонларда мусулмон бўлган эдилар, кейинги авлодлар будпараст бўлиб кетган эдилар, улар учун ислом динини қабул қилиш — ажлодлар динига қайтиш эди. Шу сабабли ҳам Туронда 200 минг оила бир йўла ислом динини қабул қилган ҳоллар юз берган эди. Уларнинг қонида, турмуш тарзида ислом динига мойиллик ва мослик жиҳатлари кўп эди. Айтиш мумкинки, Қуръони карим Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилина бошлаган милодий 610 йиллардаёқ туронликларнинг аксарият қисми ислом динини қабул қилишга руҳан ва қалбан тайёр эдилар, деб ҳисобласак бўлади. Биз “аксарият” деган иборани ишлатяпмиз. Демак, ҳаммани эмас, кўпчиликни назарда тутяпмиз, озчилик Ислом динини дарҳол қабул қилмади, ёки уни дарҳол қабул қилишга ҳозир эмасди. Ана шу озчилик кимлар эди? Сўзни ана шулар ҳақида бошлаймиз.

Тарихдан маълумки, VII асрнинг иккинчи ярми, VIII асрнинг бошларида Буюк Туронни кўзда тутсак, мамлакатнинг Ҳинд ва Форс диёрларига яқин ҳудудларида будда таълимотини қабул қилганлар ҳам, ўтга топинувчилар — оташпарастлар ҳам бор эди. Хоразм, Бухоро, Самарқанд аҳолисига ҳам оташпарастлик таъсири юққан эди. Оташпарастларнинг бош китоби — “Овесто”ни билувчи кишилар — қоҳинлар ҳам бу ерларда бор эди. Улар она тилимизда Ўт оға дейиларди, оташпарастлар ибодатхонасида

дамиша ёниб турувчи ўтнинг ўчиб қолмаслиги учун маъбул бўлган киши шундай аталарди. Ҳали ҳамон бу ата-а ўтоғаси шаклида сақланиб қолган. Ана шу оташпараст аждодларимиз ислом динини дарҳол қабул қилмаган, онглари оташпарастлик касофати билан банд ва заҳирланганлиги туфайли исломни тушуниб етишлари осонликча кечмади. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилиши лозим эди. Ислом шундай илоҳий ва қудратли динки, у ихтиёрий қабул қилинади, уни қурол ишлатиб, мажбуран қабул қилдиришга ҳожат ҳам йўқ. Ана шу борада, тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Амир Қутайба ибн Муслим тезлик қилиб қўйган ўринади. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан оташпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳ самарқандликлар 705-710 йиллар орасида мусулмончилик шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб кирилди, деб халифалик марказига арз қиладилар. У ерда бу шикоят ислом таълимоти бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тугилади-да, ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунинг илоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Амир Қутайба аскарлари ўтпарастлик таълимотини тарғиб қилувчи китобларни ёқишган. Абу Райҳон Беруний “Осорул ал-боқия” асаридида худди шу ҳолатни эслатиб ўтган. Буни қарангки, Амир Қутайба аскарларига қаттиқ қаршилик кўрсатган Хоразм, Термиз, Бухоро, Фарғона каби Турон ҳудудлари эъйинчалик ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни тиштириб берди.

Энди Туроннинг нисбатан шимолий, шарқий, шарқий-шимолий, ғарбий, ғарбий-шимолий ҳудудларида ислом дини ихтиёрий равишда, қилич кучи билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мангик кучи билан қабул қилинишини изоҳлаб ўтамиз. Маълумки, бу ҳудудларда Ўғузхон амонларидан кейин, орадан маълум давр ўтгач, турк қабиалари ўртасида бутпарастлик ҳам, шамонийлар ҳам, чекка ўлкаларда эса мажусийлар ҳам бор эди. Шамонийлик такчилик қиларди. Аждодларимизнинг “Тангри” тушунчаси исломий “Аллоҳ” тушунчасига яқин келиб қолган эди. Уларда илоҳий ҳокимият тушунчаси мавжуд бўлган. Ўзгун борлиқни яратувчи, одамларнинг яхши ва ёмон ақдирларини белгиловчи — Тангри деб билганлар. Шамоний турклар бошларига бирор мушкул иш тушганда

кўкка боқиб, “Тангри бир” дея илтижо қилганлар, деган гап ана ўша даврлардан етиб келган.

Қадимда юнон, румо ва бошқа қавмларда кўпхудолик мавжуд бўлгани ҳолда туркларда Тангри бирлиги ишончи вужудга келган. Шу билан бирга Тангри кўк деб ҳисоблашган. Аслида, яъни ислом таълимотига кўра Аллоҳ — ломакон, маконга ҳожати йўқ энг буюк зотдир.

Тангри сўзи ҳам Кўк (осмон, само), ҳам Аллоҳ маъноларини англатган. “Кўк Тангри” ибораси ана шундан келиб чиққан. Барча динларнинг самовий таълимотлар деи аталиши ҳам шунга бориб тақалади.

Аждодларимизда Тангри ердаги одамларни кўриб ту ради, хоқонлар ҳокимиятни Тангридан олади, деган тушунчалар ҳам бўлган. “Подшоҳ Аллоҳнинг ердаги сояси дир” деган нақлни бир эсланг.

Улуғ ва танҳо бўлмиш Тангрига ишонувчи аждодлари миз руҳнинг абадийлигига, охират ҳаётига, яхшилик эвазига мукофот, ёмонликка яраша жазо берилишига ишонишган. Уларда арвоқ тушунчаси ҳам бўлган. Яхши одам ўлганда, руҳи Кўкка — Тангри томонга учиб кетади, ёмон одам ўлганида эса, руҳи ер остига юборилади, деб ҳисоблашган. Шу тариқа жаннат ва дўзах тушунчалари пайдо бўлган. Она тилимизда дўзах — тамуғ, жаннат — учмоғдир, учмоғ сўзининг луғавий маъноси ердан кўтарилиш осмонга парвоз қилишдир. Аждодларимизда бундай тушунчаларнинг мавжуд бўлиши қадимда — Туркхон, Ўғзхон замонларида уларнинг мусулмон бўлганликларини кўрсатувчи далиллардандир. Шундай анъанавий асослаб ва айниқса Тангри бирлиги ҳақидаги тушунча Туроннинг катта бир ҳудудида ислом дини ихтиёрий равишда қабул қилинишига омил бўлди, деб ҳисоблаймиз.

Бизнингча, аждодларимизнинг мусулмонлиги илк бор Ёфас алайҳиссалом ва унинг тўнғич ўғли бобокалоними: Туркхон замонларидан бошланган.

Ўғзхон даврида эса иккинчи марта мусулмон бўлиб яшаганлар.

Муҳаммад алайҳиссалом замонларидан бошлаб мусулмон бўлишимиз бу учинчи марта муслим бўлишимиздир.

Ҳамма динларнинг асоси бир — исломдир. У азалий ва абадийдир. Маълумки, инсоннинг хулқи тузалишдан кўра бузилишга мойилроқдир. Шу боис Аллоҳ таолло динни тирилтириб туради. Улуғ олим Абу Ҳомид Ғазолий худди шу мавзуда махсус асар ёзиб, бу китобини “Диний билимларни тирилтириш” деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

Дарвоқе, шу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтишни юзим кўраимиз. Туронда ибодат қилинувчи махсус бинолар — ибодатхоналар бўлмаган. Улар исталган жойларда Кўкка боқиб дуолар ўқиб кетаверганлар.

Мусавий ва исавийларда ибодатхоналар — калисо ва ерковлар, ўтпарастрларда эса ўтхоналар бўлган, улар ибодатлариини мана шу биноларда ўтаганлар.

Ислом таълимотига кўра Ер юзининг ҳар бир пок жойида намоз ўқишга рухсат берилади, камида уч киши бирга-бирликда ўқиган намози жамоат намози мақомида ҳисобланаверади. Исломнинг бу борадаги кенглиги ҳам ажждолаимизнинг азалий диний турмушлари тарзига мос келганлиги.

Биринчи масжид биноси Муҳаммад алайҳиссалом замонларида қурилган. Кейин бу анъана диний турмуш тарзи тақозоси билан бутун ислом дунёсида, жумладан Туронда ҳам кенг авж олиб кетган. Азалдан қониди иморатсозлик исурлари бўлган туркий халқлар тарихида бирор хоқон, хон, подшоҳ, амир ёки бир бой-бадавлат мусулмони қониди киши бўлмасинки, катта ёки кичик масжид қурдирлаган бўлсин. Бунга олис ва яқин ўтмишдан минглаб миллионлар келтиришимиз мумкин. Мазкур анъана юртимизда мустақиллик шарофати билан яна жонланиб кетдики, бу ҳақда кўп тўхтаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ҳисоблаймиз. Ҳамма-ҳаммасини кўриб-билиб, шоҳиди бўлиб турибмиз.

ТУРКИСТОН

Туркистон Туроннинг кунчиқар ва кунботар кенглиги бўйича чамалаганда нақ марказидадир. Шимол ва жануб тарафлари буйича ҳисоблаганда жануброқда жойлашган тараф осий ҳудудидадир. Умуман олганда эса, Туркистон Туроннинг марказий қисмидир. Берунийлар, Қошғарийлар, Исавийлар замонидаёқ (ва улардан илгарилари ҳам), Улуғбеклар, Бобурлар даврида ҳам Турон сўзи билан бирга Туронзамин ва Туркистон иборалари ишлатила бошлаган. Қўпинча эса Туркистон деганда бутун Туронни, Турон деганда эса бутун Туркистонни ҳам англашаверган.

Биринчи марта “Туркистон” атамаси мамлакат маъносида 539 йили, Араб халифалиги вакиллари юртимизга келмасданоқ, Форс манбаларида учрай бошлаган. Унгача юртимиз Турон дея аталган. Туркистон кўшма сўз бўлиб, “Турк” ва “стон” сўзларининг қўшилишидан яратилган.

“Стон” сўзи мамлакат маъносини билдиради. Туркистон — бу турклар мамлакати, турклар давлати демакдир.

Асрлар давомида Туркистоннинг худудий доираси ўзгариб, баъзан кенгайиб, баъзан кичрайиброқ турган. Масалан, милодий VI асрда Туркистон дейилганда Форс ва Хинд вилоятларидан Шимолдаги ўлкалар — барча туркий халқлар яшайдиган ҳамма диёрлар — Танкутдан (Тибетнинг туркий номи, форсча Тибет аталади) тортиб Шимоли Қутбгача, Осиё қитъасини Ёпуниёдан (Навоийнинг “Хамса”сида шундай ёзилган) ажратиб турувчи Татар бўғозидан Дунай дарёси бўйларигача бўлган худудлар назарда тутилган бўлса, X—XI асрларда бу худуд бир томондан кенгайиб, иккинчи томондан бироз торайган эди: Хитой чегараси шимолга сурилган, мўғуллар умумтуркликдан ажралиб чиққан, славянлар Жапубга — қипчоқ, бижанак ва бошқа турк қабилалари диёри — Дашти Қипчоқ томонга силжиб, Днепрнинг ўрға оқимида Киев князлигини тузган, Дунай бўйидаги можорлар (ўша Атилахоннинг авлодлари), Итил бўйидан кўчиб келган булғорлар насроний динини қабул қилган бўлсалар, иккинчи томондан, Туронзаминнинг нисбатан шимоли-ғарбий қисмида Ока Кама дарёлари ҳамда Итилнинг юқори оқими ҳавзаларида ва уларга туташ худудларда, яъни ҳозирги Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Чувашистон, Удмурдистон ўрнида ислом динини қабул қилган маданий бир давлат — Булғористон давлати вужудга келган (пойтахтинини номи Булғордир). Кичик Осиёда, яъни Туркиянинг Осиё қисмидаги худудида туркий давлатлар — Салжуқ беклиги, Усмон бекликлари оёққа тура бошлаган эди. Умуман эса, диний эътиқод борасида бу даврга келиб турк халқларининг аксарияти ислом динини қабул қилиб бўлган эди, шарқий худудлардаги айрим эллар, айниқса, камсонли элатлар бундан мустасно эдилар.

Туроннинг Туркистонлик даврини Туркликнинг мусулмончилиги билан узвий қўшилувидир, дейиш ҳам мумкин. Туркистон — бу исломий Турондир.

Шу ўринда араб лашкарбошиларида ва ислом динини тарқатувчиларидан бири Уммавий Араб халифалигининг Хуросон ва Сейистондаги ноиб Кутайба ибн Муслимининг номини эслаб ўтишимиз лозим. У Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм воҳаларини, Фарғона водийсини то Қашқаргача бўлган қисмини халифаликка қўшган. У милодий 715 йили ҳозирги Андижон вилояти, Жалолқудук туманида исён кўтарган ўз аскарлари томонидан ўлдирил-

н. Мовароуннаҳр номи ҳам ана ўша пайтда пайдо бўлган. / номни биринчи бўлиб Қутайба ибн Муслим тилга ол- н бўлса ажаб эмас. Мовароуннаҳр сўзини ўзбекчага тар- ма қилсак, дарёнинг нариги тарафи деган маънони бил- ради. Икки дарё, яъни Амударё ва Сирдарё оралиғида- жойларшигина эмас.

Қутайба ибн Муслим ва унинг сафдошлари томонидан этимизга ислом динининг тарғиб қилиниши арафасида ркистон ягона бир мамлакат эмас эди. Заминамизда лаб катта-кичик давлатлар мавжуд бўлиб, улар орасида г қудратлиси Буюк Турк хоқонлиги эди. Милодий 460 ли хонлик сифатида вужудга келган, 551 йили Илхон мин хоқонлик деб эълон қилган бу давлатнинг ҳудуди арқда Манжуриядан бошлаб, ғарбда Византия чегараси- ча, Азов ва Қора денгиз бўйларидаги Боспор (Ксрч), эрсенес шаҳарларигача, жанубда эса Форс вилоятигача пар эди. Византия ва бошқа давлатлар билан савдо-сотик ши йўлга қўйилган эди.

VI аср охирида бу хоқонлик иккига бўлиниб, Шар- ий турк хоқонлиги ва Ғарбий турк хоқонлиги вужудга лган. VII аср бошларида Ғарбий турк хоқонлиги ярим стақил 15 давлатдан иборат эди. Тошкент, Фарғона, эразм, Самарқанд, Бухоро ва бошқа ўлкаларда ана шун- й ярим мустақил давлатлар бор эди. Қутайба ибн Мус- мнинг юртимизга келиши шундай бир пайтга тўғри кел- н. Хоқон Шибий, Хоқон Хелу, Хоқон Қутлуғ, Хоқон эпогон, Хоқон Билге, Хоқон Шабало, Хоқон Ашина ва шқалар бу сулоланинг манҳур вакилларикир. Уларнинг монида Хитой, Форс ва Византия билан савдо-сотик чайган, Самарқанд, Бухоро, Сайрам, Тошкент, Хоразм, арв, Чоржўйда қурилишлар олиб борилган, умуман шаҳар ёти жонланган. 745 йили Ғарбий турк хоқонлиги тарқа- б кетди.

Албатта, ҳаёт давом этаверди, унинг ўрнида бошқа дав- тлар вужудга келди. Туркистоннинг ўзга ҳудудларида ҳам ита яраша давлатлар мавжуд эди. Турк отамиздан бош- б, Турк халқларининг давлатсиз қолган пайғи тарихда ра ҳам учрамайди. Туроннинг — Туркистоннинг у ҳуду- да бўлмаса, бу ҳудудида давлат бўлган, бир Турк қавми бе бўлиб қолган бўлса, бошқа қавмларнинг давлатчили- давом этаверган. Давлати бўлса халқ саклаиб қолади, влати равнақ топса халқи қудратли бўлади. Бу ақида лларга Турк отадан мерос.

Шундай қилиб, Қутайба ибн Муслим келишидан ке- н Туркистоннинг Мовароуннаҳр ҳудуди Араб халифа-

лиги таркибига киритилди. Лекин Туркистоннинг бош ҳудудларида туркий давлатчилик хонлик ва хоқонлик шайлида давом этаверди.

Халифалик марказидан узоқда бўлган ўлкаларда ула ни бошқаришни қулайлаштириш мақсадида ноиблик тузилади. 821 йили Тоҳир ибн Хусайн Хуросон ва Мовроуннаҳр ноиби этиб тайинланади, маркази Нишопур шаҳри эди. 873 йили тоҳирийлар ҳокимиятдан четлатилди. 875 йили Наср I Сомоний, 892 йили Исмоил Сомони халифалик томонидан Мовароуннаҳр ноиблигига лойиқ бўлиниди. Бу ноиблик ҳам халифалик таркибидаги бир вассал тузилма, бошқаришнинг халифалик манфаатлари учун қулай бир усули эди. Маъхур немис олими Ада Мецнинг “Ислам ренессанси” китобида ёзилишича, (ноибликнинг бошлиқлари бўйсунмас халқ қаҳрамонларининг азиз бошларини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдодга юбориб туришган, буниинг эъвазига халифадан совғалар олишган, шу билан ўзларининг гўё марказга бўлган садоқатларини изҳор этишган.

Нишопурда ҳам, Бухорода ҳам ноиблик қўшинлари жумладан, сарой гвардияси туркий аскарлардан иборат эди. Саркардалар ҳам уларнинг ўзларидан бўлган, аниқроғи аскарларнинг ўзлари энг муносиб, энг довуракларин бошлиқ қилиб сайлаб олишган. Аста-секин реал ҳокимият ўша ҳарбий бошлиқлар қўлига ўта боради, ноиблар эс ҳокимиятни қўлдан бой бера бошлайдилар.

Худди шундай тарихий шароитда Араб халифалигининг Туркистондаги вассал ноибликлари ўрнида мустақил туркий давлатлар вужудга келди. Булар Қорахонийлар, Ғаънавийлар, Салжукийлар ва Ануштакинлар (Хоразмшоҳлар) давлатлари эди. X аср Туркистон жаҳонга шунда буюк лашкарбошилар етиштириб бердики, дунёнинг изм-кўп асрлар шуларнинг авлоди қўлида бўлди. Шуниси дин қатга сазоворки, бу давлатларга асос солувчилар хоқонларда ёки султонзодалар эмасди, улар ўша ноибликларда туркий қўшинларнинг лашкарбошилари — ҳарбий фаслиятини ўспирилмигидаёқ оддий аскарликдан бошлага довурак кишилар эдилар. Улар учун хоқонлик ва султонлик даражалари насаб эмас, балки худди Амир Темур бисомиз учун ҳам бўлгани каби ҳасаб эди, яъни улар ўз саъй-ҳаракатлари билан давлат соҳиби бўлган, ўз сулолаларин бошлаб берган эдилар.

Қорахоний хоқонлар наслан қадим Буюк Туроннинг хоқони Алп Эр Тўнга авлодларидан бўлсалар-да, орада

инг йилча ўтгач, яна ҳокимиятни курашиб қўлга кирит-
н эдилар. “Қора” сўзининг бир неча маъноси бўлиб,
улардан бири буюк, катта, улкан тушунчаларини билди-
ди. Қорахоний хоқон деганда ана шу маънолар ифода-
нади. Масалан, Қорасув катта сойдир, Қоработир —
дратли ботирдир. 927—1212 йиллар давомида асосан
арказий ва Шарқий Туркистонни идора қилган бу су-
лтага Абдулкарим Сотуқхон асос солган.

Қорахонийлар замонида туркий адабиёт ва санъат, меъ-
рчилик, илм-фан анча ривожланган. Юсуф Хос Ҳожиб,
аҳмуд Қошғарий, Бурхониддин Марғилоний, Аҳмад
Ҳасавий каби буюк сиймолар ўша давр фарзандларидир.
Эраҳонийлардан ёлгорлик бўлиб, буюк иншоотлар қол-
н ва улар ҳозир ҳам сақланмоқда. Жумладан, Бухорода-
Арслонхон минораси (Кағга Минора), Жоме масжид,
Ўкент минораси, Жарқўрғон минораси, Малик работи,
Тоҳи Зиндадаги айрим мақбараларни эслатиб ўтиш мум-
кин. Аждодлар хотирасини улуғлаш ва адолат йўлида шуни
латиш ўринлики, барча тарихий асарларда 1127 йили
Арслонхон томонидан қурдирилган баландлиги 46 метр-
н ортиқ бу иншоот Арслонхон минораси деб аталиб
линган. Фақат шўролар замонида бу миноранинг номи
гартирилган. Асрлар шоҳиди бу иншоотни ўз номи би-
н атасак, аждодлар руҳи шод бўлур эди. 285 йил яшаган
Эраҳонийлар давлати 1212 йили Алоуддин Муҳаммад
Эразмшоҳ томонидан Хоразм давлатига қўшиб олинган.

Ғазнавийлар ҳақидаги сўзимизни Хоразм фарзанди Абу
Раїхон Берунийдан бошлаймиз. Шунда айтмоқчи бўлган
Тархумиз аниқроқ ифодасини топса ажаб эмас. 973 йили
Эразмнинг ўша лойтахти Қот шаҳри атрофида
ерун — шаҳар ташқариси маъносини билдиради) тавал-
д топган Абу Раїхон Берунийнинг хокитуроби бир иқлим
исда — Ғазна шаҳридадир. Баъзи китобхонлар: “Э, ат-
нг, улуғ бобомиз ватандан айру тушган эканлар-да, хоки-
роби бегона юртда қолиб кетибди-да”, деб афсусланиш-
ри ҳам мумкин. Лекин аслида ундай эмас. Беруний ҳаз-
тлари биздан айру тушган эмаслар, тақдир тақозоси
лан биз ўзимиз айру тушиб қолганмиз, биз ўзимиз шун-
й ўйлайдиган бўлиб қолганмиз. Чунки Беруний замо-
нда Ғазна шаҳри Туркистон замини ва ҳудуди эди, у ерда
осан туркийлар яшарди, бу ҳақда Бобур Мирзо ҳам ора-
н роса 5 аср ўтгач, шундай дейди.

Лашкарбоши Алптакин 962 йили янги давлатга асос
лади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий

қисмида, Ғазна дарёси бўйидаги Ғазна шаҳрини ўзига по
таخت қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давл
номига ҳам асос бўлади. Шу боис Ғазнавийлар, Ғазн
вийлар давлати атамалари келиб чиқади. Ғазнавийлар да
лати айниқса Сабуктакин (977-997), Маҳмуд Ғазнави
(997-1030), Масъуд I (1030-1041) ҳукмронлик қилган дав
ларда жуда қудратли бўлиб, бутун Шимолий Ҳиндистон
ни, ҳозирги Афғонистонни, ҳозирги Эрон ва Маркази
Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. I
даврларда мамлакатда савдо-сотик, илм-фан, адабиёт
санъат, хунармандчилик, сугориш ишлари ҳам ривожла
ган. Сирдарё бўйларида, сугорма деҳқончилик равнақ то
ган юртда туғилиб ўсган Алптакин куш уясида кўрганиг
қилади, деганларидек бу ерларда ҳам кориз усулида, яъ
қатор-қатор қудуқлар қазиб, уларнинг сувини ер остида
оқизиб тўплаш усулини жорий этган. Унинг ўғли Маҳм
Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Шунингдек, у буюк
ҳомий сифатида ҳам тарихда абдий қолган. Масалан,
хазинаси ҳисобидан 300 нафар адиб, олим, фозил ва ул
мо аҳлига старли даражада маош тўлаб, уларнинг етук аса
лар яратишига шароит яратиб берган. Саройига Беруни
Утбий, Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий каби Шарқни
буюк сиймоларини олиб келган. Яна шуниси диққат
сазворки, Маҳмуд Ғазнавий кимга қандай асар ёзиш
таклиф қилишни ўзи белгилаган, яъни ҳозирги ибора б
лан айтганда, ўзи давлат буюртмаларини берган.

1017 йилдан 1048 йилгача, 31 йиллик умрини Ғазна
ўтказган, шу ерда вафот этган Берунийнинг жуда кўп ма
хур асарлари, жумладан “Ҳиндистон”, “Сайдана” китоб
лари ҳам ана шундай давлат буюртмаси бўйича дунёга кел
ган эди. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ҳам
Маҳмуд Ғазнавий буюртмаси бўйича яратилган, леки
китобда Турон тарихи бир ёқлама тавсифлангани учун
Маҳмуд Ғазнавийга манзур бўлмайдди. Беруний яна би
шоҳ асарини Масъуд I га бағишлаб, бу китобини “Қон
ни Масъудий” деб номлайди. У олимнинг фалакиётга до
энг муҳим асари ҳисобланади. Шундан кейин Беруни
яна “Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ан-жавоҳир”, “Ас
сайдана” асарларини яратган. Улуғ олим буюк султонни
юришларида йўлдошлик қилган. Ғазнавийларнинг элчи
си сифатида учинчи иқлимда — Ҳиндистоннинг шимс
лида яшаб, Ҳиндистон халқлари ҳаёти ва тарихини, ҳат
токи қадимги санскрит тилини ҳам ўрганиб, бу мамлакат
га оид ўлмас асарлар ёзиб қолдирган.

Ғазнавийлар давлати 1187 йилгача давом этган. Шунан кейин Ғазна шаҳри вилоят маркази бўлиб қолган. Ўзингизхон босқини арафасида Ғазна шаҳри ўша даврдаги нг қудратли давлат бўлмиш Хоразм давлати таркибида ди. XIII асрнинг охиридан то 1738 йилгача Ғазна шаҳри ввал темурийлар, ундан кейин шу сулоланинг давоми ўлмиш бобурийлар қўлида эди. Темур вафот этган 1405 илда унинг сеvimли набираларидан бири — валиаҳд Мирзо Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир ибн Темурбек худди лу шаҳарда бўлиб, Туркистоннинг бу худудларини бошқа- аётган эди. Ғазна XVI аср бошларидан бошлаб Бобур Мирзо салтанати таркибига кирди, унда Бобур, ўғиллари Ҷумоюн, Комрон, Ҳиндол, Мирзо Аскарӣ вақти-вақти илан яшаганлар. Шаҳар 1738 йили туркийларинг сал- ам 800 йиллик тасарруфидан чиқиб, пуштун қабилалари ўлига ўтган.

Салжуқийлар, салжуқ авлодлари, буюк султонлар ҳақида илмай туриб, Турон-Туркистоннинг кечмиши ва бутуни ўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас, ал- атта. Бу сулола Туроннинг маркази, кейин гарбида жуда овруғ қозонган. Сулолага асос солган Салжуқ ибн Дукак Ҷирдарё бўйидаги Янгикент шаҳрида ўғуз қабиласининг аниқчи уруғига мансуб оилада туғилган. “Қаниқ” сўзи рава, қаниқли сўзи аравасоз маъноларини билдириши ақида ўз ўрнида гапириб ўтган эдик. Шун эсласак, Сал- суқ ибн Дукак ажлоди Ўғузхонга бориб тақалишини ан- ашимиз мумкин. Тарихчиларимиз унинг туғилган ва ва- ют этган йиллари аниқ эмас дейишади. Бизнингча, гар- и жуда аниқ ҳисоблаш қийин бўлса-да, умуман тўғри бел- илаш мумкин. Тарихчи ал-Асирнинг ёзишича, Салжуқ ибн Дукак 107 ёшга кирган. Бошқа манбаларда кўрсати- ишича, у вафот этгач, ўғиллари ва қариндошлари 985- 86 йилларда Нур вилоятида (ҳозирги Нурота тумани) шаган эканлар. Шу икки рақамни чоғиштириб кўриб, улоса чиқарсак, Салжуқ ибн Дукак IX асрнинг тўртинчи орагида туғилиб, X асрнинг 70-йилларида вафот этган ўлиб чиқади.

Салжуқ ибн Дукак ҳокимият учун курашни юзбоши ифатида бошлаган бўлса, унинг авлодлари дастлаб Тур- истоннинг жанубида, ҳозирги ибора билан айтганда Ху- осонда 1038 йилдан бошлаб ҳукмрон бўлишган. Кейин у давлат жуда кучайиб ва кенгайиб, бир аср давомида Хоразм, ҳозирги Эрон худуди, Озарбайжон, Ироқ, Арма-

нистон, Кичик Осиё (ҳозирги Туркиянинг Осиё қитъа сидаги қисми), Сурия, Фаластин, Яман, Баҳрайн, Гур жистон, Ширвон ўлкаларини ўз таркибига киритди. Сал жуқий Маликшоҳ замонида маълум бир муддат (1072–1074) Термиз, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона ҳам шу дав лат таркибиде бўлди.

1118 йили Салжуқийлар салтанати иккига бўлинди Пойтахти Ҳамадон бўлмиш Фарбий Салжуқий давлат Иро султонлиги (1118—1194) деб аталди, уни дастлаб Маҳму ибн Муҳаммад бошқарди. Пойтахти Марв бўлмиш Шар қий Салжуқий давлатни (1118—1157) Султон Санжар бош қарди. Кейин иккала Салжуқийлар давлати ҳам Хоразм шоҳлар томонидан бу мамлакатга қўшиб олинди. Фақа Кичик Осиёда Кўнйа султонлиги мустақиллигича қолди Ҳозир туркиялик қардошларимиз бизнинг давлатчилиги мизга туркистонлик аждодларимиз асос солишган. Тур кистон — она юртимиздир, дейишларига боис мана шун дандир, салжуқийлардандир. Кўрясизки, гап айланн бориб, Туркияга етади. Кўнйа султонлигига Сулаймон 1077 йили асос солган. 1308 йили бу султонлик кичик бек ликларга бўлиниб кетди. Шу бекликлардан бирига Усмо исмли киши бек эди. Шу беклик 1320 йилдан эътибори кучайиб ва бора-бора кенгайиб, буюк салтанатга айланди Усмонлилар давлати деб аталган бу давлатнинг биринчи пойтахти Бурса шаҳри эди. Халқининг номи ҳам, тили ҳам усмонли деб аталарди. 1402 йили Амир Темур ва Сул тон Боязид I ўртасида бўлган Анқара жангидан сўнг, ора дан қирқ йилча ўтгач, усмонлилар давлати яна кучая бош лади. 1453 йили — бундан 820 йилча аввал Муҳаммад алай ҳиссалом айтган башоратлари юз берди — Султон Меҳме II Константинополни фатҳ этади, уни Истанбул деб атай ди ва ўз давлатининг бошкенти — пойтахти деб эълон қилади.

1550 йилларда Усмонлилар давлати шу қадар қудратли ва улкан бир салтанатга айланган эдики, ўша замонда бу тун дунё бўйича унга тенг келадиган мамлакат йўқ эди Фикримизнинг исботи учун иккига рақам келтирамиз. Ўик пайтда Усмонлилар давлатининг ҳудуди 8 миллион кар ра(квадрат) километр бўлиб, ҳозир Туркия Жумҳурияти нинг ҳудуди 780 минг 600 карра километрдир. Усмонли лар салтанати қарийб 600 йил яшади. 1920 йилларда Мус тафо Камол Отатурк томонидан халифалик бекор қилин ди ва Туркия жумҳурият деб эълон этилди. Туркиялик қардошларимиз шу сабабли Турон-Туркистонни ота юр-

тимиз дейдилар. Сирдарё бўйида туғилган ажлодимиз Салжуқ бобонинг авлодлари шу қадар донг таратган эдилар.

Энди сўз Хоразмшоҳлар хусусида боради. Хоразмшоҳ — Хоразмда ҳукмдорлик қилган кишиларнинг унвонидир. 4 та сулола вакилларига шундай унвон берилган. Булар Афригийлар (305—995), Маъмунийлар (995—1017), Олтиштош (1017—1034) ва Ануштагин (1097—1231) сулолаларидир. Уларнинг сўнгги вакили — Жалолиддин Мангуберди.

Айниқса, Хоразмшоҳ Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатининг қудрати ошди. Мамлакат пойтахти Урганч (араблар Журжон деб ёзганлар) йирик маданият марказига айланади, Маъмун академияси очилади, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, Абулхайр, Ибн Мискавайх, Абу Бақр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шашибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олимлар, шоирлар фаолият кўрсатадилар.

Чингизхон босқини арафасида, яъни XIII асрнинг бошларида, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) замонида Хоразм давлати ўша давр учун дунёдаги энг қудратли ва улкан мамлакат эди. Лекин урушда Чингизхон голиб чиқади. Тарихчилар бунга иккита сабабни асос қилиб кўрсатадилар. Биринчиси — Алоуддин Муҳаммад барча кўшинларни бир жойга тўплаб, Чингизхонга қарши бир йўла жанг қилиш ўрнига, кўшинларни жой-жойларга бўлиб, Чингизхонга қарши курашиш йўлини тутди. Бундай ҳарбий тактика амалда ўзини оқламайди, Чингизхон бўлинган кўшинлар устидан голиб келаверади ва ютиб чиқади.

Ислом тарихчилари эса Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад мағлубиятини унинг гурурланиб кетганлигига, диний заифлигига, Бағдод халифасига қарши шиалар томонида турганлигига боғлашади. Чингизхоннинг ғалабасини эса унинг Тангрига бўлган садоқатига, жанг арафасида, хусусан, Ўтрор шаҳрига ҳужум бошлашдан олдин ёлғиз ўзи бир тепаликка чиқиб уч кун Тангрига илтижо қилганига йўйишади. Гуржи ва армани манбалари ҳам Чингизхон аскарлари тилидан Тангри сўзи тушмаганини, уч марта тиз чўкиб топинишганини, ҳатто мактубларида “Мангу Тхенгри кучундир” (“Мангу Тангрининг кучи билан”) деган ибора билан бошлашганини тасдиқлайди.

Бу гапларнинг ҳақиқатга нақалар яқин келиши ёлғиз Аллоҳга аён. Лекин эътиқодда ҳикмат кўп. Бу ҳам аён гап.

ТУРКИСТОННИНГ ҚЎШНИЛАРИ

Бу ўринда давр эътибори билан икки хил қўшниларни тушунмоқ керак. Қадимги қўшнилар ва кейинги, яъни янги қўшнилар. Туркхон, Ўғузхон замонларида қўшнилари-миз — ғарби-жанубда Бобил, жанубда Ҳинд ва Форс, шарқи-жанубда Чин мамлакатлари эди, холос. Ўзи у пайтларда дунёда ҳали бошқа давлатлар вужудга келмаган эди ҳам.

Турон мамлакатининг жануби-ғарбдаги ён қўшниси бўлмиш **Эрон** ҳам Туронга тенгдош қадимий давлатлардандир.

Миллоддан илгариги биринчи минг йилликнинг ўрталарида ҳозирги Эроннинг ғарби-жанубидаги бир вилояти — Форсда Форсия подшоҳлиги вужудга келади. Миллоддан аввалги 550 йили ҳокимият форсий сулола бўлмиш Ахманий қўлига ўтгач, юнонлар, кейинчалик Оврушоннинг бошқа халқлари ҳам Форсия номини мамлакатнинг барча қисмига тааллуқли деб билиб, уни Форсия деб атаёт бошлаганлар. Оврушо адабиётларида бу ном 1935 йилгача сақланиб келган, русларнинг “Персия” дейиши ана шундан-дир. Эрон ҳудуди гоҳ кенгайиб, гоҳ кичрайиб турган. Ҳамма вақт кўп миллатли мамлакат бўлган, асосан эса форсий ва туркий халқлар яшаган, бу ҳол ҳозиргача сақланиб келади.

Ахмонийлардан сўнг бу диёрда Парфия, Сосонийлар давлат қуришган. Кейин ҳозирги Эрон ҳудуди Араб халифалиги таркибига қиради. Узоқ йиллар давомида араб тили давлат тили ва адабий тил бўлиб қолади. IX асрда халифалikka бўйсунувчи кичик-кичик ноибликлар тузилади.

XI асрнинг бошларида Шарқий Эрон Ғазнавий давлати таркибига кирди, Хоразмшоҳлар қўлида бўлди. Кейин мамлакатнинг бутун ҳудуди Салжуқийлар давлати таркибига қўшилди. XIII асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб то XIV асрнинг ўрталаригача элхонийларга тобе эди. Амир Темур замонасида темурийлар давлатига қўшиб олинди. Соҳибқирон вафотидан кейин мамлакатнинг шарқий ҳудуди темурийлар қўлида қолиб, ғарбий ҳудудида эса бошқа бир сулола — қора қўюнлилар давлати вужудга келади. 1502—1736 йиллар давомида Эронда озарбайжон сулоласи Сафавийлар ҳукмдорлик қилади. Қизил тусдаги бош кийим кийганликлари сабабли уларни қизилбошлилар дейиш раам бўлган. 1502 йили шиа мазҳаби давлат дини деб эълон қилинади ва бу сулоланинг барча вакил-

лари шу мазҳабни ёйиш учун қаттиқ кураш олиб борадилар. Бу ишни сулолабоши Исмоил I бошлаб беради.

Сафавийлар, гарчи тили туркий бўлса-да, шарқда ўзбек хонликлари билан, Фарбда усмонли турклар билан муттасил уруш олиб борди. Уларнинг биринчи пойтахти Табриз бўлган. Кейин пойтахт Қазвинга, ундан сўнг Исфажонга кўчирилган. 1736 йилда сулолалар алмашинган, қизилбошлиларнинг афшор қабиласидан бўлган Нодиршоҳ ҳокимият тепасига келади. Унинг талончилик урушлари натижасида йирик бир давлат — империя тузилди. Унга Арманистон, Озарбайжон, Гуржистон, Доғистон, Афғонистон, Балужистон ҳамда бирозгина вақт Хева ва Бухоро хонликлари қиради. 1737—1739 йилларда Нодиршоҳ Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилади. Бобурийлар пойтахти Деҳлини эгаллаб, қатта бойликни қўлга киритади. Нодиршоҳ 1747 йили Хуросонда фитна натижасида ўлдирилгач, империя парчаланиб кетади. Занд ва қожар хонлари ўртасида жанг бошланиб, узоқ давом этади. XVIII асрнинг охирига келиб, ҳокимият тепасига яна бир туркий сулола — Қожарлар келади. Уларнинг вакилларидан бири Муҳаммадшоҳ I мамлакат пойтахтини 1786 йили Техронга кўчиради.

Қожарлар ўрнини 1925 йили паҳлавийлар эгаллайдилар. Паҳлавийларда фақат икки вакил давлат тепасида бўлди. Уларнинг биринчиси 1941 йили тахтдан воз кечган Ризошоҳ бўлса, иккинчиси эса унинг ўрнига ўтирган ўғли Муҳаммад Ризо Паҳлавий эди. 1978 йилнинг январь ойида бошланиб кетган шоҳ тузумига қарши халқ ҳаракати туфайли шаҳаншоҳ 1979 йилнинг январида мамлакатни тарк этади. 2500 йилдан кўпроқ давом этган монархия тузуми ағдарилади, ҳокимият оятуллоҳ Ҳумайний бошчилигидаги шиа руҳонийлари қўлига ўтади. Шу тариқа ҳозирги Эрон Ислоҳ Жумҳурияти вужудга келади.

Демак, ҳозирги Эрон ҳудуди жиҳатидан ҳам, аҳолиси ва тузуми жиҳатидан ҳам милoddан аввалги ёки ўрта асрлардаги Эрон эмас. Бу билан айтмоқчимизки, агар сўз милoddан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тааллуқли бўлса, кичик Форсия подшоҳлигини назарда тутиш лозим. Милодий V асрлар ҳақида гап кетса Сосонийлар Эронини, IX асрга оид бўлса, Араб халифалигига тобе ноибликлар Эронини, X асрдан то 1925 йилга қадар тегишли бўлса, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, газнавийлар, қорақўюнлар, темурийлар, сафавийлар, афшорлар, қожарларга тобе мамлакатни мушоҳада қилиш керак. Шунинг-

лек, Эронда бир ярим асрча Чингизхон авлоди ҳукм юргизганини ҳам унутмаслик керак.

Ваҳоланки, шўролар даврида яратилган аксарият тарихий ва адабий асарларда бундай қилинмади, Эрон тарихи ҳақида гап борса, ундаги форсий қатламга ўрин берилди-ю, туркий қатлами ҳақида лом-мим дейилмади, четлаб ўтилди. Тарихий асарлардаги бундай муносабат оқибатида бадиий асарларда, дарсликларда китобхонлар ва ўқувчиларга шундай тасаввур ҳосил қилиндикки, гўё ҳатто ўша сафавийлар ҳам туркий эмас. Ҳақиқатда эса Эрон тарихи шу ҳудудда яшаган ва яшаётган барча халқларнинг, давлат тузган форсий ва туркий сулолаларнинг ҳам тарихидир. Масалага шундай қаралса, адолатли иш қилинган бўлур эди.

Бутун тарих ўз ўрнини замонага бўшатиб берди. Ҳозир бизнинг қўшнимиз сифатида Эрон Ислом Жумҳурияги мавжуд. Унинг ҳудуди қадимги Форс, Жанубий Туркистон, Фарбий Хуросон, Жанубий Озарбайжон, Ироқи Ажам, Шарқий Курдистон ва бошқа ўлкалардан иборат бўлиб, 1 миллион 648 минг карра километрни ташкил этади.

Ўзбекистон билан Эрон ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро иззат-ҳурматга асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилган.

Афғонистон эса Туркистоннинг янги ёш қўшнилари-дан бири. Ушга 1747 йили Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан асос солинган. Унгача бу ҳудуд бобурийлар ва аштархонийлар давлатлари таркибида эди.

Маълумки, 1747 йили аштархонийларнинг сўнгги вакили бўлмиш Абулфайзхон вафотидан кейин Бухоро хонлигида ички низолар, тахт учун курашишлар, сулолалар алмашиниши натижасида марказий ҳокимият заифлашди ва бунинг оқибатида Бухоро хонлигининг Амударёнинг сўл қирғоғидаги қисми — Балхдан то Ҳиротгача бўлган 9 та вилояти — Жанубий Туркистон Афғонистон подшоҳлиги таркибига қўшиб олинади. Бу вилоятларда азалдан ўзбеклар, қисман туркманлар яшаб келади. Ҳозир Афғонистонда 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар истиқомат қилмоқдалар.

Ҳиндистон — Туркистоннинг қадим қўшнилари-дан бири. Унда турли динларга эътиқод қилувчи турли халқлар, элатлар ва қабилалар яшайдилар. Шулар қаторида бу афсонавий мамлакатда, айниқса, унинг шимолий ҳудудларида, Жамму ва Кашмир вилоятларида Туркхон замонларидан бошлаб туркий халқлар ҳам истиқомат қилиб кел-

моқдалар. Қадимдан бу минтақада яшаб келаётган аждодларимизни Абу Райҳон Беруний “Ҳиндистон” асарида умумий қилиб тибетлик турклар деб атади. Ҳиндистон тарихи ва тақдирида ўзбекнинг барлос ва жалойир қабилалари катта ўрин эгаллаган. XII асрда асос солинган Деҳли султонлигининг ҳукмдори Шамсиддин Элтуғмиш ҳам, Деҳли маликаси Розиябегим ҳам, буюк шоир Амир Хусрав Деҳлавий ҳам ана шу барлослардан эдилар.

Юртимиздан чиққан буюк аждодларимизнинг ўзга юртларда ҳам ўз подир истеъдод ва ақл-заковатлари билан нақадар юксак мавқе-эътибор қозонганликларига бир мисол тарзида Ҳиндистонда фаолият кўрсатган ана шундай зотлардан баъзиларининг ҳаёти ва ижодини мухтасар эслатиб ўтиш жоиз.

Яминиддин Абул Ҳасан Хусрав Деҳлавий 1253 йили Деҳлига яқин Патёла шаҳрида туғилиб, 1325 йили Деҳлида вафот этган. Отаси Сайфиддин Маҳмуд асли кешлик бўлиб, тақдир тақозоси билан Ҳиндистонга кўчиб боради. Деҳли султони Шамсиддин Элтуғмиш давлат олдидаги ҳарбий хизматларини қадрлаб, унга амирлик унвонини берган. Сайфиддин Маҳмуд вафот этгач, ёш Яминиддинни бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади. Бўлажак шоирга мутасаввуф Шайх Низомиддин Авлиё устозлик қилади, янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантиради. Хусрав Деҳлавий йигирма ёшидаёқ таниқли шоирлар қаторидан ўрин олади. Форс, урду ва араб тилларида ижод қилади. Уни урду тилида шеър ёзган биринчи шоир деб эъзозлайдилар.

Деҳли султонларидан Жалолиддин Фирузшоҳ Хусрав Деҳлавийга амирлик унвони ва бош ходим лавозимини беради, унга ер-сув инъом қилиб, 1200 танга маош тайинлайди. Хусрав Деҳлавий умрининг охиригача саройда яшайди. Охириги беш йиллик умрини Фиёсиддин Туғлуқшоҳ саройида амирлик лавозимида ўтказди.

3 та сулолага мансуб 7 нафар султон саройида хизмат қилган Хусрав Деҳлавий, табиийки, ўша давр анъаналарига кўра ўз асарларини ана шу султонларга бағишлаган бўлса-да, муҳим ижтимоий масалаларни кўтариб чиқади, асарларида юксак инсонпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг буюклигини, унинг гўзал ва олижаноб туйғуларини тарафнам этади.

Хусрав Деҳлавий нафис шеърятини жамлаб, 5 та девон тузган. Иккита эпик дoston ёзган. У Низомий Ганжавий анъаналарини давом эттириб, беш дostonдан иборат

“Хамса” яратган. Бу билан Хусрав Деҳлавий ҳамсачиликни янги мазмун, янги қаҳрамонлар билан бойитди, унинг бадиийлигини оширди. У, шунингдек, тарихий рисола-лар, адабий услуб, муסיқага доир асарлар ҳам ёзган. Унинг ижоди Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий томонидан юксак баҳоланган.

Хусрав Деҳлавий гарчи туркий бўлса-да, Ҳиндистонга муҳаббат, ҳинду тилига ҳурмат билан қараган. Шоир ўзининг “Фуррат ул-калом” асарининг деб-очасида “Туркийи Ҳиндистонам, ҳиндавий гўям чу об”, яъни “Мен Ҳиндистон туркийси бўлсам ҳам, ҳиндчани сувдек ичаман” деб ёзди. Жавоҳарлаъл Неру ўзининг “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида ҳинд тилида кўп ажойиб китоблар ёзган алиблар орасида энг машҳури турк Амир Хусравдир, деб таъкидлаб ўтган.

Туркий шоирлардан фақат икки кишига амирлик рутбаси берилган. Бири Хусрав Деҳлавий, иккинчиси Алишер Навоийдир. Қисқаси, Амир Хусрав Деҳлавий Туркистон заминидан чиқиб, Ҳиндистон осмонида мангу чараклаб турувчи ёрқин юлдузлардан биридир.

Бадри (Бадриддин) Чочий 1285 йил Тошкентда туғилган 1332 йили Деҳлига кўчиб боради, Султон Муҳаммад Туғлуқ саройида хизмат қилади, “Қасидаи шитоия”, “Қасидаи сайфия”, “Қасидаи раббия” асарларини ёзди. 35 минг байтлик “Шоҳнома”сини яратади, 10 минг байтдан иборат девон тузади ва “Фаҳр уз-замон” — “Замон фаҳри” унвонига сазовор бўлади. 1344 йили Деҳлида вафот этади.

Ҳофиз Хоразмий Хусрав Деҳлавийга кичик замондош, Бадри Чочийга асрдош бўлган. Бутунги ўзбек адабий тилига ниҳоятда мос келадиган туркийда гўзал ғазаллар битган. Девони икки жилд қилиб, бундан бир неча йил олдин Тошкентда чоп этилди. Ғазаллари юртимизда севиб ўқилмоқда ва ҳофизлар ижросида янграмоқда.

Абдулқодир Бедил Мирзонинг ҳам ота-боболари асли шаҳрисабзлик ҳарбийлардан бўлиб, бобурийлардан Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврларда йирик ҳарбий лавозимларда хизматда бўлишган. Бедил 1644 йили Банголиянинг Азимобод шаҳрида туғилиб, 1721 йили Деҳлида вафот этган. У атоқли шоир ва мутафаккирдир. У ўз аждодларининг юрти Туркистонда шунчалик машҳур бўлганки, асарлари мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Бедилхонлик — яъни, шоир ғазалларини давраларда мутолаа қилиш, мағзини чақиш адабий удум —

анъана тусини олган. Академик Иброҳим Мўминов “Мирзо Абдулқодир Бедил ва унинг фалсафий қарашлари” монографиясида бу аждодимизнинг меросини теран таҳлил қилган.

Саййид Қосимий XVI-XVII асрларда Ҳиндистонда яшаган, туркий тилда ижод қилган. Маснавийлардан иборат тўплами нашр эгилган.

Муҳаммад Ёқуб Чингий XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошида Ҳиндистонда яшаган, луғатшунослик билан шуғулланган. “Келурнома” деган ўзбекча-форсча луғат тузган.

1525 йили Бухорода туғилиб, 1588 йили вафот этган шоир Абдурахмон Мушфикий бир қанча вақт Акбаршоҳ саройида хизмат қилиб, ижод этгани маълум.

Шоир, тарихчи ва таржимон Султон Муҳаммад Тошкандий — Ҳофиз Кўйкийни Али Қунчининг авлодидан дейдилар. Тошкент вилоятининг Паркент қишлоғида туғилган. Шу боис “Кўйкий” — “Кўҳакий”, яъни “тоғлиқ” тахаллусига эга бўлган. Ҳиндистонга икки марта сафар қилган, биринчи марта 1528 йилда Бобур билан учрашган. Иккинчи марта боришида — 1569—1570 йилларда Акбаршоҳ билан мулоқотда бўлган. “Тарихи оли Чингиз”, “Тарихи Туркистон” асарларини ўзбекчага ўгирган. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида, Сағбон кўчасида бир кўҳра маҳалла бор. У “Ҳофиз Кўйкий” деб аталади. Маълумки, Қуръони каримни тўла ёд билган ва чиройли қилиб тиловат қилган кишига “Қори” ёки “Ҳофиз” деган унвон берилган. Ҳофиз дегани ҳофизаси — ёлдан билиб олув иқтидори кучли деган маънони билдиради.

Султон Муҳаммад Тошкандий ана шундай қорию қурро ҳофизлардан бўлиб, шу маҳаллада яшаган. Халқ унинг хотирасини абадий сақлаб, маҳаллага “Ҳофиз Кўйкий” номини берган.

XVIII асрда Ҳиндистонда яшаб, ҳинд, урду ва ўзбек тилларида ижод қилган шоирлардан яна бири Мирзо Алибахт Азфарий Кўрагонийдир. “Девони туркий”, “Девони урду”, “Девони ҳиндий” тўпламларининг муаллифи, Алишер Навоий асарларини ҳинд ва урду тилларига таржима қилган. Исми шарифидаги Мирзо сўзи амирзодалардан, яъни шаҳзодалардан эканини билдирса, “кўрагоний” лақаби эса турклашган ва мусулмон бўлган маликалардан бирига уйланганини кўрсатади. Кўрагоний — улуг ҳоконнинг қўёви деганидир.

Бобурийлар саройида XVIII асрда ўзбек тилида ижод қилган, туркий девон тузган шоирлардан яна бири Фо-

риғийдир. Девони Ҳиндистондан келтирилиб, ижоди энди-энди ўрганилмоқда, айрим шеърлари нашр қилинган.

Ҳиндистонда Туркистондан борган шоиру олимлар, тарихчию уламолар қаторида машҳур рассомлар, меъморлар ҳам ижод этгишган. XVI—XVII асрларда Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган мусаввирлардан бири Муҳаммад Нодир Самарқандийдир. У мўъжаз суратлар — миниатюралар ишлаган, подшоҳ Жаҳонгир портретини яратган.

Бобур Мирзонинг ҳарбий салоҳияти, давлат ишларидаги зукколиги, адабий-бадий, илмий салоҳияти фарзандларида ҳам, уч ярим асрдан ортиқ вақт давомида авлодларида ҳам давом этди. Бу сулоладан истеъдодли киши чиқмаган. десак муболаға бўлмайди. Ўғиллари Ҳумоюн Мирзо туркий ва форсийда шеърлар ижод қилган, форсча девон тузган, Комрон Мирзо туркий девон яратган. Бу анъана деярли барча бобурийлар томонидан давом эттирилган. Энг сўнгги бобурий подшоҳ Баҳодиршоҳ Иккинчи “Зафар” тахаллуси билан урду ва форс тилларида гўзал ғазаллар битган, девон тузган.

Бу ажойиб анъана бобурийлар хонадонига мансуб аёлларга ҳам хос бўлган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим акаси Ҳумоюн фаолияти ҳақида “Ҳумоюннома” деган тарихий асар ёзган. Бу китобни “Бобурнома”нинг бевосита давоми дейиш ҳам мумкин.

Зебунисобегим бутун шарқ адабиётининг мумтоз вакилларидан бири сифатида эътироф этилган. Унинг девони Ҳиндистону Покистонда, Афғонистону Ўзбекистонда, Эронда ҳам машҳур. Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салима исми бобурийлар хонадонига мансуб аёллар ҳам қалам соҳибалари бўлишган, шеърлар ёзишган.

Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган шоир ва тазкиранавислардан яна бири Мутрибийдир. У XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда туғилади, шу ердаги мактаб ва мадрасаларда таълим олади. Таҳсилни Бухорода давом эттиради, шоир ва олим Хўжа Ҳасан Нисорийдан таълим олади. Шоир, бастакор, созанда, тарихчи ва адабиётшунос олим сифатида шуҳрат қозонади. Бастакорлик ва созандаликда ҳам моҳир бўлгани учун Мутрибий тахаллусини таълайди. Мутрибий умрининг охирида Ҳиндистонга — бобурийлар ҳузурига боради ва ўша ерда яшаб ижодини давом эттиради. Унинг 1605 йилда Самарқандда тузган “Тазкират уш-шуаро” ва Ҳиндистонда ёзган “Тарихи Жаҳонгирий” номли адабий ва тарихий асарлари сақланиб қолган. “Тазкират уш-шуаро” асарида XVI аср-

нинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида асосан Туркистонда, қисман Ҳиндистонда яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир, олим ва санъаткор ҳақида маълумот беради. Жумладан, у ўз тазкирасида XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистондан Ҳиндистонга сафар қилиб, у ерда ижод қилган Мирзо Боқий Андижоний, Одамий Самарқандий, Дўстий Бухорий, Доий Андижоний, Восилий Ҳиравий, Хоримий Тарзий Самарқандий, Маҳзуний Самарқандий, Нидоий Самарқандий, Шарифий Самарқандий, Қилич Муҳаммад, Шомий Тошкандий каби олим ва шоирларни ҳурмат билан тилга олиб ўтади.

Тарихий маълумотларнинг кўрсатишича, бобурийлар замонида Туркистон ва Ҳиндистон ўртасида адабий-маданий алоқалар, савдо-сотик ишлари, элчилар қатнови яхши йўлга қўйилган ва мунтазам давом этиб турган. Туркистоннинг турли бурчакларидан — бу ёғи Тошкенту у ёғи Андижондан, Хоразм, Самарқанду Бухородан зиёдилар, нафақат зиёдилар, балки ҳарбий кишилар ҳам Бобурни, унинг авлодларини паноҳ тортиб Ҳиндистонга сафар қилишган, кўплари ўша ерда яшаб қолишган, аввалига туркийда сўзлашиб ва ёзиб, бора-бора урдучага ўғиб кетинган, умумҳиндистон адабиёти, санъати, фани ва меъморчилиги раванқига муносиб ҳисса қўшганлар.

Ўтган асрда Туркистон Русия истилосига учраб, Ҳиндистон Англия асоратига тушгач, бундай алоқалар давлат миқёсида тўхтаб қолган, аниқроғи, бунга мустамлакачилик тузуми йўл қўймаган эди. Туркистон халқлари мустақил республикаларига эга бўлган бугунги кунларда ўша анъанавий алоқалар яна ўз ўзанига тушиб бормоқда.

Маълумки, ўша қадим Ҳиндистон ҳудудида ҳозир учта мустақил давлат — Ҳиндистон Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Бангладеш Республикаси мавжуд. Бу мамлакатларга ислом динининг кириб бориши ва қарор топишида Туркистоннинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Маҳмуд Газнавий, Амир Темур, Бобур ва бобурийларнинг ҳиссалари беқийсдир. Ҳозир Покистон ва Бангладеш мамлакатларида аҳолининг муғлақ кўпчилиги ислом динига эътиқод қилади. Ҳиндистонда ҳам юз миллиондан ортиқроқ мусулмон яшайди. Покистонда давлат тили мақомига эга, Ҳиндистонда ҳам кенг ёйилган, адабиёт ва санъат тили ҳисобланган урду тилининг шаклланишида туркий тилнинг ҳам таъсири кучли бўлганини ҳиндистонлик ва покистонлик тилшунос олимлар эътироф этишади. Хўш, урду тили қандай тил ва у қачон пайдо бўлган?

Тарихдан маълумки, кейинги минг йиллик даврда бу мамлакатни асосан туркий сулолалар бошқарган. Табиийки, улар маҳаллий лаҳжаларни, бу ердаги аҳоли эса туркий тилни билишмаган. Шундай бир шароитда икки томоннинг ўзаро муносабати ва мулоқоти, бир-бирини тушунишга ингилиши самараси ўлароқ иккала томонни яқинлаштирувчи восита сифатида урду тили вужудга келган. Урду тили сарой тили демакдир. Урду сўзи туркий ўрда сўзидан келиб чиққан. Агар ҳинд ва Покистон фильмларидаги қўшиқларга синчиклаб қўлоқ солсангиз, қаҳрамонларнинг мулоқотига эътибор берсангиз, ўзбекча сўзларни ҳам учратасиз. Ҳиндистонда яратилган фильмларнинг аксарияти урду тилида бўлади. Покистонда эса урду давлат тили эканлигини юқорида эслатиб ўтдик. Агар бу тилда ғазал ёзишни Амир Хусрав Деҳлавий бошлаб берганини эътиборга олсак, у қарийб 750 йиллик адабий-бадиий аъёналарга эгадир.

Урду тилининг вужудга келиши ва шаклланишида асосан тўртта тил — туркий (ўзбек), ҳинди, араб ва форс тиллари фаол иштирок этган. Араб сўзлари Куръони карим, ҳадиси шариф, диний китоблар орқали урдуга кириб борган, бунда ҳам аждоқларимиз жонқуярлик кўрсатганлар. Форс сўзлари асосан шеърят орқали ўрин олган. Туркий-ўзбек сўзлари ҳам туркий адабиёт ва айниқса, жонли сўзлашув — ўзбек ва ҳиндистонликларнинг ўзаро мулоқоти орқали оммалашган. Айни пайтда Шимолий Ҳиндистонда азалдан яшаб келган туркий қатламнинг, хусусан, барлосларнинг таъсирини ҳам унутмаслик лозим.

Хитой ҳам Туркистоннинг қадим қўшниларидан биридир. Лекин, агар сўз олис ўтмиш ҳақида борса, Хитой деганда Чин мамлакатини тушуниш лозим. Чин мамлакати ҳозирги Хито йнинг шарқи-жанубидаги бир қисмидир.

Агар гап ўрта асрларга оид бўлса, Хитой деганда Булук Хитой деворидан жанубдаги ҳудудлардан иборат мамлакат назарда тутилади. Ҳозирги Хитой таркибига ўша Чин, Чин Мочин худудлари билан бирга кейин унга қўшиб олинган Манжурия, Ички Мўғулистон, Тибет ҳамда Шарқий Туркистон қиради.

Русия Туркистоннинг ғарби-шимолидаги ён қўшниси эди. У нисбатан ёш давлатлардан. Бу ерда 1547 йили подшоҳлик вужудга келган. то унғача майда-майда князликлар мавжуд бўлган. Биринчи рус подшоши Иван IV дир. У подшо бўлгач, фақат зўравонлик сиёсатини ўтказиб, бос-

қинчилик юришлари қилган. Орадан олти йил ўтар-ўтмас — 1553 йили у қадим Булгория, кейинчалик Қозон хонлиги деб аталган мустақил ва маданий давлатни забт этиб, қонга ботиради, аҳолининг бир қисмини чўқинишга мажбур қилади ҳамда шу қилмиши туфайли ўзига Грозний — “Мудҳиш” деб лақаб олади. Кейин XVI аср охирида Ҳожитархон (Астрахан) хонлиги забт этилган, тубжой аҳоли пароканда қилиб юборилган, уларнинг кўп қисми Марказий Туркистонга кўчиб кетишга мажбур бўлган. XVII асрда Сибир хонлиги (тарихий китобларда “Кўчманчи ўзбеклар давлати” деб тилга олинган мамлакатнинг вори-си) босиб олинган. Кейин эса тарихан Дангги Қипчоқ деб аталган мамлакатнинг бир қисми бўлмиш ҳозирги Волгоград, Оренбург вилоятлари. Краснодар, Ставрополь ўлкалари ва шу каби жуда қатта ҳудудда жойлашган Нўғой хонлиги забт этилган. Сўнгра қозоқ ерларига, Сибирияга ҳужумлар бошланган ва то Тинч океанигача бўлган ерлар босиб олинган ҳамда Мўғулистон ва Хитой Россиянинг қўшнилари бўлиб қолишган. 1783 йили Қрим хонлиги босиб олинган, 1 миллиондан ортиқ тубжой халқ обод ерларидан маҳрум этилган, улар ватаанларидан бош олиб кетишга мажбур бўлганлар.

Шу тариқа Русия ҳудуди Қора ва Азов денгизлари қирғоқларигача кенгайtirилган. Русия ҳукумати томонидан бундай босқинчилик сиёсати шимол томонга, ғарби-жапубга нисбатан ҳам қўлланилган. Русия чегараси ғарби-жанубда Днестр дарёси бўйларигача, шимоли-ғарбда эса Болтиқ денгизи қирғоқларигача етиб борган. 1613 йили ҳокимият тепасига чиқиб олган романовлар сулоласидан бирон подшо йўқки, Россия ҳудудини қўшнилари ери ҳисобига кенгайтормаган бўлсин. Сулолабоши Фёдор Романовдан тортиб то сулоланинг сўнгги вакили Николай II Романовгача ана шундай босқинчилик сиёсатини амалга оширишган. Қурол ишлатишдан ташқари сиёсий фитна ва тузоқлар йўлидан ҳам маккорона фойдаланишган. Чор ҳукумати ва унга тобе ташкилотлар бошқа халқларнинг хоҳиш-иродасини писанд этмай, мустақил яшаш ҳуқуқларини тан олмай ва оёқости қилиб, босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатини давом эттираверган.

Русия ҳокимларидан айниқса икки нафари босқинчиликка ружу қўйган. Биринчиси Пётр I бўлса, иккинчиси Екатерина II дир. 1721 йили Пётр I Россияни империя деб, ўзини император деб эълон қилади. Марказий Тур-

кистонга кўз олайтирган ҳам, Хева хонлигига биринчи марта, лекин муваффақиятсиз босқин уюштирган ҳам Пётр I дир.

Туронзаминни босиб олиш сиёсати роса 150 йил давом этди. Кавказни бўйсундириш ҳаракати ҳам деярли шунча муддат давом қилди. Натижада XIX аср охирида Русия империяси Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирига эгалик қила бошлади. Бу ҳудуднинг 95 фоизи Турон ерлари эди. Русия 200 га яқин миллат ва элатларнинг турмаси бўлиб қолди, 50 га яқин камсонли халқ ўз миллий қиёфасини йўқотди. Унинг ҳудуди эса 22 миллион 400 минг квадрат километр бўлиб қолди. Кўринадики, агар Русия давлат бўлиб шаклланишида унинг ҳудуди 200 минг квадрат километр бўлса, 4 аср давомида кўшиллари ери ҳисобига, асосан Туронзамин ҳисобида 100 баробаридан ортиқ кенгайган, бунақа фақат босқинчилик билан эришган. Собиқ СССРнинг ҳудуди ҳам шунча, яъни 22 миллион 402 минг 200 квадрат километр бўлиб, бундан 17 миллион 75 минг 400 квадрат километр ҳудуд расман Русияга тегишли ҳисобланса-да, амалда эса барча ҳудуд Русияга хизмат этарди, пойтахт Москва-нинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу “ҳуқуқ”дан тарих ҳукми билан маҳрум бўлган жанобларни ҳамон ўша дамларнинг ҳумори тутиб, жазаваси кўзгаётгани бежиз эмас.

1991 йилнинг августидаги маълум воқеалардан сўнг Украина, Ўзбекистон, Гуржистон ва бошқа барча иттифоқдош республикалар ўз мустақилликларини эълон қилдилар. Шу тариқа собиқ совет империяси ҳудудида 15 та мустақил давлат вужудга келди. Буларнинг бари халқаро ҳуқуқнинг субъектлари, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг тенгҳуқуқли аъзоларидир. Бу ҳол Россиядаги буюк миллатчилик иллоти билан оғриган тўдаларнинг аламини келтирмоқда. Қўлларидан чиқиб кетган эндиги 14 та мустақил давлатга, яъни 5 миллион 326 минг 800 квадрат километр ҳудудга яна эгалик қилиш учун турли ҳийланайранг кўрсатмоқдалар, дўқ-пўписалар қилмоқдалар. Россия Давлат думасининг Беловеж битимини бир томонлама бекор қилиш ҳақидаги “қарори” замирида ана шу улкан ҳудудни Россия таркибига қайтариш нияти ётади. Бу эса ҳаммаминини ҳушёр бўлишга даъват этади. Ҳушёрлик учун эса киши тарихдан хабардор бўлиши лозим. Шу боис халқимизнинг рус истилосига қарши кураш тарихидан бир неча лавҳаларни ҳикоя қилиб ўтишни лозим топдик. Зотан, Туркистон фожиаси ва унинг қурбонлари хотираси доимо ёдимизда туриши лозим.

ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ

Бу воқеа Оқмасжид фоживасидан бошланди. Ўтган асрда, рус босқини арафасида Марказий Туркистонда учта давлат — Бухоро амирлиги, Хева ва Кўқон хонликлари мавжуд эди. Тарих дарсликлариди булар умумий қилиб ўзбек хонликлари дейилса-да, Кўқон хонлигига доир тарихий манбаларда бу давлат Туркистон мамлақати деб тилга олинган, унинг ҳукмдори эса “Ҳоқон ибн Ҳоқон султон...” деб юритилган. Шундай Ҳоқон ибн Ҳоқонлардан бири 1822 — 1842 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Алихон ибн Умархон эди. Унинг ҳукмронлик йилларида Туркистон мамлақати бирмунча ривожланади, янги қалъа ва уларнинг ёнида шаҳарлар қурилади. Шарқий Туркистон Кўқон хонлигига қўшилади. Муҳаммад Алихон ўттиз минг кишилик қўшин билан бориб, Шарқий Туркистон халқини манжур босқинчилари асоратидан қутқаради. Шу галабаси эвазига ғозий унвонига мушарраф бўлади. То унгача ва ундан кейин ҳам ўтган Кўқон хонларидан ҳеч бирига ғозий унвони берилмаган. Умуман, Туркистон тарихида бундай унвонга сазовор бўлган лашкарбошилар бармоқ билан санарлидир. Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Султон Ҳусайн Бойқаро ғозий унвонига сазовор эдилар. Улар Туркистон тупроғини ғайридин босқинчилар асоратидан озод этишда фавқуллодда хизматлар кўрсатган эдилар.

Шуни алоҳида қайд этиш ҳам лозимки, Амир Темур замонларидан бери Шарқий Туркистон Ғарбий Туркистонга бирлашмаган эди. Бу тарихий воқеа худди шу Муҳаммад Алихон замонида юз берди. Унинг бу муваффақиятидан чўчиган атрофдаги ғаним давлатлар саросимага тушдилар ва ўзларича чора кўришга киришдилар. Жосуслар юбориб, учта қўшни ва қардош давлат ўртасида низо чиқаришга уриндилар, Муҳаммад Алихонни бадном қилиб, қатл этилишига эришдилар. Бу ишни Бухоро амири Насрулло амалга оширди. Узоқни кўзлаган босқинчилар Туркистонни забт этишга ана шундай ҳозирлик кўрдилар, бу ердаги давлатлар бирлашмасин дея, уларни бир-бирларига ёв қилиб қўйдилар.

Муҳаммад Алихон ҳаётлигида Кўқон хонлигининг ҳудуди Сирдарёнинг куйи оқимларидан то Шарқий Туркистонгача эди, жанубий чегара Помир тоғларигача борса, шимоли Олмаота, Пишпек, Иссиққўл бўйларигача борарди. Бу даврда қурилган янги шаҳарлардан бири Сирдарё бўйидаги Оқмасжид эди. Бу ерда қурилган масжид олис-

олислардан оппоқ бўлиб кўрингани учун халқ шаҳарни Оқмасжид деб атаган.

Рус босқинига биринчи бўлиб ана шу Оқмасжид (ҳозирги Қизил Ўрда) дучор бўлди. 1852 йили Бларамберг деган келгинди бошчилигидаги рус казак каллакесарлар Оқмасжидни босиб олишга уриниб кўрди. Лекин шаҳар ҳимоячиларининг қаттиқ қаршиликларига учради, кўп талафот кўриб, келган тарафига қайтиб кетди.

Орадан бир йилча вақт ўтгач, Оренбург губернатори генерал-майор В.Перовский етовидаги тиш-тирноғигача қуролланган кўп сонли рус қўшини Оқмасжидга яна ҳужум қилди. Ўша пайтда Оқмасжид қалъасида ҳаммаси бўлиб 500 киши бор эди, холос. Улар бир томчи қонлари қолгунча қалъани ҳимоя қилдилар. Бсаёв жанг бўлди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Барибир қалъа таслим бўлмади. Рус қўшинлари қалъа деворини портлатиб, ичкарига ёпирилиб кирганида, 400 кишидан ортиқ ваташпарвар жон таслим қилиб ётарди, қолган кишилар эса кекса кампирлар, бола-чақалар ва оғир ярадорлар эди.

Қалъа ҳимоясида аёллар ҳам эркаклар сафида туриб, жанг қилиб ҳалок бўлишган эди. Инсонликдан етти ёт бегона босқинчилар бу тирик қолганларни ҳам қилич домидан ўтказадилар — чопиб ташлайдилар, бу қирғинни шундай бошлайдиларки, аввало бувилари кўз ўнгида невараларига қилич урадилар. Кейин эса уй-уйларига Оренбург, Самара, Пенза, Орёл ва бошқа шаҳарларга йўллаган соғинчли салом хатларида бу қилмишларига мағрурланиб қўядилар. У ерларда эса бу ваҳшийликни қаҳрамонликка йўядилар.

Оқмасжид шаҳри истило қилингач, чор ҳукумати босқинчи генерали номини абадийлаштириш мақсадида уни Перовск деб атади. 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида шаҳар шу ном билан юритилди. 1920 йилларда ўша пайтдаги Қозоғистон мухтор ҳукумати Оренбургдан кўчириб юборилгач, бу шаҳар шу ҳукуматнинг қароргоҳи бўлди ва Қизил Ўрда деб атала бошлади.

Солиҳбек додхо жасорати. 1864 йилнинг кузида полковник Черняев бошлиқ рус қўшини Тошкентни эгаллаш учун ҳужум бошлайди. Шаҳар мулофаччилари уюшган ҳолда қарши ҳужумга ўтадилар. Уларнинг ҳужумига дош беролмай, 100 га яқин аскардан айрилган Черняев орқага чекинади ва Чимкентга қайтиб кетади.

1865 йилнинг апрелида у катта қўшин билан Тошкент яқинида яна пайдо бўлади. Бу сафар энди хийла-найранг

йўлини тутади. Чирчиқ дарёси ёқасидаги тўғонбоши Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллайди. Тўғонни буздириб ташлаб Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсувнинг йўлини тўсиб қўяди, Тошкентни сувсиз қолдиради. Унинг бу қилмиши Чингизхон нўёнларининг Урганчни сувга ғарқ қилишларини эслатади. Унда сув ҳалокат келтирганда, бунда эса сувсизлик фалокат келтирди — 100 мингга яқин аҳоли, мол-ҳол 52 кун мобайнида сувсизликдан азоб чекади, шунча кун она шаҳрини мардларча мудофаа қилдилар. Қудуқ қазиб, қудуқ суви ичиб, тирикчилик ўтказсалар-да, ёвга бардош бердилар. Вақти-вақти билан шаҳардан ташқарига чиқиб, душман билан очиқ жанг қилиб, унга талафот етказиб ҳам турдилар. Шаҳар барибир ўз хоҳиши билан таслим бўлмади, уни душман забт этди. Рус кўпинчлари шаҳарга кирганидан кейин ҳам гузарларда, хатгоки ҳар бир хонадонда қаттиқ қаршиликка дуч келди, икки кун мобайнида кўча жанглари, туши ҳужумлар давом этди. Черняев Тошкентнинг майдонлари ва чорраҳаларида катта тўпу замбаракларни ўрнатиб, агар кўча жанглари тўхтамаса шаҳарни портлатаман, ҳамма ёқни ёқиб юбораман, деб дағдаға қилди. Ноилож қолган шаҳар халқи жанг қилишни тўхтатди.

Тошкентнинг зўравонлик билан босиб олиниши Оврупо мамлакатларида, шунингдек, Туркияда норозилик туғдиради, халқаро матбуотда Россиянинг босқинчилик сиёсатини фош этувчи ва қораловчи хабарлар, мақолалар босилиб чиқади. Россия ҳукумати, хусусан, полковник Черняев ўзларининг босқинчилик сиёсатларини оқлаш йўлларини излайдилар. Босқинчиликдаги хизмати учун энди генераллик рутбасига эришган Черняев Тошкентнинг нуфузли кишиларини тўшлаб келиб мажлис ўтказди. Музокарада Абулқосим эшон, Солиҳбек додҳо, Ҳакимхўжа қозикалон сингари кишилар ишгирокида “сулҳ” тузилади. Бу “сулҳ” шартларига кўра Тошкент халқи ўз динида қолади, барча ишлар шариат бўйича қилинади, мол-мулк, ҳовли-жой ўз эгалари қўлида қолади. Шундан кейин гўё шаҳар ўз ихтиёри билан русларга топширилди, деган маънодаги хатга имзо қўйиш талаб этилади.

Солиҳбек додҳо биринчи бўлиб, бу сохта хатга имзо чекишдан бош тортади. Шунда генерал Черняев ким хатга имзо чекишни истамаса, бу томонга ўтсин, дейди. Солиҳбек додҳо тарафни кўрсатиб. Бир неча киши ўша ёққа ўтадилар. Черняев уларни дарҳол ҳибсга олишга буйруқ беради ва қамоққа юборади. Черняевнинг газабидан чўчи-

ган бошқа аъёнлар хатга имзо қўйишга мажбур бўладилар. Черняев хатни Санкт-Петербургга жўнатади. Рус ҳукумати ўзининг Туркистондаги боқинчилик сиёсатини яшириш воситаси сифатида уни Оврудо мамлакатларига юборади. Матбуотда чоп эттиради. Ўз ватанини сотмаган, эътиқодида собит қолган иймонли Солиҳбек додхо ва унинг сафдошлари эса Сибирга сургун қилинадилар. Зеро золим ҳукмдорга ҳақ сўзни айтмоқ, бошига қилич келганида ҳам юртига, халқига, миллати ва динига содиқ қолмоқ энг буюк жасоратдир.

Абдумалик Тўра жасорати. Абдумалик тўра Бухоро амири Музаффарнинг тўнғич ўғли бўлиб, валиаҳд шаҳзода эди. Шу боис бу жасур йигитни халқ хурмат қилиб, туркий ибора билан “Катта тўра” деб атарди.

Туркистоннинг ҳар бир қарич ери қаттиқ туриб ҳимоя қилинди. Оқмасжид, Ташкент мудофаачилари қандай матонат ва жасорат кўрсатган бўлсалар, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Зирабулоқ, қўйинги, барча шаҳар ва қишлоқларда боқинчиларга қарши қаттиқ курашди. Бу адолатли курашда ёш қари, аёлу эркак ватанпарварлар, дийримизда яшовчи барча халқларнинг фарзандлари жон олиб, жон бердилар. Юрт ҳимоясида барчани виждон туйғуси, ватан қайғуси бирлаштирди. Оддий меҳнат аҳлидан тортиб руҳонийларгача, зиёлилардан тортиб маликаю валиаҳд шаҳзодаларгача ватанни ҳимоя қилдилар.

Амир қўшинлари Зирабулоқда бўлган жангда енгилгач, Музаффар 1868 йилда боқинчилар билан сулҳ тузди. Сулҳ шартлари шундай оғир ва ҳақоратомуз эдики, амирликнинг то Зирабулоқгача бўлган ҳудуди, жумладан, Самарқанд шаҳри ҳам Русия ихтиёрига ўтиши, катта товон тўланишидан ташқари, Бухоро амирлиги Русиянинг вассалита айланиб, чет эл мамлакатлари билан алоқа қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Эндигина 20 баҳорни кўрган Абдумалик Тўра бундай хўрлик ва ҳақоратга кўнган отасидан норози бўлади, озодлик учун курашни давом эттиради. Ватанпарвар кучлар унинг атрофида уюшадилар. Абдумалик Тўра амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида Шаҳрисабзда — Оқсаройда Бухоро амири деб эълон қилинади. Неча маргалаб жангу жадал қилишмасин, кучлар нисбати сираям тенг бўлмагани боис Абдумалик Тўра боқинчиларни юртдан ҳайдаб чиқара олмайди. Отаси ҳам душман тарафга ўтиб кетиб, ўғлига қарши курашади.

Иймон сустлик қилса, жон ширин кўриниб, ҳатто ота ўғлига қарши бораркан.

Абдумалик Тўра нажот истаб Кўқонга келади, ёрдам лолмайди. Шундай тилакда Хевага — Муҳаммад Раҳимон Иккинчи хузурига боради. Хоразм хони уни зўр изат-хурмат билан кутиб олади, ўзига куёв ҳам қилади, ойига фалон тиллодан маош ҳам тайинлайди-ю, лекин қўшин билан ёрдам бермайди, чамаси, оқпошшодан чўчийди. Бу ҳам Абдумалик Тўрани ниятидан қайтара олмайди. Хевагаги шоҳона ҳаётидан воз кечиб, яна йўлга тушади. Чунки бундай оҳиста ҳаёт узоққа бормаслигини у яхши битарди. Тошкент, Самарқанд бошига тушган кун яқин орада Хеванинг ҳам қисмати бўлишини юракдан ҳис этарди. Умумий душманни даф этиш учун ҳамма бирлашиши шарт эди. Бирлаштириш учун масъул бўлган ҳокимлар эса ана шунга тушуниб етмасдилар, фақат ўзларини ўйлардилар, солюс.

Абдумалик тўра нажот истаб Шарқий Туркистонга — Ёқуббек хузурига ҳам боради. Яқиндагина Шарқий Туркистонни чинлик босқинчилардан озод этган, ҳали етарли даражада оёққа туриб ололмаган Ёқуббек Абдумалик тўрага қўшин билан ёрдам беришдан ожиз эди. Шундан сейин ҳам букилмас иродали Абдумалик тўра тинчимайдди. Нажот истаб Истанбулга боради. У ерда унга ёрдам заъда қилишади. Юртига қайтади. Фузур, Китоб, Чироқни, Шаҳрисабзнинг ўтюракли йигитларидан қўшин тузиб, мустамлакачиларга қарши яна кураш бошлайди. Ота эса йўлга қарши, руслар паноҳида тинчгина айни-ишратини куриб яшамоқда. Ватан туйғуси, юрт қайғуси унга бегона. Абдумалик тўранинг бу галги уриниши ҳам натижа бермайди, ота руслар қўшини ёрдамида ўғли хужумини қайтара олади. Чунки орқасида қудратли Русия турарди.

Шундан кейин ҳам Абдумалик тўра шахдидан қайтмайди, унинг аҳди юртини душмандан озод этиш эди. Шу ихду паймониға ҳамиша содиқ қолган Абдумалик тўра энди канубга йўл олади. Кобулга боради. Афғон амиридан ёрдам курайди...

Абдумалик тўра ватан озодлиги йўлида 41 йил курашиб, сўнгги нафасигача юрт қайғуси билан яшаб, 1909 йили Пешовар шаҳрида вафот этади. Истиқлол замонализда шундай аждоларимизни хотирласак, уларнинг руҳини шод этган бўламыз.

Ватан тарихи, аждоларимизнинг курашлари ҳақида сўз юрар экан, озодлик учун халқни курашга бошлаган ва шу йўлда қурбон бўлган барча ота-боболаримизни, момолаимизни, чупончи, Широқ, Тўмарис, Маҳмуд Торобий,

Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Темурмалик, Муҳаммад Али (Дукчи эшон), Қурбонжон додхо каби юзлаб шижоатли ватанпарварларнинг номларини алоҳид ҳурмат билан тилга олиш бурчимиздир. Уларнинг мардона ҳаёти ва ишлари ҳақида ёзиш қалам аҳли зиммасидаги қарзидир. Зотан, ҳақиқий ватанпарварлар тўғрисидаги ўтти сатрлар ўқувчида Ватан туйғусини бойитади.

ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ

Давлат пойтахтсиз бўлмайди, пойтахтсиз давлатни тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқимиз ўз тарихида кўплаб салтанатлар, хоқонликлар, хонлик ва амирликлар тузган экан, демак, унинг кўплаб пойтахтлари бўлиши табиийдир. Уларнинг барчасини санаб чиқишнинг имкони ҳам ҳожати ҳам йўқ. Фақат айримларини келтирамиз: Самарқанд, Урганч, Бухоро, Тошкент, Андижон, Қўқон, Хев ва бошқалар. Буларнинг айримлари дунё бўйича ўз пайтида пойтахт ҳисобланган бўлсалар, бошқалари Туркистоннинг маълум ҳудудлари доирасидаги давлатларини пойтахти бўлган.

Ҳозирги пойтахтимиз Тошкент ўтмишда Шош давлатининг, кейин Тошкент хонлигининг пойтахти бўлган. У 1991 йилнинг 31 августидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. “Ахир Тошкент 1930 йилдан бери Ўзбекистон ССРнинг пойтахти эди-ку”, деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, Тошкент илгари пойтахт эмасди, мустамлака бир ўлканинг маркази эди, холос.

Пойтахт бўлиш учун, аввало, пойтахтлик мақоми керак. Жумладан, унда чет эл мамлакатларининг элчихоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари бўлиши лозим. Пойтахтда мустақил давлатнинг давлат ва ҳукумат идоралари жойлашади. Пойтахтга пойтахтлик мақоми мустақил давлат томонидан берилади. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, Тошкент чин маънода пойтахтимиз бўлиб қолди, бу шаҳар республиканинг барча кишилари учун бирдек азиздир, барча фуқароларга баб-баробар тегишли шаҳардир. Зотан, пойтахт бир давлатда фақат битта бўлади. Шу фикрга асосланиб Тошкент ўтмишидан айрим тарихий лавҳаларни ҳикоя қиламиз. Зеро, Тошкент кечмиши ҳам республикамизнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларининг ўтмиш ҳаётига ўхшашидир.

Сўзни тошкентликларнинг сўзлашув тилидан бошлаймиз. Абдурауф Фитрат тилшуносликка оид “Сарф” асарига шундай деб ёзади:

“Адабий тилда “ёзсак”, “ёзмасак” бўлса ҳам, Тошкент ўзбеклари “ёзсамиз, ёзмасамиз” дейдилар. Бу маҳаллий озчилик ишлатиши бўлса ҳам, тарихий, эски бир ишлатишидир. Тошкент шевасида “ёздик” ўрнида “ёздимиз” деб ишлатиладиким, бизнинг эски турк тилларида ҳам бу шаклга учраймиз. “Девони луғатит турк”да “кечдик” ўрнида “кечтимиз” шакли бор. “Урхун” ёзувларидан Култегин отиға битилган битиктошда ҳам жўнадимиз-жўнадик каби феъллар бор”.

Демак, барчага баробар пойтахтимизнинг ўзига хос сўзданув тили умумтуркий тилнинг бир кўриниши экан.

Йигирма асрдан ортиқ тарихга эга Тошкент атрофи девор билан ўралган бўлиб, шаҳарга 12 дарвозадан кирилган. Шаҳарнинг диаметри шарқдан ғарбга, шимолдан жанубга тахминан 6 километр бўлган. Шаҳар дарвозалари Самарқанд, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак, Қашқар, Кўқон, Коймас, Бешёғоч ва Камолон деб аталган. Ҳар бир дарвоза мудофааси шу дарвозага яқин маҳаллада яшовчи аҳоли зиммасига юклатилган, бу маҳалла ўз навбатида унда яшовчи уруғ номи билан аталган. Масалан: Коймас дарвозасини Коймас уруғи, Кўқон дарвозасини Қиёт уруғига мансуб кишилар мудофаа қилишлари зарур ҳисобланган. Қиёт маҳалласи ҳозирги Навоий кўчасининг Анҳор кўприги билан кесишган қисмида — Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг ўрни ва шу атрофларда жойлашган.

Шаҳар мудофааси учун эҳтиёт чораси ва ҳушёрлик омилли сифатида дарвозалардан икки-уч чақирим нарида мудофаа иншоотлари ҳам бунёд этилган. Тупроқ уюмидан қад кўтарган бу сунъий тепаликлар оқ тусли бўлгани учун халқ уни Оқтепа деб атаган. Унда кўриқчилар тунда гулхан ёқиб ҳушёр ўгиришган. Бу гулхан ёғдуси шаҳар дарвозаси минорасида соқчилик қилаётган посбонларга кўришиб турган. Мабодо ёвнинг қораси қайси томондан сезилса, ўша Оқтепадаги гулхан дарҳол ўчирилган. Бундан дарак топган дарвоза посбонлари бу ҳақда зудлик билан шаҳар доруғасига хабар етказишган. Доруға эса мудофаа чорасини кўришга киришган, ўз навбатида Ўрдага маълум қилган. Шу тариқа кўшин оёққа турган. Асосий эйтибор душман ҳужуми кутилаётган томонга қаратилган.

Ўтмишда 12 та дарвозадан нарида — шаҳар ташқарисида 12 та шундай Оқтепалар бўлган. Мустахлақчилик йилларида ва шўролар замонида ўтмиш ёдгорликлари бўлмиш бу Оқтепаларнинг аксарияти йўқ қилиб юборил-

ди. Ҳозир фақат Чигатой Оқтепаси қисман сақланиб қолган. Чилонзор Оқтепасининг қолдиқлари ҳам бор. Оқтепа майдонининг номи шундан келиб чиққан. Кўкча Оқтепаси, Сағбон Оқтепаси топономик ном сифатида сақланиб келмоқда.

Шаҳар халқининг тунда хотиржам ором олиши учун ҳам ўзига хос тадбирлар қўлланилган. Хуфтондан кейин шаҳар дарвозалари тақа-тақ беркитилган, ҳеч ким ташқаридан шаҳарга киритилмаган, шунингдек, шаҳар ташқарисига ҳам ҳеч ким чиқарилмаган. Фақат хон ёки ҳокимнинг махсус ёрлиғи билан келувчи ва кетувчи чопарлар бундан мустасно бўлганлар.

Шаҳар дарвозалари ёпилгач, қуролланган ва довуллари (довул — ногоранинг барабанга ўхшаш бир тури) осиб олган тунқотарлар Эски Жува майдонига йиғилиб, Тунқотарбоши кўригидан ўтганлар. Тунда жамоат тартибини сақлаш учун масъул бўлганликлари учун улар шундай аталганлар, бу вазифани кундузи ўташга масъул бўлган кишилар миршаб дейилган, аслида ҳар иккала атаманинг луғавий маъноси бирдир. Кўрик тугагач, барча тунқотарлар бараварига довул чалишган ва бу садо бутун шаҳар узра ёйилган: “Тунқотарлар — оёқда! Юрт — осойишта, хотиржам ором олаверинглар!”

Шундан сўнг Тунқотарбоши бир гуруҳ тунқотарларни навбати билан шаҳарнинг барча дарвозалари томон довул чалиб бориб келишга буюрган. Улар довул чалиб, йўл-йўлакай маҳалла гузарларидаги қоровулларнинг уйғоқлиги ёки гафлатда эканлигини аниқлаганлар, агар қоровул ўз ишига совуққонлик билан қараган бўлса, қайтиб келгач, бу ҳақда Тунқотарбошига маълумот берганлар. Ўз кўчаси, ўз гузаридан ҳам довул товушини эшитган халойиқ учун бу яна бир далда эди: “Маҳалла қоровули ҳам уйғоқ! Хотиржам ухташ мумкин”.

Тун қоронғусида бирор зарурат билан бу маҳалладан у маҳаллага, бу даҳадан у даҳага боришга мажбур бўлган фуқаро фонус олиб юриши, маҳалла қоровули ёки тунқотарни учратиб қолгудек бўлса, яқинлашмасданок — узоқдан балад овоз билан ўзининг кимлигини уларга танитиши шарт эди. Табиблар ва ғассоллар бундан мустасно бўлганлар, чунки уларни ҳамма таниган, юмушлари ҳам аниқ эди. Доялар ва отинойилар эса тунда эркак кишилар ҳамроҳлигида юришган. Уларнинг ҳам вазифалари маълум эди. Лекин, лашқар бехатар бўлмас деганларидек, онда-сонда бўлса-да, ўғирлик, томтешарлик, деворбузарлик,

безорилик, қозининг фатвосисиз қасос олишлик каби ҳодисалар бўлиб турган. Бундай жиноят қайси даҳада юз берса, жиноятчи ўша даҳа қозихонасига олиб бориб топширилган. Даҳа қозиси камида икки нафар мусулмон эркак киши (ёки бир эркак ва икки аёл) гувоҳлигида аълам, яъни адвокат ишгирокида жиноятчини сўроқ қилиб, шариат бўйича тегишли фатво чиқарган. Лекин даҳа қозисининг фатвоси Маҳқама масжид хатиб имоми томонидан шаръий деб топилганидаи кейингина ҳақиқий, деб ҳисобланган ва ҳукм дарҳол шу масжид олдидаги майлонда ижро этилган. Кўп асрлик тарихга эга бу кўҳна масжид Тошкент Эски шаҳар бозорининг Мискарлик растаси ёнида жойлашган бўлиб, 50-йилларда бузиб ташланган. ўрнига “Тоҳир ва Зухро” дўкони қурилган эди. Унинг Маҳқама масжид деб аталганининг боиси шуки, Маҳқама сўзининг ўзаги ҳукmdir. Қозининг фатвоси шу ерда кучга кириб ҳукм ижро этилган ёки бўлмаса фатво шаръий эмас, деб ажрим чиқарилган.

Шаръий ҳукмлар зудлик билан ижро қилинишидан ташқари жуда кескин, қатъий ва қаттиқ бўлган. Шариатда жиноятлар турига қараб жазо белгиланган. Қирқ даррагача бўлган жазоларга **таъзир**, ундан юқорисига **ҳад** дейилади. Жонли сўзлашувимиздаги “бир таъзирингни бериб қўяй”, “ҳалдиндан ошма” деган иборалар ана шундан келиб чиққандир. Биринчи марта ўғирлик қилгани учун жиноятчининг чап қўли кесилган, шу ўғри томонидан бундай жиноят такрорланса, энди унинг ўнг қўли ҳам кесиб ташланган. Ҳукм қатъий ва кескин бўлгани сабабли ҳам ўғирлик, зинокорлик, ичкиликбозлик каби иллатлар кам учраган, халқ бу иллатларни қаттиқ қоралаган.

Субҳи содиқда халойиқ шаҳардаги юзлаб жоме ва маҳалла масжидлари мишораларидан янграган азон товушидан уйғонган. Рамазони шарифда ўттиз кун мобайнида тунда масжид ва мадрасалар тепасида ноғоралар чалиниб, халойиқни саҳарлик вақти бўлганидан огоҳ этилган. Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайити кушлари эрта тонгданоқ ноғора, доира, карнай-сурнайлар чалиниб, халқ байрамга чорланган. Бегим кунлари эса бомдод намози адо этилгач, ҳамма яна ўз иш кучига киришган, тирикчилик, уй-рўзғор юмушлари, қора қозонни қайнатиш, бола-чақани боқиб ташвишлари билан машғул бўлганлар.

Тошкент қадимда Шош, арабча Чоч, X—XI асрлардан бошлаб, Тошканд — Тошкент деб аталган. Маҳмуд Қошғарий шарҳига кўра, Тошкент дегани тошдек мустаҳкам

қалъадир. Шаҳардаги олий маъмурий бино хон ёки ҳоқим ўрдаси деб номланган. Самарқанддаги Кўксаройни, Бухородаги Аркни бир эсланг.

Тошкент гоҳ мустақил давлатнинг пойтахти, кўпинча вилоят маркази бўлган. Турон, Туркистоннинг тақдирида нимаики юз берган бўлса, унинг қисматига ҳам тушган. Бобур Мирзонинг она томондан бобоси Юнусхон XV аср охирида Тошкентда ҳукмронлик қилган, мақбараси ҳозир ҳам Шайхонтоҳурда салобат билан қад кўтариб турибди. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Тошкент бир неча вилоят миқёсидаги мустақил давлатнинг пойтахти бўлиб турган. Бу давлатни Юнусхўжа исми бошқа бир аждодимиз тузди, савдо-сотиқни бироз кучайтиради, ҳатто Русия билан дипломатик алоқа боғлайди, элчилар айирбошлайди. Тошкент 1808 йили Олимхон томонидан Кўқон хонлигига бириктирилди...

Тошкентда кейинги 1000 йил давомида 5 та Ўрда қурилган. Ҳозир улардан бирингаси ҳам сақланиб қолмаган.

Ўрданинг ички бўлагиди хон ёки ҳоқим оиласи, хос хизматчилар яшаган, асосий бўлагиди маъмурият жойлашган, керакли миқдордаги қўшин ва хазина ҳам шу ерда сақланган.

Тарихий маълумотларга кўра, биринчи Ўрда Эски Жўва майдонининг шимол томонидаги босмаҳона ўрнида, иккинчи Ўрда Фурқат кўчасининг Рассомлар билим юрти жойлашган ерда (бу жойда қазув ишлари ўтказилганда тупроқ остиди қолиб кетган кўҳна ҳаммом биноси топилган эди, кейин кўмиб юборилди), учинчи Ўрда иккинчи Ўрдадан бир оз шарқи-шимолда — Қоратош маҳалласида (Гафур Фулом шу маҳаллада туғилган) жойлашган, тўртинчи Ўрда Анҳорнинг ўнг томонида, собиқ ҳукумат биносининг қарши ёғида — сувнинг нариги томонида, бешинчи Ўрда эса Анҳорнинг чап томонида, ҳозирги Туркистон саройи яқинида бўлган. Русия қўшинлари 1865 йилнинг ёзида шаҳарни босиб олгач, биринчи галда шу Ўрда талланган, хазинаси ўлжа олинган, оёқ ости қилинган. Рус қўшинлари дастлаб Ўрдадан казарма сифатида фойдаланган, орадан кўп вақт ўтмай бузиб ташланган, халқнинг давлатчилик руҳини сўндириб ташлаш, истиқлол туйғуси қайта уйғонмасин, деб ҳам шундай ёвузликка борилган.

Рус босқини арафасида шаҳарда 200 га яқин маҳалла бўлиб, тахминан 100 мингга яқин киши яшаган, бу ўша давр учун катта рақам эди. Аҳоли ҳам ҳунармандчилик, деҳқончилик ва боғбонлик билан шуғуллашган, савдо-сотиқ

пшлари яхши йўлга қўйилган, Ҳинд, Чин, Форс ва шимолий ўлкаларга йирик савдо қарвонлари қатнаб турган. Тошкент Туркистоннинг ички савдосида ҳам, ташқи савдосида ҳам муҳим ўрин тутган, савдо қарвонлари учрашадиган йирик марказлардан бир бўлиб, Буюк Ипак йўлининг ир тармоғи шу ердан ўтган.

Шаҳар халқининг асосий қисми кўкламдан кузгача паҳар ташқарисидаги боғларда яшаган. Боғ-роғли бу жойлар мавзе деб аталган. Умуман шаҳарнинг тўрт томонида 100 га яқин мавзе бўлган. Булардан айримларининг номлари ҳамон сақланиб келмоқда: Ҳасанбой, Юнусобод, Бўз, Элтинтепа, Ниёзбек, Кўктерақ, Яланғоч, Қоплонбек, Шофайзиқулоқ, Назарбек, Бешқайрағоч, Оқилон, Қанғи, Рақат, Новза, Читонзор, Қақгус, Дўмбираобод, Қўйлик ва бошқалар. Бу мавзелар Бўзеув ва унинг ирмоқларидан сув ичган.

Боғ-роғлардан иборат мавзелардан кейин бошланган қишлоқларда далами деҳқончилик қилинган: бугдой, арпа экилан. Далалар яйловларга туташиб кетган.

Тошкентликларнинг шимол томонда Эшонгузар (ҳозир Абай дейилади), Турват, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Авлиёота, Тўқмоқ, Чўлпонота (Иссиққўл бўйидаги Чўлпонота назарда тутилмоқда)ларда ҳам мол-мулки, уй-жойи, эр-суви бор эди. Шунингдек, Шарқ томонида — Дўрмон, Қипчоқ, Арғун, Байтқўрғон, Ғазалкент, Хўжакент, Хумзон, Сўқоқ, Бурчмулла, Сижжак, Боғистон қишлоқларидан ҳам тошкентликларнинг ер-сувлари бўлган.

Йилнинг беш-олти ойини шаҳардан ташқарида ўтказган аҳоли кузда қишлоқ озиғини ғамлаб, шаҳарга қайтган. Шаҳар ҳаёти асосан кеч куздан эрта баҳоргача қайнган, тўй-ҳашамлар, гап-гаштаклар ҳам шу пайтларда авж олган.

Тўғри, катта қишлоқларда турғун аҳоли ҳам бўлган, уларда турмуш ўз маромида кетаверган. Лекин бадавлат, қимматли оилаларнинг аксарияти шаҳарда қишлоқни фзал билган.

Китобларда улуғ аجدодларимиздан бири Хожа Аҳрорни Боғистон қишлоғида тутилган, деб келинмоқда. У манзуб бўлган обрўли ва қадимий оиланинг Тошкентда, Хасимом даҳа, Парчабоб маҳалла, Маҳв ота деган катта ҳовуз қишида уй-жойи ҳам бўлган. Агар Хожа Аҳрорнинг 1404 йилнинг февралда — қаҳратон қишида таваллуд топганини, қўлёзма китобларда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Тошкентий деб аталишини ҳисобга олсак, у буюк зот Тошкентда тутилган бўлса керак, дейиш ҳам мумкин. Бу билан айт-

моқчимизки, халқнинг анъанавий турмуш тарзидан келиб чиқиб, бирор кишининг қаерда туғилганини аниқлашда қайси фаслда таваллуд топганини ҳам назарда тутиш лозим. Халқнинг турмуш тарзини чуқур ўрганиш кўжумбоқларни ечишга ёрдам беради.

Тошкентда дарвозалардан ташқари яна бир яширин йўл бўлиб, у Тешикқопқо дейилган. Тешикқопқо ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, дарвоза ўрнига девор тусидаги катта намаз ёпиб қўйилган. Ёв босганда, шу ердан отлик аскарлар кўкқисдан чиқиб бориб, душманга қутилмаганда зарба берган, агар кучлар нотенг бўлса, уни таҳликага соли қўйиб, кўздан ғойиб бўлган. Зарурат туғилганда бунда кўкқис ҳамлалар бир неча марта такрорланган. Тешикқопқодан чиқиб-кирувчи аскарлар шижоатли ва матонатли сара йигитлардангина иборат бўлган.

12 та дарвозанинг ташқарисида 12 та қабристон бўлган. Бунинг ўз рами, ўз маънавий аҳамияти бор, албатта. Шаҳардан ёмон ният билан чиққан кишининг кўзи эн аввало қабристонга тушгач, ёмон ниятидан қайтган, охи рат, бу дунёнинг ўткинчилиги эсига тушган, қалбида яхшилик қилиш ҳисси уйғонган. Худди шунингдек, шаҳарга ёмон ният билан яқинлашган киши ҳам дастлаб қабристонга кўзи тушиб, ёмон ниятидан қайтган, эзгу ният билан шаҳарга қадам қўйган. Ҳа, ажлодларимиз қабристонларга ўрин белгилашда ҳам эзгуликни кўзлашган, донолик қилишган. Ҳозир ўша қабристонларнинг кўпчилиги, жумладан, Сағбон дарвозаси яқинида Ачаобод қабристони, Чигатой дарвозаси яқинида Қўшчи ота қабристони, Қорасарой дарвозаси яқинида Ғойиб ота қабристони, Камолон дарвозаси яқинида Хўжа Аламбардор қабристони, Самарқанд дарвозаси яқинида Заҳариқ қабристони ва Ниҳоят, Кўкча дарвозаси яқинида Шайх Зайниддин бобо қабристони сақланиб келмоқда.

Тошкентликларнинг ўтмишидаги “кўчманчилиги” мавсумий, нисбийдир. Уни кўчманчиликка йўймасам ҳам бўлади. Тўқ, фаровон, қулай яшашга интилиш ишгиёқи шундай турмуш кечириш тарзини тақозо этган.

Тошкент боғларига араб тарихчиси ал-Умарий XI асрдаёқ мафтун бўлган.

1485 йили Ҳиротда туғилиб, ўз ижодини Алишер Навоий мактабидан бошлаган ўзбек мумтоз адабиётгинини таниқли вакилларидан бири Зайниддин Восифий Тошкент боғларини кўргач, уларнинг мафтунлиги бўлиб, қолган умрини шу ерда ўтказган. 80 ёшга бориб, шу ерда вафот этган.

Тарихий ва бадий асарларда тасвирланишича, Тошент боғлари жуда сўлим бўлган. Ҳар бир боғда мевали араҳтлар, токзорлар, иморатбоп теракзорлар, поллиз, экин-икиндан ташқари атрофига қоратол ва мажнунтоллар қилган ҳовуз, ундан нарироқда супа ёки шийпон бўлган. ular агрофида садарайҳон, ошрайҳон, жамбилу гултожихўозлар, атиргул, гулсафсарлар экилган гулзорлар бўлган. боғларда ёмғирли кунларда, баъзан эса қишлаб қолиш учун йвонли уй-жойлар ҳам қурилган. Ҳозирги ибора билан йтганда, микроиқлимли бундай боғларда яшаш тирикчилик учун — қулай, саломатлик учун — фойдали, кўнгли учун — мароқлидир.

Бугунги кунда дала ҳовлиларига қатнаб яшовчи ҳам-лаҳарларимиз учун аجدодларимизнинг турмуш тарзлари-и бир меросий одат дейиш мумкин.

Абдулла Қодирий айтмоқчи, “кейинги хонлар замони”-аги тошкентликларнинг турмуш тарзи ана шундай эди. Шундай турмуш тарзи нафақат йирик шаҳарларда, балки Шаҳрисабз, Китоб, Гузор каби нисбатан кичик шаҳарларда яшовчи аҳолига ҳам хос эди. Чоризм истибдоди ва гўролар даврида халқимизнинг турмуш тарзи билан бир аторда катта-кичик шаҳарларимизнинг қиёфасига ҳам пикаст’етди, айниқса қадимий шаҳарларимиздаги туб халқ амая борди, шаҳарларимиз ўз эгаларидан, ҳақиқий воисларидан жудо этилдилар. Асрлар шохиди бўлган, ҳар ири халқимиз ҳаётидаги тарихий бирор воқеа муносаба-и билан қурилган обидалар — санъат асарлари шонли арихимизнинг ажралмас қисмидир. Маданий ҳаётнинг амма соҳаларида бўлгани каби тарихий обидалар ҳам гўролар замонида топталди. Мана, масалан, Бухорои тарифни олиб кўрайлик.

Бухородаги Амир Абдулаҳад ва Амир Саидолимоҳонлар-инг ёзги қароргоҳи бўлмиш “Ой ва юлдузлар саройи” (“Ситораи моҳи хосса”) руҳий қасалликлар шифохонаси жиинихона)га айлантирилди, бу муҳташам қасрдаги бу-ун мол-мулк, зеб-зийнат буюмлар Рус императорлари-инг Қишки саройи — Эрмитажга олиб кетилди. Мод-ий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганли-и масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совсти-инг 1931 йил 19 январиди бўлиб ўтган йиғилишида қўрил-анида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий дгорликларни таъмир этиш эмас, балки **суратга тушириб ўйин тавсия этилади**. Бу тавсия амалда обидалардан воз ечишни буюрарди.

1939 йилнинг 19 мартда Ўзбекистон ССР Маркази Ижроия Комитетининг 340-қарорида, жумладан, бунда дейилган эди:

1. Бухоронинг Қарши, Имом, Самарқанд, Салоҳхон Шергирон, Мозор дарвозалари ва уларга туташ бўлга шаҳар девори давлат муҳофазасидан чиқарилиб, шаҳар шўроси ихтиёрига топширилсин.

2. ... Тоқи Саррафон (1-гумбаз) давлат муҳофазасида чиқарилсин.

3. ... Йиқилиб бораётганлигини ҳисобга олиб, Кўкадош мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўрлари ихтиёрига топширилсин.

8. ... Гавкунион мадрасаси... Калобод мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

Бу маъшум қарорга 20 йил мобайнида Ўзбекистон оқсоқоли бўлиб турган, Парламент раиси ҳисобланган Йўлдош Охунбобоев имзо чеккан! Марказнинг қўлидан кўғирчоқ бўлган бу "раҳбар"нинг битта имзоси бебаҳо осор атиқалар тақдирини ҳал қилган-қўйган, ёдгорликларими тақдирини манкурт ва келгинди кимсалар раҳбарли қилаётган шўролар ихтиёрига топширган. Улар эса "тарихий ёдгорлик сифатида аҳамиятини йўқотганлиги учун деган важ билан, "таъмирлашга маблағ етишмайди" деган сохта сабабни рўқач қилиб, қанчадан-қанча осори атиқаларни буздириб ташлашган. Лекин қонхўр босқинч М.Фрунзегга ҳайқал ўрнатиш учун маблағни аямаганлар Бундай аянчли қисмат Хива, Наманган, Кўқон, Марғилон ва бошқа қадимий шаҳарларимизнинг бошига ҳа тушган.

Юқорида тилга олинган икки қарор билан Ҳукумати мизнинг бу йил чиқарган Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейларини ўтказиш ҳақидаги қарорларини солиштириб кўрсак, уларни амалга ошириш бўйича амалда бошлаб юборилган таъмирлаш ишларини кўз олдимизга келтирсак, миллий истиқлолнинг моҳиятини чуқурроқ идрок этамиз. "Ватанни севмоқ иймондандир" Севмоқ учун уни билмоқ ҳам керак.

Тошкент жўрофий ўрни жиҳатдан Туркистоннинг марказидадир. "Туркистон" атамасининг худудий қамрови дунёда энг катта Евроосиё материғига боғлиқ, зеро у мазкур қитъанинг таркибий қисмидир. Туркистон тарихан шаклланган ва тақдиран қисмларга бўлиб юборилган ягона иқтисодий-жўрофий жиҳатларга эга бўлган мамлакат

нинг номидир. У ўтмишда тахминан 5 миллион 400 минг квадрат километр майдонга эга бўлган. XIX асрга келиб Туркистон уч қисмга — Ғарбий Туркистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Туркистонга тақсимланган. Ҳозир арказий Осиё дейилганда XIX асрда Чор ҳукумати томонидан босиб олинган ўша Ғарбий Туркистон хулудидарда тутилмоқда.

Тошкентда ўтмишда Ҳинд карвонсаройи, Афғон карвонсаройи ва шу каби савдо-сотиқ марказлари бўлган, елларимиз азалдан ён кўшнилари билан доимий алоқа бўлиб келганлар.

Мумтоз адабиётимиздаги Ҳирот мактаби, Бухоро мактаби, Хева мактаби, Самарқанд мактаби, Андижон мактаби, Кўқон мактаби, Наманган мактаби қаторида Тошкент адабий муҳити ҳам бўлган. XIV асрдаёқ бу диёрдан Балдрдин Шонийдек улуг шоирлар стишиб чиққан. Маънавий бойлигимиз фақат туркий (ўзбек) тилида яратилган арлардан иборат десак масалага бир томонлама ёндошн бўламиз, чунки илм ва ижод аҳлимиз ҳам туркийда, ва унингдек, араб ва форс тилларида ҳам ижод қилганлар. II—XI асрларда бугун ислом дунёсида илмий ва ижодий тил араб тили эди. Бу ҳол олимларимиз ва адибларимиз, шуниингдек, тошкентлик ижодкорлар фаолиятида ҳам ифодасини топган. Кейин улар туркий билан бирга форсийда ҳам қалам тебратишган. Улар орасида замона зайилан фақат форсчада ижод этган ўзбеклар ҳам, икки тилда код этган ўзбек ижодкорлари ҳам бор. Масалан, Алишер Навоий форсий шеърларига Фоний тахаллусини йиб, 6 минг байтдан иборат девон тузган. Бадриддин Лоший эса асосан форсийда ижод этган. Умуман, ҳақиқий бек зиёлилари камида учта тилни — ўзбек, араб ва форс тилларини билишган. XIX асрнинг тўртинчи чорагидан лар ёнига рус тили ҳам кўшилган. Масалан, атоқли маърифатчилардан Убайдуллохон Асадулло ўгли, Абдулло Мониий ва бошқалар ана шундай кўп тиллар соҳиби эдилар. Катта замондошимиз Фафур Гулом бир неча туркий тилларни билишидан ташқари, форсча маърузалар ҳам билар, арабчадан ҳам хабардор эди.

Яна шуниси ҳам борки, азалий ва наслий одатларига ра туркий ҳокимлар қайси элга мансублигидан қатъи зар, давлатта хизмат қилиш нияти кўнглида бор барча ёлиларга асар ёзишни топширар ва уларга ҳомийлик лар эдилар. Бу борадаги хулосамиз шундан иборатки,

ўтмиш маънавий бойлигимиз доирасини белгилашда м зонни адолат ва ҳақиқат юзасидан тўғри белгилаб, турк халққа ва туркий давлатларга хизмат қилган, турк (ўзбек), араб, форс ва рус тилларда яратилган барча аса ларга қонуний ворис эканлигимиз билан ифтихор қилс арзийди.

Тошкент ҳозир ҳақиқий пойтахтлик мақомига э Шаҳримизда элликдан ортиқ элчихоналар, қанчадан-қан халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрс таётганлиги ҳам ана шунга ёрқин далилдир.

БУЛУТЛИ ОСМОН

Осмонни булут қоплаганда, бу ёруғ жаҳон ҳам кўр корошғу кўринади. Оша Туркистонимиз осмонини салк бир ярим аср мустамлакачиликнинг қора булути тўсл юргимиз тутқунликда бўлди, халқимиз кун кўрса-д рўшнолик кўрмади. Босқинчилар Туркистонни тўла за этиш учун қарийб чорак аср қурол ишлатди. Шунда ҳ барибир узил-кесил бўйсундира олмади, халқ иродаси буқолмади, халқ қасоскорлари гоҳ ошқора, гоҳ яшир куранни давом эттиравердилар. Айниқса, йирик шаҳа лар ва қишлоқларнинг тубжой халқи кўп жафо чекд Масалан, 1868 йилнинг 30 апрел ва 1 май кунлари Чўпо ота тепалигида бўлган жангда Самарқанд мудрофаачил рининг кўпчилиги ҳалок бўлади. Омон қолганлари шаҳ ичкарасига қайтадилар.

Шаҳар учун кураш давом этади. Шаҳар ҳокими Шер ли Иноқ жангда мардларча ҳалок бўлади. Бошлиқсиз қо ган шаҳарни талон-торож қилишга Кауфман бўйруқ бер ди. Тини-тирноғигача қуролланган казаклар уч кун моба нида Самарқандни гораг қиладилар, тинч аҳолини ҳ қирадилар, уй-жойларига ўт қўядилар. Рус босқини ар фасида Самарқанд аҳолиси 80 минг киши бўлса, горагд кейин 40 минги тирик қолган эди.

Кауфман қилмишини орадан 52 йил ўтгач, шўрови мустамлакачи М.Фрунзе ҳам Бухоро шаҳрини забт эти да тақрорлади. Бухоро учун бўлган жангда фрунзечил оғир замбараклар, ҳатто аэропланлардан фойдаландила Шаҳар тўрт кун ёнғин ичида қолди, ярми куйиб битд Аркнинг 80 фоизи вайрон этилди. Қанчадан-қанча ме морий ёдгорликлар вайрон бўлди ва шикаст топди. Ар лонхон минорасига замбарак ўқлари келиб етди. Шаҳ забт этилганидан кейин эса, кўп киши амирга тегиши

амлар, деб қириб ташланди. Шу тариқа Бухоро асл фарндларисиз хувиллаб қолди. Бухоро бошига шундай қисит яна икки марта тушди. Йигирманчи йилларда ер-сув лоҳоти ниқоби остида ўтказилган тadbирдан, биринчи навбатда Бухоро шаҳри ва вилоятида яшовчи тубжой халқни азият чекди, ўн минглаб ўзбеклар чет элларга бошиб кетишга мажбур бўлдилар. Ўттизинчи йилларда ўтказилган колхозлаштириш сиёсати ҳам халқимиз бошига бит-н бало бўлди.

Чор ҳукумагининг нияти, биринчидан, халқимизни осмондан йўқотиш бўлса, иккинчидан эса, маънавий маҳвотиш эди. Халқни оғулангириш, унинг ахлоқ ва маънавийини бузиш мақсадида Туркистонга ичкилик балоси олиб келинди. Чоризмнинг Тошкентда қурган биринчи корхонаси пиво заводи эди. Самарқандда ҳам шундай корхона қилган эди.

Халқнинг маънавий қиёфасини ўзгартириб юбориш ун 1867 йилдан бошлаб Туркистонга рус аҳолисини олиб келиш тарзда кўчиртириб келтириш бошланди. Улар учун эгизлаб Тошкентда янги шаҳар қурилди. Маргилон яқинида Сим қишлоғи ўрнида “Новый Маргелан”, ҳозир Марғона қурилди. Бухоро яқинидаги қадим Хоқон қишлоғининг номи ўзгартирилиб, Когон деган рус шаҳарчаси нёв этилди. Қўқон, Андижон, Наманган, Самарқанд аҳарларининг ичида ва ёнида руслар учун “слободка”-р қурилди, халқимиз кейинчалик бу жойларни “ислободка” — “исловатхона” деб атади. Энг унумдор, сувли ер-р русларга бўлиб берилди, рус хуторлари вужудга келтирилди. Туркистонлик ватанпарварлардан бири Турор искулов бу ҳақда “Янги Туркистон” газетасининг 1923 йл 25 ноябрдаги сониди ёзишича, “Туркистонда ишлатилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи ўрис келгиндиларининг қўлига ўтди”.

Албатта, ўз қадрини билган одамлар ўзининг иссиқлигини ташлаб, бегона ва нотаниш ўлкаларга келмайди. Лев Толстой “Тирилиш” романида бундай кимсаларга салбий муносабат билдириб, асар қаҳрамони пойтахт Санкт-Петербургда номатлуб бўлиб, бети шувит бўлиб қолгач, Тошкентни забт этиш учун отланган “пойтахт чиқинди”-ри — ёлланма аскарларга қўшилиб кетди, деб ёзади.

Рус таъсирини кучайтиришнинг иккинчи йўли — вақфликнинг тугатилиши бўлди. Вақф мулклари тортиб олинди. Рухонийлар тирикчилик манбаи — доимий даромаднинг маҳрум этилди. Масжид, мадраса, мактаб ва дарсхона

налар қаровсиз қолдирилди, улар етмиш йил давоми таъмирланмади ҳам, қайтанга кўпчилиги бузиб ташлади. Энг қимматли тарихий бойликлар, шу жумладан, н дир кўлёмалар, муқаддас китоблар Москва ва Петербургга ташиб кетилди. Чор ҳукумати руҳонийларни оёқ ос қилди. Чор амалдорларининг зуғумлари шу даражага е дики, улар масжидларга қўнғироқ осиб ҳаракатида бўл длар. Ўзларининг тўраликлари ва ҳукмронликлари кўрсатмоқ учун номоз вақтида масжидга итлари бил кириб келдилар.

Н.Остроумов каби миссионерлар зиёлиларимиз онг ни захарлашга интилдилар, В.Бартольдга ўхшаш серма сул тарихчилар чор ҳукуматига “Туркистонни қўлда аб дий сақлаб қолиш учун жануб, шарқ ва ғарб дарвозалар ни тақа-тақ бекигиб, фақат шимолга — Русияга йўлни оч қолдириш керак” деган шайғоний маслаҳатлар бердила Амалда шундай қилинди ҳам.

Фақат рус маданиятини улуғлаш, тарғиб қилишда халқни руслаштиришда туркистонлик зиёлиларни жа қилишга катта аҳамият берилди, бунга рози бўлганл рағбатлантирилди. Ҳатто бундай номақбул ишга айри атоқли шоирлар ҳам қўл уришган. Бунга мисол қил “Суворов” қасидасини, Дукчи эшон қоралаб ёзилган “Ба чағар” ҳажвиясини келтириш мумкин. Ваҳоланки, Дук эшон миллий озодлик ва истиқлол учун курашган асл в танпарварлардан бири эди. У ҳажв қилинган ўша “шеър шўролар даврида чиққан мактаб дарсликларига ҳам кир тилиб, ёш авлодга Дукчи эшон ҳақида мутлақо ёлғон т саввур ҳосил қилиниб келинди.

Ёш авлод онгида ўтмишимиз ҳақида нотўғри таасс рот қолдириб, русларга нисбатан катта оға туйғусин уйғотишга интилинди, таълим-тарбия шу асосда олиб б рилди. Бунинг оқибатида халқимиз орасида оз бўлса-д ўзлигини унутган манқуртлар ҳам пайдо бўлди, улар ч ризм ва шўро ҳукуматининг типик малайларига айла дилар. Масъулиятли вазифаларга, маъмурий ташкило ларнинг раҳбарлигига халқимизнинг асл фарзандлар яқин йўлатилмади. Раҳбарлик ҳамиша келгиндиле қўлида бўлиб келди.

Шўролар даврида раҳбарлик лавозимларида ишлага машхур кишиларга нисбатан “атоқли давлат арбоби” д ган иборалар одат тусига кириб қолган. Аслида бунда эмас. Уларни давлат арбоблари деб бўлмайдди. Ахир у йи

арда бизда давлатнинг ўзи йўқ эди-ку. Йўқ давлатнинг эбоби қандай қилиб бўлсин?!

Бошқа қардошларимиз диёрида бўлганидек, Ўзбекистонни ҳам амалда “иккинчилар” — Компартиянинг республика, вилоят, туман ва шаҳарлардаги иккинчи котиблари бошқарар эдилар. Биринчи котибларнинг инон-ихтиёри иккинчи котибларнинг қўлида эди, берилган ваколатларига кўра иккинчи котиблар раҳбар мақомида эдилар.

Саноатлаштириш ҳам юртимизни руслаштириш восиларидан бири эди. Тошкент, Фарғона, Олмалиқ, Нарий ва бошқа шаҳарлар рус шаҳарларига айланиб бороқда эди. Тошкент зилзиласи руслаштиришда мустамлакичиларга қўл келди. Бу мақор сиёсатчилар ҳатто халқидан бошига тушган табиий офатдан ҳам усталик билан ойдаландилар. Бурунгиғиғоқнинг турли ерларидан юборилган, аслида муқим болшанасиз қурама аҳоли Тошкентда й-жойли қилиб жойлаштирилди, тубжой аҳоли эса шаҳар еккаларида ўзи иморат қурди.

“Қайта қуриш” баҳонасида ҳам бу сиёсат давом эттирилди. Тошкент шаҳрининг “фирқавий” ҳокими Сатин эш йил ичида 384 минг овруполик аҳолини Тошкентга олиб келиб жойлаштирди. Уша йиллари Москвадан юртимизга 300 га яқин махсус таълим берилган раҳбар ва ахбарчалар юборилди. Бу ҳақда Москва матбуоти Ўзбекистонга виждон олиб борилди, деб ёзди. Аслида эса улар эриб турган шовинистлар, типик мустамлакачилар эди. афовут шунда эдики, уларнинг кўкрак чўнтакларида комирқага аъзолик чиптаси бор эди, холос.

Она тилимиз шунчалик қадрсизланган эдики, ўз тилини мукамал билиш эскилик сарқиги ҳисобланиб, рус тилида равон гапира олмаслик қолақлик, маданиятсизлик ҳисобланарди. Рус тилини яхши билмаган киши раҳбарлик лавозимларига яқин йўлатилмасди.

“Қайта қуриш” даврида халқимиз “пахта иши”, “ўзбек иши” ниқоби остида қатағонга учраш билан бирга, эдики шу даврда унинг миллий онги, миллий истиқлол гун кураш туйғуси кучайиб кетди.

Миллий озодлик учун кураш ўша Оқмасжид фожиаси э берган пайтларданоқ бошланган эди. Бу кураш ҳеч нчон сўнмади. 1876 йилда Фарғона водийсида бўлган ўлатхон кўзғолони чор маъмурларини ҳам эсанкиратиб йлди. Олой маликаси Қурбонжон лодҳо бир неча йил устамлакачиларга қарши кураш олиб борди. Кейин Тош-

кент халқи кўзгалди. Бу кўзғолон тарихда “Вабо кўзғолони” деб аталди. Кейин Андижонда Дукчи эшон бошчил гада халқ озодлик ҳаракати бошланди, курашчиларда минглаб кишилар дорга осилди, юзлаб кишилар Сибир сургун қилинди.

1916 йилги Тошкент, Жиззах кўзғолонлари ҳам кур кучи билан бостирилди, аммо халқимизнинг миллий озодлик йўлидаги кураши давом этаверди.

1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин большевиклар барча миллатларга эркинлик берилишини ваъда қилдилар-у, лекин амалда чоризмнинг мустамлакачилик сий сатини давом эттирдилар. Туркистон халқларининг му тақил давлати — Туркистон мухториягини Шўро ҳукумати тан олмади, уни қурол кучи билан йўқотди. Шунда кейин бугун ўлкада миллий озодлик ҳаракати бошлан кетди, бу курашни босқинчилар “босмачилик” деб, уни фидойиларини “босмачилар” деб атадилар. Аслида улар миллий озодлик учун курашнинг жангчилари эдилар.

“Босмачилик ҳаракати” — мураккаб тарихий жараё бўлиб, ҳали-ҳануз ўз гадқиқотчиларини кутиб турибди.

Шўролар замонида ошқора курашиш кўп курбонлар беришга олиб боришини билган зукко зиёлилар энди не легал кураш йўлини танлайдилар. Пировард мақсади Тур кистонни миллий истиқлолга олиб чиқиш бўлган бунда нолегал ташкилотлардан бирини жадидчилик ҳаракати нинг йўлбошчилари ва етакчи мафкурачиларидан бўлми маърифатчи Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли йигирма чи йилларнинг ўрталарида тузган эди. Бу ташкилот оғи шўроитда муайян даражада нолегал иш олиб боради, зиё лиларни руҳан тушкунликка тушмасликка даъват этади Шўро чекистлари 1929 йили бу ташкилотдан хабар топ кдилар ҳамда Мунаввар қори ва унинг сафдошларидан 1001 яқин кишини ҳибсга олади. Улар Москвага — Бутир туғ масига олиб кетилади ва ўша ерда қатл этилади. Архив ларда сақланиб қолган маълумотларга кўра Мунаввар қор 1929 йилнинг майида яширинча Москвадаги Ваганко қабристонида кўмилган.

Халқнинг иродасини барибир буколмадилар. Милли истиқлол туйғуси унинг қалбини бир дам бўлсинки тар этмади. Мустақиллик дилларда армон эди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

ИСТИҚЛОЛ ШИЖОАТИ

УЗОҚ ВА ЯҚИН ЙИЛЛАР

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ: СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР

Жамият ҳаётида шундай ҳодисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик билан кундалик турмуш мавжларидан қудратли тўлқинларга, майин шабадалардан бўронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида ўзлигини йўқотиб, ўтмишини унуга бошлаган халқимиз руҳиятида бора-бора кучли пўртана рўй берди.

Қизил империянинг тажовузқорона сиёсати 73 йил мобайнида аста-секинлик билан чок-чокидан ситила борди. Натижада мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёнларини ҳам, одамлар хатти-ҳаракатини ҳам бошқариб бўлмайдиган ҳолат вужудга келди. Яқин ўтмишимиз сиёсий ва маънавий руҳияти, иқлими хусусида кўп гапириш мумкин. Бироқ, сўзни мухтасар қилиб, қуйидаги саволларга жавоб ахтариб кўрайлик.

Ислом Каримов қандай шароитда ҳокимият тепасига келди? Ўтмишдошларидан унга қандай жамият мерос қолган эди? У қандай вазиятда иш бошлади?

Масалага ана шу тарзда ёндошилса, бизнингча, Президентнинг ҳам, мамлакатнинг ҳам тўлақонли қиёфаси, халқимизнинг хоҳиш-иродаси, мақсад ва интилишлари, ташвиш-изтироблари, қўйингки, барча-барчаси кўз ўнгимизда яққолроқ гавдаланади. Мавжуд ҳодисалар ва қарор топган ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни ўрганиш — масалага холис ёндашиш ва адолатли баҳо бериш асосидир.

Айтиш мумкинки, қизил империя ва коммунистик мафкура асримизнинг 80-йилларига келиб, ўз келажигининг унчалик ҳам ёруғ эмаслигини, узоққа бормаслигини пайқай бошлади. Энди у чўғ устида ўтирган одамдек ўзини ҳар

тарафга ташлашга, бу таҳликали ва охир-оқибати номаълум истиқбол қаршисида қандайдир йўл топиш талвасасига тушиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, совет тузуми ўз ҳаққини, инсоний шаъни ва яшаш ҳуқуқини талаб қила бошлаган одамларнинг қудратли тўлқинига дуч келган, бу тўлқин уни фарқ қилиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Шу боис у чўкаётган кимса каби “ҳасга ҳам, хашакка ҳам ёпиша бошлаган” бир ҳолатда эди.

Хуллас, коммунистик мафкура хоҳлайдими-йўқми, ўз ғояларини қисман ўзгартириши, иш услубининг янги шаклларини излаб топиши, қисқаси, қандайдир ўзгариш қилиши керак эди. Ана шу ҳаракатларнинг маҳсули сифатида Горбачевча “қайта қуриш” сиёсати дунёга келди.

Бир қарашда, қайта қуриш сиёсати мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириш борасида маълум даражада ижобий натижаларга олиб келди. Бироқ бу асл манзаранинг ташқи кўриниши эди, холос.

Бу сирти ялтироқ, ичи қалтироқ жамиятда ойнанинг тескари, аммо ҳақиқий томони ҳам бор эди. Бунда энг оддий ҳақиқатларни очиқдан-очиқ тан олмаслик, жиззакчилик, ашаддий ва эҳтиросли сиёсий ўйинлар, турли кичик халқларни хонавайрон қилувчи хийла-найранглар, иттифоқдош республикаларга “тошни пахтага ўраб отиш” сингари тажовузлар, Бош котиб қиёфасидаги сиёсий чайқовчилик кўринишлари кучайиб борар эди.

Иккинчидан, қандайдир сиёсий нуфузга эришиш, машхурлик даъво қилиш, ном чиқаришга интилиш, йирик мансаб курсиларини эгаллаш касаллигига учраган “демократ”лар ўйини авж олди. Айна пайтда бу бутун мамлакат бўйлаб хавф-хатар келтирувчи сурункали касалликка айланди. Натижада иттифоқнинг турли бурчакларида турли кўринишдаги шиорбозликлар, сўзамолликлар, шармандали тарзда бир-бирини рад этувчи, бир-бирини инкор қилувчи, тўғри келиб қолса, маҳв этувчи ҳар хил ҳаракатлар юзага келди. Буларнинг бари бутун мамлакатда сиёсий-маънавий муҳитни лойқалатиб юборди.

Аслида бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Жумладан, узоқ йиллар мобайнида инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, сўз ва фикр эркинлигининг йўқлиги, иқтисодий тараққиётнинг жар ёқасига бориб қолганлиги, мудҳиш қатағонларнинг ташкил этилиши, аҳолини доимий равишда кўрқув ва ҳадик билан яшашига мажбур қилиш ана шу сабаблардан эди. Қайта қуриш сиёсати, юқорида айтганимиздек, одамларга бирмунча эркинлик берди.

Бироқ бу эркинликнинг маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий асоси бўлмаганлиги боис, у шунчаки, ўткинчи ҳодисага айланди. Ҳокимиятнинг энг баланд курсиларини эгаллаган кишиларда эса аниқ дастурлар, мамлакат истиқболини белгилайдиган, уни таназул ботқоғидан олиб чиқишга қодир бўлган сиёсий ирода, маънавий қудрат, ички маданият ва донишманд давлат арбобларига хос муҳим фазилятлар етишмади. Натижада уларнинг ўзи ҳам шаклан турлича бўлган, моҳиятан бир-бирини тўлдирадиган, устаси фаранг найрангбозларга айланиб қолишди. Ана шу найрангбозликнинг фожиали маҳсули сифатида Грузияда Тбилиси воқеалари, Озарбайжон ва Арманистонда Тогли Қорабоғ, Қирғизистонда Ўш, Ўзбекистонда энг аввал “пахта иши”, сўнграқ Фарғона, Бўка ва Паркент воқеалари юзага келди.

Ўзбекистонда қарор топган сиёсий-маънавий муҳит СССР доирасига кирган бошқа республикаларга нисбатан анча жиддий, таҳликали, бесаранжом ва зиддиятли эди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биригчидан, Кремлнинг қўлида кўгирчоққа айланиб қолган, мустақил фикрга эга бўлмаган, ўз миллатимиздан чиққан мунофиқлар бутун Ўзбекистонни хонавайрон қилишди. Миллат шаънига, унинг асрлар мобайнида тўплаган обрў-эътиборига, миллий қадриятларига доғ туширишди. Бутун ўзбек халқини порахўр, лаганбардор, ўғри ва муттаҳам қилиб кўрсатишди. Натижада юзлаб тажрибали ва етук, мамлакат равнақига чинакамига таъсир кўрсата оладиган раҳбарлар қасддан йўқ қилинди. Ваҳоланки, “пахта иши”га ўхшаган салбий ҳодисалар Москвада ва бошқа иттифоқдош республикаларда ҳам турли шаклларда бундан ҳам оғирроқ, бундан ҳам даҳшатлироқ тарзда мавжуд эди. “Пахта иши” кейинроқ атайлаб “ўзбек иши”га айлан-тирилиб, халқимизнинг миллий нафсониятини топташ йўлига ўтилди. Оқибатда бутун республикамизда парокандалик, лоқайдлик, умидсизлик ва ишончсизлик кайфияти чуқурлашди. Одамларнинг кўнгли жамиятдан ҳам, сиёсатдан ҳам совиди, саросималик ва таҳлика билан яшайдиган бўлди.

Иккинчидан, ўзларини миллатпарвар ва ватанпарвар қилиб кўрсатадиган сохта демократлар Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлган, улар шундоқ ҳам танг аҳволда яшаётган аҳолининг кундалик ҳаётидаги етишмовчиликлардан унумли фойдаланиб қолишга интилар эдилар. Уларнинг мақсадлари иқтисодий ва ижтимоий муаммолар гирдобидан ган-

гиб қолган халқ ўртасида норозилик келтириб чиқариш ва шу йўл билан уларни ҳукуматга қарши оёққа турғизиш, турли хилдаги исён ва низоларни вужудга келтириш йўли билан ҳокимиятни эгаллаш эди.

Бундай сохта халқларварларни СССРнинг турли бур-чақларида, Москва ва бошқа шаҳарларда ҳомийлари, мас-лаҳатчилари, йўл-йўриқ кўрсатувчилари бор эди. Улар за-рур бўлганда ҳам моддий, ҳам маънавий, керак бўлиб қол-ганда эса, жисмоний ва ҳарбий жиҳатдан ҳам ёрдам бе-ришга тайёр эдилар. Ҳар икки томон фаоллари мамлакат-нинг оловли нуқталарида, муаммолар тўпланиб қолган жойларда, аҳолининг асаблари нисбатан таранглашиб, иродаси синиб қолган жойларда изғиб юришарди. Йил-лар мобайнида тўпланиб қолган масалаларни бирданига ҳал қилишнинг имкони борми-йўқми, янгими-эскими раҳбарият олдига кўндаланг қилиб қўйишарди. Минглаб одамларни ўзларига эргаштириб, кўча-куйларда, майдон-ларда норозилик митинглари уюштиришарди. Ваҳолан-ки, бу офир, мураккаб, машаққатли масалаларни ҳал этиш энг аввало барқарорликни, тинч-тоғувликни, мулоҳазакор-лик билан иш юритишни талаб этарди. “Бирлик” халқ ҳаракати, “Эрк” демократик партияси худди ана шундай номақбул ва айни пайтда мамлакат ҳаёти учун ҳам, халқ ҳаёти учун ҳам ҳатарли бўлган йўлни тутишди.

Учинчидан, Шароф Рашидов вафотидан сўнг ҳаёт пай-тида унинг этагини туғиб сиғинган айрим ноқобил ва сот-қин шогирдлар бу атоқли раҳбарнинг обрўсини тўкиш орқали мамлакатда норозиликни кучайтириш, одамларни чалғитиш, уларнинг руҳиятини синдириш, миллатни бўлиб ташлаш мақсадида ҳеч нарсадан тойишмади. Жумладан, баъзи туманлар, вилоятлар ва турли вазирликларни қўшиб юбориш орқали ана шу ниятларига етмоқчи бўлишди.

Туман ва вилоятларнинг қўшиб юборилиши мамлакат иқтисодий тараққиётига кескин зарба бериш билан бирга одамлар кайфиятига ҳам жуда қаттиқ салбий таъсир кўрсат-ди. Нафақахўрлар, ногиронлар, ёш болали оналар оддий бир ҳужжат учун юзлаб километрлаб йўл босиб, сарсон-саргардон кезишарди. Бу уларнинг кўпдан-кўп норози-ликларига сабаб бўлган бўлса, иккинчи жиҳатдан, респуб-лика бошқарув тизимининг ўзида ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқарди. Чунки юзлаб бошқармалар, бирлаш-ма, трестлар, бошқа идора ҳамда муассасаларни тарқатиб юбориш шу соҳа мутахассислари орасида ишсизликни келтириб чиқарар, қолаверса, ташкилий-худудий муаммо-

ларни баттар чуқурлаштирарди. Хулласки, бошқарувдаги бу номақбул “ислоҳот” аҳолининг турли табақаси ўртасида хилма-хил парокандаликка сабаб бўлди.

Тўртинчидан, аҳоли тигиз жойлашган, моддий жиҳатдан қатор етишмовчиликлар қуршовида қолган минтақаларда миллатлараро низоларни келтириб чиқариш ва шу йўл билан аҳолини асосий мақсад ва йўналишларидан чалғитиб, ўз ҳукмдорлигини сақлаб туришга интилган Кремль республикамиз ўша пайтлардаги раҳбариятининг ношудлигидан устомонлик билан фойдаланди. Юртимизда вужудга келган турли хилдаги тангликлар, жумладан, месхети туркларининг ўз тарихий ватанига қайтишдек адолатли талаблари юзасидан келиб чиқаётган норозиликларни чувалаштириб қонли тўқнашувга олиб келди. Бу мунофиқ сиёсат ўзини ҳеч нарса билан оқлолмайди, тарих ҳаммиса уни лаънатлаб ўтади. Кўғирчоқ раҳбарлар бутун миллатни, минг-минглаб хонадонларни ўзларининг вақтинчалик амал курсилари учун қурбон қилдилар.

Ўзбекистон Коммунистик партиясининг биринчи котиби Р. Нишонов ана шу можароларга бефарқ қараганлиги ёки унга атай йўл очиб берганлиги учун боши “силанди”. СССР Олий Советининг Миллатлар Советига раис қилиб қўйилди. Айни миллатлараро низоларни кучайтиргани, одамлар ёстигини қуритгани эвасига! Депутатлар Фарғона воқсаларига сиёсий баҳо беришни талаб қилиб турган бир пайтда Нишонов: “Ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида. Фарғонада тинчлик. У ерда икки безорининг бир челақ қулупнай устидаги жанжали бўлган, холос”, деб бамайлихотир ўтиришининг ўзи унинг шахс ва сиёсатчи сифатидаги қиёфасини яққол кўрсатади.

Бешинчидан, коммунистик мафкура арбобларининг жазаваси билан қайта қуриш йиллари халқимиз қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган, кундалик турмуш тарзига айланган ислом динига қарши кураш янада кескинлашди. У бидъат ва хурофот сифатида қораланди. “Дин — афюн-дир” деган даҳрийлик шиори одамлар қалбини жароҳатлади. Бироқ иймон ва эътиқоди кучли бўлган халқимизнинг асосий қисми юрагида динга муносабат ўзгармади, уни асраб-авайлаб юрди.

Аммо диндан ўз манфаати йўлида фойдаланувчи айрим ақидапараст кимсалар ислом динини ҳимоя қилиш ниқобида қўпоровчилик ишлари билан шуғулланишди. Аллақандай диний партиялар, диний ҳокимият хусусида гаплар тарқатилди. Моддий қийинчиликлар гирдобига тушиб

қолган аҳолининг кайфиятидан фойдаланишга, ҳукумат билан халқ ўртасига нифоқ солишга уринишди. Наманган, Андижон, Фарғона ва Тошкентда турли-туман митингбозликлар авж олиб кетди. Охир-оқибат сохта диндорларнинг ниқоби йиртилди.

Ислом Каримов ана шундай — муаммолар устига муаммолар қалалиб, масалалар чувалалиб кетган, мураккаб ва зиддиятли бир пайтда ҳокимият тепасига келди. У ўзи раҳбар этиб сайланган Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси пленумининг 1989 йил 23 июндаги йиғилишидаёқ ўз позициясини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Жумладан, мамлакатни жар ёқасидан қайтариб олиш, минтақада миллатлараро тотувлик ва барқарорликни бутун чоралар билан таъминлаш, тўпланиб қолган муаммоларни тезроқ бартараф этиш учун бутун куч ва ҳаракатни жамлаб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиш кераклигини уқтирди. Қарашлар ва ғоялардан қатъи назар мамлакат ва халқ манфаати йўлида бирлашиш зарурлигини, мавжуд кескин ва таҳликали вазият шуни талаб этаётганини, бунинг учун ўзининг ҳамма нарсага тайёр эканлигини такрор ва такрор айтди. Тўқнашув юз берган жойларда бевосита бўлиб, одамлар билан мулоқотда бўлди, уларни қийнаётган масалаларни ҳар жиҳатдан чуқур ўрганди.

Ана шундай оғир ва зиддиятли бир пайтда Ислом Каримов биринчи навбатда республикада барқарорликни таъминлаш орқали ҳаётий эҳтиёжларни қондириш йўлини тутди. Партия Марказий Кўмитасининг кейинги олти ойлик фаолиятида тўрт марта пленум йиғилиши ўтказилди. Уларнинг барчасида миллатни миллат сифатида белгилайдиган асосий омиллар — маданий меросни ва тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий урф-одатлар ва анъаналарни ривожлантириш, яқин ўтмишдаги руҳий кушандалик мафкурасига зид ҳолда ислом динининг юксак маънавият ва маданият воситаси эканлигини, у одамларни ипсофга, диснатга, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликка давъат этувчи ғоят кучли курул эканлиги Ислом Каримов томонидан очиқ-ойдин айтилди ва тўғри баҳоланди.

Муқаддас туйғулари топталиб, юраги зада бўлиб қолган халқ динга катта йўл очилгани, диний таълимотга катта эътибор берилаётганлигини зўр қониқиш билан кутиб олди. Республикада маънавий жиҳатдан соғлом, назарий жиҳатдан стук, амалий жиҳатдан баркамол сиёсат вужудга келаётганлигини пайқай бошлади ва унга ишонди.

Ислом Каримовнинг сиёсатдаги ютуғи шундаки, у ҳаминша одамлар дилидаги кечинмаларни чуқур англайди, уларнинг энг нозик ҳисларига таъсир ўтказишни яхши билди. Шу сабаб у ҳаётдан кўнгли совиб, қўлини ювиб қўлтиғига урган, можаролар ва қонли тўқнашувлар эзиб юборган, ғайринсоний сиёсат тегирмон тошлари орасида қолган халққа тўғридан-тўғри мурожаат қилди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: “Ўзбек халқининг виждони пок. Фарғона воқеалари ўзбек халқининг иродаси билан содир бўлмади. Бу воқеаларга тутуруқсиз ва ғаразли мақсадларни кўзлаб, ким қандай бўёқ бермасин, тарих албатта ўзининг адолатли ҳукмини чиқаради. Байпалмилалчилик, меҳмондўстлик, яхшилик, қалб соҳавати ҳаминша ўзбек халқига хос фазилатлар бўлиб келди. Халқимиз ҳеч қачон бошқа халқларга нисбатан дупманлик кайфиятида бўлмаган. Бу қадимий ва ҳозирги тарихимиздан олинган кўнглина мисоллар билан исбот қилинган”, деб халқимизнинг дардига дармон бўлди, унга чексиз тасалли берди.

Шу билан бирга сўнгги 8—10 йил мобайнида ўзбеклар ва Ўзбекистон бошига ағдарилиб келинган маломатни ювиб ташлашга қатъий аҳду паймон қилганини кескин билдирди ва амалда исбот қилди.

Халқимизнинг ҳурматини жойига қўйиш, уни муносиб қадрлаш маънавий баркамол сиёсатнинг мазмунидир.

Айни ўша пленумда Ислом Каримов: “Шунга аминманки, одам биргина яхши сўз туфайли, мажозий қилиб айтганда, тоғни талқон қилиши мумкин. Афсуски, биз кейинги вақтда одамларга бундай муносабатда бўлишни деярли унутиб қўйдик. Чунки, одамга ишонч уни улуғлайди, ўз кучига ишонч бағишлайди. Бошқа томондан ишончсизлик, ҳолисона муносабатда бўлмаслик одамларнинг ҳафсаласини пир қилади ва шу туфайли биз қанчадан-қанча истеъдодли кишиларни бой бермоқдамиз”, дея афсус билан таъкидлаган эди.

Бу муносабат ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги парокандлик ва бесаранжомликни бартараф этишнинг услуб жиҳатдан халқона, шакл жиҳатдан миллий, мазмун жаҳатдан умуминсоний қадриятларни ҳимоя қиладиган сиёсат қарор топаётганидан далолат берар эди.

Масаланинг яна бир жиҳатига эътибор беришни истардик. Яъни бироз олисроққа борсак, 1983—1988 йиллардаги сиёсий-маънавий муҳитни мумкин қадар чуқурроқ

таҳдид этсак, унинг устида мулоҳаза юритсак муаммонинг моҳияти яхшироқ очилади. Демак, юқоридаги фикрлар баён этилган кундан роппа-роса беш йил муқаддам, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг 1984 йил XVI пленуми айни унинг тескарисини ашаддий тарзда баён қилган эди. Шу билан бирга тобелик ва мутеликнинг миллатфурушлик ва ватанфурушлик мазмунидаги сотқинлик қиёфасини кўрсатди. Марказий Кўмитанинг ўша пайтдаги биринчи қотиби Усмонхўжаев узоқни кўра олмаслиги, қалбида миллат ва Ватан туйғусининг заифлиги ҳамда иймонининг сустлиги туфайли Кремлга кўр-кўрона итоат билан иш юритди. Ўзбек ва ўзбекларни рўй-рост бадном бўлишига, шармандаи шармисор этилишига йўл қўйиб берди. Унинг раҳбарлигида ўтган ана шу пленум тарихимизда машғум ном олди.

Муқоясадан кўриниб турибдики, демак, сиёсатчининг шахсий етуклиги сиёсатнинг етуклигига, раҳбарнинг маънавий баркамоллиги бошқарув тизимининг маънавий баркамоллигига бевосита боғлиқ.

Юқорида қайта қуриш сиёсатининг талвасага тушган ҳолатлари хусусида гапирган эдик. Ўша йиллари Горбачев мамлакатни таназулдан олиб чиқиш йўлида бошиши урмаган эшик қолмади. Гоҳ жадаллаштириш концепциясини ўйлаб топди, гоҳ фан-техника тараққиёти деб бутун мамлакатни алғов-далғов қилди. Ундан натижа чиқмагач, агросаноат комплексини қайта қуриш режаларини ишлаб чиқди. Шундан сўнг кадрлар сиёсати масаласини кўтарди. У ўзини қаёққа урмасин, ҳаракатлари самарасиз бўлаверди. Бора-бора, энг муҳими — инсон омили эканлигини тушунди, бироқ энди кеч бўлиб қолган, фишг қолипдан кўчган эди.

Дарҳақиқат, инсон онги ва тафаккурида ўзгариш ясамагунча, унинг дунёқарашларини янги ижтимоий-сиёсий жараёнларга мослаштирмагунча ҳар қандай ҳаракатлар бесамар ва фойдасиздир. Ислом Каримов эса мамлакат раҳбарлигига сайланганидан бошлабоқ халққа суянди, унинг ташвиш ва изтироблари билан яшади. Аҳоли руҳиятига таъсир қиладиган, уни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган, ўзлигини англашига ёрдам берадиган усуллари ишлаб чиқди ва ҳаётга татбиқ этди.

Шўро тузуми даврида Ўзбекистон иқтисодини издан чиқариш, аҳолини қора меҳнатга маҳкум этиш, унинг бой ўтмиш маданиятидан, миллий қиёфа ва анъаналарни ўзида мужассам этган ёрқин ва рангин хотирасидан айириш

мақсадида пахта яккаҳокимлигига зўр берилган эди. Қайта ишлаш саноати атай ривожлантирилмади. Халқнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, жаҳон тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилган қадриятлари топталди.

Ислом Каримов Марказнинг ана шундай пишиқ-пухта стратегиясини ўзгартирмасдан туриб, Ўзбекистонда ижобий силжишлар қилиш мумкин эмаслигини дадил баён этди. Жумладан, пахтанинг харид нарҳини ошириш, унинг ҳукмронлигини камайтириш борасидаги талабларини Кремл олдида қатъий қилиб қўйди. Марказ олдида қўйилаётган янгидан-янги талаблар, Москва билан Тошкент ўртасидаги кўз илғамас зиддиятли муносабатлар ва кўрилаётган чора-тадбирларини ўз вақтида халққа маълум қилиб турди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: “Биз 1990 йил плани лойиҳаси билан Иттифоқ органларида икки марта учрашдик. КПСС Марказий Комитети, мамлакат Министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бугун масъулиятни зиммамга олиб, шунга айта оламанки, пахта нарҳи масаласи яқин ойлар ичида кўриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисоб-китобларга кўра, камида бир ярим миллиард сўм талаб қилинади...”

Ҳозир очигини айтиш керак... Москвада ўртага қўйилган масалаларни ҳал қилишимиз қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз, ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тўнкамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак”, деб аниқ-равшан кўрсатиб берди.

Шунга алоҳида таъкидлаш керакки, бир ярим миллиард сўм пул ўша пайтдаги қиймати бўйича жуда катта маблағ ҳисобланарди. Қолаверса, ўта хасис “оға”нинг “қандайдир” Ўзбекистонга шунча пул бериши унинг жонининг чиқиши билан баробар эди. Шунга қарамай, Ислом Каримов республика раҳбари сифатида энг қийин ва зиддиятли бир пайтда қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқат билан юзма-юз туришга ҳаракат қилди. Бу эса осон иш эмас эди. Бунга ҳамма ҳам чидай олмасди. Бунинг сабаби, биригидан, республика аҳолиси асосий кўнгилигининг сабр қосаси тўлиб, ҳиссиётлар жунбушга келиб, кучли бир пўртана ҳаммаёқни текислаб кетиши мумкин бўлган вазият ҳар қандай раҳбарни ҳам ўйга солиб қўяр эди.

Иккинчидан эса, Москва Ўзбекистондаги худди ана шундай вазиятдан фойдаланиш позициясида турарди. Бу ерда қанча кўп нохушлик юз берса, у ёқда шунчалик хушнудлик кайфияти кучаярди. Худди ана шундай вазиятда Ислом Каримов, таъбир жоиз бўлса, икки ўт орасида ёки сандон билан болганинг ўртасида қолган эди. Ва улкан давлат арбоби, донишманд сиёсатчиға хос фазилатлари туфайли у бу мушкул вазият чангалидан мардоналик билан, ёруғ юз билан чиқа олди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг 1989 йил 25 ноябрда бўлиб ўтган XVIII пленуми республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин бурилиш ясади. Унда миллий масаланинг тарихий жиҳатлари, ҳозирги аҳволи, миллий сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари, маданий-ахлоқий масалалари чуқур илмий холислик билан таҳлил этилди ва иттифоқ раҳбарияти олдиға бу масалаларни ҳал этишни асосий вазифа қилиб қўйди. Жумладан:

Биринчидан, Ўзбекистон ва ўзбеклар бошиға ёғилаётган маломат тошларига чек қўйиш, “пахта иши”, “ўзбеклар иши” деган уйдирмаларни бас қилиш, Москва матбуотида ўзбекларнинг миллий нафсониятиға тегадиган чиқишларни тўхтатиш зарур эканлиги уқтириб ўтилди.

Бундай талаблар жавобсиз қолавергач, жиддийроқ йўл тутишға тўғри келди. Шимолдан жанубға қараб чигирткадай ёпирилиб келиб, ҳаммаёқни ғорат қилаётган баъзи бадният ва шум мухбирлар йўли тўсилди. Айрим газеталарнинг тарқатилиши тўхтатилди. Буни ҳар ким ҳар хил тушунди. Москваликлар ўзича, қўйнида пичоғини яшириб, орқамиздан пойлаб юрган “жайдари” миллатпарварлар ўзича. Кимдир дод-фарёд солди, асосан кўпчилик тўғри тушунди. Ҳақиқат ҳақиқатлиғича қолди. Вақт ҳаммасиға ўз баҳосини берди.

Шу ерда диққатингизға “Век” газетасининг 1995 йил 21—27 июль сонларида босилган бир мақоладан кўчирмани ҳавола этамиз. Жумладан, унда шундай дейилади: “СССР парчаланиб кетганидан сўнг энг даҳшатли воқеа Ўзбекистонда юз бериши лозим эди. Лекин, бундай бўлмади. Каримов бирорта ҳам хатоға йўл қўймади.

Каримовнинг митингларни тақиқлаб қўйиши қирғизлар, тожиклар билан ўзаро муносабатлардаги мураккаб вазифаларни ҳал этиш каби жуда тўғри иш эди. Унинг колхоз ва совхозлар раҳбарларини сайлаш эмас, балки тайинлаш тўғрисидаги таклифи ҳам ўринли эди. Агар шундай қилин-

маганида охир-оқибат қапдай бўлишини билиш қийин эди. Каримов мусулмон мамлакатлари билан муносабатларни ҳам заргарларга хос назорат билан йўлга қўйди... Буларнинг ҳаммаси Ислом Каримовнинг улуғлигини белгилайдиган сифатлардир”.

Иккинчидан, ўзбеклардай қадимий халқ жуда катта маданиятга, тарихга ва маънавий меросга эгаллигини назарда тутишни, унинг миллат сифатидаги ниҳоятда ёрқин ва бетакрор қиёфасини тан олишни ва шу асосда юқори даражадаги раҳбариятнинг номақбул сиёсати туфайли бугун СССРда илдиз отган нуқсонларни ўзбекларга тўнкашга айриқонуний иш эканлиги таъкилланди.

Учинчидан, мамлакат халқ таълими тизимида, маданий-маърифий ҳаётида жиддий равишда ислохотлар ўтказиш, халқнинг ўзлигини англаши, миллий қадриятларни қайтадан тиклаши ҳаётий зарурат эканлиги қайд этилиб, бу иш масъуллик қайси даражада бўлмасин, барча соҳадаги раҳбарларнинг зиммасига қатъий қилиб қўйилди.

Ислом Каримов мамлакат халқ таълими ва маърифат соҳасида фикр юритар экан, “Она тилида ўқитиладиган мактаблар тармоғи, бошқа миллий-маданий муассасалар асоссиз тарзда камайди. Феодализм сарқитларига қарши кураш шiori остида ўттизинчи-қирқинчи йилларда ва элтигинчи йилларнинг бошларида ўзбек халқининг қўн аерлик маданий мероси, анъана ва урф-одатларини сақлаш ва бойитишга ҳаракат қилган Ўзбекистон фаши ва маданиятининг бир қанча таниқли арбоблари, жумладан, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ойбек, Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Туроб Тўла ва бошқалар миллатчиликда, панисломизм ва пантуркизмда айбланиб репрессия қилиндилар.

Республика адабиёти ва санъати тараққиётига катта ҳисса қўшган Чўлпон ва Фитрат сингари маданиятимизнинг таниқли арбоблари хусусида ҳам тарихий ҳақиқат ва адолат тиклашни керак”, деган янгича нуқтаи назарни илгари сурди.

Республикада тил масаласини ҳал этиш муҳим сиёсий ва маънавий ҳодиса сифатида кўтариб чиқилди. Тил — миллатнинг қалб тори. Унга озор етказмаслик, аксинча, сайқал топиб, жилоланиб боришига эришиш зарур. Кўпмиллатли мамлакатда ўзаро муносабатларнинг таъминланиши, бошқа кичик халқлар тилларини камситмаган ҳолда туб аҳоли тили мавқеини тиклаш муҳим маданий-маърифий ҳодисадир. Пленумда *партия тарихида биринчи марта мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб тилларга муносабат*

бутунлай ўзгариши лозимлиги ва ана шу ўзгариш тўғрисида республикага номини берган миллат қадр-қимматини кутариш, иззат-икромини жойига қўйиш адолат иши эканлиги алоҳида уқтирилди. Ижодкор зиёлиларнинг энг иқтидорли ва соғлом кучларини бирлаштириш, шу асосда юртимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни вужудга келтириш, халқимизга маънавий-руҳий жиҳатдан мадад бўлиш республика раҳбариятининг асосий вазифаси қилиб белгиланди. Ана шу хулосалардан келиб чиқиб, кўҳна тарих ва маданият соҳиби бўлган Беруний, Улугбек, Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий ва бошқа улуғ мутафаккирлару халқ маърифатпарварларининг бебаҳо меросига эга бўлган Ўзбекистонда республикада тарих ва маданиятнинг манتيқий ва собитқадам силсиласи узилмаслиги учун барча шарт-шароитларни яратиб керак, деб уқтирди Ислоҳ Каримов.

Яна бир муҳим масала: худди шу пленум бизнинг 70 йил мобайнида шаклланиб қолган атеистик қарашларимизга, ислом ва бошқа динларга бўлган муносабатларимизда кескин бурилиш ясади. Биз биринчи марта коммунистик партиянинг жазаваси тутиб турган, унинг мафкураси эса қилич яланғочлаб майдонга тушган бир пайтда ислом динини маънавият, юксак ахлоқ ва маданиятнинг муҳим бўғини сифатида тан ола бошладик. Бу партия раҳбарлиги курсида ўтириб, унинг мафкурасини бутунлай бошқа ўзганга буриб юборишга қодир бўлишдек ниҳоятда кучли ирода, қатъият ва жасурлик талаб этадиган камданкам ҳодисадир.

Дарҳақиқат, бутун Иттифокда демократия ўйинлари, сиёсий шовқин-суронлар, мафкуравий тўқнашувлар жунбушга келган бир пайтда Ўзбекистонда Ислоҳ Каримов “Динга муносабатда ҳам пухта ўйланган, синовдан ўтган ёндашув лозим. Бир томондан виждон эркинлиги, динга ишонувчиларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш принципини оғинмай ўтказиш лозим. Диний тузилмаларнинг тинчлик ва хайрия фаолиятини қўллаб-қувватлаш керак”, дея ўз фикрини ўртага ташлади ҳамда “барча масалаларни ҳал этиш учун сиёсий системани ислоҳ қилиш зарурлиги” ни кўрсатиб берди. Масалага бундай ёндашув ва шу пайтгача кутилмаган ислоҳчиликка интилиш энг аввало мавжуд ва чуқур иддиоз отган ижтимоий-сиёсий муҳит билан муроса қила олмаслик, уни иложи борича мумкин қадар тезроқ йўқотиш зарурат эканлигини теран тушунди. Шу билан бирга уни тубдан ислоҳ қилишга ўзини қодир деб

билди, ўз кучига, иқтидорига, бўлажак ишининг якунига қатъий ишонди. Натижада бу ниҳоятда қалтис ва таҳликали ишга енг шимариб киришди. Хатти-ҳаракатлар ва интилишлар кўп ўтмай ўз самарасини бериб, республикада қандайдир ҳаётбахш жараён бошланаётганидан далолат бера бошлади.

Иккинчидан, Каримовнинг ўзига хос, мустақил иш фаолияти СССР таркибидаги каттаю кичик сиёсий арбоблару арабчаларни ҳайратга солар эди. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон етакчиси билан Кремль ўртасидаги муносабатларни жиддийлаштирар, марказдагилар “бебош ва ўзбошимча раҳбар”нинг таъзирини бериб қўйишга ҳаракат қилишарди.

...Воқеалар жараёни шу даражада тезлашдики, Каримовнинг сиёсати бевосита ўзбек халқи хоҳиш-иродаси, саъй-ҳаракати билан қўшилиб кетиб, иттифоқ раҳбариятини хийла талвасага солиб қўйди. Чунончи, Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1990 йил 24 мартада бўлиб ўтган сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислоҳ қилиш, президентлик лавозимини ташкил этишга қарор қабул қилинди. Бу ҳужжатда, жумладан шундай сатрлар бор:

“Демократия жараёнларини янада ривожлантириши, сиёсий ўзгаришларни чуқурлаштириши, Конституцион тизимни, граждандарнинг ҳуқуқларини, эркинликлари ва хавфсизлигини мустақамлаш, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириши мақсадида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети

ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Президенти лавозими таъсис этилсин”.

Қарор матнига жиддийроқ эътибор берайлик. Унда қуйидагиларни кўриш мумкин.

Биринчидан, демократия жараёнларини янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституцион тизимни мустақамлаш мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсунмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили ётади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобе бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди.

Иккинчидан, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш — бу бевосита партия яккаҳокимлигини бар-тараф этиш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, халқ ва ҳокимият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларни яқинлаштириш, яъни жамиятда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни қарор топтириш, уни аста-секинлик билан турмуш тарзига айлантириш имконияти демакдир. Бу эса охир-оқибатда республиканинг ўз тараққиёт йўлини ишлаб чиқадиган ва уни амалга оширадиган Президент лавозимини жорий қилишни тақозо этади.

Бу табиийки, Горбачев бошлиқ иттифоқ раҳбариятини қаттиқ ташвишга сола бошлаган эди.

Аслини олганда, Ислом Каримов СССР ҳукумати барча миллий республикаларга кундан-кунга тазйиқ ва зўравонликни ошираётган, кам сонли халқларга зуғум ўтказётган бир пайтда собиқ иттифоқда биринчи бўлиб Президентлик бошқарувини ташкил этиб, вазминлик ва қатъият билан Ўзбекистон мустақиллигига дастлабки пойдеворни қўйган эди! Чунки Президентлик бошқарувининг энг асосий тамойили мустақиллик истагини ҳаётий зарурат даражасида англаш, ўзгага бош эгмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, барча давлатлар билан тенг ҳуқуқли муносабатда бўлиш, дунёга ўзлигини танитишдир. Ана шундай оғир ва қатгис ишни амалга ошириш, бир жиҳатдан, Каримовнинг фавқуллодда жасорати ва журъатидан далолат берса, иккинчи томондан, унинг ниҳоятда мутафаккир ва ўткир сиёсатчи эканлигини кўрсатади. Ахир, Марказ — Сиёсий Бюро, СССР Президентлик Кенгаши, унга бўйсунувчи қатор маъмурий ва жазо органлари ҳар қандай йўл билан бундай “бебош” раҳбарга тазйиқ ўтказиши ҳеч гап эмас эди-да. Бироқ Ислом Каримов СССРнинг ич-ичидан зил кетаётганини, бу мамлакат — “бузуқ арава” узоққа боролмаслигини, барча сессиялару пленумлар, партия ва депутатлар курултойлари халқ туғёни қаршисида энди ожиз ва нотавон эканлигини Иттифоқ миқёсидаги бошқа раҳбарлардан олдинроқ англади, олдинроқ тушунди ва бу воқеаларга ўз муносабатини кескин равишда билдирди. Мамлакат то мустақил бўлмагунча ҳеч қачон миллий раванқ бўлмаслигини, том маънодаги тарих ҳақиқатини тиклаш учун эса аввало мамлакат озод бўлиши зарурлигини сиёсий, назарий ва амалий жиҳатдан кўрсатиб берди.

Шуниг учун Президент Ислом Каримовнинг қарашлари Марказнинг етмиш йил мобайнида шаклланган, об-

дон пишитилган қарашлари ва манфаатларига сира мос келмас эди. Аниқроғи, унинг Горбачев бошлиқ ҳукумат сиёсий ўйинларига унчалик ҳуши йўқ, табиатан бундай муҳитни ўзига сингдирилмас эди. Чунки, вазият аллақачон ўзгарганлигини, Марказ олиб бораётган калтабин сиёсатнинг охири вой эканини, энди янги руҳдаги, халқнинг ва тарихий жараённинг эҳтиёжига монанд сиёсат зарурлигини у аллақачон пайқаган эди. Марказ Каримов билан ҳисоблашиб ишлаш, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб туришга мажбур эди. Шу билан бирга у билан ғоят эҳтиёткорона муносабатда бўлишар эди.

Болтиқбўйи мамлакатлари мустақиллик тўғрисидаги талабларини СССР Олий Кенгаши мажлиси ва халқ депутатлари курултойига кўндаланг қилиб қўйганларидан сўнг Президент М. Горбачев бир гуруҳ депутатлар на раҳбарлар билан вазиятни ўрганиш, аниқроғи, тазйиқ қилиш, ўз таъсирини ўтказиш мақсадида Болтиқбўйига борди. Гуруҳ таркибида Ўзбекистон Президенти ҳам бор эди. У ерда Ислом Каримов ҳақиқат билан юзма-юз келди ва шунда жуда катта қатъият ва фавқулодда журъат билан ўз муносабатини билдирди: комиссия ишини яқунламасданоқ Горбачевни ҳам, унинг манфаатларини қўллаб-қувватловчи гуруҳни ҳам ташлаб тезда орқага қайтди. Бу билан у Болтиқбўйи халқларининг талаблари қонуний эканлигини, мустақиллик, СССР таркибидан чиқиш — тарих ҳақиқати инсон ҳақ-ҳуқуқларининг тантанаси эканлигини ошқора намоён этди.

Чиндан ҳам, СССР таркибида туриб ҳеч қандай миллий равнақ, маънавий тараққиёт хусусида гапириб бўлмас эди. Чунки ёвузлик ва зўравонлик асосида қурилган бу давлат бундай интилишларга асло йўл бермас эди. Америка адибаси Эйн Рэнд таъбири билан айтганда, *“инсонни фикрsiz қулга айлантирган ёки унинг меҳнати самарасини тортиб оладиган эркин тафаккур қилишдан маҳрум этадиган ёки ақлга зид ҳаракатларга ундайдиган жамият, мавжуд қонунлари билан инсоннинг табиий талаб-эҳтиёжлари ўртасида қарама-қаршилик келтириб чиқарадиган жамият аслида жамият деб аталишига ҳам арзимайди. У — жиноятчилар тўдаси ёки оломондир. Барча инсоний қадриятларни нест-нобуд этадиган бундай жамият фаолиятини ҳеч қачон оқлаб бўлмайди. Бундай жамият фаровонлик манбаи эмас, балки инсон ҳаётига хавф солувчи офатдир. Шу сабабдан ҳам, Совет Иттифоқида ёки фашистлар Германиясидек мамлакатда яшагандан кўра кимсасиз оролда истиқомат қилмоқ инсон учун минг карра хавфсизроқдир”*.

Тарих ҳақиқатини тиклаш, асрлар мобайнида шаклланган анъаналар ва урф-одатларимиз, кадриятларимизни жой-жойига қўйиш учун энг аввало сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақиллик керак эди. Акс ҳолда тоталитар тузум тиш-тирноги билан иттифоқдош республикалар ва кичик халқларга зуғум қилаётган бир пайтда миллат эҳтиёжлари хусусида гапириш хомхаёлдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам Президент Исом Каримов Ўзбекистонни том маънода мустақил мамлакат сифатида тан олдириш йўлини тутди. Шунинг учун ҳам республикада президентлик бошқаруви тизимини жорий этилганидан кейин кўп ўтмай “Мустақиллик декларацияси” эълон қилинди:

“Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети:

Ўзбек халқининг давлат қурилшидаги тарихий тажрибаси ва таркиб топган бой анъаналари;

ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи,

ҳар бир кишининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб билган ҳолда,

Ўзбекистон халқларининг келажаги учун тарихий масъулиятини чуқур ҳис этган ҳолда,

халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий кадриятларга ва демократия принципларига асосланиб,

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилади.

1. Ўзбекистон ССРнинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида, барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмас.

3. Ўзбекистон ССРда давлат ҳокимияти унинг ҳудудида кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилади ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқдир.

4. СССР Олий Совети қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқланганидан кейингина Ўзбекистон ССР ҳудудида кучга эга бўлади.

5. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар кирди.

6. Ўзбекистон ССР халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади.

7. Ўзбекистон ССР иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

8. Ўзбекистон ССР ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

9. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси мустақиллигини Мухтор Республика Конституцияси таъмин этади. Ўзбекистон ССР унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон ССР Конституцияси асосида Қорақалпоғистон МССР манфаатларини ҳимоя қилади.

10. Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти Ўзбекистон ССР давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади. Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий системалари таркибини ва қурилишини белгилайди.

11. Ўзбекистон ССР Олий Совети умумхалқ муҳокама-си асосида демократик ҳуқуқий давлат тузишга қарор қилганини билдиради, Ўзбекистон ССРда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига қафиллик беради.

12. Ушбу Декларация Ўзбекистон ССРнинг янги конституциясини ҳамда янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқиш учун асосдир.

*Ўзбекистон ССР
Олий Советининг
иккинчи сессиясида
қабул қилинди.
Тошкент шаҳри
1990 йил 20 июнь”.*

Шундай қилиб, давлат раҳбари ҳаёти учун хатарли, аммо миллат ва юрт истиқболи учун шукӯҳли бўлган дастлабки, залворли қадамлар қўйилди. Энди халқ душмани сифатида қораланган миллатимизнинг асл фарзандларидан тортиб ўрганиш ман этилган улуғ тарихимизни — барча-барчасини тиклаш, унга ҳолис баҳо бериш учун шароит ту-

ғилди. Борган сари ўзлигини англашга, ўзлигини тиклашга, тарихий қадриятларини ўз вақтида баҳолашга замин яратилди. Хўш, буларнинг ҳаммасига қандай қилиб эришилди? Бундай имконият ўз-ўзидан юзага келдими? Йўқ, албатта!

Москвада ва Россиянинг бир қатор йирик шаҳарларида воқеалар шу даражада чувалашиб кетдики, унинг ечимини топишга энг юқори даражадаги раҳбарлари ҳам ожиз бўлиб қолишди. Горбачев ва унинг бир ҳовуч гумашталари зўр бериб жон ҳолатда нуқатка осилишарди. Аммо, халқнинг қудратли тўлқини уларни тобора қирғоққа чиқариб ташлаётганидан таҳликага тушиб қолишган эди. Аниқроғи янгилик билан эскилик, истиқбол билан ўтмиш орасида муаллақ қолишган эди. Бу мамлакатнинг келажаги таназзул билан тугашидан далолат берарди. Ана шундай оғир, саросимали, таҳдид ва таҳликалар пайғида Ўзбекистон ҳукумати халққа суянди. У билан тиллашди, дардлашди. Натижада халқ билан ҳукумат ўртасида соғлом муносабат вужудга келди.

Президент Ислам Каримовнинг энг катта ютуғи одамлар билан юзма-юз туриб гаплашди, рост гапирди, ёлғон ва баланд парвоз ваъдалардан ҳазар қилди. Халқ эса аччиқ бўлса-да рост гапга муҳтож эди. Чунки у йиллар мобайнида ҳаёт ҳақиқатидан маҳрум этилган, уйдирмалар ва ҳавойи шиорлар гирдобига гарқ этилган эди. Ҳукумат раҳбари сифатида И. Каримов халқнинг худди ана шу кемтик жойини тўлдиришга киришди. Халқ даҳосига, унинг яратувчилик қудратига ишонди, унга таянди. Улкан йиғилишларнинг бирида, мамлакатимизнинг олий минбаридан туриб юртбошининг исёнкор қалбидан Чўлпоннинг йиллар мобайнида ўқиш ман этилган оловли сатрлари отилиб чиқди:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...
Халқ кўзғолса куч йўқдирким тўхтагсин,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.

Бу мамлакатда ижтимоий-сиёсий муҳитнинг бирмунча барқарорлашишига олиб келди. 1989-90-91-йиллар, айтиш мумкинки, бир неча минг йиллик тарихимизда миллий тикланиш, миллий уйғониш ва миллий тараққиёт даврининг муқаддимаси бўлди. Худди ана шу йилларда Наврўз байрами миллий байрам сифатида кенг нишонланди, бу оммавий байрамларда биринчи марта ҳукумат раҳбарлари халқ билан бирга иштирок этишди.

Бу воқеаларни бугун — орадан бирмунча вақт ўтгач хотиржам эслаш осон. Ўша пайтларда эса ҳар бир кишининг қалбида аллақандай ҳадик, ифодалаб бўлмас қўрқув, унга қоришиб кетган севинч ва ҳаяжон бор эди. Бу воқеаларни ҳар ким ўзича тушунди, ўзича талқин этди. Бироқ Ўзбекистон раҳбарияти ўз сўзида собит турди. Турли ҳийлаю найрангларни, игво ва маломатларни қатъият билан, амалий иш билан енгди. Охир-оқибатда эса Ўзбекистон яна бир бор ўз куч-қудратини, сиёсий салоҳиятини ёрқин намоёниш этди. 1991 йил 31 август куни иттифоқдош республикалар ичида биринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилди ва уни қонун билан мустақамлаб қўйди. Бу сана тарих саҳифасида абадий қолади!

Президент Ислам Каримов сессияда мустақиллик моҳияти, унинг тарихий зарурат эканлиги хусусида гапирар экан, мустақиллашчилик асорати ва собиқ иттифоқда қарор топган муҳитни рўй-рост очиб ташлади:

“Мамлакат катта фалокат ёқасига, жар ёқасига келиб қолганини кўриб турибмиз. Халқ ўзининг эртанги кунига нишончини кундан-кунга йўқотяпти. Одамлар ўзларининг, овласининг, бола-чақасининг тинчлигига кафолат истайди. Тўқис, хотиржам ҳаёт талаб қияпти. Бу истаклар, бу талаблар сафсатабозлик ва ваъдабозлик остида кўмилиб кетяпти.

Бизнинг халқимиз сабр-бардош, яхшилик, осойишталик, бошқа халқларга нисбатан хайрихоҳлик руҳида тарбияланган. Бу халқ бугун биздан ҳимоя талаб қияпти, тинч-тоғув ҳаёт, оғир меҳнатига яраша турмуш шароитларини талаб қияпти. Бу — ҳаққоний талабдир.

Ўзбекистон раҳбарияти ҳеч қачон, қандай иттифоқ бўлмасин, ким билан иттифоқ бўлмасин, қандай шароит бўлмасин иккинчи даражали ролга рози бўлмайди, бунга йўл ҳам қўймайди”.

Бу нуқтаи назар Ватан ҳисси, миллий руҳ, миллий туйғу давлат сиёсати даражасига кўтарилганининг яққол ифодасидир.

Президент мустақиллик тўғрисида қонун қабул қилиш, энди СССР таркибида ортиқ қолиб бўлмаслигини, ундан чиқиб эса қинакам миллий рағбат ва миллий тараққиётга замин яратишимиз зарурлигини уқтириб, “Бу қонунда қадимий ва янгиланаётган диёримизда истиқомат қилаётган барча кишиларнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топган. Халқимизнинг бу эзгу хоҳиш-иродаси эса биз учун муқаддасдир”, деб таъкидлади.

Ислом Каримов тасавурида том маънодаги маънавият энг аввало Ватан туйғусидир. Ватан туйғуси ҳам миллий мансублик сингари ҳар бир шахснинг мавжудлиги билан боғлиқ бўлган мўътабар ҳодисадир. Зеро, инсон қайси замон ва қайси маконда яшамасин, туғилган юртини ўзгартира олмайди, ундан тонолмайди. Ватан ва миллат туйғусининг мўътабарлиги, улуғлиги, муқаддаслиги ана шунда. Шунинг учун ҳам Президент энг аввало мустақилликни англаш учун миллатни англаш, ўзликни англаш, Ватан ва унинг буюк ўтмиши билан фахрлана олиш ҳиссини уйғотишга ҳаракат қилди. Айни пайтда мустақиллик йўли ҳақиқат йўли, инсон ҳақ-ҳуқуқлари йўли, маънавий етуклик, юксак маданият, бой инсоний фазилатлар мажмуидир. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари ўз танлаган йўлининг тўғрилигига қатъий ишонди ва миллионлаб юртдошларимизни ҳам бунга ишонтира олди.

“...Бизни тавлаган йўлимиздан ҳеч ким ҳеч қачон қайтара олмайди, зотан, Ватанга бўлган меҳру муҳаббат ҳар қандай муаммони ечишга, ҳар қандай ёвуз кучни егишга қодирдир. Энди ортга йўл йўқ. Ўзбекистон истиқболини собитқадамлик билан барпо этмоғимиз зарур. Бу йўлда иккиланмоқ, манфаатпарастликнинг майда-чуйда ташвишларига ўралашимоқ — Ватанга, халққа, келажак авлодга хиёнат бўлади.

Биз Истиқлол шарофати билан кўи қадриятларни — иймонимизни, миллий гуруримизни, озодлик, бир сўз билан айтганда, парвардигорни қайтадан чинакамига танидик. Эндиги вазифа — боболаримизнинг поймол этилган орзумидлари ҳаққи, авлодларимизга, Сизу бизнинг фарзандларимизга бутун дунё билан тепна-тепг бўйлашадиган буюк Ўзбекистонни мерос қилиб қолдирмоқдир.

Истиқболдаги Ўзбекистон Ватан озодлиги насиб этмаган боболаримизга улуғвор ҳайкал бўлажак! Ўзбекистоннинг шуҳратига шуҳрат қўшувчи фарзандларимизга муқаддас бешик бўлажак”.

Президент Ислом Каримовнинг ушбу ҳаяжонли, ҳароратли сўзларида истиқлол, миллат ва Ватан тушунчасининг мазмун-моҳияти, илоҳий мўъжизаси теран ифода этилган. Зотан, том маънодаги маънавиятга, ҳақиқий буюк маданиятга, жаҳон тараққиётига элтадиган оламшумул маърифий йўл ана шу эзгу тушунчалар замирида мужассамдир.

Ватан беқиёс ҳақиқат, ҳаёт ва адолат рамзи. У мислсиз қудрат, сеҳру синоат, мўъжизалар жамулжами. Фақат уни

қалбдан ҳис қилмоқ жоиз, фақат уни юрак-юрақдан туй-моқ лозим. Ана шунда унинг бутун жозибасию илохий қудратини теран англайсиз ва Ватан оғушининг Она оғуши янглиғ ҳароратини, жонбахшу ҳузурбахшлигини сезасиз. Шунда бу муқаддас маконга бамисли Каъбага талпингандек талпинасиз, бу муқаддас тупроққа пешонангизни кўйиб, Ҳаётга, Замину Осмон ҳадя этган барча эзгуликларга шукроналар айтасиз. Ана шундай туйғудан бегона қалб қалб эмас, совуқ тош! Ана шундай туйғуга макон бўлмаган юрак сўқир! Беватанлик — бечоралиқдир! Беватанлик — бенаволиқдир!

Маънавиятнинг беқиёс мўъжизаси шундаки, у макон этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маънавий қадрияти, тарихий қиймати худди ана шу мезон билан ўлчанса, яна ва яна ошади. Унинг мамлакатимиз халқи ҳаётида тутган ўрни яна ҳам қимматлироқ бўлади. Зотан, истиқлол даврида одамлар тушунчаси, тафаккури тубдан ўзгарди. Юрт, Ватан, Миллат, Мустақиллик тушунчалари тобора улкан мазмун касб этди. Президентимизнинг сўзлари билан айтганда, “...қисқа муддат мобайнида юртдошларимизнинг, халқимизнинг савиясида кескин ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу энг аввало сиёсий савияга тегишли гап. Истиқлол туйғули кишиларимизнинг ватанга, она заминга меҳрли муносабати шаклланиб борапти. Шунини очиқ айтишимиз зарур: илгари бутун собиқ СССР харитасини қамраб олган ватан туйғусини онгимизга сингдириш тамойили кучли эди.

Бугун эса ватанимиз муайян чегара ва қиёфа касб этди. Биз унинг куч-қудратини, ютуқлари ва муаммоларини аниқ биламиз ва бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Бугун ватаннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бир бўлаги деб ҳис қиляпти ва булдан фахрланипти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз.

Ватан, ватадошлик туйғуси эски мафкуравий қобиқлардан халос бўлиб, ўзининг асл қиёфасини топди. Бугун диққат қилсак, истиқлол қўлга киритилганидан сўнг биз ўз кучимизга, қудратимизга кўпроқ ишона бошладик. Шу туйғули барчамиз вазминлашиб, ўз кадр-қимматимизни тирапроқ англай бошладик.

Бугун биз ўзаро жинслашиб, том маънодаги халқ бўлиб, майда-чуйда иғволарга мутлақо эътибор бермайдиган кучга айландик”.

ИСТИҚЛОЛ

Мустақиллик азалдан инсониятнинг орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этади. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамиша озодлик ва хурриятга интилиб яшайди. У қалбида ўзини ҳамиша ҳар жиҳатдан эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам кишилик тарихи турли даврларда Ер шарининг барча минтақаларида озодлик учун курашнинг, шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган хурриятга интилиш ҳодисаларини кўп кўрган.

XX асрнинг интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли кўрилмаган ҳодисалар содир бўлди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура деб аталмиш зўравонлик ва тазйиққа асосланган мафкура таназзулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мулоқликни даъво этган СССР жамият сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам жарга қулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги мустақиллик мақомини олишди.

Хўш, мустақилликнинг ўзи нима? Истиқлол нималарга асосланади ва унинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?

Энг аввало шуни айтиш керакки, мустақиллик тенглик сари қўйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади. Натижада биз сўнгги бир ярим аср мобайнида бошимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келди. “Тенглик” сўзининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро муносабатларидан тортиб, мамлакатлараро муносабатларгача ҳамма нарсани меъёр-мезонга солиди, турли камситишлар ёки ортиқча таъзим-тавозега чек қўяди.

Истиқлол — ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини қадрлаш асосида мамлакат фуқаролари ўзаро муносабатида ҳам, жаҳон давлатлари ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, ана шу умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. Мустақиллик — жамиятдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири билан боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлашдир. Истиқлол — эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суяниб яшаш салоҳиятидир.

Мустақил яшашга, мустақил фикрлашга, ўз тақдирини ўзи белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам

зиддиятларни осонлик билан енгади, бу дунёнинг шиддатли муаммолар бўрони қаршисида довдираб қолмайди. Ана шу оддий ҳаётий ҳақиқатни давлат мустақиллигига ҳам қийслаш мумкин.

Мустақиллик мустахлакачиликнинг ҳар қандай шаклини, у тақозо этадиган тўсиқлар ва зўравонликларни инкор этади. Айни пайтда мустақиллик жаҳон тараққиётининг илғор тажрибалари асосида ўз равнақининг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш билан бирга ягона замин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкорликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умуминсоний манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш демакдир. Агар у ҳамкорлик, ўзаро ҳамжиҳатлик мамлакатлараро, давлатлараро ва минтақалараро сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатларни қарор топтирмаса ўз қобиғида қолиб кетиши, миллий маҳдудлик доирасидан чиқолмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг ана шу ҳаёт тажрибасидан ўтган тамойиллари ҳамма вақт долзарб бўлиб қолаверади. Чунки у доимий равишда ривожланиб, ўз-ўзини бойитиб, такомиллаштириб, онг ва тафаккурни чархлаб борадиган воқеликдир.

Мустақиллик — табиатан онгли яшаш, онгли муносабатни қарор топтириш мезони. Айни пайтда у ҳаракатларнинг, интилишлар ва қобилиятларнинг кучайишини тақозо этадиган ҳодисадир. Бу айниқса собиқ иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мустақил республикалар ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Нима учун?

Биринчидан, тоталигар тузум даврида давлат мамлакат бошқарув тизимидан тортиб алоҳида-алоҳида шахсларнинг кундалик турмушига ва истиқболига дахлдор бўлган ҳар қандай катта-кичик масалаларни ҳал этишни ўз зиммасига олгани учун меҳнаткаш халқ боқимандалик кайфиятига дучор бўлган эди. У фақат ишлаш ҳуқуқига эга эди, холос. Меҳнат деб аталган ҳиссиз машинанинг мурватига айланиб қолган эди. Эртадан-кечгача меҳнат қиласан, меҳнатингга яраша очдан ўлмасликка етадиган ҳаққингни оласан, тамом-вассалом. Бу — собиқ иттифоқда қонун кучига эга давлат сиёсати эди. Одамзот шунчаки ишлар, шунчаки умр кечирарди, холос. Тириклик деган буюк неъматнинг, ҳаёт деган олий тушунчанинг мағзини чақишга ўзида рағбат ҳам, эҳтиёж ҳам сезмас эди. Бишобарин, ақл билан иш тугиш, воқеликни идрок қилиш, бунёд этиш, яратиш туйғулари бутунлай сўндирилган эди. Шунинг учун ҳам мамлакат тараққиёти сустлашиб, одамлар турмуш даражаси пасайиб борарди.

Донишмандлар айтганидек, ҳар қандай фаоллик тамо-йиллари ҳаракатлар эркинлигига замин яратиши, унга су-яниши керак. Акс ҳолда боқимандалик иллатлари сурун-кали касалликка айланади. Демак, ҳар қандай хатти-ҳара-кат, ҳар қандай интилиш ўз-ўзидан бунёдкорлик, яратув-чилик руҳи билан йўғрилган бўлиши даркор. Ана шунда эркинлик самарасиз, фаолиятсиз ҳодисага айланмайди.

Собиқ иттифоқда ҳукм сурган қайта қуриш сиёсати унинг таркибига кирган иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка чиқишига йўл қўймаслик мақсадида қилин-ган маккорона ҳаракат эди. Давлат тўнтаришита уриниш, зўравонлик ва тазйиқ ўтказиш сиёсатини чуқурлаштиришпа интилиш бу жараённинг якуни бўлди. Мустақиллик им-кониятларини олдиндан пайқаган, мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёнларининг боришини тўғри кузатиб, тўғри баҳолай билган Ўзбекистон иттифоқдошлари орасида би-ринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилди. 1991 йил 31 август кунини қабул қилинган Ўзбекистон Респуб-ликасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёноти Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсий йўлини тўла қонунлаш-тириб берди. Бу тарихий ҳужжатда қуйидаги хулосалар ил-гари сурилган эди:

- “Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиё-сий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб,

- Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақ-дирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

- Ўзбекистон халқларининг тақдирини учун бутун масъу-лиятини англаб,

- шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларининг, мустақил дав-лат ўртасидаги чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатини баён этиб,

- миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублиги-дан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир ки-шининг муносиб ҳаёт кечиршини, шаъни ва қадр-қимма-тини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий дав-лат барпо этишга интилиб,

- Мустақиллик Декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кен-гаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суве-рен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилган-лигини таптанали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг ўз таркибидаги Қорақал-поғистон Республикаси билан бирга, ҳудуди бўлишмас ва

дахлсиздир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатларга ҳудудий даъволари бўлмай, у ўз ҳудуди ва табиий бойликларига нисбатан олий ҳуқуқга эгадир”.

• Ўзбекистон парламентининг бу баёноти ўзининг қонун кучи билангина эмас, сиёсий мантиқи, маънавий қудрати, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келиши билан ажралиб туради. Бу ҳужжат СССРнинг 73 йиллик ҳаёти нақадар аянчли ва фожиали эканлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, бу мамлакатда инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама поймол этилганлигини, энди бу тузумда ортиқ яшаб бўлмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб турарди. Бироқ, мамлакат аҳолисининг аксарият қисми ва айрим миллий республикалар раҳбарияти онгига сингиб қолган тобелик ва мугълик туйғулари кескин ҳаракат қилишга, ўз халқи манфаатини мардона туриб ҳимоя қилишга йўл қўймас эди. Аммо, ўша пайтда Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазият — Фарғона, Кўқон, Бўқада юз берган маълум воқеалар, миллатлараро низоларнинг пайдо бўлгани, халқ ҳаётининг таҳликали тус олаётгани ортиқча кутиб туришни тақозо этмас эди. Жараёнларга ўз вақтида старли баҳо бериб, зарур ҳулосага келиш керак эди. Шунинг учун ҳам Фарғона воқеалари бирмунча изга тушгач, мамлакат аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш, турмуш шароитини ва фаровонлигини ошириш борасида амалий чоралар кўрилди. Жумладан:

аҳолини қўшимча томорқалар билан таъминлаш, якка тартибда уй-жой қуришга кенг имкон бериш, шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантириш, чорвачилик ва паррандачиликни тараққий топтириш;

пенсиялар, талабалар ва ўқитувчиларнинг маошларини ошириш, оғир ижтимоий аҳвол натижасида камқонлик касалига учраган ҳомиладор аёлларга имтиёзли овқатланиш, бошланғич синф ўқувчиларига бепул озиқ-овқат ажратиш ва шунга ўхшаган бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг марказ билан ҳисоблашмай ҳал этилиши мамлакат аҳолисига қанчалик маъқул келса, иттифоқ раҳбариятида шунчалик норозилик туғдирар эди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириши қатор хорижий мамлакатлар билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиши у ўз тараққиёт йўлини танлаб олганини кўрсатар эди.

“Биз буларнинг ҳаммасини мустақил равишда ҳал этиб, етилган масалаларни ечинда иттифоқ идораларидан сезиларли равишда олдин борянимиз. Бу хусусда марказдаги-

ларнинг бирортаси ҳам бизни олқишлаб қабул қилаётгани йўқ. Ақенича, гўё бу — Ўзбекистон президентининг ўзбошимчалиги деб баҳолашди. Буларнинг ҳаммаси иттифоқ кўрсатмаларига мувофиқ келмайди ёки уларга зид эмиш. Гўё буларнинг ҳаммаси вақти келиб тугатилар эмиш”, деган эди Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинган мамлакат Олий кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида.

Ўзбекистон ҳукумати СССРда мавжуд ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини бошқалардан кўра тезроқ англади ва баҳолади. Шунинг учун ҳам у қатъий ҳулосага келди. 1991 йилнинг 31 августида “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонун”ни қабул қилди ва ана шу қонун доирасида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг бундан кейин Ўзбекистон ССРни Ўзбекистон Республикаси деб аташ, 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиш, Ўзбекистон Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига, барча хорижий давлатларга ва жаҳон ҳамжамиятига мурожаат қилиб, уларни республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу бевосита мустақиллигимизнинг дастлабки ҳуқуқий пойдевори эди.

Дарҳақиқат, биз ижтимоий-сиёсий жараёнлар одамлар ҳаётини кескин тарзда бир ўзандан иккинчи ўзанга буриб юборган, ҳаётимиз бутунлай бошқача тус олган ва турмушимиз ўзгача мазмун касб этган мураккаб руҳий-маънавий ҳолатни бошдан кечиряпмиз. Йиллар мобайнида қотиб қолган тушунчаларимиз ўзгармоқда ва мудраб қолган онгимиз уйғонмоқда.

Мустақиллик, ҳуррият деган сўзлар бутун жозибаси билан бирга беқиёс қудратини, буюк ўзгартирувчилик мўъжизасини кўрсатмоқда. У дунёқарашларимизни тубдан ўзгартириб, фикримиз, тафаккуримизни бойитмоқда. Воқеалар ривожини бутун моҳияти билан англашни, дунёга кенгроқ ва тийрақроқ назар билан қарашни, бу кўҳна оламда шўро тузумидан бошқа адолатли тузумлар ҳам борлигини, бошқача яшаш ҳам мумкин эканлигини, коммунистик мафкурадан бўлак ҳаёт лаззатини, инсон қадр қимматини ҳимоя қиладиган ўзга ғоялар ҳам мавжудлигини кўрсатиб берди. Зотан истиқлолнинг буюк моҳияти, беқиёс қадрияти ана шунда. Мустақиллашнинг кишилиқ та-

рихида андуҳ ва кулфатлар ёғдирган беқийёс фожиаси — унинг инсонни мустақил фикрлашдек улкан иқтидоридан маҳрум этганида. Мустақиллик ана шу фожианинг аччиқ мазмунини очиб берди.

Истиқлол бизга ўзлимизни англатди. Ўзини англаган худони англайди, ўзини таниган худони танийди. Худони англаш — оламни англаш, оламни тушуниш — одамни тушуниш, демакки, ҳаётнинг мазмунини идрок этиш демакдир. Инсон ўзининг бутун моҳиятини, ўзининг инсонлигини қанчалик чуқур тушунса, яшаш мазмун-моҳиятини ҳам шунчалик чуқур англайди.

Ўзлигини англаган киши оламнинг бор ранг-баранглиги билан бирга ҳаёт мазмунини, ўзининг шунчаки тириклик ва мавжудлик белгиси эмас, аксинча, табиатнинг бетакрор мўъжизаси эканлигини, шу аснода инсон қадру қиммагини тобора теранроқ англай бошлайди. Маърифатга муҳтожлигини, хурофот ва жаҳолат ҳаёт қушандаси, манқуртлик — ўзлигини ва оламни унутиш эканлигига тобора кўпроқ ишонади. Демак, бевосита ички бир даъват ва илоҳий қувват билан маънавий етукликка, комилликка интилади. Бу — истиқлолнинг яна бир мўъжизаси.

МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ

Президент Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш яшаш асосида Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўзига хос куйидаги тамойилларини ишлаб чиқди:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- ватанпарварлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши.

Бу тамойиллар халқ дунёқараши, яшаш тарзи, воқеа-ҳодисаларга муносабати, маънавий-руҳий эҳтиёжларидан келиб чиққанлиги учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Чунки, биринчидан, Шарқда азалдан маънавиятга таяниб яшаш, комилликка интилиш, ҳар томонлама баркамоллик олий қадрият даражасига кўтарилган. Одамларнинг миллати, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, ягона ўлчов — инсонни инсонлиги учун улуғлаш, инсон деган муқаддас номга муносиб бўлиш бош мезон қилиб олинган.

Иккинчидан, ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунё-қарашини ҳисобга олмаса, унинг эҳтиёжларига мос кел-маса таназулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам Прези-дент Ислон Каримов ўз мамлакати истиқболи ҳақида фикр юритар экан, “Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат ман-баи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги-дадир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничлик ва ин-сонпарварликнинг назик куртакларини асрлар бўйи авай-лаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақ-сади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги маз-мун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир ки-шини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир”, деган эди.

Бу фикрдан англашиладики, Президент мамлакат куч-қудратини халқнинг маънавий камолотида кўради. У жа-мики инсоний фазилатларни такомиллаштириш учун за-рур шароит яратиш вазифасини қўймоқда. Бу биринчи-дан, давлат сиёсатининг нечоғлик инсонпарварлигини кўрсатса, иккинчидан, давлат раҳбарининг сиёсий мада-ниятини, халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларини нақадар чуқур ўрганганлигини кўрсатади. Учинчидан эса, бу халқ ва ҳокимият интилишларининг муштараклигидан дало-лат беради.

Инсонпарварлик, умуминсоний қадриятларга содиқлик, уларни асраб-авайлаш билан бирга янги замон талаблар-ига мос равишда такомиллаштириб бориш — тараққиёт мезони, миллий равнақ асоси. Бундай руҳиятдаги одам ҳеч қачон бировга тазйиқ қилмайди, шафқатсизлик ва зўра-вонлик каби ғайриинсоний иллатларга ҳампиша нафрат билан қарайди. Ўз табиатига мос равишда бағри кенг ва мурувватли бўлади.

Олис ўтмишимизга назар ташлаб, унинг бутун борлиги-ни жамлаб баҳолаган Ислон Каримов: “Халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп пар-саларни бошидан кечирди — маданият, илм-фан, ўз дав-латчилиги ютуқлари нашидасини сурди. Ўзаро низолар, бегоналар асорати аламини торгди, энг яхши ўғил-қизла-ридан жудо бўлди. Лекин тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жапгу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқи-мизнинг инсонийлик табиатига доғ тушира олмади”, деган теран ва ҳаққоний хулосани баён этди. Бу ўз миллатига, ўз она халқига берилган энг холис, энг юксак баҳо. Айни пайтда у мустақиллик шароитида шаклланаётган янги жамиятимизнинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Мустақиллик инсон имкониятларини тобора кенгайтириб, унинг яратувчилик иқтидорини ва бунёдкорлик обилиятини янада кучайтирмоқда. Энди одамлар реал юқеликка, ўз ҳаётини қутилмаган бутунлай янги изга сойишга эҳтиёж сезишмоқда. Улар яшаш ҳуқуқи, ўз оиласи ахлсизлиги ва истиқбол хусусида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолишди. Айни пайтда истиқлолнинг мазмун-моҳиятини ундан-кунга чуқурроқ англай бошлашди.

Тўғри, ҳаётимиз ҳали биз орзу қилгандек мукамал эмас. Ҳали турмушнинг ҳал этилмаган муаммолари кўп. Юлғичлик, фирибгарлик, порахўрлик, хизмат вазифасини сусис-еъмол қилиш, тўрачилик, манманлик, кибру ҳаво, ман-аб касаллиги ўткир ва юқумлиликча қолмоқда. Бироқ, булар мустақилликнинг, омма ва жамиятнинг муштарак авнақи билан, қонуннинг устуворлик кучи ортиши билан бартараф этиб бориладиган иллатлардир.

Маънавий оламимиздаги ўзгаришлар барча янги ланишларнинг асосидир. Зеро, Ватан, миллат тушунчалари тобора чуқурлашмоқда. Биз энди яшаб турган заминимиз, буқаролигимиз жиҳатидан дахлдор бўлган мамлакатимиз, миллий равнақимиз ва истиқболимиз хусусида жиддий-юқ ўйлайдиган бўлдик. Ҳар қандай моддий манфаатдорлик, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт бевосита маънавий туқлик, маънавий баркамоллик туйғулари билан боғлиқ қолдагина ривож топиши мумкинлигини яққол кўряпмиз. Миллий равнақ ҳамма вақт ақлий имкониятнинг беқиёс учига, онг ва тафаккур ривожига муҳтож эканлигини, нга таяниш ва суяниш лозимлигини чуқурроқ англай юшладик.

Айни пайтда Ўзбекистоннинг иқтисодий имкониятлари, унинг тараққиёт йўллари хусусида ўзимизда ҳам, хо-ижда ҳам кўп гапирилмоқда. Мамлакатимизда миллий барқарорлик, миллатлараро муносабатларнинг мутаносиблиги, иқтисодий жараёнларнинг бир меъёردа ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг тобора такомиллаштириб борилаётганлиги мамлакат маънавий-сиёсий муҳитининг соғломлиги, халқ орзу-умидлари билан давлат сиёсатининг йўнлиги натижаси эканлиги жаҳон сиёсатдонлари то-юнидан тан олинмоқда. Ана шундай муҳитни вужудга келтириш, мамлакатда барқарор тараққиётга эришиш — ю бевосита давлат сиёсатининг халқ талаб ва эҳтиёжларини, руҳий ва маънавий ҳолатини нечоғлик ҳисобга ол-анлиги билан белгиланади.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР

Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилиги кувватига эгаллиги, ҳаминча эзгуликка интилиб яшаши инсонга муносабатнинг ғоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани билан ажралиб туради. У ўтақдирини қўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли билан боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор билан умумий меҳнат натижаси деб билади ва шу билан ғурурланади.

Миллий ифтихор туйғуси — ўз миллий мансублигида фахрланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси ўз миллатининг бой тарихи, маданий ва маънавий меросидан унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси — ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этувчи қудратли куч.

Миллатга мансублик ўта нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолат. Киши зарур бўлганда ҳаётдаги жамик неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ, ҳеч ким, ҳеч қачон миллий мансублигидан тонолмайди. Уни хоҳлаган пайтда хоҳлаганча ўзгартириш олмайди. Чунки, миллатга мансублик ҳислари инсоннинг қон-қонига, минг бир ҳужрасига сингиб кетган. Бундан англамаганлар гариб ва бечорадир. Бундан ҳис қила олмаганлар қалбан сўқир, маънавий кемтик кишилардир. Аммо, миллатга мансублиги билан фахрланиш бошқа миллатчилик бошқа.

Ўзига бини қўйиб, ортиқча баҳо бериш ҳамма вақт шахс ҳаётини ҳам, миллат истиқболини ҳам инқирозга олиб келади. Миллий кибр, ўзга миллатларни менсимаслик, камситиш охир-оқибатда миллатлараро низоларнинг кучайтишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда мавжуд барқарорликнинг асоси шу замин фуқароси бўлган барча миллатлар учун мамлакат тарихи, унинг асрлар мобайнида тўплаган қадриятлари умумий ғурурга айланганлигидир. “Шу азиз Ватан барчамизники,” “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак. Савоб ишни ҳар ким қилиши керак” деган шиорларнинг маънавий қудрати, улкан умуминсоний мазмуни ана шунда.

Миллий ифтихор туйғусининг яна бир жиҳати шундаки, у шахснинг энг аввало қайсидир миллатга мансублиги, унинг кенг имкониятларидан қувона олиш фазилатигина эмас, балки яшаб турган заминга, фуқаролиги дахл-

дор бўлган мамлакатга муносабат белгиси ҳамдир. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс ўз мамлакати билан фахрлана олади ва унинг тақдирига бепарқ қарай олмайди. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс истиқболни чуқурроқ англайди. Унинг эртаси бугунидан кўра мукамалроқ бўлишига интилади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самараси бевосита миллати ва элатидан қатъи назар, аҳоли турли табақасининг умумий манфаатларига мос келадиган мақсадлар муштараклигидир.

Жамият тараққиётида омма фикрини бир нуқтада жамлаб унинг имкониятларини бир ўзганга солиб, умумий тараққиёт йўлига бошлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода мустақилликка эришилгандан кейин яқин ўтмишимизда кенг тарқалган кўлгина иллатлардан воз кечилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Яъни жамиятнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини пароканда қиладиган, одамлар фикрини чалғитадиган ҳодисаларга барҳам берилди. Мамлакат ва халқ манфаатлари йўлида бирлашиш, кучларни уйғунлаштириш, барча имкониятларда эҳтиросларга, берилмай, ақл-идрок билан фойдаланиш йўли тугилди. Оғир-вазминлик, мулоҳазакорлик, андиша, узоқни кўзлаб иш тутиш доимий тамойилга — турмуш тарзига айлангирилди.

Айтиш мумкинки, миллий ифтихор туйғуси, миллий мансубликни чуқур англаш ва уни эъозлашга интилиш маънавай эҳтиёж маҳсулидир. Миллий ифтихор энг аввало ўзлигини англаш, миллий равнақни таъминлаш йўлидаги хатти-ҳаракат, ўз миллати истиқболи олдида масъуликнинг беқийс намунасидир. Миллий ифтихор эгаси бўлган киши энг аввало ўз миллати ўтмишини яхши билган, уни қадрлай оладиган ва айни пайтда уни янгича шароитлар ва ҳолатларда бойитиб борадиган комил инсондир. Акс ҳолда миллий ифтихор ҳисси ҳавойилик белгиси ва шунчаки даҳанаки мақтанчоқлик воситасига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Турли миллатлар турли шароитда ўзига хос руҳий ва маънавий феъл-атворга эга бўлганлиги сир эмас. Шунинг учун ҳам турли минтақада яшаётган халқлар турлича яшаш тарзига, бир-бирига ўхшамаган урф-одатларга эга бўлишган. Жумладан, ўзбеклар, умуман Шарқда диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида муҳим фазилат деб қабул қилинган. Дарҳақиқат, маънавий баркамол, ахлоқий етук, ҳар то-

монлама камолотга етган аҳоли яшаётган жамият ҳам, давлат ҳам файзли бўлади.

Мутафаккир бобокалонимиз Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, “аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган мамлакатда ҳокимиятга эҳтиёж сезилади”. Демак, жамиятнинг нечоғлиқ демократлашуви инсон эрки ва ҳуқуқларининг нечоғлиқ тўла таъмин этилиши энг аввало мамлакат аҳолисининг феъл-атвориға, маънавий-ахлоқий ва руҳий камолотига боғлиқ экан. Агар аҳоли ўз ҳуқуқи нормалари доирасида амал қилинаётган қонунларға бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирса, ўз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидалар йўналишиға тушира олсагина, юксак ақл-идрок, одоб ва ахлоқ категорияларини ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қилиб борсагина жамиятнинг маънавий қиёфаси баркамол, шахснинг яшаш тарзи етук, эркинликлари эса чексиз бўлади.

Аллома Форобийнинг мамлакат аҳолисининг феъл-атвори хусусидаги мулоҳазалари минг йил аввал қанчалик долзарб бўлса, бугун ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, у инсон моҳияти ақлда, ақлнинг моҳияти эса характерда намоён бўлади, деган эди. Демак, инсоннинг инсонлигини ифода этувчи ягона мезон ақл-идрок, онг ва тафаккур даражаси бўлса, уларнинг моҳиятини очиб берувчи, миқёси ва кўламиға баҳо берувчи бош мезон хатти-ҳаракат, ҳаётға ва атроф муҳитға муносабат, ўз-ўзини бошқаришдаги ички қудратдир. Ана шу нуқтаи назардан қараганда бобо Шарқнинг диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё каби фазилатларға таянгани, асрлар мобайнида уларни олий қадриятға айлантиргани бежиз эмас. Шарқ халқларининг ҳаётға бундай муносабати кейинчалик ислом ақидалари билан уйғунлашиб бориб, тобора шаклланди ва маънавиятнинг янги-янги имкониятларини очиб берди.

Мустақиллик яратган кенг имкониятлар туфайли минг йиллар мобайнида халқимиз онгига ўрнашган, турмуш тарзига айланган, бутун ақидаларига, руҳий ва маънавий кечинмаларига жо бўлган ислом диниға муносабат кескин ўзгарди. Жумладан, 70 йил мобайнида хурофот, бидъат деб аталган ислом дини маърифатпарвар ва юксак маънавиятға етакловчи қудратли ғоя эканлиги рўйирост эътироф қилинди. Ислам диниға кенг йўл очиб берилди. Комилликка даъват этувчи улуг аждодларимиз номи тикланди. Жумладан, имом Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа

Аҳрор ва бошқа ўнлаб алломаларнинг илмий мероси чуқур ўрганилмоқда, ҳар томонлама тарғиб қилинмоқда. Буларнинг барчаси мамлакат фуқаролари қалбига эзгулик руҳини сингдириш яхшиликка даъват этиш билан бирга миллий ифтихор, миллий гурур туйғуларини ҳам кучайтирмоқда.

Шу билан бирга юртимизда диний мутаассибликка, исломни сохталаштиришга йўл қўйилмади. Аксинча, ислом ғоялари юксак маънавият ва баркамоллик мезони, бой маънавият сарчашмаси сифатида талқин қилинди. Асрлар мобайнида халқимиз қонига сингиб кетган ақидаларга одилонга баҳо берилди. Натижада миллат юрагида эртанги кунга ишонч кучайди. Ўтиш даври қийинчиликларини бартараф этишга рағбат ва куч пайдо бўлди. Бу эса мамлакатдаги умумий барқарорликнинг тобора чуқурлашиб боришида муҳим омил бўлди.

Ўзбекистон истиқлолининг энг катта ютуқларидан бири шундаки, турли миллат ва ақидаларга эга бўлган кўп миллатли мамлакатда миллатлараро тотувлик тўла таъмин этилди. Ягона ватан — ягона хонадон тушунчаси янгича мазмун-моҳият касб этди. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мамлакат тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошди. Энди у қайсидир миллатга мансублигидан кўра кўпроқ Ўзбекистон фуқароси эканлиги, қандай тарихий тажриба ва анъаналарга ворислиги билан фахрланадиган бўлди. Албатта, бу борада миллий равнақ, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва маданиятини такомиллаштириш қонун билан кафолатлангани муҳим аҳамиятга эгадир. Шу боис умумий хонадон тинчлиги учун масъуллик бурчи, тенг ҳуқуқли фуқаролик талаби юксак даражадаги виждон ва иймон ишига айланмоқда. Шахснинг жамият олдидаги масъулиятини, бошқача қилиб айтганда, ўзаро муносабатлар маданиятини оширмоқда.

Айрим муҳолифларимиз мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг суръатидан қониқишмаяпти. Уларнинг фикрича, ислохотлар жараёни суст эмиш. Бу ғараз ва адоватдан бошқа нарса эмас. Чунки Ўзбекистон собиқ Иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мамлакатлар ўртасида ҳамма жиҳатдан — сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа жабҳаларда пешқадамлик қилмоқда. Буни инкор қилиб бўлмайди. Иккинчидан, ҳар бир оила, ҳар бир хонадон, ҳар бир фуқаро тинчлиги, қолаверса, эртанги куни тўла кафолатланган.

Учинчидан, ҳодисаларга кўр-кўрона ёндошиш, жараёнларни сунъий равишда тезлаштириш, одамлар фикри ва

дунёқараши билан ҳисоблашмаслик ҳамма вақт жамият ҳаётига таҳлика ва фожиалар олиб келишини бир қатор мамлакатлар мисолида яққол кўриб турибмиз. Ўзбекистонда эса ўзгартишлар ва янгиланишлар энг аввало маънавиятга асосланганлиги, бой маданиятга таянганлиги, ислоҳотлар одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш ясаш, қолаверса, ўзаро ҳурмат, инсонни улуғлаш, асраш-авайлаш тамойиллари асосида олиб борилмоқда. Бу, бир жиҳатдан, мамлакат ички ҳаётини бир маромда сақлаб туриш имконини берса, иккинчи жиҳатдан, хорижий шерикларнинг имкониятларидан фойдаланишга, икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйишга замин яратади.

Шарқ тарбия мактаби ва ислом ақидалари ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмаслик, сабр-қаноат, оғир-вазминлик фазилатларини юксак қадрлайди. Бироқ, баъзан халқимизнинг ана шулай юксак инсоний фазилатларини ногўри талқин этилади. Унинг мушоҳадакорлиги ва мулоҳазакорлигига кўпинча бошқача тус бериб, қўрқоқликка, тобелликка, мустамлакачилик ва бюрократия тазйиқи остида шаклланган қўлик иллатларига йўйилади. Албатта, бу фикрларда ҳам маълум маънода жон бор, уларни бутунлай инкор этиб бўлмайди. Бироқ бизнинг табиати-мизда бесабриқдан кўра қаноат, жаҳолатдан кўра иймон-эътиқод билан яшаш, эртанги кунга ишонч билан қараш кучли. Эзгуликка интилиш, барча ҳодисалардан яхшилик қидириш фазилати чуқур илдиз отган. Шунинг учун ҳам халқимиз яхшилик йўлидаги жамики ҳодисаларга имон-эътиқод билан ишонади.

Маълумки, шарқ демократияси оиладаги муносабатдан бошланади. Ота-онанинг муқаддаслиги, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ўзаро муносабатларда ҳурмат-эҳтиромнинг устунлиги каби олий фазилатлар турли сиёсий режимларда турли мафкуравий тазйиқлар остида ҳам ўз қийматини, мазмун-моҳиятини йўқотмади.

Мамлакатимизда демократиянинг маънавий асослари яратилди. Бу асослар ҳар жиҳатдан мустақамланди. Ёш мустақил давлатларнинг кўпчилигида демократия кампаниябозликка айланганлиги натижасида, у ерларда бошбошдоқлик авж олди. Бизда эса кўп қиррали ислоҳотлар билан бирга қадимий анъаналарни ривожлантириш, асрлар мобайнида шаклланган урф-одатларни қайта тиклаш, шу йўл билан халқ тафаккурида миллий мустақиллик мазмун-моҳиятини кучайтиришга кенг йўл очиб берилди. Ўзбекистонда сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ислоҳотлар

юксак маънавият ва инсоний баркамоллик негизида олиб борилаётганлиги, уларнинг барчаси уйғун ҳолда ташкил этилаётганлиги боис ислохотларнинг инсонпарварлик мазмуни тобора кенгроқ намоён бўлмоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг маънавий асоси тобора чуқурлашмоқда. Дейлик, қадим замонларда камбағал оилаларга кўплашиб ёрдам бериш яхши анъанага айланган эди. Шўролар даврида унутилаёзган бу анъаналар мустақиллик шароитида янгича шаклга эга бўлди ва янги мазмун касб этди. Жумладан, кам таъминланган оилаларга давлат йўли билан ёрдам бериш тизими ишлаб чиқилди ва давлат сийсати даражасига кўгарилди. Бу бошқа ёш мустақил мамлакатларда кам учрайдиган ҳодиса.

МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ

Мустақилликнинг асосий қадриятларидан бири, унинг ижтимоий, маънавий моҳияти бевосита омма фикрини уйғотишда, халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги хусусида қайғуриши ҳиссини кучайтиришдан иборат. Акс ҳолда туб ислохотларнинг умри қисқа, тақдири эса фожиа билан тугаши мумкин.

Файласуф олим Жондор Туленов: “Дунёдаги ҳар бир давлат, катта-кичиклигидан қатъи назар, ўз тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу — тарихий заруратдир. Маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихнинг бурилиш даврларида айниқса беқийс бўлади” — дейди.

Дарҳақиқат, биз тарихнинг айни бурилиш даврида яшамоқдамиз. Ана шу бурилиш нуқтасининг ўзиёқ тафаккуримизни, тор дунёқарашларимизни, ҳар томонлама чегаралаб қўйилган тушунчаларимизни ўзгартиришни тақозо этмоқда. Узоқ йиллар мобайнида бир қолипдаги ҳаётдан сўнг беихтиёр олис ўтмишни эслашга, уни ўрганишга, ўзтигимизни англашга кучли эҳтиёж туғилди. Ички бир табиий куч миллион-миллион кишилар қалбида мудраб ётган туйғуларни ҳаракатга келтириб юборди. Натижада одамларнинг ҳаётга муносабати ўзгариб, ўз тақдирини ўз тақдири билан боғлиқ бўлган замин истиқболини ўйлашга зарурат сезмоқда.

Бугун борлигидан, маънавий бисотидан жудо қилинган халқ эркинлик туфайли катта ташналик билан ўз тарихини билишга интилмоқда. Шўро ҳукумати даврида онгли равишда йўқ қилинган маданий бойликларимиз ху-

сусида юқорида алоҳида тўхталдик. Шунинг учун уларни яна такрорлашга зарурат йўқ, деб ҳисоблаймиз. Бироқ, минг йиллар давомида вужудга келган, халқимизнинг даҳолик қудратини, қувваи ҳофизасини, таъби назмини, қолаверса, маънавий-руҳий ҳолатини белгилаб берадиган халқ оғзаки ижодига муносабатни эслатиб ўтиш жоиз.

Асрлар мобайнида тилдан-тилга кўчиб, авлодлар давомийлиги ва ворисийлигини сақлашда олтин халққа бўлган афсоналар, ривоятлар, эртақлар, топишмоқлар ва латифалар зўравонлик билан йўқ қилинди. “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Ҳасанхон”, “Нурали”, “Шерали” сингари достонлар, миллий қўшиқ ва лапарлар ғоявий нуқтаи назардан зарарли деб топилди. Умуман, барча миллий-маданий ёлғорликлар сингари ўзбек халқ оғзаки ижодининг юксак намуналарига ҳам коммунистик мафкура нуқтаи назаридан қаралди ва ана шу ўлчов билан баҳо берилди, дейди куйиниб профессор М. Муродов.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 1952 йил 28 ва 31 март кунлари бўлиб ўтган мажлисида “Алпомиш” достони алоҳида муҳокама қилинди. Гўёки унда хонлар ва беклар шаънига ҳамду санолар ўқилармиш, босқинчилик ва зўравонлик ташвиқ қилинар эмиш, диний оҳанглар, илоҳий кучга ишониш, илоҳиятнинг мавжудлиги каби ғоялар тарғиб қилинар эмиш...

Ўзбек халқ достонларида диний оҳанглар, Аллоҳнинг мавжудлиги ва унинг иродаси хусусидаги талқинлар азалдан бўлган. Худобехабар коммунистик мафкура достоннинг ана шу жиҳатларига ёпишиб олиб, уни даҳрийлик ташвиқот куралига айлантирмоқчи бўлади. Мазкур мафкуранинг ана шу қабиҳ ғояси туфайли инсон қалбидаги ишонч, эътиқод туйғуси маҳв этилади. Табиийки, худодан қайтган одам ҳар қандай ризолат ва қабоҳатдан қайтмайди. Худобехабарлик иймонсизлик ва диёнатсизликни келтириб чиқаради. Натижада на Ватанга, на миллатга, на ўтмиш ва истиқболга эътиқод қолади. Табиийки, эътиқодсизлик хурофотга, хурофот эса жаҳолатга олиб келади. Жаҳолат, нодонлик ҳукмрон бўлган жойда таназзул чуқурлашади. Манқуртлик шаклидаги ёлғон ҳаёт вужудга келади. Совет тузумининг “улуғ мафкурачи” ларига айни шу нарса керак эди. Шунинг учун ҳам эзгулик ҳимоячиси сифатида халқимизнинг маънавий қаҳрамонига айланган Алпомиш образи атай бузиб кўрсатилди. Аниқроғи, унга тўхмат қилинди, таъна тошлари отилди.

Ўзбек халқ ижодиётининг одамларни инсоф ва диёнатга, имон ва эътиқодга, меҳнатсеварлик ва юртпарварликка, одоб-ахлоқ ва маданиятга чорловчи асосий ғоялардан фойдаланиш ўрнига улар ўтмишни идеаллаштиради, пирлар, азиз авлиёлар, подшоҳлар, муқаддас қадамжолар, мақбаралару мадрасаларни улуғлайди, шу тариқа одамлар онгини эскилик сарқитлари билан заҳарлаб, улар эътиборини совет тузумидан четга тортади, деб қораланди. Халқ ижодиётининг кўйлаб асарлари, масалан, машҳур халқ куйчиси Ўтар шоир Сафаров айтган “Ойларча” достони қайта ишланиб, хоҳлаганча қисқартирилиб, қайчиланиб замонавийлаштирилганидан, ундаги асл ғоялар тушуриб қолдирилганидан кейингина нашр этилди. Ўтар шоир Сафаров ўғли Қорабахшига китобни ўқитиб ўксиган, бу мен айтган дoston эмас, деб йиғлаган экан.

30-йиллардаги қатағонда ўзбек халқининг энг истеъдодли намояндalари йўқ қилинди. Уларга турли айблар кўйилиб, ҳар хил баҳоналар билан қатл этилди. Бироқ, шўро тузумини мақтаб, “халқлар отаси”ни куйлаган айрим шоирларга ҳам кун берилмади. Сабаби, уларнинг беқийс истеъдод эканлиги, бир кун келиб барибир ўз халқига ён босишини олдиндан пайқаган қизил империячилар уларни ҳам отиб ташлади. Холёр Абдукарим ўғли халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган. Филология фанлари доктори, профессор Малик Муродовнинг айтишича, халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган Холлиёр Абдукарим ўғли “Амир қочди” достонини яратган. У шўро тузумини мадҳ этган. Бироқ барибир 1937 йилда қатл этилган. У ўлими олдидан дўмбирасини олиб бўзлаб куйлаганда ҳатто соқчилар ҳам: “Зўр экансан-ку, бахши, аммо иложимиз йўқ-да”, деган эканлар. Шундан сўнг унинг иқтидорли шогирди Эрмамат Бадалов ҳам дostonчиликдан бир умр воз кечди. Билган-ўрганларини ўзи билан у дунёга олиб кетди. Ёхуд деҳқонободлик Фармон бахши қулоқ қилинишини сезиб қолгач, гоҳ Сурхондарё, гоҳ Тожикистон, гоҳ Қашқадарёда қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул дарбадар бўлиб яшашга мажбур бўлди. Ҳам ўзбек, ҳам тожик тилида дostonлар куйлаган Фармон бахшининг бебаҳо мероси ёзиб олинмади. Бедодлик шу даражага етдики, унга ўз қишлоғига келиб ўлишга ҳам рухсат беришмади, хоки ўзга жойларда қолиб кетди.

Бундай ҳодисалар қарийб 130 йиллик мустамлакачилик йилларида турли соҳаларда, турли шаклларда юз берган. Қатағонлар, маҳв этишлар, отиб ташлашлар халқ

руҳиятини синдирди. Одамлар бу мислсиз қиргинлар на-тижасида бир умр таҳлика ва қўрқув билан яшади. Ана шу ҳадиксираш миллат ҳаётини заҳарлади. Турмуш лаззати-ни, яшаш завқини заққумга айлантирди.

Мустақиллик ана шундай изтироблар, қон ютишлар исканжасида қолган халқимиз қалбига нур, умидларига қанот, дардларига малҳам бўлиб келди. Мустақилликнинг маънавий-ижтимоий мазмуни, унинг беқиёс моҳияти ана шунда. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб Президент Ислом Каримов: “Мустақил ўзбек давлати — халқимизнинг тарихий ютуғидир. Халқи юз йиллар мобайнида озодликни орзу қилган Ўзбекистон чинакам мустақилликни қўлга киритиб, гуллаб-яшнаши ва фаровонликка эришиши, тараққий этган демократик давлатлар қатори халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрнини эгаллаши — биз кўзлаётган олий мақсад-дир”, деганида том маънода бутун халқимизнинг орзу-умидини, мақсад ва интилишларини ифода этган эди.

Мустақилликнинг моҳияти, унинг тарихий аҳамияти миллий уйғониш ва миллий тикланиш жараёни билан боғлиқ. Халқимиз миллат сифатидаги беқиёс қадриятларини, асрлар мобайнида шаклланган маънавий-руҳий бой-ликларни қанчалик чуқур англаса, миллий уйғониш ҳисси шунчалик кучаяди. Қалбидан миллат, ватан, ажлодлар олдидаги бурч туйғулари қанчалик чуқур жой олган бўлса, ўзлигини англашга, ўз миллий қадриятларини тиклашга шунчалик кўпроқ эҳтиёж сезади. Бундай одамда кураш-чанлик, ташаббускорлик, ўз-ўзини, демакки, миллатини ва ватанини ҳимоя қилиш қудрати беқиёс бўлади. Шунинг учун ҳам биз мустақиллик учун курашнинг бутун мазмун-моҳиятини шахс маънавий баркамоллиги, унинг ҳар томонлама етуклиги билан боғлиқ ҳолда тушунмоғи-миз керак. Ана шунда мустақилликнинг тараққиёт йўллари, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий, ғоявий-ахлоқий асослари мустаҳкам бўлади.

Жондор Туленов таъкидлаганидек, “миллий тикланиш жуда кенг, мураккаб тарихий жараён бўлиб, у миллатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларини: иқтисодийни ҳам, сиёсий фаолиятни ҳам, маънавиятни ҳам, илм-фан, тил, тарих, урф-одатлар, хунармандчилик, меъморчиликни ҳам, инсон камолоти билан бевосита дахлдор барча масалаларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Миллий тикланишга бирданига эришиб бўлмайди. Миллий тикланиш узоқ давом этадиган, кўп йилларни қамраб оладиган мураккаб жараёндир”.

Дарҳақиқат, биз ана шундай машаққатли ва шарафли жараёни бошдан кечирмоқдамиз. Бугун Ўзбекистон — улкан хонадонимиз ана шундай янгилашни ва поклашни йўлидан бормоқда. Бизнинг руҳиятимиз, туйғуларимиз, энг нозик ҳиссиётларимиз тиниқлашмоқда, равшанлашмоқда, турли чангу ғуборлардан тозаланмоқда.

Истиқлол моҳияти, унинг миллат ва мамлакат тақдирини тугатган ўрни, улуг аждодларимиз, бой ва ноёб тарихимиз ҳамда истиқболдаги вазифаларимиз ҳусусида гапирар экан, Президент Ислам Каримов буни муҳтасар қилиб шундай тушунтиради: “Биз учун мустақиллик — энг аввало ўз тақдиримизни қўлимизга олиш, ўзлимизни англаш, миллий қадриятларни, урф-одатларимизни тиклаш, ҳаммамиз учун мўътабар шу ватаида, ҳар бир хонадонда тинчлик-осойишталикни, барқарорликни сақлашдир. Азиз ватанимизда адолат, инсоф, дину диёнат, меҳр-оқибатни қарор топтиришдир.

Биз учун мустақиллик — Аллоҳнинг ўзи эл-юртимизга инъом этган табиий бойликларга эътибор қилиш, халқимиз қудрати, салоҳияти, ақлу заковатига таяниб, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила учун муносиб ҳаёт қуриш, келажак авлодлар учун озод ва обод Ватан қолдиришдир.

Биз учун истиқлол — миллатимиз, мамлакатимизнинг жаҳонда обрў-эътибори, шон-шавкати кўтарилган соғлом авлодни, ҳар жиҳатдан баркамол ва фидойи ўғил-қизларни тарбиялаш, уларни вояга етказиш ва бахтини кўришдир. Ҳар бир фуқаро учун — миллати, ирқи ва диний эътиқодидан қатъи назар — эркинлик, тенглик, биродарлик, муносиб шароит яратиб беришдир”.

Биз бугун дунёни янги кўз билан кўриш, уни янгича тафаккур билан идрок қилиш жараёнида ичра улгайиб бораямиз. Бугун барча йўқотилган қадриятларни, бой берилган маданий ва маънавий бойликларни қайтадан тўплаш, қадимий Туркистон анъаналарини тиклаш, ўз миллий қиёфаси билан жаҳон халқлари сафидан муносиб ўрин олишдек гоят мураккаб ва машаққатли вазифалар қаршисида турибмиз. Зиммамизда йиллар давомида йўл қўйилган хатоликлар ва келажак олдидаги қарздорликнинг улкан, залворли юки бор. Бироқ буюк аждодларимиз қолдирган меросни қайта тиклаш, ўзлимиз, инсоний ҳис-туйғуларимизни, шаънимиз ва ориятимизни ҳимоя қилишга, уни ҳаммаша баланд тутишга имконият туғилганининг ўзи барча машаққатлардан кўра устунроқдир. Ана шу им-

кониятнинг ўзиёқ кишига беқиёс куч-гайрат, қудрат ва журъат бахш этади.

ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНА ТАҚДИР

Инсон табиати мураккаб, руҳий ҳамда ҳиссий таъсир даражаси ўта нозик ва айни пайтда жуда сезгирдир. До-нишмандларнинг фикрича, руҳ туйғулар билан фикрлар таъсирида пайдо бўлиб шаклланади. Ташқи ҳодисалар, воқелик нечоғлик аниқ ва чуқур идрок этилса, туйғуларга таъсир шунчалик кучли бўлар экан. Натжида ана шу та-ассуротлар қуршовида руҳ, феъл-атвор, борлиққа ўзига хос муносабат, оламни англаш қобилияти шаклланади.

Афлотуннинг фикрига кўра, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўз руҳини камол топтириши зарур. Зеро, руҳнинг соғломлиги — ақл-идрок бутунлигидир, руҳнинг покизалиги — ҳиссиёт покизалиги, туйғулар мусаффоли-гидир. Қалбида шундай фазилат мавжуд одамда Ватан, Халқ, Миллат тушунчалари олий ҳақиқат даражасига кўта-рилади. Биз қанчалик руҳан тозаликка эришсак, фикри-миз шунчалик тоза, хаёлларимиз равшан, орзу-умидлари-миз ёрқин бўлади. Атоқли турк олими Зиё Гўкалп: *“Фикр-лари ҳисларига тамомила мувофиқ бўлмаган ҳар бир одам руҳан хастадир. Бундай одам ҳаётда бахтли бўла олмайдди. Масалан, ҳиссиётига кўра кучли диндор бўлган киши ўзини фикран динсиз деб тушуна бошласа, руҳи қандайдир бир му-возанат, осойишталик ҳолатида бўладими? Шубҳасиз йўқ!”* — дейди.

Яқин ўтмишимизга бир назар солайлик. Бир неча минг йилликлар мобайнида жони жонига, қони қонига пай-ванд бўлиб кетган Туркистон халқлари собиқ СССР дав-рида турли миллатларга ажратиб ташланди. Қоғоздагина суверен, аслида эса Марказга қарам совет республикала-ри барпо этилди. Бу сохта сиёсат туфайли анъаналари, турмуш тарзлари, руҳий ва маънавий қадриятлари бир бўлган халқлар ўзбегу қозоққа, тожигу қирғиз, туркманга бўлиб юборилди.

Албатта, маъқур халқлар ўтган 70 йилдан кўпроқ вақт мобайнида миллат сифатида шаклланди. Уларнинг ўз тили, маданияти бор. Энди уларни бутунлай бирлаштириб юбо-риш миллий қадриятларини топташ билан баробар. Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Яъни, ягона Туркис-тон заминида собиқ СССР тарқалгач вужудга келган мус-тақил давлатлар ўз тарихий келиб чиқишлари, халқлари-

нинг бой ўтмиши, маънавий ва руҳий эҳтиёжлари нуқтаи назаридан ўзаро яқинлашишга ҳаётий зарурат сезишлари табиий ҳолдир.

Туркистон халқлари руҳияти асрлар мобайнида бир-бирига тугашиб, маънавий, диний ва ахлоқий муносабатлари уйғунлашиб кетган, яшаш тарзлари ва урф-одатлари муштарак бўлиб, ягона улкан ва жонли вужудга айланган эди. Шунинг натижасида қондошу жондошлик, бир бутунлик анъаналари таркиб топган. Кишилик тарихида бундай маънавий, руҳий ва фикрий яқинлик бу диёрда ҳаммаша ҳамма нарсадан устун келган. Шунинг учун ҳам Мавлоно Рудакий: *“Дунёнинг шодлиги йиғилса бутун, Дустлар дийдоридан бўлолмас устун”*, деб бежиз айтмаган.

Мустақиллик шароитида бизнинг миллат, миллиятлараро муносабатлар, миллий маданият, яқин қардош халқларнинг маданий мероси, этник муаммолари, жутрофий ва иқтисодий бирлиги ҳақидаги тасаввурларимиз ўзгармоқда. Янги тарихий шароитларда вужудга келаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар Туркистон мамлакатлари халқлари тарихи, уларнинг келиб чиқиши, ўзига хос турмуш тарзлари ва яқин қўшничилик муносабатларига ҳар қачонгидан бошқачароқ қарашни тақозо этмоқда. Зеро, этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, бироқ, айни пайтда мустақил давлат бўлиб яшаётган мамлакатлар ўз тарихий илдизларини қидириб топишини, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини қайтадан тиклашини ҳаётнинг ўзи зарурат даражасига кўтармоқда.

Қолаверса, ҳозирги ривожланган мамлакатларда давлатлараро минтақавий ҳамкорлик сиёсий ва иқтисодий мазмундан бирмунча бошқачароқ — маънавий мазмун касб этмоқда. Бу ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг энг илғор йўналишларидан бири сифатида тан олинмоқда. Қардош халқлар ва қўшни мамлакатлар умумий хонадонини ташкил этиш, ягона замин, ягона маконни қарор топтириш, белгилашнинг маънавий пойдевори — бу олис ўтмиш муштараклигини, шу асосда шаклланган урф-одатлар, анъаналар ва турмуш тарзини чуқур ўрганишдир. **“Туркистон — умумий уйимиз”** шиорининг мазмуни, минтақавий барқарорликни таъминлашдаги моҳияти ана шунда.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги мамлакатлари жаҳоннинг бошқа иттифоқдош ва минтақавий ҳамкорлик мамлакатларидан фарқли ўлароқ маънавий ва маданий ҳамкорликка кўпроқ асосланади. Чунки бу ҳудудда асрлар мобайни-

да маънавият, ахлоқ, таълим-тарбия ва маданият уйғун ҳолда турмуш тарзига айланган. Ахлоқ ҳар қандай шароитда ҳам инсонийлик ва инсоний баркамолликнинг бош принципи сифатида тан олинган. Қолган барча ҳаракатлар ва мезонлар, жумладан, иқтисодий ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бозор муносабатлари, савдо-сотик, мол айирбошлаш ҳам қадимдан юксак ахлоқ ва одобга таянган маданий муносабатларнинг бир қисми ҳисобланган. Бу минг йиллар мобайнида шаклланиб, жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган улуғ алломалар ҳаёти ва ижодида, уларнинг инсоният тарихида бурилиш ясаган асарларида ҳам ўзига хос тарзда ифодасини топган. Шу боис Шарқ алломалари дунёвий фанларнинг қайси соҳасида ижод қилинмасин, ахлоқ категориясига қаттиқ суянишган, унга катта эътибор билан қараб, қомусий ҳулосалари билан бойитиб боришган.

Маълумки, цивилизация дунёнинг турли минтақаларида турлича юз бериб, муайян ҳудудлар аҳолиси дунёқараши ва турмуш тарзига чуқур ўрнашган. Цивилизация, жумладан, Юнонистонда нафосат, Ҳиндистонда дин, Оврупада моддий-техника тараққиёти, Туркистонда эса ахлоқ шаклида вужудга келган. Натижада юнонлар онги ва дунёқарашида гўзалликка интилиш, санъат ва маданиятга эҳтиёж катта бўлган. Ҳиндистонда турли дин ва мазҳаблар кўпайиб, ақидалар ва тақводорлик туйғулари ҳам ҳар хил бўлган. Халқлар руҳияти ва турмуш тарзига сингиб кетган бундай ҳодисалар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Оврупада эса цивилизация жараёни анча кейин моддий-техника тараққиёти шаклида вужудга келди ва бу минтақада иқтисодий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фан-техника бошқа жойларга нисбатан шиддат билан ривожланди, моддий эҳтиёжга асосланган ишлаб чиқаришга, уни механизациялашга интилиш кучайди.

Юқорида айтганимиздек, Туркистонда ахлоққа катта эътибор билан қарашган. Юксак инсоний фазилат, инсонни миллатидан қатъи назар барча мавжудотларнинг сарвари сифатида қадрлаш, маънавий камолот ва етуклик, адолат, инсоф, диёнат ва имон каби хусусиятлар тирикликнинг бош мазмуни сифатида тушунилган.

Халқларимиз дунёқараши, мақсад ва интилишларини ифода этган халқ оғзаки ижоди намуналари ана шу замин аҳлининг бугун руҳиятини ҳамраб олган. Жумладан, ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ халқларида “Алпомиш”, Туркманистон, Озарбайжон ва Ўзбекистонда “Гўрўғли” дostonлари-

нинг, қирғизларда “Манас” халқ эпосининг вужудга келиши, уларда қарийб бир хил — эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик курашида тўғрилиқ ва адолатнинг тантанаси, донишмандлик, ақл-идроқ, хушхулқ ва хушфезллик асосий ғоя қилиб олинганлиги ана шу халқлар қарашларининг уйғунлигидан далолат беради. Ёзма адабиётда эса Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига сингари фалсафий-ахлоқий ғоялар, форсийларда Умар Хайём, Фирдавсий, Саъдий Шерозий, ўзбекларда Беруний, Абу Али ибн Сино, Хоразмий, Алишер Навоий, қozoқларда Абай, туркманларда Махтумқули асарлари вужудга келди ва дунё маданияти тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Мазкур халқлар ўтмиши тарихий-этник жиҳатдан кишилик тарихининг муқаддимасига бориб тақалади. Неча асрлар мобайнида Туркистон халқлари ягона турмуш тарзини бошдан кечиришган. Миср ва Бобил билан ёнма-ён, қадимий Бақтрия ва Суғдиёна давлатчилиги вужудга келган. Аждодларимиз эрамиздан олдинги тўртинчи асрда ҳам турли тажовуларни биргаликда барбод этишган. Сўнграқ, араб ва мўғул.

Тил — халқларни яқинлаштирувчи энг қудратли ва энг ишончли восита. У ўзида инсоннинг жамики ҳис-туйғуларини, ақл-идроқини, фикр ва борлигини мужассам этади. Айни пайтда уларни ифодалаб беради. Кўнгилларни кўнгилларга боғлаб, қарашларни уйғунлаштиради.

Қадимдан бир дарёдан сув ичиб, яшаш тарзлари бир заминда шаклланган халқлар жамики иқтисодий-ижтимоий манфаатлар бирлигидан ташқари маънавий жиҳатдан ҳам яқин эдилар. Руҳий, маънавий яқинлик жаҳон тарихидаги буюк силжишларга, умуминсоний қадриятларнинг кескин ривожланишига асос бўлган. Чунки худди ана шу юксак инсоний фазилатлар барқ урган, жамики хатти-ҳаракатлар юксак ахлоқ ва маънавиятга асосланган бир шароитда дунёвий илмларнинг янги, мўъжизавий кашфиётлари вужудга келган. Бутун дунё аҳли онги ва тафаккурида туб бурилиш ясалган.

Марказий Осиё халқлари тарихида, айниқса, газнавийлар, салжуқийлар ва темурийлар сулолалари алоҳида ўрин тутади. Бу уч сулола нафақат Туркистонда балки, Эрон ва Ҳинд дийёрини бирлаштирган улкан бир худудда илму урфон, иқтисод ва турмуш тарзи учун катта тарихий ишларни амалга оширишди. Бу ердаги барча халқлар бирланиб, ягона, буюк, оламшумул маданият яратдилар.

Улуғ аждодларимиз ҳеч қачон тор маҳаллийчилик доирасида кун кечиринмаган. Улар дунёвий муаммолар, умуминсоний тараққиёт, киши ҳаётининг мазмун-моҳияти, мантиғи, оламу одам ташвиши билан яшашган. Натижада фанда тенгсиз кашфиётлар, санъат ва адабиётда мислсиз юксалишлар, маънавият ва ахлоқда етуклик, давлатчилик ва бошқарувда инсонпарварлик ва адолат тамойиллари вужудга келган.

Тўғри, Туркистон ҳаёти ҳаммавақт ҳам сокин ва осойишта бўлмаган. Бу заминда турли даврларда жангу жадаллар юз бериб турган. Кимнингдир курганини кимлардир бузган. Бироқ бундай ҳодисалар минтақа аҳолиси умумий муштараклигига раҳна сололмайди.

Биз ўтган 70 йил мобайнида ўтмишни қоралашга, тарихни сохталаштиришга одатланган эдик. Энди-энди ўтмиш аждодларимиз ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўлмоқда. Масалан, мазкур уч сулола вакиллари фақат жаҳонгирлик, мустамлакачилик ва зўравонлик билан шуғулланишмаган, тасарруфларига олинган мамлакатларда шўролар каби ўз тилларини мажбуран жорий этишмаган. Аксинча, ҳар бир миллатнинг тили ва маданияти тараққиётига йўл очиб беришган. Биргина мисол келтирайлик. Маҳмуд Ғазнавий ҳақида, унинг давлатчилиги тўғрисида ўз шаврининг Фаррухий, Унсурий сингари тўрт юздан ортиқ шоирлари қасида, дostonлар ёзишган! Бу бежиз эмас. Бу, албатта, ана шу даврда чинакам демократик қарашлар ва халқнинг умумий мақсадларини бирлаштириш ғоялари баланд турганлигидан далолатдир.

Минг таассуф билан шуни айтиш керакки, собиқ СССР ҳукмронлиги пайтида Туркистон халқлари ўртасида “Хитой девори” тикланди. Натижада онгимиз ва тушунчаларимизга чегара солинди, миллий маҳдудлик қобилигида биқиниб қолдик. Бундан эса фақат “улуғ оғаччилик” сиёсатини юргизувчиларгина фойдаланишди, холос.

Дарҳақиқат, биз тарихимизга ҳам, олис истиқболимизга ҳам аждодларга хос донишмандлик билан маънавий ва ахлоқий юксалишдан туриб қарашимиз керак. Оламга кенгроқ назар солишимиз лозим. Ана шунда минтақа мамлакатлари миллий мустақиллигини сақлаган ҳолда умумий тараққиёт ва буюк келажак сари яна ҳам кўпроқ ишонч билан бориши мумкин бўлади.

Туркистон мамлакатлари ҳамкорлигини вужудга келтириш, уларнинг суверенитетини ҳурмат қилган ҳолда, қадимдан ҳамқору ҳамфикр бўлиб келган халқларни яқин-

лаштириш ва шу асосда ўтиш даври мураккаблигини енгилш энг ҳаётгий, энг ишончли ва энг самарали усулдир. Бу айни пайтда юқорида тилга олинган улуг аждодларимиз қарашларига ва минтақа халқлари мақсадларига тўла мос келади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов бундай ҳодисани ўз вақтида чуқур баҳолади ва долзарб масала қилиб кўтарди.

Очигини айтиш керак: дастлаб Президентимиз “Туркистон — умумий уйимиз” шиорини ўртага қўйганида кимлардир унга юзак қарашди. Кимлардир Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мавжуд бўлган бир пайтда унинг худудида яна бир ҳамкорлик минтақасини тузиш зарурмикин, дейишди. Яна кимдир эса бу шунчаки сиёсий ислохотчиликка даъвогарлик, ном чиқаришга интилиш, навбатдаги асоссиз ташаббускорлик, деб баҳолашдан ўзини тия олмади. Бироқ ҳаёт саракни саракка, пучакни пучакка ажратди. Марказий Осиё ҳамдўстлиги ҳаёт ҳақиқати, ижтимоий тараққиёт зарурати, минтақа халқларининг руҳий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжи эканлиги намоён бўлди.

Жаҳон давлатчилиги тарихи турли хилдаги ҳамкорликлар — иқтисодий, ижтимоий ҳамда сиёсий ҳамжиҳатлик минтақаларини вужудга келтиришга гувоҳ бўлмоқда. Энг тараққий топган давлатларда ҳам ана шундай ҳамкорлик минтақаларини ташкил этишга эҳтиёж сезилмоқда. Европа ҳамдўстлиги, Араб давлатларида Маврит уюшмаси деб аталадиган АПЭК — нефть ишлаб чиқарадиган давлатлар иттифоқи фаолият кўрсатмоқда. Бундай ҳамкорликнинг бошқа турлари Африка ва Лотин Америкасида ҳам бор. Ҳозирги замон жаҳон тараққиёти шунини кўрсатадики, ҳеч бир мамлакат яққа ўзи, ҳеч қайси давлат билан ҳамкорлик қилмасдан ривожлана олмайди. Ўз халқи эҳтиёжларини қар томонлама қондириш имкониятига эга бўлолмайди. Мабодо ўзини ўзи таъминлаб, ўз эҳтиёжларини ўзи қондирган тақдирда ҳам ҳозирги замон сиёсати бундай ўзига “ишонувчан”ликни манманлик, ибтидоий, асабий ва зўрма-зўраки равнақ деб таърифлайди.

Ўтиш даврида қайсидир мамлакатнинг бошқа бир мамлакат билан ҳисоб-китоб қилиши, қайсидир қўшни давлат билан умумий бозорни вужудга келтириши, маҳсулот айирбошлаши, қолаверса, бир қатор халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, унинг доирасида фаолият кўрсатиши табиийдир. Ана шундай йўлдан бормаган мамлакатлар ҳам мавжуд. Жумладан, Африкадаги Сомали, Судан, Замбия ва бошқа мамлакатларда фақат ўз кучи ва имко-

нийатларига таяниб иш тутиш аянчли оқибатларга олиб келди. Бу мамлакатларда уруф-аймоқчилик, тожу тахт учун кураш омманинг камбағаллашиб, қашшоқликда яшашига, қолаверса мамлакат бошқарувининг издан чиқишига олиб келди. Ҳокимият тепасига келган янгидан-янги ҳукмдорлар миллий бойликни талон-торож қилишди, мамлакат қарзга ботди.

Туркистон ҳудудидаги беш мамлакат ўзаро иттифоқни вужудга келтириш жиддий сиёсий, иқтисодий, ижтимоий тараққиёт йўлидир! Миллий равнақ, тинч-тотув яшаш, ўзлигини намоён қилиш сиёсатидир!

1993 йилнинг январида Президент Ислом Каримов ташаббуси билан Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Тошкент учрашуви ташкил этилди. Олий даражадаги бу учрашувда Марказий Осиё Ҳамдўстлигига асос солинди. Бош давлат раҳбарлари ҳамдўстлик ҳақидаги битимга имзо чекишди. Буни минтақа халқлари хурсандчилик билан кутиб олдилар ва тўла қўллаб-қувватладилар.

Албатта, бу ҳодисага турли тоифа ва қарашдаги сиёсатчилар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар турлича баҳо бердилар. Айримлари ҳатто, минтақалаги мамлакатлар бирлашиб, ягона давлат бўлармиш, дейишгача бордилар. Минтақа раҳбари ким бўлади? Қайси тил давлат тили бўлади, кўп миллатли минтақа миллий маданиятлари муаммолари қай йўсинда ҳал этилади, қабилдаги саволлар кўпайиб кетди.

Президент Ислом Каримов Марказий Осиё Ҳамдўстлигини вужудга келтириш ташаббускори сифатида унинг мақсад ва моҳиятини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Яъни Мустақил Давлат суверенитети дахлсиздир. Ҳамдўстликка аъзо бўлган мамлакатлар халқаро ҳуқуқ нормаларига тўла амал қилган ҳолда давлат тизимига, бошқарув усулига ва бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, ҳар бир давлат Конституциясини ҳурмат қилиш ва тан олиш, фақат иқтисодий ва маданий ҳамкорликни вужудга келтириш, ягона бозор, мол айирбошлаш имкониятларини кенгайтириш, божхона ва чегаралардаги сунъий тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари кўриб чиқилди. Орадан кўп ўтмай ана шу ҳамдўстликка амалий пойдевор қўйилди. 1995 йилнинг январь ойида Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбоев Тошкентга келди. Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликка доир қатор ҳужжатларга имзо чекилди. Тез орада бу битимга Қирғизистон ҳам қўшилди. Президент Асқар Акаев ана шу ҳамкорлик та-

шаббусини қўллаб-қувватлади. Натижада уч мамлакат ўрта-ида ягона бозорни вужудга келтириш, халқларимиз ўрта-ида маҳсулот айирбошлаш имконияти яратилди.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги нафақат бутунги ўтиш аври маҳсули, балки жуғрофий, тарихий-этник ва ижтисодий-иқтисодий эҳтиёждир. Чунончи бу мамлакатлар жуғрофий жиҳатдан бир-бирига яқин ва зич жойлашган. Ёув, электр энергетикаси ва бошқа табиий омиллар ҳам ларни боғлаб туради. Қарийб 50 миллионли аҳоли тари-ан ягона ўтмишга, ягона тақдирга, бир-бирига уйғунла-шиб кетган дунёқараш ва анъналарга эга. Уларнинг ҳар андай сиёсий ва иқтисодий ҳамдўстликдан ҳам баланд урадиган қадимий қадриятлари бор. Минг йиллар мо-айнида шаклланган маънавий, маданий, ахлоқий, ди-хий ва лисоний мушгарақлик ҳам мавжуд.

Дунёвий муаммолар, инсоният тақдирига дахлдор ма-алалар ечимини топишда мамлакат ва халқлар, миллий анфаатлари ҳамда эҳтиёжларидан қатъи назар, биргаликда заро ҳамкорлик йўлларини излайдилар. Бироқ ҳеч қан-ай ҳамкорлик, турмуш тарзлари, урф-одатлари, руҳият-ари уйғунланиб кетган яқин қўшни халқларнинг дўстли-ига тенг келолмайди. Чунки бу ерда ажлодлар руҳи би-ан келажак авлодлари боғлиқлиги, бир бутун замин — Ана Ватан яхлитлиги каби муқаддас туйғу доимо барқа-юрдир. Президент Каримов Осиё халқлари бирлигини густаҳкамлаш, минтақа мамлакатлари ўртасидаги муно-абатларни чуқурлаштириш сиёсатининг инсонпарварлик измуни ана шунда.

Айни пайтда Марказий Осиё минтақасида жойлашган авлатларда ўзига хос табиий ишлаб чиқариш имконият-ари мавжуд. Яқин ўтмишимиздаги рақамларга назар таш-айлик. Собиқ СССР даврида қазиб олинган кўмирнинг дрийб 20 фоизи, газнинг 18 фоизи, олтиннинг 33 фоизи, симлик ёғининг 26 фоизи, пахтанинг 92 фоизи ана шу интақа ҳисобига тўғри келарди. Шу масаланинг ўзида-оқ бой, деҳқончилиги тараққий топган, маъдан ва хази-алари беҳисоб бўлган мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорли-ини йўлга қўйиш қанчалик самарали эканлиги кўзга яққол ашланмоқда.

Бироқ Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлигининг амарали ишлаши учун тўсиқ бўлаётганлар ҳам оз эмас. ўлар, биринчидан, етмиш йиллик яқин ўтмишда шакл-анган, сохта миллатпарварлик ҳиссиёти, аҳоли бир қисми шунунчаси ва дунёқарашининг маълум даражада чеклан-

ганлиги, минтақавий ҳамкорлик мазмун-моҳиятини тўл ва чуқур тушуна олмаётганлиги бўлса, иккинчидан, мамлакатларимизнинг ўзаро яқинлашувидан таҳликага тушаётган кучларнинг мавжудлигидир. Бу йўлдаги ютуқ ва камчиликларни, мавжуд зиддиятларни ўз вақтида англаган Каримов масалага реал қарайди ва ҳолис баҳолайди.

Агар Туркистон минтақаси келишилган ягона бир иқтисодий асосда ривожланиб бўлса, қардош мамлакатларнинг аввало ҳам ашё базаси бўлишдан қутулади.

“— Мен, — дейди Президент Каримов, — “Туркистон-умумий уйимиз” ғоясини илгари суриш орқали Марказий Осиё давлатлари тепасида турувчи янги бир тизимни яратишни назарда тутаётганим йўқ. Мен бундай фикр-тушунчаларга қатъиян қаршиман. Аксинча, Марказий Осиё давлатларининг ҳар бири ўз доирасида, ўз тараққиёт йўлида ривожланишда давом этаверади. Шу боис масалани тескари талқин қилиб, ҳиссёлларни аланга олдириш, васвас кўзгашининг кераги йўқ!”

Умуман Президентимиз сиёсатида минтақавий муаммолар, ўз мамлақати тақдирини яқин қўшни мамлакатлар тақдирини билан бирга ҳал этиш, минтақаларо муаммоларни биргаликда ҳал қилиш масалалари алоҳида ўри тутади. Шунинг учун ҳам у Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги бўладими, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ёки бошқа шаклдаги минтақаларо ва қитъаларо ҳамкорлик бўладими, ҳаммасига алоҳида хайрихоҳлик билан қарайди. Айни пайтда бундай инсонпарварлик муносабатларига раҳна солувчи, уларни сохталаштирувчи кучлардан ташвиш чекади. Шунинг учун ҳам у: “Туркистон – умумий уйимиз” дейиш орқали биз зинҳор бу ердаги турки давлатларини ёки халқларини назарда тутаётганимиз йўқ. Туркистон деб номланган сиёсий-жуғрофий ҳудуд ҳақида гапирмоқдамиз. Марҳамат, бу ном маъқул бўлмаса, уни бошқача атанг. Мухими, бизнинг чегаралар шартли эканлигини англашдир. Мен Ўзбекистон ва Туркменистон орасида чегара қозиклар ўрнатилишини зинҳор истамаган бўла эдим. Ёки халқларни ажратувчи чегара қозикларини ўрнатилишини қатъиян хоҳламаган бўлур эдим. Шу боисдан мени тўғри тушунишларини истардим. Биз биргаликда яшашимиз керак. Янада очикроқ айтганда, агар Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон ёки Қозоғистон ҳам ташаббу билан чиқадиган бўлса, мен уларни қўллаб-қувватлашга тайёрман. Мен Марказий Осиё давлатлари орасида интеграция барпо қилишнинг энг оғир ва энг оживз томони бў

халқлар орасига совуқлик солувчи, уларни бир-бирларидан узоқлаштирувчи сувъий тўсиқлар эканини яхши тушунаман — дейди “Озодлик” радиостанцияси мухбири А. Дубнов билан суҳбатда.

Кўриниб турибдики, Президент Каримовнинг ташвишлари олис истиқбол ташвишлари, дунё, унинг келажаги, олам ва одам дарди билан боғланиб кетган. Бу боғланиш бевосита Ўзбекистон ҳукумати сиёсатининг мазмун-моҳиятини, кўлами ва қамровини белгилайди.

Туркистон хонадони — қадимий хонадон. У ўз шонли тарихига, буюк анъаналарига, дунёвий маданиятига эга бўлган улкан ва файзли оила. Ана шу минтақада мавжуд бўлган тарихий анъаналарни давом эттириш, уларни янги тарихий шароитларда боийтиб бориш, келгуси авлодга ҳар томонлама етук, баркамол мерос қолдириш ҳаммамизнинг бурчимиз. Шу маънода Президентимизнинг “**Ёш авлодга биз озод ва обод Ватанин мерос қолдирмоғимиз керакки, улар боболарининг улуг ниятлари ва ишларини давом эттирсиналар. Чунки ёшларнинг маънавий уйғоқлиги ғафлатдап асровчи асосий омиллардан биридир**”, — деган сўзлари барчамизнинг кўнглимиздаги фикрлардир.

ВОРИСИЙЛИК

Мустамлакачилик йилларида тарихимиз сохталаштирилганлиги сир эмас. Биз бу ҳақда юқорида бир эмас, бир неча марта айтдик. Бу даврда буюк ўтмишимизга етарлича баҳо берилмади. У, биринчидан, ўтмиш сарқити сифатида баҳоланди, иккинчидан, халқнинг миллий уйғонишига сабаб бўлишидан чўчиб, уни ҳар томонлама чуқур ва объектив ўрганиш ман этилди. Оқибатда бир неча минг йилликлар мобайнидаги қадриятларимиз билан шўролар тузуми ўртасида “Хитой девори” тикланди. Деворнинг нариги ёғида қолган қадриятларимизнинг бир қисми коммунистик тоғарага сиққанича олиб ўтилди. Бошқача қилиб айтганда, айти шўроларга хизмат қиладиган нуқсон ва камчиликларимизгина миллий анъаналар ниқоби остида ривожлантирилди. Пировард-натижада буларнинг барчаси жаҳон тараққиётида кескин бурилиш ясаган, инсоният тарихида бутунлай янги даврни бошлаб берган, маънавий ва маданият жиҳатдан буюк силжишларга сабаб бўлган бекиёс ўтмиш ва меросимизни хиралаштириб қўйди.

Жаҳон фани ва маданиятининг улкан арбоблари бўлган улуг аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти у ёқда турсин, бу-

тун давлатчилик тарихимиз ҳам исталганча қисқартирилди, исталганча ўзгартирилди. Ўзбек миллий давлатчилик анъаналари ва унинг ўзига хос тамойиллари қўпол равишда камситилди. Ваҳоланки, инсоният тарихи шарқ миллий давлатчилиги таъсири ва тажрибаси асосида шаклланганлиги исбот нораво ҳақиқатдир. Турли уруғлар, қабилалар ҳали халқ бўлиб шаклланмаган бир пайтда қандайдир бошқарув шаклини ибтидоий ҳолда бўлса ҳам вужудга келтириш, маълум бир ҳудудда муайян тартиб-интизомни ўрнатиш яшашнинг энг қулай шакли эканлигини кўрсатиб берди. Бу қадим Шарқда давлатчилик шаклидаги дастлабки, ибтидоий ҳаракатлар эди.

Йиллар мобайнида тарихчилар ўзбек миллий давлатчилигининг турли даврларини турлича баҳолашди. Қизил империянинг яловбардор ва фидойи мафкурачилари эса Октябрь инқилобидан олдинги Туркистон халқлари тарихини бутунлай инкор этарди. Ҳақиқий илмга алоқаси бўлмаган, ғаразли сиёсий мақсадга бўйсундирилган бу нуқтаи назар бутун бир минтақа тараққиётига асос бўлган, унга замин яратган, шарт-шароит тугдириб берган давлатчилик тажрибаларини атайлаб тан олмас эди.

Оддий бир мисол келтирайлик. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигини нишонлар эканмиз, ўз-ўзидан савол туғилади: бундай шаҳарларни, дунё нигоҳини тортиган осори-атиқаларни дунёга келтирган халқ тарихи неча ёшда бўлади? Ахир дунё маданиятининг гултожи бўлган, жаҳон шаҳарларининг сарварига айланган, афсонавий ва эртакнамо шаҳарларни бунёд этган халқ, халқ бўлиб шакллангунга қадар, миллат бўлиб вужудга келгунга қадар неча асрлар ўтганлигини ва бу ҳудуддаги халқларни бошқарадиган, йўналтириб турадиган қандайдир тизим — давлат борлигини англаш унчалик қийин иш эмас. Зеро бизнинг давлатчилик анъаналаримиз эрамиздан олдинги бир неча минг йилликлар қаърига бориб туташадики, буни асло инкор этиб бўлмайди.

Умуман олганда, қадимий туркий-ўзбек давлатчилиги мазмун-моҳияти билан ҳам, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан ҳам соф маънодаги фуқаролик жамияти тамойилларига мос келади. Қатъий қонуи ва тартиб-интизомнинг мавжудлиги, адолатнинг бош мезон қилиб олинганлиги ҳозирги замон ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг энг илғор намуналарининг аксарият унсурларига тўла мос келади. Қадимдан шарқ миллий давлатчилигида ахлоқ, маънавият, комиллик ва адолат асо-

сий мезон қилиб олинган. Давлат тизимининг қандайлигидан, қандай ижтимоий-сиёсий тузум мавжудлигидан қатъи назар, бу сифатлар ўз моҳиятини йўқотмаган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, маданиятни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам айни ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган маданият ва буюк тарих яратилган.

Айрим мутахассисларнинг фикрларига кўра, қадимий туркий давлатчилик тарихи тўрт минг йилдан ошиқроқдир. Баъзи тадқиқотчилар эса уни қадимий юнон давлатчилиги билан тенг баҳолашмоқда. Бундай муносабатларда жон бор, албагта.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Ҳалимбой Бобоевнинг фикрича, Ўзбекистон давлатчилиги тарихи кишилик тарихининг ибтидоси билан боғлиқ. Чунончи, Ўзбекистон давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимийдир. Қадимги Туронда давлатчилик ва қонунчилик маданияти эрамиздан аввалги уч-тўрт мингинчи йиллардаёқ шаклланган. Аммо тарихий китобларда, ўқув қўлланмаларида ушбу масалалар бўйича ягона фикр йўқ. Бу соҳанинг кўп жиҳатлари бизга қоронғилигича қолмоқда. Қадимги Турон ҳудудида ташкил топган турли давлатлар, хусусан, Сўғдиёна, Парфия, Юнон-Бақтрия, Канхқа, Паркона, Кушон, Тоҳаристон давлатлари, Турк хоқонлиги, сомонийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатлари тарихи, бу давлатлардаги қонунчилик етарли ўрганилмасдан қолган.

Табийки, давлатчилик қарор топган жойда унинг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиққан қонунчилиги ҳам вужудга келади. Давлат маълум қонун-қоидалар, тартиб ва тамойиллар асосидагина ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ана шу жиҳатдан қараганда қадимий Туронда қонунчилигининг ҳам ўзига хос тарихи бой ранг-баранг ўтмиши бор. У турли даврларда, турли ижтимоий-сиёсий тараққиётга ўзига хос замин бўлган. Давлат қонунчилиги ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида халқ дунёқараши, маънавий-рухий эҳтиёжи билан бирга мавжуд диний-ахлоқий қоидалар билан уйғунлашиб кетган. Бу бевосита давлат қонунчилигининг ҳаётийлигини, халқнинг кундалик турмуши билан узвий алоқадорлигини кўрсатади. Дейлик, Зардушт динининг бош китоби — “Авесто”да мазкур диннинг умумий қоидалари билан бирга оила, жиноятчилик ва турмушнинг бошқа жабҳаларига дахлдор қоидалар ўз ифода-

сини топган. Ислом динининг Туркистонга кириб келиши билан эса мусулмончилик қонун-қоидалари бу ердаги давлатчилик тартиблари билан бевосита боғланиб кетди ва умуминсоний манфаатларни ҳимоя қиладиган, адолат ва эзгуликка кенг йўл очиб берадиган қонуният сифатида ўзини кўрсатди.

Имом Бурхониддин Марғинонийнинг эллик уч китобдан иборат “Ҳидоя” асари мусулмон олами давлатчилиги ва бошқарувида алоҳида ўрин тутади. Мазкур асардан ўрин олган фикр илми — ислом ҳуқуқшунослигига доир қатор кўрсатмалар шариат қонунлари, Қуръон ва ҳадисларда баён этилган хулосалар ва фикрлар илоҳий қонуният сифатида талқин этилади. Шарқ мусулмон давлатчилиги айна шу қонуниятларга таянган эди. Афсуски, собиқ иттифоқ мавжуд пайтда миллий республикалар эҳтиёжларига мос келмайдиган қонунлар зўрлик билан татбиқ этилди. Маҳаллий ҳуқуқшунослар Москвада тайёрланган қоидалар асосида иш юритишарди. Бунинг устига, улар ўз тарихини теран ўқиб-ўрганиш, анъанавий қонунчилик тизими билан танишиш имкониятидан буткул маҳрум этилган эди. Чунки, миллий қонунчилигимизга очикдан-очик қоқоқлик, хурофот, бидъат деб қараларди.

Соҳибқирон Амир Темур тарих саҳнасида пайдо бўлган даврда, айтиш мумкинки, жаҳон давлатчилигининг янги даври бошланган. У ўз империяси таркибидаги 27 давлатда ниҳоятда аниқ ва ҳаётий бўлган қонунчиликни жорий этдики, бу ана шу улкан ҳудудда ўзига хос маънода ҳуқуқий-демократик давлат тамойилларига айнан мос келади. Улуғ бобомиз давлат ва давлат бошлиғи, фуқаро ва раҳбар ўртасидаги муносабатлар хусусида фикр юритар экан, бошлиқсиз мамлакат жони суғуриб олинган танага ўхшайди, деган эди. Бу соҳибқироннинг давлат ва қонунчиликнинг мамлакат тараққиётида тутган ўрнига қанчалик эътибор билан қараганидан далолат беради.

Ана шу хулосалардан келиб чиқиб Президент Ислом Каримов: “Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак.

Бугун юртимизда барпо этилаётган давлат энг аввало умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим”, деган ғояни илгари суради.

Халқимиз гувоҳ бўлиб турибдики, бу гоя Ўзбекистон аҳбарининг ўзбек миллий давлатчилигини барпо этиш орасидаги фаолиятининг бош мазмунини белгилайди. Президент Каримов бутунлай янги тарихий шароитларда авлатчиликнинг буюк анъаналари билан жаҳоннинг энг лғор тажрибаларини уйғунлаштирган ҳолда янги, ўзбона давлатчилик асосларини яратмоқда. Бу унинг давлат а сиёсат арбоби сифатидаги тафаккур кўлами, ноёб иқтиори ва улкан салоҳиятини белгилайди, жаҳон давлатчилиги майдонида ўзига хос ва ўзига мос нуфузли ўрин эгалаб келаётганини кўрсатади.

Бизнинг давлатчилик анъаналаримиз, унинг турли давлардаги ҳолатлари, дунё тараққиётида тутган ўрни ҳали озим даражада ўрганилмаган. Бу муҳим иш тарихчиларимиз, ҳуқуқшуносларимиз, файласуфлар ва бошқа мутаассисларимиз олдида турган энг зарур вазифалардан биридир. Биз бу ўринда масалага умумий тарзда бўлса-да, гуносабат билдириб ўтишни жоиз топдик.

Аниқроқ қилиб айтганда, Туркистон халқлари бир неча пинг йилликлар мобайнида шаклланган оламшумул сиёсий тажрибалари, маънавий баркамол давлатчилик анъаналари билан жаҳон давлатчилиги ва сиёсати тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Улуғ боболаримиз Афросиёб, ораҳонийлар, Маҳмуд Фазнавий ва хоразмшоҳларнинг долат ва инсонпарварликка таянган салтанатлари, соҳбқирон Амир Темурнинг туркий улусни якқалам қилиб, тарказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш чун буюк теурийлар салтанатига асос солиши, Мирзо луғбекнинг фан ва маданият равнақи, Хусайн Бойқаронинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, аҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шоҳ Қаҳонларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, энг инсонпарвар давлатни вужудга келтириш ўлидаги тажрибалари ва ютуқлари жаҳон сиёсатдонлари омонидан юқори баҳоланган.

Буюк аждодларимиз ҳуқронлик қилган бу кўҳна заинида қадим-қадимдан буён ҳур, эркин фикр қадрланганини ўзбек фани ва маданияти, адабиёти ва санъатининг ақадар равнақ топганида кўриш мумкин. Фикр эркин ўлмаганида Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фароний, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Лугфий, Саккокий, Низомиддин Шомий, Парофиддин Али Яздий, Туркистоннинг буюк уламолаи Хожа Аҳмад Яссавий, имом Бухорий, ат-Термизий,

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдулло Аҳрор каф даҳолар дунёга келмаган бўлур эди.

Жаҳон сиёсатдонлари мамлакатимизда азалдан фи эркинлиги мавжудлиги, бироқ қонунга ҳурмат била қараш, қатъий интизом ҳамма нарсадан баланд турганли гини эътироф этишмоқда. Президент Каримов сиёсати а шу қадимий тажрибага таянади. У миллий давлатчили анъаналарига асосланиб иш юритади. Вужудга келаётга ҳодисаларни ана шу тарихий тажрибалар ва фуқарола эҳтиёжларидан келиб чиқиб таҳлил этади.

Буюк файласуф Гегель ибораси билан айтганда: “Ҳар би давлат қурилиши маълум халқ миллий-маънавий маҳсул ўзлигини намоён этиш ва маънавий-онглилик тараққиётни нинг пиллапоясидир. Бу тараққиёт зинани қадам-бақада босиб, бир меъёрдаги ҳаракатни, Вақтдан ўзиб кетмасли ни тақозо этади. Вақт ҳамма нарсага қодир. Унда тафак кур, фалсафа... ҳамма нарса мужжасам”.

Давлат қурилиши, унинг ўзига хос қонуниятлари, му рақабликлари ва талаблари хусусида фикр юритар экан Гегель янгиликни жорий этиш аксар ҳолларда вайронга гарчиликка олиб келади, шу сабабли янги шаклларни ву жудга келтириш ўз-ўзидан секинлик билан боради. Да лат қурилиши жонли ҳодиса. Шунинг учун у доимий ҳар катда, деган мулоҳазани баён этган.

Дарҳақиқат, миллий дунёқарашларга, анъаналар в эҳтиёжларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоқ боролмайди. Уни халқ тан олмайди. Шу билан бирга вақт талаб этадиган, аста-секинлик билан шаклланиб бе радиган мураккаб жараён. Ўзбек миллий давлатчилиги унинг шаклланиш жараёни хусусида гап борар экан, б борадаги дунёвий назариялар билан Президент Исло Каримов томонидан амалга оширилаётган давлатчили қурилиши сиёсати ва амалиётининг нақадар мос тушаёт ганини англаш мумкин.

Жаҳон давлатчилиги тарихи жамиятнинг бир ҳолатда иккинчи ҳолатга ўтиши каби ўзгаришлар жарғёнини кў кўрган. Ана шундай мураккаб шароитда турли давлатла турлича йўл тутишган. Бироқ, тажриба шуни кўрсатади ки, туб бурилиш пайтида кучли ижро ҳокимиятини ву жудга келтириш, бошқарув тизгинини бир киши қўлид маҳкам тутиш зарур экан. Аниқроқ қилиб, фан тилид айтганда давлат раҳбари айни пайтда ижро ҳокимияти нинг ҳам бошлиғи бўлмоғи лозим.

Мамлакатда қонун устуворлигига эришиш, бутун бош қарув тизимида қонуннинг роли ва вазифасини келтайти

риш, қонунга бўйсуниб яшашни аҳоли турмуш тарзига айлантириш энг демократик давлатнинг сифат кўриниши, фуқаролик жамиятининг беқиёс фазилатидир. Бироқ, мамлакатда ана шундай ҳолатни барқарор таъминлашнинг ўзига хос мураккаб томонлари ҳам бор. Булар:

- аҳолининг дунёқарashi, унинг ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий билим даражасини ошириш;

- маънавий ва ахлоқий баркамолликка доимий интилиш ҳар бир фуқаронинг ўзини ўзи назоратга олиши каби мураккаб, вақт талаб этадиган руҳий ўзгаришлар даврини боздан кечириш;

- ижтимоий адолат тамойилларининг ҳаётийлигини таъминлаш.

Ўтиш даврида кучли ижроия ҳокимиятга эҳтиёж сезилади. Чунки, мавжуд қонунларнинг тўла амал қилиши, ўз таъсир доирасини кенгайтириши, аҳоли барча табақасининг ана шу қонунлар доирасида яшапга кўникиши учун ҳам кўн қиррали жамият ҳаётининг ҳамма соҳалари “тизгини”ни маҳкам тортиб турадиган, қатъиятли, кези келганда ўжар қўл керак бўлади.

Айримлар кучли ижроия ҳокимияти диктатура ва зўравонликни келтириб чиқаради, ташаббусларни бўғиб ташлайди, эркин фикр ва ижодий ғайратни сўндиради, дейишади. Президент Каримов эса кучли ижроия ҳокимиятини жамиятда юз бераётган янги ланишлар, янги тафаккур, ташаббус ва ислоҳчилик фаолиятини ўтмиш иллатларидан, боқимандалик, пассивлик ва текинхўрлик касаллигидан асраш, қонуннинг тўла қувват билан ишлашини таъминлаш зарурати деб тушунади. Шунинг учун ҳам “Озодлик” радиостанцияси муҳбири билан суҳбатда: **“Ҳар қандай қонун фақат ижро қилинган тақдирдагина қонуmdir. Қонуннинг амалда ишлаши учун эса унга ёрдамчи актлар тузиш, энг асосийси эса, уни ҳаётга татбиқ этиш керак. Чунки, ҳаётимизда парокандалик, тушунмовчилик ва ҳатто ушбу парокандалик ва хаосни кўллаб-қувватлаб, лойқалатилган сувдан ўз манфаатига мос кўн нарсаларни олишни кўзловчи жуда кўп кучлар мавжуд.**

Энди сиз айтинг-чи, кучли бўлмаган ҳокимият қонунларнинг, баъзида унчалик оммалашмаган қонунларнинг ҳаётга татбиқ қилинишини таъминлаши мумкинми? Ахир қонун хўжалик иқтисодий соҳасига татбиқ қилинишидап илгари одамларнинг онига етиб бориши шарт эмасми? Фақат ҳаётнинг ўзини одамлар тафаккурини ўзгартириши мумкин. Биз бу босқични босиб ўтишимиз керак. Бундай даврда агар

муҳим йўналишларни белгилаб берувчи фуқароларни ҳимоя қилувчи, оддий одамлар ва уларнинг болаларини ҳимоя қилувчи, уларнинг энг муҳим кафолат — меҳнат кафолати билан таъминлайдиган кучли ҳокимият бўлмаса қанақасига инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш ҳақида гап бўлиши мумкин”, — деб таъкидлаган эди.

Президент Каримов сиёсатчи сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам оламни мукаммаллигича тасаввур этади ва доимий равишда ана шу мукаммалликка интилиб яшайди. У келажакка ишонч билан қарайди, гоят асосли ва ҳаётий мушоҳадалари билан омманинг истиқболига ишончини кучайтира олади. Шунинг учун ҳам у, энг аввало, одамлар онгини ўзгартириш, улар дунёқарошида бурилиш ясаш йўли билан туб ислохотлар самарадорлигини оширишга, юксак маънавиятга асосланган одил жамият барпо этишга интилади. Кучли ижроия ҳокимияти тушунчасига ҳам худди ана шу концепция билан ёндошади.

Айрим мухолифларимиз Президент Ислом Каримовни яккаҳоқимликда, бошқарув органларининг асосий бўғинларини ўз ваколатига олганликда айблашади ва далил сифатида унинг Республика Президенти ва айни пайтда мамлакат Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳам эканлигини кўрсатишади.

Президентлик республика бошқарувида энг муҳими — ҳокимият бўлинишини адолатли тарзда амалга ошириш имкони бор. Яъни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти бир-бирига дахлсиз ҳолда иш олиб боради. Президентлик республика бошқарувида ижро ҳокимияти Президент қўлида бўлади. Бу усул имкониятларини дунё тан олган.

Ҳақли савол туғилади: нима учун Президент Ислом Каримов бошқарувнинг айни шу усулини танлади? Масаланинг икки жиҳати бор.

Биринчидан, Шарқда азалдан давлат демократияга қанчалик кенг имконият яратиб берган бўлмасин, кучли ҳокимият мавжуд бўлган. Энг улуғ ва адолатпеша давлат бошлиғи қатъиятли, талабчан ва айни пайтда меҳр-муруватли бўлиши билан ҳаммага ўрнатилган бўлган ва ҳаммаша тинчлик, адолат ва ҳақиқатга хизмат қилган. Акс ҳолда ҳар қандай ҳокимият анархияга айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Иккинчидан, бошқарувнинг парламентар республика усулида Президент парламент йиғилишида унинг аъзолари томонидан сайланади. Президентлик республика бош-

зарувида эса у умумхалқ сайлови йўли билан барча фуқароларнинг овоз бериши асосида сайланади. Бунда Президент ўз ваколатини парламентнинг саноқли аъзоларидангина эмас, кенг халқ оmmasидан олади. Қолаверса, бунинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва демократик мазмуни ҳам юр.

“Умуман олганда, жамиятни бошқаришда давлат бошқаруларини сайлаш тартиби ҳам жуда катта аҳамият касб этади, — дейди профессор А.Азизхўжаев. — Парламентар республика бошқаруви шаклидаги давлатда Президент парламент овози билан сайланади. Президентлик-Республика бошқаруви шаклидаги мамлакат президенти эса парламент ингирикисиз бевосита халқ томонидан сайланади, у ўз ваколатларини халқдан олган ҳисобланади. Ҳозирги замон давлатчилиги тажрибасига таяниб шунини алоҳида таъкидлаш мумкинки, бошқаруving Президентлик республика шакли давлат бошқаруvingнинг энг мақбул шаклидир”.

Дарҳақиқат, тарихий тажриба, ён атрофимизда юз бераётган турли хилдаги бўҳронлар, айрим мамлакатларда ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг таҳликали тус олиши шундан далолат бермоқда.

Президент Ислам Каримов ишлаб чиққан машҳур беш тамойилнинг бири — ўтиш даврида давлат бош ислоҳотчи йўлиб қоллиши зарурлигининг моҳияти шундай пайтда кўзга кўқол ташланади. Ижро ҳокимияти билан давлатнинг жиёви бир кишининг қўлида бўлган тақдирда ва уни парламент қонун билан ҳимоялаб турган бир шароитда мамлакатда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий вазият яракдор бўлади. Демак, туб ислоҳотларнинг самарадорлиги, ҳар бир фуқаро ҳаёти ва истиқболи кафолатланган ҳисобланади.

Мутахассисларнинг фикрича, кейинги йилларда давлат бошқаруvingнинг парламентар республика ва монархия шакли ўрнатилган мамлакатларда ҳам ҳукумат — олий ижро органи асосий ўринини эгалламоқда. Масалан, Олмония, Италия, Япония ва бошқа мамлакатларда ана шундай ҳодиса юз бермоқда.

Умуман олганда, Президент Ислам Каримов фаолиятидаги қатъийлик, қатъий интизом юксак талабчанлик ва тўқ масъулиятни чуқур ҳис этиш ифодасидир. Буни “Комсомольская правда” газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида яққол кўриш мумкин. Жумладан, у “Мухолифларим мени диктатор қилиб кўрсатишни жуда хоҳлайдилар. Тан оламан: эҳтимол менинг ҳаракатларимда

авторитаризм нишонлари бордир. Аммо, мен буни фақат бир нарса билан изоҳлайман: тарихнинг муайян давларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқс бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида, ҳарҳолда kuch ҳокимият зарур. Қон тўқилишига ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқаролар то туғилги, тинчлиги ва барқарорликни сақлаш учун шунда бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман”, дея ўз нуқтаи назарини очиқ-ойдин баён этган эди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон давлатчилигида қатъий интизом бор. Уни назорат қилиб боровчи Конституциявий сулавжуд. Дастлаб мамлакатда Конституциявий назорат қўмитаси ташкил этилди. Маълум муддат ўтгач бу қўмита Конституциявий судга айлантирилди. Чунки, назорат қўмитасининг мазмун-моҳиятида воқеа-ҳодисаларни кўздан кечириб қўйиш, уларга назорат солиб туриш маъноси ётади. Судда эса қатъий талаб ва шафқатсиз ҳукм сулавжуд. Бунда талаб ҳам, масъулият ҳам ошади.

Президент Ислам Каримовнинг бошқарувчилик фаолиятидаги муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, у доимо босиб ўтилган йўлга назорат солиб боради. Воқеа-ҳодисаларнинг боришини сергаклик билан кузатиб ўз иш юритиш усулини ана шу таҳлиллар асосида бойитиб, тако миллаштириб боради. Ҳеч қачон маълум бир фикрга абсолют ҳақиқат деб қарамайди. Уни доимий равишда кучайтириб, миқдосини кенгайтириб, эҳтиёж туғилса, яна гилаб боради.

Жумладан, Конституциявий назорат қўмитасининг Конституциявий судга айлантирилиши ҳам ана шу излашни жараёнининг маҳсулидир. Бундай мисолларни бошқарув тизими ва халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларида ҳам кўриш мумкин.

Сир эмас, Президент Каримов фаолиятида қаттиққўллик сулавжуд. Бу ўтиш даврида, турли зиддиятлар юз берётган пайтда умумий мувозанат ва барқарорликни сақлаб туришни таъминлашга хизмат қилади. Бундай ёндашувни жаҳон давлатчилик тарихи, амалиёти ва назарияси тўла қўллаб-қувватлайди.

Ўтиш даврида либералликка кенг йўл очиб берган, аҳол фикирини чалғитадиган, бир-бирини ишкор этадиган сулавжум гоёлар ва тушунчаларга имкон яратган давлат ҳеч қачон узоқ яшай олмайди. Сиёсий йўналишлари ва тамойиллари тез-тез ўзгариб турадиган, қатъиятга ва аниқ позицияга эга бўлмаган бошқарув тизими мамлакатда пароканда

ик юз беришига сабаб бўлади. Буни тарих Испания, Португалия, Непал, Ирландия ва бошқа давлатлар мисолида ўрсатади. Давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқарув силовини маҳкам тутиш, қонун устуворлигига риоя этилиши зарурат эканлигини буюк файласуф Абу Наср Фобий ҳам таъкидлаган эди. У Илоҳий қонунни (интизом, эсак баркамоллик, етукликка интилиш-муал.) идрок этиш чун икки нарсага эътибор беришни тавсия қилади: “Биринчиси, саъй-ҳаракати, ҳунари ва мақсадлари ҳокимга давлат раҳбарига-муал.) қарши бўлган ёвуз ниятли одамлардан шаҳарни (мамлакатни-муал.) тозаландир. Бошқа бир ғоя — панд-насихат йўли билан фаровонликка интилиш ва одамларнинг Илоҳий қонунни осонликча ва қувонч билан қабул қилишларини таъминландир”.

ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ

Бу ўта мураккаб, турли қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар авж олган бир пайтда кучларнинг мамлакат ва миллат манфаати йўлида бирлашишини, умумий мақсадлар рўёби учун биргалашиб курашишини тақозо этади. Ана шундай пайтда ҳар бир сиёсий арбоб ё гуруҳ раҳбаридан лоҳида жасорат ва танглик талаб қилинади. Вазиятга араб турли партиялар, гуруҳлар ва фуқаролар юрт равақини таъминлаш учун шахсий кибру ҳаволардан воз кетиши лозим. Дунё давлатчилиги тарихи бундай ҳодисаларнинг кўпига гувоҳ. Дейлик, Туркияда Тургут Ўзол ва Сулаймон Демирэл муносабатлари, уларнинг иш усуллари ва ўзаро муносабатлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Шундай ҳолат бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам мавжуд.

Бугунги Ўзбекистон давлатчилиги, унинг ўзига хос шаклланиш жараёни хусусида турли доираларда ҳар хил фикрлар билдирилмоқда, турлича талқин қилинмоқда. Ёшлар эса умуман нотўғри хулосалар ҳам ўртага тақдим қиладилар. Айниқса, давлат бошқарувининг Президентлик республика шакли диктатурага олиб келади, тоталитаризмга кенг йўл очади, деб айюҳаннос солиб юрган мухолифларимиз асосан давлат бошқаруви шакли билан сиёсий режими ўртасидаги фарқни англамаслик, уни тўғри баҳолаш билмаслик натижасида одамларни қалбига тақдирини муоҳазаларни баён этмоқда. Жумладан, айримлар Президентлик республика бошқаруви шаклида мамлакат фуқароларининг, сиёсий партиялар, ҳаракатлар ҳамда парла-

ментнинг ҳуқуқлари кенг бўлмайди, у маълум доирада чекланиб қолади, дейишади.

Ваҳоланки, бошқарув шакли бутунлай бошқа нарса, сиёсий режим эса унга дахл қилмайдиган мутлақо ўзгача ҳодиса. Давлатшунос мутахассисларнинг фикрича, бошқарув шакли деганда марказий давлат органлари тизими тартиби, уларнинг ўзаро муносабатлари ва ваколатларининг чекланиш даражаси тушунилади. Марказий давлат органлари жумласига қонун чиқарувчи — парламент, ижро ҳоқимияти — ҳукумат ва давлат бошлиғи, судлов органи — Олий суд киради.

Сиёсий режим эса бутунлай бошқа нарса. Яъни у фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг қўламини, миқёсини, шахсининг ҳуқуқий ҳолатини, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни ўзида мужассам этади. Бу бевосита мамлакат конституциясининг нечоғлик мукамал ёки мукамал эмаслигига боғлиқ. Шунининг алоҳида таъкидлаш керакки бошқарув шакли турлича бўлган мамлакатларда бир хил сиёсий режим бўлиши мумкин. Ёки аксинча, бир хил бошқарув шаклидаги давлатларда турлича сиёсий режим ўрнатилган бўлиши ҳоллари ҳам бор. Бу табиий ҳодиса. Дейлик, Америка Қўшма Штатларида юқорида айтганимиздек бошқарувнинг Президентлик республика шакли, Буюк Британияда эса парламентар — монархия, Олмонияда — парламентар республика, Францияда эса Дуалистик республика шакли мавжуд. Кўриниб турибдики, бу мамлакатларда бошқарув шакли турлича. Бироқ, сиёсий режим бир хил. Уларда демократик режим барпо этилган. Аншу ҳодисадан келиб чиқиб, Ўзбекистонда мавжуд бошқарув шакли ва сиёсий режимга баҳо берадиган бўлсак қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистон Конституцияси жаҳоннинг бир қатор илғор ва демократик давлатлари мутахассислари кўригидан ўтказилган, унда конституцион тизимнинг жаҳон тажрибалари ҳамда туб аҳоли маънавий-руҳий эҳтиёжлари, анъаналари ва турмуш тарзи уйғунлаштирилиб юборилган. У умумхалқ муҳокамасига қўйилган пайтда дунёнинг турли мамлакатларидан келган мутахассислар ва экспертлар назаридан ўтган. Уларнинг Конституция ҳозирги замон демократик жараёнларга мос келади деган хулосалари олинган ва умумхалқ овози билан қабул қилинган.

Иккинчидан, фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг янгича, ўзбекистонда тамойиллари ишлаб чиқилган. Бу давлат бошқарув органлари ва жамоат ташкилотлари зиммасига юклаш асосида демократияни йўлга қўйиш ва фуқаролар фаоллигини ошириш билан боғлиқ.

Улуғ мутафаккир И. Кант таъбирига кўра, давлат — ҳуқуқий қонунларга бўйсунган кўпдан-кўп одамларнинг йиғиндисиدير. Демак, ҳар қандай демократия бошбошдоқлик, сўзамоллик, шиорбозлик ва айшоханнос кўтариш эмас, аксинча, қабул қилинган қонунлар доирасида бўйсуниб яшаш салоҳиятидир. Ана шунинг ўзи бугун Ўзбекистонда янги шароитларда қарор топаётган янги давлатчиликнинг мазмун-моҳиятини, қиёфасини белгилайди. Қолаверса, аҳоли мутлоқ кўпчилигининг орзу-истагини, хоҳиш-иродасини ўзида мужассам этган давлат табиий равишда ўз фуқароси билан ҳамжиҳат, бир бутун жонли вужуд бўлиб яшаш шубҳасиз.

Буюк бобокалонимиз Абу Наср Форобий: “Бошқарув ҳам қонунларнинг сонига ва кадриятига боғлиқ. Яхши бошқарув — яхши қонунларга боғлиқ, ёмон бошқарув — ёмон қонунларга, етук бошқарув — етук қонунларга боғлиқ”, — деган эди. Ана шу фикрдан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида амалга оширилаётган ишларга баҳо бериш мумкин. Ҳозиргача қабул қилинган икки юздан ортиқ қонуннинг аста-секинлик билан амалга оширилаётганлиги, ҳаётимизга тобора кўпроқ кириб бораётганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Президентимиз ибораси билан айтганда, “**адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини камраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунийлик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, мсхпат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жипоятчиликка қарши курашиш масалалари, қўйингки, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур**”. Бу Ўзбекистонда вужудга келаётган давлатчиликнинг ўзига хос тамойиллари ва бош йўналишини белгилайди.

Жамият тараққиётини бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказиш, жамиятни тубдан ўзгартириш жуда камдан-кам арбобларга насиб этган. Ўз миллий давлатчилигига асос солиш, бутунлай янги шароитларда янгича давлатчилик пойдеворини қўйиш у давлат арбобининг бор имконият-

ларини, беқиёс ақлий ва сиёсий қудратини, улкан салоҳиятини белгилайди. Президент Ислоҳ Каримовнинг давлатчилиги борасидаги фаолиятига назар ташлар эканмиз, беихтиёр кўз ўнгимизда турли даврларда фаолият кўрсатган арбоблар гавдаланади. Хусусан, яқин ўтмишимизда Ер юзининг турли минтақаларида миллий-озодлик ҳаракатларига бошчилиги қилган, ўз ватанини мустамлакачилик исканжасидан озод этиб, миллий давлатчилигига асос солган даҳолар диққатимизни тортади. Дарҳақиқат, ҳақиқий баҳо таққосда берилари. Тарихий жараён, воқеа ва ҳодисалар таҳлил этилаётганда, улар бир-бирига қиёсланганда ўзининг бутун салмоғи ва миқёси билан намоён бўлади. Ана шу жиҳатдаи қараганда, миллий давлатчилик барпо этиш борасида Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларни жаҳоннинг қўлтаб мамлакатлари тарихида кечган оламшумул жараёнларга қиёслаш мумкин.

Машиҳур давлат арбоби **Жорж Вашингтон** Шимолий Америкадаги инглиз колониялари мустақиллиги учун уруш бошланганда фаол қатнашган, уларга қўмондонлик қилиб, саркардалиги истеъдодини ёрқин намоён этган, Америка Қўшма Штатлари давлатининг асосчиси ҳамда унинг биринчи Президенти сифатида тарихда қолган сиймодир.

Индонезиянинг давлат ва жамоат арбоби **Аҳмад Сукарно** мамлакат озодлиги учун беқиёс курашчи сифатида жаҳон жамоатчилиги диққатини тортган. 1945 йил 17 августда Индонезия Республика деб эълон қилинган, у мамлакатнинг биринчи Президенти қилиб сайланди. Мустамлакачиликка қарши кураш, миллий бирлик ва мамлакат тараққиётининг турли босқичлари тўғрисида қатор асарлар ёзган.

Ҳиндистоннинг атоқли давлат ва сиёсат арбоби, ҳинд миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири **Жавоҳарлаъл Неру** мамлакат мустақиллиги учун толмас курашчи сифатида майдонга чиқди. У билан елкама-елка туриб, ҳинд истиқлоли учун фаол курашчи бўлган **Маҳатма Ганди** жаҳон озодлик ҳаракатида ўзига хос мактаб яратди. М. Ганди ва Ж. Неру инглиз мустамлакачиларига қарши курашда, ҳинд давлатчилигини тиклашда беқиёс азму шижоат кўрсатдилар. Улар ҳиндлар билан мусулмонларнинг ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашга, табақачиликни (қастачиликни) барҳам топтиришда қаттиқ курашдилар. Улар дин билан сиёсатни, давлатчилик ва фуқаролар манфаатларини уйғунлаштиришнинг энг илғор намуналарини вужудга келтирдилар.

Цейлон озодлик ҳаракатининг раҳбари ва миллий давлат қурилишининг кўзга кўринган арбоби **Саломон Бандараванке** жаҳон давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Асримизнинг 50—60 йиллари жаҳон озодлик ҳаракатлари кенг авж олган, мустамлакачиликка қарши курашлар қизгин тус олган даврлар эди. Бу пайтда бир қатор араб мамлакатлари ҳамжиҳатлигини таъминлаш, уларнинг озодлик учун кураши алоҳида ўрин тутди. Айниқса, Миср Республикаси миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилган **Жамол Абдул Носирнинг** сиёсий фаолияти ана шу минтақа давлатчилигининг янги даврига асос солиниши билан боғлиқ.

Ислом Каримовнинг Ўзбекистон ҳали СССР таркибида турган пайтдаёқ миллий озодлик учун бошлаган ҳаракати, мустақилликка эришиш, мустақилликни таъминлаш ва ниҳоят, миллий давлатчиликни тиклаш борасидаги фаолияти юқорида тилга олинган, оламга машҳур давлат ва сиёсат арбобларининг фаолиятини эслатади. Бу эса Ўзбекистон раҳбарининг жаҳон давлатчилиги қурилиши тажрибасини бойигаётганлиги, унга янги мазмун, янги шакл бераётганидан далолатдир. Зеро, Ўзбекистондаги ислохотларга, дунёнинг энг илғор давлатчилик тажрибалари ва демократик тамойилларига мос келадиган, айни пайтда ниҳоятда миллий, таг заминли давлат қурилаётганлигини хорижий атоқли сиёсатдонлар тан олмақда ва юқори баҳоламоқда.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай давлатчилик фақат миллий асосда қурилгандагина, туб халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларидап келиб чиқиб барпо этилган тақдирдагина яшовчан бўлади. Айни пайтда у миллий равақ учун кенг имкониятлар яратади. Чунки, ҳар бир халқ ўзининг бой ўгмишини, тарихини, анъаналарини ва хуллас ўзлигини бевосита давлат тимсолида кўриши керак. Бу ўзини билган, ўзини таниган халқ учун жула катта маънавий-руҳий эҳтиёж ҳисобланади.

Масаланинг яна бир эътиборли томони шундаки, жамиятни тубдан ислоҳ қилиш жараёнлари, дейлик, бутун бир маконни қуликдан озод этиш ҳоллари ҳамма вақт кучли тўқнашувлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ва тушунмовчиликлар тўқнашган мураккаб бир ҳолатда ўтади. Ана шундай маънавий-руҳий ўзгаришлар, дунёқарашлардаги силкинишлар ва пўрганалар пайтида мамлакат аҳолисининг умумий сиёсий маданияти, унинг онглилик даражаси кўн нарсани ҳал этади. Бошқача қилиб айтганда,

ислоҳотлар онг ва тафаккур ойнаси орқали ўтганда, унинг бутун миқёси ва кўлами, мазмуни ва моҳияти чин маънода қалб ва тушунчаларимизга кўрсатилаётган таъсир жараёнлари енгил ўтади ва самарали бўлади.

Янгилик билан эскилик ўртасида ҳамма вақт кескин курашлар, зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар бўлиб ўтади. Таассуфки, ҳаётда кўпинча янгиликдан кўра эскилик, яхшиликдан кўра ёмонлик, эзгуликдан кўра ёвузлик яшовчан бўлади. Ана шу ҳаётини фалсафадан келиб чиқиб айтиш мумкинки, турмуш тарзига айланган ва кундалик ҳаёт қобилигида ўрналиб қолган дунёқарашларни ўзгартириш осон иш эмас. Бу вақт талаб этадиган ҳодиса. Айни пайтда у сиёсий арбобдан ниҳоятда кучли ирода, мустақкам асаб, сабот ва матонат талаб этади. Бу — интиҳосиз изтироблар, ўз ҳаётининг ҳар бир дақиқасини эътиқод ва гоё учун қурбон қилишдек филойилик ва олий даражадаги шахсий фазилат кўриги.

Жамият ва одамлар ҳаётида юз берадиган ана шундай туб бурилишлар пайтида Бош ислоҳотчи мураккаб маънавий-руҳий кечинималар қуршовида қолади. Айни пайтда Ўзбекистон худди ана шундай жараённи бошдан кечирмоқда. *Ислоҳот Каримов эса ислоҳотлар самараларини бевосита янгилик билан эскилик ўртасидаги жарликни тўлдирши, яъни энг аввало аста-секинлик билан бўлса-да, одамлар онги ва дунёқарашини бурилиш ясаши, шу асосда янгича яшаш афзалликларини кўрсатиши йўлини тутди.*

Юқорида тилга олинган давлат ва сиёсат арбоблари турли сиёсий гуруҳлар, мухолифлар ҳаракатлари билан бирга бир-бирига зид қарашлар ва гоёларни ҳам енгиб ўтишган. Айни пайтда мамлакат аҳолиси онги ва қалбида беқийс янгиланишни ҳам амалга оширишган. Бу жамият ҳаётидаги жиддий сифат ўзгаришидир.

ДЕМОКРАТИЯ — МАЪНАВИЯТ КЎЗГУСИ

ДЕМОКРАТИЯ НИМА?

Демократия деганда энг аввало “Халқ ҳокимияти” деган тушунча англашилади. Бироқ, унинг асл мазмуни, жамият тараққиётида тутган ўрни, инсон ҳақ-ҳуқуқларини белгилашдаги вазифаси хусусида кўп ҳам ўйлаб ўтирмаймиз. Зеро бунга ҳозиргача шароит йўқ эди. “Қизил империя” раҳнамолари демократияни ўзича тушунар ва бизни ҳам ўз тушунчаси доирасида тарбияларди.

Демократия — кишилик тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб унинг эрку иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Албатта, бу борада кишилик жамияти шаклланиш давридан тортиб то цивилизациялашган турмуш тарзи, ҳар жиҳатдан чуқур илдиз отган давлатчилик ва шу асосда маълум тартиб-қоидага кириб қолган аниқ йўналишлар ўртасида катта фарқ бор.

Чунки, асрлар мобайнида одамлар дунёқарашини ўзгартириб, талаб-эҳтиёжлари ошиб боради.

Демократия бевосита жамият тараққиёти, унинг сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа жиҳатлари билан бирга ана шу жамиятнинг ташкил этган аҳоли умумий дунёқарашини ўзида мужассам этади. Ҳар қандай давлат ўз ҳуқуқий асосига, сиёсий режимига, бошқарувидаги аниқ тамойилларига эга бўлмаса, фуқаролар эса ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга жамият ва давлат олдидаги, ўз мамлакати истиқболни йўлидаги вазифалари ва бурчларини тўла англаб олмаган тақдирда демократия том маънодаги мазмунига ва жаҳон тажрибасида исбот қилинган моҳиятига эга бўла олмайди.

Жаҳон давлатчилиги тажрибалари тобора бойиб, халқнинг ўзлигини англаш жараёни тобора тезлашиб боргани

сайин демократиянинг жамият ҳаёти тараққиётида тутган ўрни хусусида мунозаралар кескин авж олди. Айниқса, XX аср кишилиқ тарихида кескин бурилиш ясади. Ер куррасида икки қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тузумнинг пайдо бўлиши дунё давлатчилиги тажрибасида ва жаҳон халқлари тафаккурида кескин бурилиш ясади. Икки лагеръ ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва мафкуравий рақобат туфайли бир қатор халқаро ташкилотларнинг пайдо бўлишига, инсон ҳақ-ҳуқуқларини маълум бир тартибга солиб туришга, уни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезилди.

Тоталитар тузумдаги инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, мафкуравий яккаҳоқимлик жамият маънавий тараққиётини чеклаб қўйди. Иккинчидан, Осиё, Африка ва Латин Америкасида озодлик учун кураш, миллий давлатчиликка замин яратиш ва шу асосда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳар томонлама баркамол демократик жамиятни вужудга келтиришга интилиш кучайди. Натижада ана шу қитъаларда миллий озодлик ҳаракатлари авж олди. Бу ҳаракатлар заминида инсониятнинг азалий орзу-умиди — озодлик ва ҳурриятга эришиш, эркин яшаш эҳтиёжи ётарди.

Қадим Шарқда азалдан ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг турли элементлари мавжуд эди. Бунга узоқ ўтмишимизга — Афросиёб ва Қоракхонийлар, Хоразмшоҳ, теурийлар ва бошқа қатор сулолалар давлатчилигини мисол келтириш мумкин. Бу даврларда ҳақиқат ва адолат ғояси ниҳоятда баланд кўтарилгани ва бугун мамлакатда аниқ тартиб-интизом ўрнатилгани натижасида инсон ҳаёти, аҳоли турмуши кафолатланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Агар ана шу даврларда сўз ва фикр эркинлиги, ғоялар қарама-қаршилиги мавжуд бўлмаганд эди, бу қадимий маконда фан, маданият ва маънавият жаҳон тараққиётида бу даражада кучли таъсир кўрсатмаган бўлур эди. Шарқ уйғониш даври ва кескин юксалиш пайтларида дунёвий илмлар, ишлар билан ислом маданияти назарияси ва фалсафаси уйғун ҳолда тараққий топди, турмуш тарзимизга айланиб қолди. Акс ҳолда ислом динининг буюк намояндалари, уламо ва фузалонинг дунё тан олган асосий кўпчилиги қадимий Турон заминида етишиб чиқмас эди. Бу бизга “дин — афюндир” деб ўргатиб келинган, бизни худосизликка — имонсизликка ва эътиқодсизликка даъват этган ёлғон мафкураининг ёлғон умридан дарак берганидек, ислом дини ва Шарқ турмуши фалсафасининг абадиятини, ҳақиқати ва

қадриятини белгилайди. Соҳибқирон Амир Темурнинг биргина “куч адолатда” деган шиорида ҳуқуқий демократик давлатнинг ҳам, фуқаролик жамиятининг ҳам инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва унинг барча эркинликлари ҳамда ҳозирги замон демократик ҳаракатларнинг энг илғор тажрибалари мужассам бўлган.

Албатта бу анча-мунча мунозарали масала. Мамлакатимизда янги тарихий шароитларда янгича давлатчилик қарор топаётган бир пайтда демократия, фуқаролик жамияти, аҳоли ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар турли соҳа мутахассислари ўртасида турлича талқин этилмоқда. Бироқ, ҳар қандай хулосалардан қатъи назар, қадимий Шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидап келиб чиқиб инсон озодлиги ва хатги-ҳаракатлар эркинлиги таъмин этилган эди. Бу айни демократик жамиятнинг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади.

Биз бугун янги тарихий шароитларда яшаяпмиз. Жаҳон демократик жараёнлари тобора чуқурлашган, унинг имкониятлари анча кенгайган, одамларнинг онглилик даражаси бирмунча ошган бир пайтда яшаяпмиз. Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг мамлакатлараро, минтақалараро ва қитъалараро таъсири тобора кучайиб бораётган бир шароитда кун кечираяпмиз. Буларнинг барчаси инсон онги, тафаккури ва қалбини ҳеч қачон четлаб ўтмайди. Энди демократиянинг шунчаки оддий эркинлик, ҳуррият, озодлик деган тушунчалари ва айни пайтда халқ ҳоқимияти деган мазмуни ҳам бирмунча ўзгармоқда. Жумладан, демократиянинг маданияти, маърифати одамлар ўртасидаги муносабатлардан тортиб дунёвий муаммоларни ҳал этишгача бўлган низо, муроса ва яқдиллик, унинг иқтисод, сиёсат ва фикрлар хилма-хиллиги шароитидаги вази-фалари анча кенгайди.

Бизнинг яқин ўтмишимиз жаҳон демократик меъёрларига мос келадиган инсон эрки ва яшаш ҳуқуқини чегаралаб қўйган эди. Мислсиз зўравонликка таянган коммунистик сиёсат табиатан озодликни ёқтирмас ва том маънодаги демократияни тан олмас эди. Америкалик сиёсатчи Диана Ревич таъбири билан айтганда, “*Тоталитар сиёсий тузумлар сустилик ва лоқайдлик кайфиятини ривожлантиради. Тузум итоаткор ва лаббайгўй фуқароларни шакллантиришга интилади. Бундан фарқли ўлароқ демократик жамиятнинг фуқаролик маданияти алоҳида шахслар*

ва гуруҳларнинг эркин равишда ихтиёр этган фаолияти туфайли шаклланади. Озод жамият фуқаролари ўз манфаатлари йўлида ҳаракат қиладилар, ўз ҳуқуқларидан фойдаланадилар ва ўз ҳаётлари учун масъулиятни ўз зиммаларига оладилар". Ана шу масъулият одамнинг жамият олдидаги бурчини ҳам, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларни ҳам белгилайди.

Ўтиш даврида, айниқса, тоталитар тузумдан эркин фуқаролик тузумига ўтаётган бир шароитда демократияни англаш, унинг бутун моҳиятини тушуниш ва масъулиятини зиммага олиш анча қийин иш. Ижтимоий ҳаёт, мамлакатда юз бераётган жиддий ўзгаришлар ва инсон ҳаётининг дахлсизлиги бевосита янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқаради. Одамлар эса ана шу муаммоларни бирин-кетин ҳал этиш жараёнида ўз эрки ва ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб бораверади. Жамият тараққиётига мос равишда аҳоли "тарбияланиб", шаклланиб, баркамоллашиб боради. Айни пайтда биз худди ана шундай жараёнларни бошдан кечиряtmиз.

Демократиянинг муросачилик ва яқдиллик маданияти мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, одамлар — мамлакат фуқаролари ўртасидаги муносабатлар қанчалик илиқ бўлса, умумхалқ ва умумдавлат манфаатлари йўлида бирлашиб, муаммоларни ҳал этишда оқилона фаолият кўрсатилса, барча учун умумий бўлган вазифалар олдида масъулият чуқур ҳис қилинса — бу демократиянинг мамлакат ички ҳаётидаги маданиятини белгилайди.

Демократиянинг ташқи сиёсатдаги кўриниши бу бевосита давлат раҳбарининг дунё муаммоларини ҳал этишдаги фаолиятида акс этади. Президент Ислом Каримовнинг бу борадаги фаолиятида айниқса ушбу жиҳатлар эътиборни тортади:

— ҳар қандай можароли масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган хулосаларга келиш;

— ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишлатишларга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш — демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритиш. Дарҳақиқат, Шарқда, Шарқ давлатчилигида ҳар қандай зўравонликлардан холи йўсинда масалаларни ақл-идроқ билан, рўй-рост ва ошкора мулоқот қилиш асосида ҳал этиш тамойиллари мавжуд.

Ўзбекистон раҳбарининг халқаро сиёсати ҳозирги замон жаҳон демократик ҳаракатларининг илғор тажрибаларига мос келади. Бу йўл ҳар қандай зўравонлик ва куч ишлатишни рад этиш билан бирга, жаҳон сиёсати маданиятини оширишга даъват этиш орқали сиёсатга демократик тамойилларни олиб киришнинг ўзбекона йўлидир.

Демократия доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Айни пайтда у жамият тараққиёти ва мавжуд сиёсий режим таъсирида ўзини ўзи тўлдириб, бойитиб, янги тарихий шароитларда янгича мазмун касб этиб борувчи воқелиқдир. Мухтасар қилиб айтганда, демократия тажрибага асосланган ва доимий равишда мазмунан бойиб, баркамоллашиб, моҳияти чуқурлашиб борадиган фаолиятдир.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ

Энди ҳақли равишда савол туғилади. Хўш, Ўзбекистон демократиянинг қайси йўналишларидан бормоқда? Ҳуқуқий, демократик давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтириш олий мақсад экан, унга эришишнинг ягона йўли демократияни чуқурлаштиришдир. Айни пайтда Ўзбекистонда давлатчиликнинг бу жиҳатига қандай қаралмоқда?

Айни пайтда демократик жамиятни барпо этишнинг халқаро тамойиллари, дунё ҳамжамяти эътироф этган йўриқлари мавжуд. Бу бевосита фуқаронинг ўз хоҳиши-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгалити, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, сайлов ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир. Булар қарийб барча мамлакатлар конституцияларида қатъий белгилаб қўйилган тартиб-қоидалардир. Бироқ, маълум бир мамлакатда демократияни жорий этишда фақат шунинг ўзи kifоя қиладими? Фақат шунинг ўзи аҳоли барча эҳтиёжларини, маънавий-рухий оламини қамраб ола оладими? Йўқ! Чунки, ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, демократияга ёндошиш усули бор. Шу маънода Президентимиз: “Шарқда демократик жараёنларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни шарқда демокра-

тик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уришилар гоят нохуш, ҳатто, фожиаги натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам “ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли” деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди”, деганида демократияни жорий этишнинг юртимизда ўзбекона тамойиллари шаклланаётганини кўрсатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир қатор мамлакатлар — жумладан, Туркия, Олмония, Англия, Франция ва бошқа давлатларнинг тараққиёт йўллари билан яқиндан танишди. Бу мамлакатларда демократиянинг ибратли ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд. Бироқ Ўзбекистон Президенти бу масалада ўзининг муносабатини аниқ ва равшан баён этди. Ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб бу масалага ёндошиши зарур. Айниқса, ўзбеклар сингари жуда қадимий миллат ва жуда бой анъаналарга эга халқ эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик, оғир натижаларга олиб келиши мумкинлигини уқтирди ва “одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Аксинча, бундай йўл чалкаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин”лигини кўрсатиб берди.

Демак, ҳурриятга муносабатда ҳам бошқалардан андоза олиш, мамлакат тиб халқи руҳиятини ҳисобга олмаслик раҳбарни ҳам, халқни ҳам, бутун мамлакатни ҳам боши берк кўчага киритиб қўяди. Ғарб демократиясини Шарқ мамлакатларида кўр-кўрона жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш қутилмаган фожиаларга олиб келиши мумкин. Бунинг аччиқ натижаларини Тожикистон мисолида кўраймиз. Эркинлик ниқобидаги бошбошдоқликка йўл бериш, давлат ва бошқарув аппаратиининг беҳад бўшашиб кетиши, ҳокимият жиловининг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши минг-минглаб хонадонлар бошига қулфат келтирди.

Одатда якка-якка шахсларнинг руҳий кечинмалари, хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидан умумжамиyat кайфияти, унинг маънавий қиёфаси шаклланади. Мустақиллик ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бораётган, янги маънавий, сиёсий муҳит шаклланаётган бир пайтда бу муҳим

аҳамият касб этади. Энди ҳар галгидан ҳам ҳушёрроқ бўлишимиз, қўлга киритган буюк неъматни асрай олишимиз керак.

Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланади. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уларни халқ яратади, халқ баҳолайди, ўзи асраб-авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат. Уни олий қадрият сифатида тушуниш, унга бўлган муносабат ҳар бир фуқаронинг ички маданиятидан, маънавий-ахлоқий қиёфасидан, демакки, бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради.

Мухолифларимиз сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб даъво қиладилар, узоқ-яқиндан айюханнос солишади. Бироқ, улар ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги ноўрин ва беўхшовгина бўлиб қолмай, балки у халқ бошига чексиз кулфатлар келтириши ҳам мумкинлигини тушунмайдилар ёки тушунишни истамайдилар. Бу ҳақда ўйлаганда беихтиёр атоқли файласуф Андре Жиднинг “Эркин фикрлаш имкониятига эга бўлиш учун, энг аввало, хатти-ҳаракатларимиз оғир оқибатларга олиб келмаслиги кафолатига эга бўлмоқ лозим”, — деган сўзлари ёдга тушади.

Демократияни Президент ёки ҳукумат бир фармону қарор билан, парламент бир қонун билан ўрнатиб бермайди. Уни халқ ўзи учун ўз ақл-идроки ва заковати билан яратади.

Демократияни англаш — шахснинг ҳамма учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизни инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади.

Демократия фақатгина сиёсий, ҳуқуқий ёки ижтимоий категория эмас. Айни пайтда у маънавий-ахлоқий категориядир. Демократия — бу ҳокимиятсизлик ёки сепаратизм эмас! У давлат бирлиги ва Конституция асосидаги қатъий тартиб-интизомдир.

Эркинлик, демократия ўзига ҳаммани бўйсундирмаслиги, ҳаммани забт этмаслиги, балки у ақл-идрокка бош эгиши, унинг йўригида юриши лозим. Бинобарин, биз энг аввало эркинликни, демократияни тарбиялашимиз керак. Чунки, у соғлом фикрлар ва шаклланган ақл-идрок таъ-

сирида бўлсагина бизни тарбиялаши, жамиятни соғломлаштириши мумкин.

Қолаверса, ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси воқеа ва ҳодисаларга муносабати, уни баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадимий анъаналар асосида шаклланган турмуш тарзи ва табиати билан белгиланади. Ғарб демократиясида очикдан-очик муносабат, Шарқ демократиясида эса аксинча — андишалилик, Ғарбда ота-онасини сенсираш, Шарқда эса ўздан катталарга, раҳбарга ҳурмат билан қараш, ақл билан иш тутиш анъаналари мавжуд. Умуман, ҳаёт тарзи, анъаналар ҳамма вақт ҳар бир мамлакат халқларининг хулқ-атворини шакллантиради. Хатги-ҳаракатини, воқеаларга муносабатини одатга айлантиради, миллатнинг қон-қонига сингиб кетади, минг бир ҳужайрасидан жой олади. Демак, Мағрибдаги турмуш тарзини зўрлаб Машриққа тикиштириш, Машриқ ҳаётини Мағрибга кўчириш мумкин эмас. Мамлакатимизда юз бераётган жараёнларни кузатиб айтиш мумкинки, ўз миллий давлатчилик тажрибаларимиз ва анъаналаримизга таяниб ҳар қандай шароитда ҳам оғир-вазминлик ва ақл-идрок билан иш тутиш — Президент Ислом Каримов сиёсий йўлининг, иш услубининг бош концепцияси ҳисобланади. Бу “қаттиққўл” ва “ўжар” сиёсатда қонунга ҳурмат билан қараш, қатъий интизом тушулчалари зарурий эҳтиёж даражасига кўтарилади!

Айрим мухолифлар Ўзбекистонни Америка Қўшма Штатлари, Олмония, Франция, Англия ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги аҳвол билан солиштирадилар. Бу унчалик тўғри муқояса эмас. Биринчидан, мазкур мамлакатларда чинакам, рисоладагидек демократия мавжудлигига ҳеч ким кафолат бермайди. Сабаби, ҳаёт борки, қайсидир даражада “тартиббузарлик” содир бўлади. Инсоннинг табиати шундай. Бундай ҳолат фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда ҳам, фуқароларнинг ўзаро муносабатларида ҳам юз бермоқда. Қолаверса, бу мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар борасида тўпланган тажрибалар, амалга оширилган ишлар икки юз ва ундан ортик йиллар маҳсули эканлиги ҳаммага аён. Мустақил Ўзбекистондан тарихан жуда қисқа вақт ичида Ғарб давлатларидагидек кенг миқёсли тадбирларни амалга оширишни талаб этиш ақлга сиғмайди. Одамлар дунёқарашини, фикрлаш тарзини ва онглилик даражасини бир кун ё бир йилда ўзгартириш сира мумкин эмас.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу ривожланган мамлакатлар мустақилликка эришган давр билан

бугунги кун ижтимоий-сиёсий жараёнларининг турличалиги, одамлар дунёқараши ва онглилик даражасидаги ўзгаришларни таққослаганда яққолроқ кўринади. Мазкур ривожланган мамлакатларга нисбатан Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик давлатни вужудга келтириш жараёни анча тез, шиддатлироқ тарзда бормоқда.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Мамлакатимиз аҳолиси ҳаётида юз бераётган демократик жараёнлар ижобий ҳодиса. У яшаш тарзимизнинг сифат ўзгаришига асос бўлиб, фуқароларга қобилияти, касб маҳорати ва онглилик даражасини намоён этишга имконият яратади. Ана шу имконият кишини ўйлашга, фикр юритишга, ақлни ишлатиш йўли билан фаровон турмуш кечиришга даъват этади. Ҳар бир оила фаровонлиги эса мамлакат фаровонлигини белгилайди.

Демократия бизнинг бутун фазилатларимиз, имкониятларимиз ва маҳоратимизни кўрсатишга кенг йўл очиб бериш билан бирга барча нуқсонларимизни ҳам ошкор эта бошлади. Нафсга эрк берилган жойда мурувват йўқолади. Инсон қадр-қиммати оёқости бўлади. Бугун биз ана шундай хуруждан эҳтиёт бўлишимиз, бугун иродамиз, куч-қудратимизни, ақл-заковатимизни ишга солиб, инсоф ва диёнатни ҳимоя қилмоғимиз керак. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий ҳам:

Эркин улким, саяйд этиб нафсоният,
Голиб ўлса умрида руҳоният,—

деган эдилар. Дарҳақиқат, нафсини тия билган, руҳий дунёси пок инсонгина эркиндир.

Худбинлик қасаллигига чалинганлар ҳеч нарсадан тап гортмайдилар. Ўйлашга, ён-атрофга қараб мулоҳаза юригиш, андиша қилишга вақтлари йўқ. Чунки худбин бир дақиқа бўлса-да ўйланиб ё иккиланиб қолса, нимадандир қуруқ қолади, ниманидир ютқизади. Ҳамма нарсага эришиш учун эса беҳаё, бетгачопар бўлиши керак.

Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланиши мумкин. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уни халқ яратади, халқ баҳолайди. Унинг ўзи асрайди, авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат.

Уни олий қадрият даражасида тушуниш, асраш ёки топ таш, авваламбор ҳар бир кишининг ички маданиятидан маънавий қиёфасидан, сўнг эса бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, онглилик даражасидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради. Хоҳлаган пайтда хоҳлаган гапни гапиравериш эркинлик эмаслигини, аксинча, у шахсиятимизни, маънавий имкониятларимизни қолаверса, миллий қадру қимматимизни поймол этиш эканлигини баъзан ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб бонг урдик, ўзимизга ортиқча эрк бердик. Бироқ бутунлай, ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги хатти-ҳаракатларимизнинг ноўрин эркинликларини чегаралаш учун зарурлигини, бу бизнинг инсоний фазилатимиз ва юксак қадр-қимматимиз эканлигини ўз вақтида тушуна олмадик. Ҳали-ҳамон сўз ва фикр эркинлиги ҳар бир қадами мизни ўйлаб босишни, соғлом фикрлашни ўрганишни талаб этишини англашда маънавий қурбимиз етмаяпти шекилли.

Хуррият — бу фақат яхши турмуш кечириш, кўнгли тусагандек яшаш дегани эмас. Хурриятнинг мазмун-моҳиятини чуқур тушуниб, уни идрок этиб, эркинлик имкониятларини юксак маънавий неъмат сифатида юрак-юракдан туймоқ лозим. Бунинг учун жамият маърифатли бўлмоғи керак. Ана шунда аҳолининг ирода кучи, идрок ва тафаккури билан эркинлик — демократия турмуш тарзига, яхши яшаш воситасига, жамиятни ҳам, инсон ҳаётини ҳам эзгулик сари йўналтирадиган қудратли кучга айланади ва юксак қадрият сифатида эъзозлайди.

Демократия — онгли фикрлаш, тафаккур, ақл-идрокке таянган муносабат. Демократия — юксак маънавият ва ички маданиятни ошкор этиш имконияти. Демократияни англаш — шахснинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади ва талаб этади. Бунинг акси бўлган жойда бошбошдоқлик, парокандалик авж олади. Кишилар ҳаёти таҳлике остида қолади. Бунинг ён-атрофимиздаги мамлакатларда юз берган нохуш воқеалар мисолида кўриш мумкин.

Йиллар мобайнида онгимиз ва шууримизда ўрнашиб, вужудимизда илдиз отиб кетган сиёсий ақидапарастликдан, ҳодисаларга кўр-кўрона эргашиш ва қотиб қолган

гушунчалардан воз кечиш, уйғониш ҳаётий эҳтиёждир. Ана шу эҳтиёж бизни демократия ва унинг имкониятларини, мазмун-моҳиятини, сиёсий ва ижтимоий ҳодиса сифатидаги мантигини тўғри англаш даражасига кўтаради. Шахс ва жамият эркинлигининг муштараклиги, руҳий ва маънавий-ахлоқий уйғунлиги олий мақсад, турмуш тарзи ва энг муҳим тараққиёт йўли бўлмоғи керак. Ҳозирги ислохотлар даври, туб бурилишлар жараёни биздан тараф мулоҳаза, ҳушёр қарашларни талаб этади. Бугун миллий уйғониш ва жаҳон саҳнасида ўзимизни кўрсатиш пайтида синик ва ўйчан эмас, фикрлайдиган, ҳаракатлайдиган, ишлайдиган, муносабат билдирадиган жонли ва уйғоқ нигоҳлар зарур. Бугун бизга шундай қарашлар керакки, улар бирағула бугун борлиқни кўрсин. Нигоҳларимиз атроф-муҳитни қамраб олсин, айни пайтда ўйласин, фикрласин, воқеани тушунса, моҳиятига етсин.

Ўзлигини англаши, ўз шаънини ҳимоя қила билиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун одам ориф бўлмоғи, қалбининг тубида маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда у гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди. Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий: “Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; афв сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у гакабурлик ғафлатидан сесканмоқ ва ғафлат уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолайиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, қабиҳ ишлар, шармандалиқ ва расвоғарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос сарқашликдан воқиф бўлмоқ, кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўпгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир”, — деган эди. Бу айни ҳақиқатдир! Бироқ бугун ҳақиқатини англаб олиши, тавбага — ўзини ўзи тозалашга интилиши учун ҳам одам ўзида маънавий куч, рағбат, интилиш сезмоғи даркор. Афсус ва надоматлар бўлсинки, бизда ана шу фазилатнинг ўзи ҳам гансиқ, камёбдир.

Эркинлик, демократик жараёнлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига чуқур кириб бормоқда. Мустақиллик бунга йўл очиб берди, имконият яратди. Энди биз ўзимизни англашимиз, дунёни тушунишимиз ва шу билан бирга демократиянинг бугун моҳияти ва имкониятларини чуқурлаш-

тиришимиз лозим. Ана шунда биз ҳам, демократия ҳам мустақиллик ҳам буюк неъматга, ҳеч нарса билан ўлча бўлмайдиган олий қадриятга айланади.

Хуллас, ҳазрат Мир Алишер Навоий айтганларидек:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво ҳасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Дарҳақиқат, то маънавий камолотга етмагунча, то хатти-ҳаракатларимиз, муносабатларимиз ақлу идрок ва умуманфаат доирасига кўтарилмагунча демократиянинг мазмуни ҳам, кўлами ҳам талаб даражасида бўлмайди. Бу бевосита фуқаролар онги ва дунёқарашини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишимиздан қолган лоқайдлик ва боқимандалиқ кайфиятларини йўқотиш, миллий давлатимиз, ватанимиз истиқболи учун жон куйдириш туйғуларини кучайтириш каби мураккаб, узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб Президент Ислоҳ Каримов: "...демократия ўз-ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тишимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тежтўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдав тотиб, қийин, айтиш мумкинлиги, ҳатто фожиаи тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синув ва курашларга мардона бардош берибгиш эришиш мумкин", деган эди. Зеро, ана шу жуда мураккаб жараёнга ҳамма ва ҳар бир киши алоҳида тайёргарлик кўриши, ўзини тайёрлаб бориши, энг муҳими, ўзини ўзи ички бир маънавий қудрат билан тарбиялаб бориши керак. Зеро Президент таъкидлаганидек, "**демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёнларни бошқаришни ва ҳаётга татиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоялаш зарурлигини авваламбор жамиятнинг ўзи англамоғи даркор**". Ана шунини ўзи бизнинг жамият олдидаги, янгиланаётган ҳаёт олдидаги ва келажак олдидаги вазифаларимизни белгилайди.

МАЪНАВИЯТ ШИЖОАТДИР

АДОЛАТ

Оламнинг буюклиги фақат унинг чексизлигида эмас, балки чексиз ранг-баранглигида, дейди алломалар. Даржақиқат, ана шу чексиз ранг-барангликда борлиқнинг бунинчиси жозибаси, сиру синоати, серқирралиги, мураккаблиги ва бетакрорлиги мужассам.

Инсон эса оламари олам бўлиб, унинг қалб тўлғонишлари, идроки, тафаккур кучи ва туйғуларининг бепоялиги, ҳиссиёти ва эҳтиросининг жўшқинлиги олдида ташқи олам рангсиз ва бемажолдир. Зеро, Аҳмад Дониш ҳам “Инсон улуг оламдир. Унга қараганда бу олам кичик оламдир” деганида ана шуни назарда тутган.

Дарвоқе, инсон яралибдики, ҳамиша оламни англашади, дунёнинг турфа мўъжизаларини билишга интилади. Бу олам унинг мавжудот сифатида ўзига хослигини, идрок этиши ва тафаккурга таяниб яшашини кўрсатади. Инсоннинг янги севинчу шодликлари, қайғую изтироблари, турмуш шашвишларини қамраб олган ички дунёси ташқи олам билан чамбарчас боғлангандир.

Шарқда ҳаётга муносабат, юқорида айтганимиздек, ахлоқийлик, маънавий изланиш ва комиллик фалсафаси сосига қурилган. Бу фалсафага кўра, инсон бахту саодат ва эзулик сари интилиши, шу тамойиллар заминида ҳаёт кечирishi лозим бўлган ягона мавжудотдир. Чунки унда юшқа жонзотлардан фарқ қиладиган, улардан юксакроқ урадиган хислат — борлиқни англаш, тушуниш қобилияти мавжуд. Унинг оламни англашга, идрок этишга эҳтиёжини бутун ҳаётининг мазмуни десак, хато қилмаймиз.

Айтиш мумкинки, Шарқда шаклланган бой маънавият ва маърифат инсоният тарихининг турли даврларида, турли шартшоқларда кескин бурилишларга сабаб бўлган тарақ-

қийётга пойдевор яратган. Азалдан бу заминда нодонли ва хурофот қораланган, маърифат ва тафаккурга кенг йў очиб берилган. Улуғ мутасаввуф Аҳмад Яссавий бунда тўққиз юз йилча олдин:

Дуо қилинг нодонларни юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардан юз минг жазфо кўрдим мано.
Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлиб,
Бағрим куюб, жондин тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам, эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютиб ғам захрига тўйдим мано,—

дсб бекорга фарёд чекмаган.

Чиндан ҳам, одам маърифат ва билимга қанчалик ин тилса, жамият ҳаётининг маънавий қиёфаси шунчалик кўркем бўлади. Шунинг учун аждодларимиз ҳамма вақ етукликка интилиб яшашган. Комилликни орзу этган киши улуғланган, бунга қаршилиқ қилган ҳар қандай кимса в тўсиқлар қораланган. Бежиз эмаски, ҳазрат Алишер На воий “Маҳбубул-қулуб” асарида *“Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради қаяёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат дав воси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Нодон — юқоридаги сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодон нинг иши тақабурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуд ташвиш...”* деган эди.

Ҳеч қандай фикр ва ўй талаб этмайдиган меҳнатга маҳ кумлик нодонликнинг ибтидоси, инсонийликнинг интиқо сидир. Ҳаёт мўъжизаси, қадрияти, олам ва одамлар ўрта сидаги муносабатлар, ўтмиш ва истиқбол олдидаги масъу лият деган тушунчалар бундай табиатдаги одам учун бего надир.

Нодонлик ва хурофот ҳукмрон жойда жаҳолат авж ола ди. Жаҳолат зўр келган жойда эса тараққиёт бўлмайдн Янги ўзбек давлатчилиги пойдеворини барпо этишда айни шу жиҳатларга ғоят катта аҳамият берилаётганининг бои си ҳам шунда.

Маълумки, жамиятдаги барча ўзгаришлар, янгиланиш лар тафаккур асосида амалга оширилади. Президент И.Ка римов сўзлари билан айтганда, **“демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёналарни бошқаришни ва ҳаётга татбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоя қилиш зарурлигини авваламбор жамиятнинг ўзи англамоғи даркор”**. Зотан жамият янгиланиш моҳиятини англамагунча, ўзгаришлар

мазмунини тушунмагунча ва уни ҳимоя қилмагунча қўзланган мақсадга эришиш мушкул. Жамики кашфиётлар, илмфан ютуқлари бевосита халқнинг умумий савия даражасига ва ҳар бир шахснинг ақлий лаёқатига боғлиқ. Орифлик, камолат йўлида заҳмат чекишдан қочмаслик, руҳий бедорлик — маънавий уйғоқликдир. Ўз фикрий танбаллигини енгиш, ўзини ўзи илм олиш ва оламни англашга сафарбар этиш — инсоннинг олий сифатидир. Шу маънода Аҳмад Яссавий:

Ориф ошиқ бўлай десанг, алам тортил,
Ҳақ васлига етай десанг, тунлар қопил,
Бу дунёни ишратини ташлаб отил,
Танлаб отсанг, хонумонлик кетар, дўстлар.—

деганида минг бора ҳақ эди.

Маърифатга эришиш, маърифатли бўлиш қатъийлик машаққатли бўлмасин, у моҳият эътиборига кўра инсон ҳаётининг мазмунини ўзида мужассам этади.

Маърифатли жамият маърифатли шахслардан таркиб топади. Бундай жамиятда соғлом ақл-идрок, соғлом фикр ва адолат устуворлик қилади. Бундай жамият шуқуҳли ва файзли бўлади. Адолатли жамиятда халқнинг эртаги кунга ишончи ва бунёдкорлик ишига рағбати кучли бўлади. Одам боласига номуносиб турли иллатлар туфайли юзага келган руҳий азиятлар барҳам топади.

Халқимиз руҳига жароҳат етказган тоталитар тузумнинг ғайриахлоқий сиёсати асоратини кескин тугатиш мустақилликнинг илк кунлариданоқ ҳаётий заруратга айланди. Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов: **“Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаяпмиз. Адолатга интилиш — халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак”**, деган масалани долзарб вазифа қилиб қўйди. Айни пайтда Ўзбекистон раҳбари мустақилликнинг мазмуни, унинг ижтимоий ҳаётимизда туганган ўрни ва истиқбол режаларини белгилаб олишда ўзига хос йўналишларни кўрсатиб берди.

Президентнинг фикрича, Шарқ цивилизацияси ютуқларини, ўтмиш аждодларимизнинг маданий ва маънавий бойлигини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишимиз даркор. Бу эса ўз навбатида қадимий халқимизнинг маданиятини, турмуш тарзини, урф-одатлари ҳамда анъаналарини ях-

широқ билиб олишимизга имкон яратади. Шунга кўра бугунги кунда буюк аждодларимиз бўлмиш мутафаккирлар, олимлар, гўзаллик ижодкорларининг олижаноб номлари ва асарларини миллий маънавиятимиз хазинасига қайтариш муқаддас бурчимиз бўлиб қолди.

Маънавиятни мафқуравий ақидалардан халос қилиш, миллий тикланиш, ҳурфикр, миллий мафқурани шакллантириш ва ривожлантириш учун катта имкониятлар очилди. Эндиги асосий вазифамиз, Президент таъкидлаганидек, одамларимизни ана шу билимлар билан бойитиб, уларнинг маънавий жиҳатдан юксалишига, ўз ҳаётларини ўзлари яхши томонга ўзгартира олишларига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат.

Миллатимизнинг маънавий-ахлоқий ва маданий ютуқларини тиклаш, сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган изчил сиёсат юритилмоқда. Бу сиёсат Ўзбекистон халқининг қадимий маданияти тараққиёти учун ўзига хос демократик кафолат бўлиб хизмат қилади.

Президент Ислом Каримовнинг бош мақсади — Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонларвар фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, деб айтиб ўтган эдик. Давлатимиз етакчиси маънавий-ахлоқий ва маданий юксалишни, халқимизнинг азалий турмуш тарзига айланган маърифат ва адолатни мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг кафолати деб билади. Бу юртимизда фан, маданият, санъат ва адабиётни ривожлантириш билан бирга ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бозор муносабатларини жорий қилиш, таъбат, маиший хизмат, соғлом авлод тарбиясидан тортиб кадрлар сиёсатигача бўлган кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Истиқлол бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имконини берди. Улуғ аллома Носириддин Тусий ижтимоий адолатнинг унга асосий талаби мавжудлигини ва у жамият тараққиётини белгиловчи муҳим омил эканини алоҳида уқтирган эли:

“Адолатнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқи тенг таъминланган ҳолда кишиларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Адолатнинг учинчи талаби эса барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришда-

ги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишига имкон яратишдан иборат”.

Бу каби давр ва ҳаёт тажрибасида тасдиқланган фикрлар орадан саккиз аср чамаси ўтиб, Президент Ислоҳ Каримовнинг раҳбарлик фаолиятида ўзига хос тарзда ифода топмоқда. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун юртбошимизнинг маърузаларидан биридаги ушбу нуқтага диққат қилайлик. Бу маърузала у меҳнат тақсимоти, меҳнатга ҳақ тўлаш мезонлари, инсон меҳнатини қадрлашда адолатга амал қилиш хусусида тўхталиб, жумладан, шундай деган эди:

“Орол фожиаси Қорақалпоғистон билан Хоразм воҳасиғи, унинг иқлими, табиатига ҳам таъсири жуда салбий бўлаётганини ҳаммамиз яхши биламиз. Бу фожиавинг энг ёмони, энг оғир таъсири шу заминда яшаётган одамларнинг соғлиғи, саломатлиғига бўлса, шу қаторда деҳқон тақдирига тушаётган оғирлигини ўлчаб бўлмас. Фақатгина бир мисол: Хоразм деҳқонлари ҳар йили ўн беш миллион тонна тузни даладан ювиб чиқаради! Ташкент, Сирдарё, Жиззах вилоятлари гектарига 25—28 центнердан ҳосил кўтарадиган бўлса, Хоразм вилояти йилига еринг шўрини уч-тўрт марта ювиб 30—35 центнердан ҳосил олади. Буни ким ҳисоблайди, буни ким қадрлайди?”

Бошқа бир ўринда эса Президент қатъий таъкидлаган эдики, “давлат жамиятнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслиги керак”.

Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ҳар турли қинғир йўллар билан ҳаддан ташқари бойлик орттириб ўзини қўярга жой тополмай, “тўқликка шўхлик” қиладиган кимсаларнинг жиловини тортиб қўйиш билан бирга, ҳалол меҳнат кишиларига имконият яратиб бериш, уларни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлса, рағбатлантириб бориш давлат сиёсатининг муҳим йўналишига айланган.

“Адолатнинг учинчи талаби” сифатида Президент жамият тараққиёти ва унинг сиёсий муҳитини белгилашда раҳбар кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйишга катта аҳамият беради ва бу масалага ҳал қилувчи маънавий-сиёсий омил, туб ислоҳотларнинг таянчи ва бош йўналтирувчи кучи, деб қарайди: “Халқнинг дардига бепарқ қарайдиган, ўз мапфаатида бошқа нарсани ўйламайдиган, худбин ва таъмагир раҳбарлар мамлакатимиз раънақига, халқимиз фаровошлиғига тўсиқ бўлмоқда. Энди улар билан муроса қилиб бўлмайди. Ёзига шундай раҳбарлар керакки, токи улар элим деб, юртим деб қуйиб-ёниб, ўз

ҳаловатидан кечиб меҳнат қилсинлар! Барча бўғинларда инсофли, дивнатли, билимдон, тажрибали раҳбарлар бошчилик қилмас экан, мустақил мамлакатимизнинг обрўси, унинг манфаати учун мардлик, жонкуярлик билан ишламас экан, ишларимиз кўнгилдагидек бўлмайди”.

Ислом Каримов тасавурида адолат тушунчаси инсоннинг жамики фазилатларини қамраб олиш билан бирга унинг жамият тараққиётида тутган ўрнини ҳам белгилайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, биз бутун мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ қилиш билан халқнинг маънавияти ва руҳияти чамбарчас боғлиқ эканига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Давлатимиз раҳбари топиб айтганидек, биз Шарқ цивилизациясига мансублигимиз билан фахрланамиз. Шарқ цивилизацияси эса доимо халқни бўлғуси ўзгаришларга маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёрлаб келган.

“Фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлиши мумкин”.

Президент томонидан баён этилган бу ҳулоса ҳозирги кунда ҳаётда ўз тасдиғини топди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг сиёсий маданияти, маърифийлиги, қолаверса, ҳаётийлиги ва қудрати унинг умуминсоний қадриятлар ва халқимиз маънавий-руҳий эҳтиёжлари билан уйғунлигидадир.

Зеро, маънавий замини мустаҳкам, асрлар мобайнида шаклланган илғор анъаналар, тараққиётга хизмат қиладиган урф-одатлар ва қадриятлар асосига қурилган сиёсатгина ҳаётийдир.

ИСТИҚБОЛ ЭГАСИ — СОҒЛОМ АВЛОД

Ўзбекистонда жамият маданий-маънавий қиёфасини шакллантиришнинг яна бир муҳим жиҳати оналар ва болалар соғлигини сақлаш, соғлом авлод тарбияси ва хотин-қизлар ўртасида иш олиб боришнинг самарали, замонавий йўлларини топишдир. Бу борада ҳам Ўзбекистоннинг ўз йўли шаклланиб бормоқда.

Маълумки, маънавий тарбия аввало оиладан бошланади. Оила мустаҳкам, тинч ва фаровон бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Бу эса ўз навбатида маънавий ва руҳий муҳитнинг соғломлиги, ислохотлар муваффақияти учун тегишли замин яратади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамиз мустақилликка эришгач, фуқаролар дахлсизлигини таъминлаш, оила, оналар ва болалар муаммоларини ҳал этиш муҳим аҳамият касб этди. Бу масалага Ўзбекистон Конституциясидан ҳам алоҳида ўрин ажратилгани бежиз эмас. Жумладан, Асосий Қонуннинг “Оила” деб аталган 14-бобида қуйидаги қоидаларни ўқиш мумкин:

“63-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга...

64-модда. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга еттувларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради.

65-модда. Фарзандлар ота-оналари насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидап муҳофаза қилинади.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар”.

Бу моддаларни зеҳн билан ўқисангиз, мамлакатнинг Асосий қонунини оиланинг жамиятда тугган ўрни ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар, оила мустақиллиги, унинг маънавий-ахлоқий асоси, фарзанд тарбияси, келгуси авлод тақдири билан боғлиқ ҳолда ифода-ланганини кўрасиз. Мазкур ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистонда том маънодаги фуқаролик жамиятини шакллантиришга асос бўлди. Айни пайтда инсонни инсонлиги учун улуғлаш, унинг яшаш ҳуқуқини кафолатлаш каби эзгу ниятлар давлат сиёсати даражасига кўтарилгани бутун ҳаммага аён.

Улуғ бобомиз Абу Наср Форобий: “Агар инсон эзгуликка интилиб яшаса, унинг умри қувончли ва гўзал кечади, гўзал ҳаёт эса халқ назарида ҳам, худо назарида ҳам юксакдир”, деган эди. Азиз юртимизда янги давлатчиликка пойдевор қўйилаётган илк кунларданоқ республика раҳбарияти ана шу шарқона ҳаёт ҳикматларига алоҳида эътибор билан қараб келмоқда. Шу боисдан бизда ислохотлар халқ руҳияти, унинг маънавий эҳтиёжлари, кундалик турмуш тарзи талабларидан келиб чиқиб амалга оширилмоқда. Бу эса халқ билан ҳокимият, фуқаро билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг мустаҳкамланишига хизмат

қилмоқда. Бошқача айтганда, халқ ўз ҳокимияти, ўз давлатига ишонч ва ҳурмат билан қарамоқда. Чунки у ўз тақдирини, фарзандлари истиқболини давлат истиқболи билан уйғун ҳолда кўрмоқда. Давлат сиёсатимизнинг жуда катта маънавий кудрати ҳам мана шунда.

Кучли ижтимоий муҳофаза Президент Ислон Каримов ислохотчилик фаолиятининг етакчи йўналишларидан бири ҳисобланади. Аҳолисининг кўпчилигини болалар ва ёшлар ташкил этадиган мамлакатда бу масала муҳим ижтимоий аҳамиятга эга. Қиёслаш учун шунини айтиш лозимки, масалан, баъзи мамлакатларда оилада икки-уч киши ишлаб бир кишини боқса, ўзбек хонадонида кўп ҳолларда бир кишининг иш ҳақи билан 6—7 жондан иборат оила тирикчилик қилади. Очiqроқ айтганда, Ўзбекистонда ишловчилан кўра истеъмолчи кўпроқ.

Ана шундай бир вазиятда ислохотларга маънавий тус бермасдан, одамлар психологиясини ўзгартирмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Ўзбекистон ҳукумати халқни иқтисодий бўҳронлардан эсон-омон олиб чиқиш юзасидан бир қанча ибратли ишларни амалга оширгани бугун ҳар томонлама эътироф этилмоқда.

Мамлакат ва миллат истиқболи учун доимий қайғуриш давлат арбобининг сиёсий нуфузини, унинг янгидан-янги қирраларини, фаолиятининг кўлами ва миқёсини белгилайди.

Президент Ислон Каримов истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ бу борадаги ўз нуқтаи назарини очиқ-равшан баён қилди. У президентлик лавозимини эгаллагач, имзо чеккан биринчи Фармон ҳам “Соғлом авлод учун” деган икки даражали орден таъсис этиш ҳақида эди.

“Бизнинг вазифамиз—ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш. Жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом авлодсиз буига эришиб бўлмайди. Шунинг учун Ўзбекистонда бангфурунликка, жишоатчилликка қарши олиб борилаётган шафқатсиз курашни аваламбор ўзимизнинг порлоқ келажакимиз учун кураш деб биламан... Соғлом деганда биз фақатгина жисман баққуват фарзандларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни ҳам кўзда тултаймиз. Чунки ҳар томонлама соғлом авлодга эга бўлган халқни ҳеч қачон енгиб бўлмайди”, деб таъкидлаган эди юртимиз раҳбари шу муносабат билан.

“Соғлом авлод” ҳаракати билан боғлиқ эзгу мақсад Ўзбекистонда хотин-қизлар ҳаётига дахлдор масалаларни қайта кўриб чиқиш, бу борадаги ишларни такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди.

Мустақилликнинг қисқа даврида, собиқ Иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мустақил мамлакатлар ўртасида биринчи бўлиб ватанимизда соғлом авлод тарбияси бўйича ҳукумат миқёсида бутун бир тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди. Жумладан, хотин-қизлар қўмиталарининг раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилди. Улар жойларда ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланди. Республика хотин-қизлар қўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосари мақомига эга бўлди. Бу юртимизда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш, опа-сингилларимизнинг фаоллигини ошириш, маънавий ва руҳий мадад бериш, қолаверса, уларни қонун билан ҳимоя қилиш имконини берди.

Хотин-қизлар қўмиталари раисларининг ҳокимият таркибига киритилиши бошқарувнинг шунчаки янги шакли эмас. У мазмун-моҳиятига кўра қатъий, маънавий ва иқтисодий аҳамият касб этади. Буни кўйидагиларда ҳам кўриш мумкин:

Биринчидан, жойларда маҳаллий ҳокимият органи раҳбарининг ўринбосари мақомига эга бўлган хотин-қизлар қўмитаси раисининг фаолият доираси кенгайди, таъсир кучи ҳам, масъулият ҳисси ҳам ошди.

Иккинчидан, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳар бир она ва бола, ҳар бир оила маҳалла билан яқинлашишига қулай шароит туғилди. Бу фуқаролик жамиятини такомиллаштиришнинг соф миллий кўриниши, яъни Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган, бошқа ҳамдўстлик мамлакатларидан фарқ қиладиган ёндашувларидан бири.

Учинчидан, икки юздан ортиқ туман, шаҳар, вилоят ва республика ҳукумати таркибига кирган хотин-қизлар қўмиталаридаги ходимларни маблағ билан таъминлаш мамлакат иқтисодига бирмунча қийинчилик туғдирса-да, оналар ва болалар соғлигини таъминлаш, хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш ва мамлакатда ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш учун ҳукумат ҳар қандай харажатга тайёр турганлигининг ўзи мазкур масала давлат аҳамиятига эга эканлигини кўрсатади.

Тўртинчидан, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, хотин-қизлар масаласини ҳукумат даражасига кўтариш, уларнинг ҳукумат таркибида фаолият кўрсатиши тажрибасини жаҳон давлатчилиги тарихи ҳозиргача кўрмаган. Хотин-қизларнинг кундалик ташвиши, турмуши ва мақсадинтилишлари давлатнинг кундалик юмушларидан бирига айланиши, уларга давлат ғамхўрлиги кўрсатилиши ва тўла

ижтимоий муҳофазага олиниши соф инсонпарвар сиёсат белгисидир.

Тўғри, қатор мамлакатларда ҳам хотин-қизлар ҳаракатлари, уларнинг турли-туман ташкилотлари мавжуд. Хотин-қизлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, оналик ва болалик муҳофазаси каби бир қатор муаммоларни ҳал этиш учун биргаликда ҳаракат қиладилар. Уруш ва тинчлик, экология ва саломатлик муаммолари, жаҳон сиёсатининг турли йўналишлари хусусида ўз муносабатларини билдириб борадилар. Бироқ улар ҳукумат таркибида эмас, жамоат ташкилоти сифатида иш олиб боради. Фақат Ўзбекистондагина хотин-қизлар ҳаракатига ҳукумат миқёсида эътибор берилади. Бу эса юртимизда оила, аёллар муаммоси ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Биз ҳақиқатан ҳам мураккаб даврда яшайпмиз. Энди тайёрга айёрликдан кўра кўпроқ ишлагга, ўзимизни ўзимиз боқишга, ўз турмушимизни ўзимиз изга солишга ўргана бошлаяпмиз. Бундай кўникмага эга бўлмаганимиз боис янги турмуш тарзини йўлга қўйиш жараёни осонликча кечмаяпти. Афсуски, бунга руҳий-маънавий жиҳатдан тайёр эмаслигимиз бизга панд бермоқда.

Аслини олганда, бозор иқтисодига ўтиш, бозор муносабатларини чуқурлаштириш ҳар кимнинг ўз қобилиятига яраша яшашини тақозо этади. Унинг қатъий, айна пайтда шафқатсиз қоидаси ана шундай. Ўзбекистон ҳукумати бу қоидани ҳам инсонпарварлик ва фуқаропарварлик йўли билан ислоҳ қилиб бормоқда.

Сиёсатнинг инсонпарварлиги жамиятда қарор топаётган маданий-маърифий муҳит билан белгиланади. Давлат сиёсати халқнинг ўй-ташвишларига қанчалик яқин бўлса, уларнинг хоҳиш-иродасини қанчалик кенг ифода этса, маърифий тараққиётга шунчалик кўп имконият яратилади. Шу маънода Президентнинг: **“Хотин-қизларга муносабат жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак”**, деган кўрсатмасини яна бир бор эслаб ўтиш ўринлидир.

Давлатимиз раҳбари қуйидаги аниқ мақсадларга эътибор қаратиш лозимлигини қайта-қайта уқтиради: оналарнинг обрў-эътиборини жиддий равишда ошириш, уларнинг меҳнатини, жисмоний соғлом, маънавий бой ҳамда ахлоқан пок ёш авлодни тарбиялашдаги хизматини муносиб баҳолашимиз керак. Она тўғрисида, унинг фарзанди тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатимизнинг муқаддас бур-

чидир. Ва биз Ўзбекистондаги оналар ҳамда уларнинг фарзандлари таъминланган, соғлом, бахтиёр бўлишлари учун, улар келажакка умид билан дадил, бежавотир боқишлари, эртанги кунга ишонч билан яшашлари учун барча ишни қилмоғимиз зарур.

Бу борада соғлиқни сақлаш тизимини янада такомиллаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Уни тубдан ислоҳ қилишигина эмас, моддий-техникавий жиҳатдан мустаҳкамлаш, замонавий диагностика ва даволаш аппаратлари билан, юқори малакали тиббий кадрлар билан таъминлаш ҳам зарур. Энг аввало, соғлиқни сақлаш бутун тизимининг энг муҳим бўғини—кўп соҳали туман касалхоналари ҳамда қишлоқ тиббиёт муассасаларини ривожлантириш, уларни техника билан жиҳозлаш, дори-дармон ҳамда препаратлар билан таъминлаш даркор.

Олдимизда турган мақсадларимизга эришиш, янги, демократик жамиятни қуриш, ислохотларнинг тақдири, Президент таъкидлаганидек, қандай интеллектуал кучларга эгалитимизга, ёшларимиз қандай маданий ва профессионал савияга эришганлигига, қандай идеалларга эътиқод қилишига, маънавий жиҳатдан қанчалик бойишига боғлиқ. Шу боис аҳолининг билим олиш имкониятини кенгайтириш, миллий тикланиш ғоясини амалга оширишга қодир янги авлодни тарбиялаш энг муҳим вазифаларимиздан биридир.

Биз тафаккурга, фикр мусобақасига эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кучайган бир даврда яшайпмиз. Бинобарин, аҳолининг онги ва тафаккурида кескин бурилиш ясаш, мамлакат интеллектуал салоҳиятини янада юксалтириш, ҳар жиҳатдан баркамол авлодни вояга етказиш озод ва қудратли давлат барпо этишининг асосий шартидир.

МАЪРИФАТ — ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ

Жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндаси Абдулла Авлонийнинг:

“...Маърифатли халқ шижоатли бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва маданиятдан маҳрум бўлган халқ жаҳолат панжаларининг орасида ҳамир каби эзилгандек, ағфоли замимида ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшата олмас... Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдир”, деган оқил фикрлари бор.

Афсуски, шўролар замонида халқимиз ана шундай му-
сибат гирдобига тушиб қолган эди. Коммунистик яккахо-
кимлик халқнинг эркин меҳнат қилишга бўлган рағбати-
ни сўндирди, инсоний ҳақ-ҳуқуқларини бўғди, имкони-
ятларини чегаралаб қўйди. Оддий меҳнаткаш тугул раҳ-
бар ходимларгача ҳеч ким ўз ақли, ўз идроки билан иш
юритолмасди. Мустақил фикрлайдиган, юз бераётган
воқеа-ҳодисаларга мустақил баҳо берадиган кишилар ўзбо-
шимча, маҳмадона деб қораланар, тазйиққа олинар эди.
Бу тузум шундай носоғлом муҳитни вужудга келтирган эди-
ки, натижада лаёқатсиз, фикрсиз, лаганбардор, бошлиққа
таъзим, ходимга зуғум кўрсатадиганлар кадр-қиммат то-
пиб яшарди. Негаки, мустамлакачилик сиёсатининг та-
биати шунч тақозо қилар эди.

Буларнинг барчаси жамиятнинг маънавий таназзулини
тезлашгирди. Халқ манфаатини ўйлаган, унинг онгига нур,
қалбига зиё бағишлаганга интилган, виждон ва ақл билан
ишлаганга, ҳуррият учун курашга чорлаганлар эса комму-
нистик партиянинг лаббайгўй югурдаклари томонидан
сўроқ-терговга тугилар, маънавий жиҳатдан бадном қили-
нар, баъзан эса ҳатто жисмоний маҳв ҳам этилар эди.

Натижада бундай беаёв ва шафқатсиз бедодликлардан
огоҳ бўлиб турган халқ бутунлай умидсиздликка тушди.
Жамиятда на партияга, на сиёсатга, на давлат ва унинг
йўлбошчиларига ишонч қолди. Ишончидан айрилган киши
эса руҳан ўликдир. Маълумки, руҳияти шикаста ва озур-
да, ҳадик ва кўрқув гирдобига тушган одамда яратишга,
бунёд этишга интилиш бўлмайди. Ва ҳатто ҳаётга, яшаш-
га рағбат ҳам шунчаки “кун кўриш”га айланади.

Ҳаётга бепарқ қараш, лоқайдлик аксарият кўпчилик-
нинг яшаш тарзига айланди. “Совет кишиси” ўз соясидан
чўчиб яшайдиган бўлиб қолди. Чунки юрагининг туб-ту-
бига кўрқув билан қозиқ қилиб қоқилган тобелик, муте-
лик туйғуси уни тирик мурда ҳолига солиб қўйган эди.

Шоир Эркин Воҳидов ибораси билан айтганда:

Билмам қандоқ, не сабаб, қачон
Ҳаётингга ошно бўлган ул—
Боши эгик, бесўз, беисён
Юрагингда макон тутган қул.

Кимга даъво қилурсан, билмам,
Қайси маслак, қай тузум масъул?
Кетмас бўлиб жой олмиш маҳкам
Юрагингда макон тутган қул.

Исканжадан етим зурриёд,
Қатағондан бева қолган тул,
Қўҳна замин қаъридан фарёд,
Юрагингда макон тутган кул.

Бургут эдинг, парвози баланд,
Сенга ҳам ёр зулфиқор, дулдул.
Нечук увол мусича монанд
Юрагингда макон тутган кул.

Умр қошу киприк ораси,
Гадоликдан адолик маъкул.
Куллар ичра энг бечораси
Юрагингда макон тутган кул.

Кел, уйқулик кўзингни оч сен,
Ўз ҳолингдан қаҳ-қаҳ уриб кул.
Шундай кулки, ичмингдан қочсин
Юрагингда макон тутган кул.

Мустамлака тузуми қолдирган оғир асоратларни бар-
тараф этишнинг асосий шартларидан бири жамиятгни маъ-
рифатли қилишдир. Чунки маърифат—куллик кушанда-
си. У маънавий қарамлик, кўркув ва ҳадикни бартараф
қилади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият
ато этади.

Шоир ана шундай инсон қалбини ва руҳиятини кул-
ликнинг барча асоратларию тобеликнинг иллатларидан
фориг эттувчи беқиёс кучини назарда тутиб, одамни ўзини
ўзи маънан тозалашга, онг ва тафаккур кучи билан ўзини
ўзи енгиллашга даъват этади ва “Кел, уйқулик кўзингни оч
сен, Ўз ҳолингдан қаҳ-қаҳ уриб кул” деганда одамларга
ўзлигини ва оламни англаш асосида ўзини енгиллашга маъ-
рифатли ва юксак маънавият кишига бўлишга чақиради.
Бу жуда катта руҳий қудрат ва маънавий шижоат талаб
этадиган ҳодисадир.

Тарихий тажриба ҳар қандай ислоҳот ва янгилашлар
энг аввало инсон онги ва қалби орқали ўтган тақдирдаги-
на самарали натижа беришини кўрсатмоқда. Шунинг учун
ҳам Ўзбекистонда озодликнинг илк кунлариданоқ одам-
лар онги ва дунёқарашда ўзгариш яшаш зарурлигига кат-
та эътибор бериб келинмоқда. “Иқтисодий ислоҳотларни
ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб ту-
риш мумкин. Аммо маънавий ислоҳотлар, куллик ва муте-
лик исканжасидан озод бўлиш, қадли баланд тутиш, ота-
боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга мупосиб во-
рис бўлиш — бу дунёда буидан ортиқроқ ва буидан шараф-
лироқ вазифа йўқ”.

Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ баён этган бу фикр халқни маърифий уйғоқликка чорлаш йўлидаги оташин даъват бўлиш билан бирга, бу соҳадаги ишларимизнинг асосий йўналишларини ҳам белгилаб берган эди.

Бу хусусда сўз юритишдан аввал юртимизнинг маърифатпарварлик тарихига бир сидра назар ташлаш лозим.

Юқорида зикр этганимиздек, Туркистон маърифатчилик мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулқодир Шакурый, Ашурали Зоҳирый, Ҳожи Мўъин, Сиддиқий-Ажзий, Саидрасул Саидазий, Исҳоқхон Иброт, Аҳмад Дониш XIX аср охирларида фаолият бошлаб, халқни миллий зулм ва қолоқликдан халос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидойи зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, маънавий куллик ва зулм-зўравонликка қарши бор кучлари, истеъдод ва салоҳиятлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, дунё халқларининг илму урфони, касбқори ва маданияти билан ҳар томонлама танишиб, мустамлака ўлкани илм чироғи билангина озодлик сари бошламоқ мумкин эканини чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам энг аввало юртимизда мактаб-маориф ишларини ривожлантиришга ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан азмушижоат намунасини кўрсатадилар.

Уларнинг пешволаридан Абдулла Авлоний илгари сурган *“Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари, нажотидур”*, деган ғоя маърифатпарварлик ҳаракатининг дастурини ташкил этар эди.

Бу даврда маърифатпарварлик ватанпарварликка айланган эди.

Жадид мактаблари ташкил этишдан мақсад болаларни хат-саводли қилишгина эмас эди. Аксинча, жадид маърифатпарварлиги замирида улуғ бир ғоя—миллатсеварлик ғояси, миллатнинг дардларига дармон бўлишга интилиш туйғуси мужассам эди. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли кейинчалик бу хусусда шундай деб ёзган эди:

“Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар тайёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдирмай ўтолмайман. Наинки биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўтириб насия ёзадирғон ходимлар етказсак!”

Атоқли маърифат раҳнамолари Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдулқодир Шакурый эса дастлаб Самарқанднинг Жом-

бой туманига қарашли Ражабамин қишлоғида янги усулдаги мактаб очиб, миллат фарзандларига дунёвий фанлардан дарс берадилар. Янги мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмаларини ҳам жадидларнинг ўзлари тайёрладилар. Бу ҳақда Беҳбудий шундай деб ёзади:

“Бизни “Мадхали жуғрофиян имроний” ва “Мухтасар жуғрофияи Руси” китобимизда Оврупа, Осийё, Африқо, Америка ва Австралия ҳам Русия мамлакатларини масоҳат, ҳудуд, нуфусларини қадари ва соати ва ҳар бирида неча мамлакат ва ҳукумат борлиғи ва Русия мамлакатини тақсимот ва нуфусларин эски ва янги қитъаларини ҳудуд ва денгизлари ва ер юзидаги ислом, насора, яҳуд ва мажусларни адади муфассал ва ҳифзи баён этдилар”.

Табийки, ўлкада миллий фикр уйғонишидан чор ҳукмати асло манфаатдор эмас эди. Негаки, неча ўн йиллар мобайнида қарамлик ва тобеликка маҳкум қилинган халқ замонавий дунё илмларидан баҳраманд бўлса, миллий онги уйғонса, оқу қорани таниса, охир-оқибатда мустамаккачи тўраларнинг зулмига қарши кураш бошлаши муқаррар эди.

Шунинг учун генерал-губернаторликнинг “Туркистон ўқув округи” деб аталувчи идораси маъмурлари жадид мактабларига йўл бермаслик мақсадида бор ҳийла-найронларни ишга солдилар. Янги усул мактаби очилиш учун 9 моддадан иборат шарт талаб қилинарди. Ўз-ўзидан аёнки, бу шартлар янги мактаб очилиш ташаббусларини бўғиб ташлашга қаратилган эди.

Чоризм амалдорлари бу билангина кифояланмасдан, жадид мактабларига қарши ўлкада “Русия империяси ва оқ подшоҳга содиқ фуқаролар тарбиялаб етиштириш” ниятида рус-тузем мактабларини кўплаб ташкил қилишга киришдилар.

Аммо сиёсий жиҳатдан етук миллий маърифатчиларимиз бу ҳаракат замиридаги ёвуз мақсадни ўз вақтида англаб етдилар ва унинг моҳиятини фош этдилар. Шу маънода Беҳбудийнинг қуйидаги сўзларини эслаб ўтиш ўринлидир:

“Русекий-туземний мактабларга ўқиғонлар зиёли тугул ҳаёли ҳисоблашмайдулар. Улар фақат русча чаласавод кишилардур... Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун русский-туземний исминда (бизнинг учун) мактаблар очиб, ўз фаҳминларичча бизни дунё ва охирада тек бахт, яъни насора (христиан) қиладурғон миссионерларга топширдилар”.

Абдулла Авлоний ҳам сафдошлари сингари маълум Туркистон халқини илм-маърифат зиёсидан баҳраманд қилиш-

да унутилмас хизматлар кўрсатди. Алломанинг “Туркий Гулистон” ёхуд ахлоқ” китобидан жой олган куйидаги фикрлар маърифат ва илм-фаннинг жамият тараққиётида қанчалик юксак ўрин тутишидан ёрқин далолат беради. Шунинг учун, муҳтарам китобхон, ижозатингиз билан китобдан бир неча кўчирма келтирсак. Бу парчаларда муаллиф маънавий ҳаётнинг ўзак тушунчаларига содда ва маънодор изоҳлар беради. Уйлаймизки, бу тушунчалар бугун—ўзлигимизга қайтиш жараёни кечаётган бир пайтда айрича аҳамият касб этади.

“Илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб берур. Тўғри йўлга раҳнамолик қилиб, дунё ва охиратда масъул бўлишимизга сабаб бўлур.

Бизларни илм жаҳолат қоронғулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур. Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни орттирур. Жаноби Ҳақнинг азамат ва қудратини билдирур.

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маъшатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур. Пайғамбаримиз “Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз”, дебмушлар”.

“Риёзат деб савоб ишларни қилиб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилуру. Риёзат адабнинг қони, руҳнинг дармонидур, инсонларни тўғри йўлга солиб эгри йўлдан қайтарувчидур. Шу сабаб риёзат қилгувчилар оқил ва фозил бўлгувчидурлар”.

“Шижоат деб ботир ва юракли бўлмақни айтилуру. Шижоатнинг зидди кўрқоқликдир. Кўрқоқ киши ўзининг соясидан ҳуркар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва кўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурулар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф оиласи, иффат, ғайрат, истиқомат каби яхши хулқларнинг нурунийсидур. Шижоатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатидан иборатдур...

Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, таъби қарим бўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладиғон, афъол

ва ҳаракатимизнинг манбаи ҳавас ва орзудир. Бу ҳавас ва орзуга фақат ҳилм ила ғолиб келурмиз. Ва бу васила ила тўғри йўлга кириб яхши хулқ соҳиби, дин ва миллат ходимларидан булурмиз”.

“Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдиған нодонликни айтулур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Илм ва маърифат соҳиблари фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳода ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсанинг моҳиятини мушоҳода қилурға ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақлу ирфон, илму дониш соҳибларига махсус бир мазият, жоҳил ва нодонларга зўр азиятдур. Жаҳолат арбоби қаерда бўлса лойиқу эътибор бўлмақ шарафидин маҳрумдир. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан тўғиладиған ёмонликлар балолари шунча остин ва хорликдур”.

Ҳақиқатан ҳам, кишида жаҳолат кучли бўлса, унинг хатги-ҳаракатини жаҳолат бошқарса, жамиятда ҳалокат ва фалокат юз бериши табиий. Жаҳолатнинг қўли баланд келган чоғларни кўз ўнгимизга келтирайлик. Падаркуш Абдуллатиф содир этган фожиани қандай баҳолаш мумкин? Вужудида беқиёс истеъдод нишоналари эндиғина куртак отаётган Мўмин Мирзонинг қатл этилишини қандай тушуниш мумкин?

Буларнинг барчасига жаҳолат, жоҳиллик сабаб. Ёнверимиздаги худудларда жаҳолат устун келиб минг-минглаб хонадонлар бошига кулфат солган Тожикистон воқеалари, Афғонистондаги хунрезликлар бутун бизга сабоқ бўлиши керак. Бу воқеалар сиёсат жаҳолат қўлида ўйинчоққа айланиб қолиши нақадар аянчли оқибатларга олиб келишини яққол кўрсатади. Демак, маърифатга асосланган, маърифат билан амалга ошириладиган давлат сиёсатигина ҳар қандай бало-офатларнинг олдини олишга қодир.

Донишманд Афлотун: *“Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдир. Инсон энг юқумли касалликдан сақланган каби жаҳолатдан ҳазар қилмоғи лозим”*, деб уқтиради. Мажозий мазмунда жаҳолат еру осмон ўртасида ловиллаган оловдирки, у хуруж қилган пайтда ҳўлу қуруқ баробар ёнади ва фақат ҳалокат билан якун топади.

Бугун ҳаёт ҳар биримиздан ўз тақдиримиз, ўз оиламиз, ўз Ватанимиз ҳақида жиддий қайғуриш, эртанги кун учун астойдил ҳаракат қилишни тақозо этмоқда. Юрагимиздаги орзу-умидлар, эзгу ниятлар хатти-ҳаракатларимиз билан уйғунлашиб, ибратли фаолиятга айлансагина кўзлаган мақсадимизга эришмоғимиз мумкин. Президент Ислон Каримовнинг маърифат ва маданиятга катта эътибор бераётганининг сабаби ҳам шунда. Ҳозирги кунда халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш ва ўқитиш услубини жаҳоннинг илғор тажрибалари асосида янгидан ишлаб чиқиш ва шу асосда ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш—маърифий соҳадаги энг долзарб вазифаларимиздан биридир. Юксак маърифатли, ҳар қандай қийинчиликни енгишга қодир авлодгина Ўзбекистоннинг буюк келажакини яратди.

ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА

Маълумки, шўролар ҳукумати даврида ҳукмрон тузум ўзининг жаҳонда энг инсоний, энг одил ва энг демократик, энг саводхон жамият барпо этгани билан мақтаниб бугун жаҳонга жар солар эди. “Дунёдаги энг ўқимишли мамлакат”, “олий маълумотли мутахассислар сонига кўра жаҳондаги биринчи давлат” деган сохта таърифлар расмий ва мақтанчоқ мафкура орқали кенг тарғибу ташвиқ қилинарди.

Сиртдан қараганда, ҳақиқатан ҳам манзара шундай эди. Собиқ СССРда юзлаб университет ва институтлар, олий ва ўрта махсус билим юртлари, минглаб илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатарди. Лекин улар сон жиҳатидан кўп бўлгани билан жаҳоний андозалар даражасида эмас эди. Бунинг асосий сабабларидан бири коммунистик жамиятда ҳамма нарса, жумладан илм-фан, мактаб-маориф тизимининг ҳам ўша ёлғон ва ўлик ғояларга қурбон қилинганида эди. Совет Иттифоқини таназзулга олиб келган сабаблардан бири ҳам шунда экани шубҳасиз.

Шунинг учун Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари сингари маънавият ва маърифат соҳасини ҳам тубдан ислоҳ қилиш вазифаси жамиятимиз олдида кўндаланг бўлди. Чунки илғоро ҳукумати миллий кадрлар тайёрлаш масаласида риёкорона сиёсат олиб борарди. Энг нуфузли, жаҳон мезонларига жавоб берадиган мутахассислар етиштирадиган ўқув

муассасалари аксарият Марказда — Россияда жойлашган бўлиб, иттифоқдош республикалар, хусусан Ўрта Осиё минтақасидан бу даргоҳларга санокли вакилларгина қабул қилинади. Ва натижада миллий республикаларда ноёб ихтисосга эга мутахассислар етишмайди, деган муаммо сунъий равишда вужудга келтирилиб, бу юртларга минг-минглаб “ўз одамлари” жўнатилар эди. Бунинг оқибатларини изоҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ.

Шу боис истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ фан ва техникага муносабат, халқ таълими тизимини жадал ислоҳ қилишга киришилди. Бир қатор ўқув юртларининг мақоми, дастурлари ва таълим услублари бутунлай ўзгартирилди. Энг замонавий, шу пайтгача бизда бўлмаган энг зарур ихтисосликлар бўйича алоҳида университет ва институтлар, жумладан, Мудофаа вазирлиги қошида Ҳарбий академия, Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурда Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент авиация институти, Навоийда тоғ-кончилик институти каби ўнлаб янги ўқув муассасалари ташкил этилди.

Айни пайтда халқ таълими тизимини ҳам тубдан ислоҳ қилиш бошланди. Илғор мамлакатларнинг тажрибалари асосида ва чет давлатлар билан ҳамкорликда кўплаб лицей ва гимназиялар очилди. Бошқача айтганда, Ўзбекистонда лицейдан тортиб академиягача бўлган замонавий, янги таълим тизими вужудга келтирилди.

Вилоятларда ҳам янгидан-янги ўқув юртлари очилди. Қатор вилоят институтларига университет мақоми берилди. Бу республика ҳукуматининг изчил маданий-маърифий сиёсатининг яна бир далили бўлди. Хўш, бу янгиланишдан қандай мақсад кўзда тутилган эди? Профессор А. Азизхўжаевнинг изоҳ беришича, биринчидан, вилоятларда университет таълимини ташкил этиш бу жойларда илмий-маърифий ишларни ривожлантиришга, энг олис ва чекка шаҳарларни маданий-маърифий марказга айлантиришга асос бўлди. Илмий ва маърифий ишлар халқ ҳаётига тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Бу мамлакат аҳолиси онги ва дунёқарашини кенгайтиришда катта аҳамият касб этади. Бевосита меҳнат жараёни билан боғлиқ одамлар энди илмий янгилликлардан доимо ва ўз вақтида хабардор бўлиб борадилар. Янгидан-янги илмий-техникавий ишланмалар, ихтиролар яратилган жойида тезроқ ишлаб чиқаришга жорий этилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон тарихий-жўтрофий жиҳатдан хилма-хил шароит ва иқлимга эга бўлган мамлакат. Бунинг устига, турли ҳудуд халқлари умуман умумий тарихга эга бўлгани билан руҳияти, яшаш тарзи, воқеликка муносабати, уни идрок этиш жиҳатидан озми-кўпми фарқланади. Бу ҳол бир вилоятнинг ўзида ҳам турли кўринишларда кўзга ташланади. Ана шундай мамлакатда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Айтайлик, қадимий Хоразм машҳур математиклари, астрономлари, тарихчилари ва давлат арбоблари билан, Фарғона водийси эса дунё тан олган шоиру адиблари билан машҳурдир. Узоқ давом этган мустамлакачилик, ҳаддан ташқари марказлаштириш натижасида марказдан узоқда яшайдиган аҳолининг илмий-маданий савияси анча орқада қолди. Бу мамлакат ишлаб чиқаришига, иқтисод ва умуман тараққиётга кучли салбий таъсир кўрсатди.

Ана шу салбий оқибатларни зудлик билан бартараф этиш учун ҳам жойларда универсал таълим тизимини жорий этиш ҳаёт тақозосига айланди.

Учинчидан, вилоят университетларининг ташкил этилиши ҳаёт билан илмнинг, назария билан амалиётнинг яқинлашувига катта ёрдам беради.

Ҳозирги кунда илму фан соҳасида ҳам рақобат муҳити ҳаётий зарурат бўлиб қолган. Бусиз эса тараққиёт бўлмайди. Илм-фандаги рақобат янги-янги фикр ва ғояларга туртки беради, киши дурёқарашини кенгайтиради. Қайси университет ўз ихтиролари, илмий хулоса ва ишланмалари билан ном чиқарса, ўша университетнинг нуфуз ва эътибори оша боради.

Тўртинчидан, вилоятларнинг келажак тараққиёти ана шу ҳудудлардаги олий таълим марказлари билан бевосита боғлиқ. Вилоятларда ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун янги соҳаларни эгаллаш, янги ихтисосликларни ташкил этиш, зарур кадрларни шу жойларда тайёрлаш имконияти туғилади.

Олдинлари марказда ўқиган кадрларни вилоятга юбориш масаласи анча-мунча муаммо эди. Вилоятларда университетлар ташкил этилиши билан бу муаммонинг ҳам ечими топилади.

Бешинчидан, вилоятлардаги университетлар воситасида дунёнинг энг илғор, машҳур ўқув юртлари билан ҳамкорлик қилиш имкониятлари пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида дунё тажрибасини ҳаётимизга тезроқ олиб кириш,

фан ва техникани янги ўзанга буриш, шу асосда мамлакат тараққиётини жадаллаштириш имконини беради.

Мамлакатимиз шаҳарларида олий универсал таълимни жорий этишда биз ривожланган давлатлар тажрибасига суяниб иш тутдик. Жумладан, Америка Қўшма Штатларининг Кембриж шаҳридаги Гарвард, Стенфорд, Пристон, Буюк Британиянинг Оксфорд, Лид, Франциянинг Страсбург, Лион, Дижон, Гренобль шаҳарлари номи билан аталувчи университетлари бу мамлакатларнинг пойтахтларида эмас, турли вилоятларида жойлашган бўлишига қарамасдан, ўзининг юксак малакали кадрлар тайёрлаш ва илмий салоҳиятлари билан жаҳонда ном қозонган.

Германияда эса университет таълимининг ўзига хос тажрибаси бор. Назаримизда, ҳаёт синовидан ўтган бу самарали тажриба ҳақида нисбатан қисқача тўхталиш лозим.

Бу ўлкадаги энг қадимий университет Хайдельберг шаҳрида 1386 йили ташкил этилган. XVI асрга келиб, мамлакатда университетлар беқийс даражада ривожланади. Уша пайтда ташкил этилган олий таълим масканлари Лейпциг, Росток, Грайсвальд, Фрайбург, Тюбинген ва бошқа шаҳарларда ҳозиргача фаолият кўрсатиб келмоқда.

Уларда ўқиш-ўқитиш ишлари илмий тадқиқот билан чамбарчас боғланган ҳолда олиб борилмоқда. Мамлакат тараққиётининг катта-катта муаммолари ана шу даргоҳларда ўз илмий ечимини топмоқда.

Немислар ишлаб чиқаришни механизациялаш, кам меҳнат сарф қилиб, кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш учун бор имкониятларини ишга соладилар. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, саноатни олий малакали мутахассислар билан таъминлаш мақсадида Германиянинг турли заминларида техника университетларини янада кўпайтириш дастури ишлаб чиқилган. Шу боисдан мамлакат тараққиёти тобора тезлашмоқда.

Халқи маърифатли, жаҳон илм-фани ва маданиятидан хабардор мамлакатнинг равнақига равнақ қўшилаверади. Шу боис Ўзбекистон раҳбарияти жойларда илм-фанни, биринчи гада, универсал олий таълимни ривожлантириш учун барча чора-тадбирларни кўрмоқда. Бу мақсадларга катта миқдорда маблағ ажратилмоқда. Хорижий мамлакатлар билан илмий-техникавий ва таълим соҳасида ҳамкорлик тобора чуқурлашиб бормоқда. Шубҳа йўқки, кўрилатган бу талбирлар мазкур тизимда кескин бурилиш яеаш, келажакда мамлакатни юксак малакали, билимдон, омилкор кадрлар билан таъминлаш имконини беради.

МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ

1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим бир воқеа юз берди: Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан “Республика маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази” ташкил этилди.

Маълумки, собиқ Иттифоқ тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яккаҳоқим мафкуранинг жабру зулмларини обдон тортган ўзбек халқи ўтмишининг аччиқ сабоқларидан хулоса чиқариб, бу борадаги ўз хоҳиш-иродасини мамлакатимизнинг Асосий қонунинда тегишли тарзда ифода этди. Яъни Ўзбекистон Конституциясида очиқ-ойдин қилиб: “Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси бўлишига йўл қўйилмайди”, деб ёзиб қўйилган. Шу тариқа жамиятимизда ҳеч қачон мафкура яккаҳоқимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий пойдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази ҳам айни шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди.

Миллий маънавиятни равнақ топтиришга, халқ маърифатини юксалтиришга ҳамда жаҳон халқлари тафаккури маҳсулидан халқимизни баҳраманд этишга, мамлакатдаги маънавий муҳитни янада соғломлаштиришга кўмаклашиш бу ташкилотнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Маънавият маркази социологик тадқиқотлар, сўровлар ўтказиш орқали халқимизнинг бой маданий-маънавий меросини ўрганиш, шарқона ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлакат ва миллат келажагини белгилайдиган илғор ғояларни юзага чиқариш ҳамда ҳаётга татбиқ қилиш, маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга даъват қилингандир.

Миллатлараро муносабатларни чуқурлаштириш, ҳамжиҳатликни таъминлаш, тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақамизда яшаётган миллатларнинг маданий-маърифий ва маънавий тараққиёт томирлари муштараклигини тарғиб қилиш мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Умумбашарий бойликларни ўзлаштириш мақсадида мамлакат ва жаҳондаги турли мафкура, эътиқод ва ғояларни ўрганиш асосида соғлом дунёқараш ҳамда сиёсий маданиятни шакллантириш, жамоат бирлашмалари, илмий-ижодий муассаса ва ташкилотларнинг, оммавий ахборот воситаларининг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашга кўмаклашиш, маънавий-маъ-

рифий масалаларга доир тadbирлар, анжуманлар ва кўргазмалар ташкил этиш ҳам ушбу Марказнинг вазифалари ҳисобланади. Бу мамлакатимизда маданий-маърифий жараёни тезлаштириш, миллий маданият ва урф-одатларни кенг тарғиб қилиш, миллий гуруҳ ва миллий ифтихор туйғуларини кучайтиришда муҳим ўрин тутди.

Маънавият ва маърифат масалаларини бевосита жамоатчилик йўли билан ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Бу мазкур соҳа равнақига оммавий халқ ҳаракатини кучайтириш билан бирга мамлакат ҳар бир фуқаросини онги ва тафаккурини амалий фаолият асосида кенгайтиришдек энг самарали усулдир.

Ўзбекистон ижодкор ёшларининг “Истеъдод” хайрия жамғармаси, Ўзбекистон ижодкорлар жамғармаси, Республика маданият жамғармаси ва бошқа қатор жамоат ташкилотлари аҳоли турли табақасининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, уларни ўз вақтида рабатлантириб туриш, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоялаш борасида қатор тadbирларни амалга оширдилар.

Вазирлар Маҳкамаси фан-техника, санъат ва маданиятни янада ривожлантириш мақсадида қатор қарорлар қабул қилмоқда. Айниқса, мамлакат истиқболи ва миллат келажагини таъминлаш, ҳар томонлама етук ёшларни тарбиялаш, иқтидорли ёшларни рабатлантириш мақсадида Улуғбек номидаги Ўзбекистон Ёшлар жамғармаси ташкил этилди. Унинг асосий мақсади ёшларнинг интеллектуал имкониятларини янада кенгайтириш, салоҳиятли ёшлар кучини бирлаштириш, уларни асраб-авайлаш, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришга бўлган интилишларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашдан иборат. Жамғарма “Истеъдодларни излаймиз”, “Чет элларда илм оламиз”, “Чет тилларини ўрганамиз”, “Халқаро ҳамкорликни мустақамлаймиз”, “Телекўрсатувлар илмий тараққиёт кўмакчиси”, “Ёш ишбилармонларни қўллаб-қувватлаймиз” дастурлари асосида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати аҳоли ақлий имкониятларини кенгайтириш ва маънавий етуқлигини таъминлаш асосида мустақилликнинг соф инсонпарварлик мазмунини чуқурлаштириш ҳамда унинг жамиятнинг мустақам пойдевори бўлиб хизмат қилишига катта умид боғлаган. Шу боис амалга оширилган тadbирларга танқидий назар билан қарайди. Ижодий ва илмий кучларга кўмаклашувчи қатор жамоат ташкилотлари фаолиятига ана шу нуқтаи назар-

дан баҳо берилди. Натижада унинг куч ва имкониятларини бирлаштириш мақсадида республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан фан-техника, санъат ва маданиятга ҳомийлик қилувчи “Олтин мерос”, ёш ижодкорларга, олимларга ва тадқиқотчиларга кўмаклашувчи, умуман ёшлар муаммолари билан шуғулланувчи “Камолот” жағфармаси таъсис этилди.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Юксак техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик асосидаги мустақил фикрлаш орқали олиб борилиши керак. Ана шундан келиб чиқиб, **“Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг шкки қанотидир”**, деган эди Президент Ислам Каримов.

Бош ислоҳотчи мамлакат истиқболини ўйлар экан, унинг энг аввало юксак маърифат ва маданият мамлақати бўлиши, шу асосда барча ислоҳотларнинг маърифий негизини яратиш нуқтаи назаридан туриб фикр юритади. Иқтисодга ҳам, ҳуқуқий тамойиллар ва сиёсий ислоҳотларга ҳам, шунингдек жаҳон муаммоларини ҳал этиш, уруш ва тинчлик масалаларига ҳам маърифий кўз билан қарайди, юксак маданий ва умуминсоний қадриятлар талаблари асосида ёндашади.

...Очиғини айтганда дастлаб биз ҳали унчалик ҳам кўникмаган бозор муносабатлари маънавий ҳаётимизни анча-мунча таҳликага солиб қўйган эди. Чунки узоқ йиллар мобайлида маърифат ва маданиятга боқимандалик кайфияти билан яшадик. Мустабид ҳукумат бутун маънавий турмушимизни ўз “оталиғига” олиб, мустақил фикрлаш ва миллий маданиятга муносабатларимизни чеклаб қўйган эди. Бу бир жиҳатдан мафкуравий кушандалик бўлса, иккинчи жиҳатдан, ўзлигини унутиб боришга, манқуртликка даъват этувчи ғайриинсоний сиёсат эди. Охир-оқибатда маънавиятдан жудо бўлган ҳолда яшаш, маънавий қашшоқлик аста-секинлик билан шахсни ҳам, жамиятни ҳам таназзулга олиб келди. Бундай фожеа оқибатларини эндигина пайқай бошладик.

Мустақиллик бутун ҳаётимизни остин-устун қилиб, узлуксиз мудроқликдан уйғотиб, қарашларимизни ўзгартириб юборгани каби маънавиятга муносабатларимизни ҳам ислоҳ қилди. Эскича қарашлардан бутунлай қутилмаган, янгиликнинг эса олдида довдираб қолган бир пайтимизда энг тўғри йўлни танлашда—маънавий ва маърифий турмушимиз муаммоларини ҳал этишда яна бош ислоҳотчи—

Давлат кўмакка келди ва мамлакат Президенти “Биз маърифат ва маънавиятга тадбиркорлик ва тижорат соҳалари томонидан қилинаётган ҳомийликни қўллаб-қувватлаймиз, бундай ҳомийларга енгиллик бериш лозимлигини ҳам биламиз. Лекин ҳомийлик маблағлари чинакам баддий асарларга, чинакам ижодий тадбирларга сарфланиши шарт.

Халқимизнинг келажаги учун сувдай, ҳаводай зарур бўлган бундай соҳаларга биринчи ва энг катта ҳомий— давлатнинг ўзи”, деди. Бу моддий жиҳатдан бир мунча қийинчиликка учраган маънавий ҳаётимизга давлат ғамхўрлигининг ёрқин кўринишидир. Зотан, ҳар йили маънавий ва маърифий равиш учун давлат жамғармасидан катта миқдорда маблағ ажратилаётгани, мазкур тармоқ ташкилий-ижодий ишларини такомиллаштиришдаги раҳнамолиги бу соҳанинг давлат аҳамиятини касб этаётганидан далолат беради. Биргина мисол сифатида шуни айтиш мумкинки, собиқ иттифоқ доирасидаги мамлакатларнинг ҳеч бирида Ўзбекистондагичалик кўп миқдорда дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар, дастурлар нашр этилмаяпти ва оммавий тарздаги тадбирлар амалга оширилмаяпти. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистонда миллий маданият ва маънавий равишнинг кенг миқёсли дастури мавжудлигини, унга бевосита давлатнинг ўзи раҳнамолик қилаётганини кўрсатади.

Маърифат ва маданиятни ривожлантириш асосида руҳий покланиш жамиятни ҳам, шахс ҳаётини ҳам янги сифат ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Мамлакатимизда бу жараён эндигина, мустақиллик йилларида авж олди. Энди диққинафас хонамиз истиқлолнинг жонбахш, ҳузурбахш, ҳаётбахш шабадаси билан тозаланмоқда. Айни пайтда у онг ва шууримизни бойитмоқда, жонлантirmoқда. Булар, албатта, ҳукуратимиз руҳий тозариш ва маънавий камолотнинг узоқ йилларга мўлжалланган дастурини изчил олиб бораётгани самарасидир.

РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ

Европалик алломалардан бири “Нур—Шарқдандир”, деган экан. Буни ҳар хил талқин этиш мумкин. Биров уни куёшнинг Шарқдан чиқишига йўйса, бошқа биров мажозий маънода эзгуликлар, оламнинг янгилиниши, ҳаёт тараққиёти Шарқдан, деб тушунади.

Ҳарқалай, бизнинг тасаввуримизча, ҳар икки ҳолатда ҳам Нур—Шарқдандир.

Шарқдан таралган илм-маърифат дунёни мунаввар этгани, инсоният тарихида, одамзот тақдирида буюк ўзгаришларга сабаб бўлгани сир эмас. Шарқнинг ажралмас қисми бўлмиш гўзал диёримиз халқлари ҳаётида, уларнинг онг ва тафаккури шаклланишида дунёвий илмлар қаторида ислом динининг алоҳида ўрни бор. Бу илоҳий таълимот оламни англаш, дунёвий тафаккур, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни идрок этиш борасида беқиёс аҳамиятга эга.

Бугун жаҳон аҳли диққатини тортган бой ва ранг-баранг маданий-маънавий меросимиз икки қудратли тўлқин—дунёвий илмлар ва диний-фалсафий тафаккурнинг ўзаро уйғунлашиб, ягона, баркамол қадрият сифатида шаклланди. Натижада ислом дини тарқалган бепоен ҳудудларда дунёвий маданият, табиатшунослик, фалсафа фанларини ўрганиш кучайди, ҳунарманчилик ва санъат равнақ топди, маърифат юксалди, ҳозиргача энг демократик давлатлар эътиборини тортаётган фикрлар хилма-хиллиги, дунёқарашлар ва тафаккур кенглиги сингари ноёб фазилатлар дунёга келди.

Юртимиз заминида ҳам ислом динининг ҳаётбахш таъсири туфайли давлат бошқаруви, сиёсат ва мафкура ана шу гоёлар асосида ривожланиб, ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди, иқтисодий жиҳатдан тараққий топди. Ҳурфикрлилик ва демократик жараёнлар чуқурлашди. Жамиятда оддий фуқародан тортиб давлат бошлиғигача баравар риоя этадиган шаръий қонунлар мажмуаси яратилди.

Айни пайтда ислом дини назарияси ва фалсафаси халқимизнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатларига айлана борди. Қуръони карим, муборак ҳадислар нафақат ахлоқий мезон, балки давлат сиёсатининг дастури бўлиб қолди. Мисол учун қадим ҳукмдорлардан бири Амир Тоҳирнинг мамлакатдорлик бобида ўғлига берган қуйидаги ўғитларига қулоқ тутаёлик:

“Бева-бечоралар, ҳақсиз солиқлар борасида ўз арз-додини сенга етказиш йўлини топа олмайдиганлар, ожизу нотавон, забунлар, ўз ҳақини қандай ажратиб олишни билолмай юрганлар ҳолидан хабардор бўл. Бахтсизликка дучор бўлган, етим-есир, бева-бечоралар ҳақида ғамхўрлик қил. Уларга давлат хазинасидан маош тайин қил. Касалларга, улар орасида Қуръонни яхши биладиган, унинг кўп пораларини ёд олганларга давлат хазинасидан нафақа пули бер. Оғир хасталикка дучор бўлган мусулмонларга алоҳида бошпана, уйлар

бергин. Уларга қараб турадиган кишиларни ва уларнинг касалларини даволайдиган, уларнинг барча инжиқликларини кўтарадиган ва адо қила оладиган табибларни тайинла. Зеро, бу ишлар давлат хазинасини совуриш ва исроф бўлишига олиб келмайди”.

Кўриниб турибдики, ўша даврларда ҳам давлат сиёсатида инсонпарварлик, аҳолининг мушкул аҳволда яшаётган табақаларини ижтимоий муҳофазалаш тамойиллари мавжуд бўлган.

Амир Темурунинг давлатчилик фаолиятида эса исломий қадриятлар янада улуғвор миқёс касб этгани яхши маълум. Бу ҳақда “Темур тузуклари”да шундай маълумот берилади.

“Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-аҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим, Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва қўрқинч орасида сақладим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъом улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим”.

VIII—XIII асрларда қарор топган илмий ва ижодий муҳит туфайли Мовароуннаҳрнинг уйғониш даври бошланди. Ҳозирги университет таълимига мос келадиган ўша даврдаги мадрасаларда ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар ўрганилди. Натижада адабиёт, тарих, риёзиёт, ҳандаса, илми нужум, фалакиёт, тиббиёт, кимё, маъданшунослик каби дунёвий фанлар айниқса тараққий топди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, буюк муҳаддис имом Бухорийнинг Бағдод мадрасаларидан бирида ташкил этган мактабида 20 минг, Абу Мансур Мотуридийнинг Самарқанд ва Бухородаги мактабида 8 мингга яқин, Абул Қосим Самарқандийнинг мактабида эса 8 минг атрофида талаба таҳсил олган. Ана шундай кенг миқёсли ўқиш ва ўқитиш, таълим бериш тизими асосида кейинчалик “Дорулҳикма”, “Дорулим”, “Дорушшифо” сингари академия шаклидаги илмий муассасалар вужудга келган.

Ислом аждодларимиз этиқоидига, иймонига, шу билан бирга бой фалсафий тафаккур мезонларига айланган бир пайтда Қуръон ва Ҳадисларни ўрганиш, шариат қонунқоидаларини ўрганиш асосида оила ва жамиятни қарор топтириш тамойиллари ишлаб чиқилган.

Ислом назарияси ва фалсафаси, ҳуқуқ асосларини тадқиқ этиш борасида Марғиноний, Насафий, Пойкандий, Замаҳшарий сингари алломалар оламшумул мактаб яратдилар.

Буюк ватандошимиз Марғиноний ўзининг шоҳ асари— “Ҳидоя” билан мусулмон дунёси ҳақ-ҳуқуқ мактабига тамал тошини қўйди. Бу фундаментал асарда ислом ақидалари, фатво ва ҳукмлар ниҳоятда асосли таҳлил этилган, ҳуқуқшуносликнинг ўзига хос тамойиллари илмий жиҳатдан чуқур исботлангани билан ажралиб туради. Бу китоб, айтиш мумкинки, ҳозиргача жаҳон ҳуқуқшунослиги фанида, хусусан ислом давлатларида нодир қўлланма сифатида беқийёс қадрланади.

“Ҳидоя” асарида Марғиноний шариат қонунчилигини қуйидагича тадқиқ этади:

— ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ўрганиш;

— мулкчиликнинг турли шакллари— давлат, хусусий ва жамоа мулкчилик шакллари, умуман молиявий фаолиятнинг туб негизларини таҳлил қилиш;

— жиноят ва жазонинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳодисалар сифатидаги мақомини тадқиқ этиш;

— фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалиётининг таҳлили ва ҳоказолар.

“Ҳидоя”— мазмун-моҳияти, қўлами, бой-назарий хулосалари ҳамда амалий жиҳатдан тўқислиги билан мусулмон халқлари турмуш тарзининг барча томонларини қамраб олган ноёб асардир.

Шуни фахр билан қайд этиш лозимки, инсоният тарихида муҳим ўрин тутувчи бундай бебаҳо асарлар қадим диёримиздан етишиб чиққан улуғ алломалар томонидан кўплаб яратилган. Масалан, хоразмлик беназир аждодимиз Маҳмуд Замаҳшарий Арабистонга бориб, араб тили грамматикасини илмий жиҳатдан ишлаб чиқди. Бу унутилмас хизматлари учун ўз даврида “жоруллоҳ”— “Аллоҳнинг кўшнисини” деган ном билан шарафланган Замаҳшарийнинг хотираси араб мамлакатларида ҳозиргача эҳтиром билан эсланади. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Маълумки, Аллоҳнинг муқаддас китоби— Қуръони каримнинг муборак таълимоти асрлар мобайнида мусулмон дунёси, жумладан бизнинг руҳиятимиз, маънавиятимиз мазмунига айланган.

Минг бора таассуфки, коммунистлар қилич ўйнатган— эътиқодсизлик замонида асрлар оша инсоният қалбини,

шуурини мунаввар этиб келган бу муборак дин таълимоти шафқатсиз поймол этилди. Мамлакатда худосизлик, яъни ахлоқсизлик авжга чиқди. Улар бизни аждодларимиз мерос қолдирган удумлар, инсоний мезонлардан бегоналашгирди.

Ваҳоланки, ислом дини дунёдаги энг илгор, инсонларга меҳр ва шафқат улашувчи, уларни ҳақ йўлига бошловчи, халқларга тинчлик, омонлик, бахту саодат келтирувчи, гўзаллик ва муҳаббатта даъват этувчи илоҳий таълимотдир. Наҳотки, мана шу олижаноб ўтиглар, атеист коммунистлар даъво қилганидек, “реакцион”, “халқ учун афюн” бўлса?!

“Эй мўминлар, сизларга ризқ қилиб берганимиз покиза нарсалардан энглар. Сизларга фақатгина ўлакса, қонни, тўнғиз гўштини ва Аллоҳдан ўзгага аталиб сўйилган нарсаларгина ҳаром қилинди”.

“Молини қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қўлларни озод қилиш йўлида берадиган...аҳдлашганларида аҳдларига вафо қилувчилар ва хусусан оғир-енгил кунларда ва жангу жадал пайтида сабр-тоқат қилувчилар яхши кишилардир”.

“Одамларни алдаб, фитнага солиш ўлдиршидан ёмонроқдир...” “Сиздан ароқ ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Буларда катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор. Буларнинг гуноҳи фойдасидан каттадир”. (“Бақара” сураси).

Ёки Ҳадиси шарифларда зикр этилган ушбу эзгу ҳикматлар наинки инсонни ёмонликка бошласа, тўғри йўлдан адаштира?!

“Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир”.

“Бешикдан то қабрга киргунларингизча илм излангиз”.

“Энглар, ичинглар, садақа қилинглар, аммо исрофгарчиликка ўтманглар”.

“Ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас. Ортиқлик фақат дини динёнатда ва солиҳ ишларда бўлиши мумкин. Беҳаё сўзловчи, бахил, қўрқоқ одам учун бошқа сифатлар иккинчи даражадидир”.

Ислом дини нафақат инсон одоби ва унинг турмуш гарзи, балки давлат ва жамият, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар, юрт пешвосининг маънавий қиёфаси, эиёсатдаги адолат мезони, сўз ва фикр эркинлиги каби мураккаб ижтимоий масалалар хусусида ҳам бениҳоя қайғи тажриба ва сабоқлар беради. Шу боис ҳам бу ўлмас қадриятлар бугунги янги давлатчилигимиз қурилишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Агар биз босиб ўтилган истиқлол йўлимизга бир назар ташлайдиган бўлсак, озодликнинг илк онларидан бошла-боқ динга муносабат, давлат ва диний ташкилотлар ўртасидаги алоқаларни тўғри йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Конституцияга кўра, Ўзбекистон дунёвий давлат, бинобарин, мамлакатимизда дин давлатдан ажратилган. Аммо республикаимиз раҳбарияти бу масалага оқилона ёндашиб, дин давлатдан ажратилан бўлса-да, жамиятдан ажратилмаганини, хусусан, Ўзбекистон сингари қадимий ва барқарор диний анъаналарга эга мамлакатда бу борада ғоят назокат ва эҳтиёткорлик билан иш юритиш лозимлигини ўз вақтида тўғри англаб етди.

Президент Каримовнинг давлат арбоби сифатидаги яна бир хусусияти шундаки, у воқеалар моҳиятини жуда чуқур билади, ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини олдиндан пайқаб, энг муҳими, одамлар руҳиятини, уларнинг қувонч ва ташвишлари, мақсад ва интилишларини ўз вақтида англай олади ва ҳолис баҳо беради.

Шунинг учун ҳам бутун кўп миллатли мамлакатимизда ҳеч қайси дин вакиллариинг диний нафсониятларини камситмаган ҳолда, айни вақтда диний ҳиссиётларни авж ҳам олдирмасдан, оғир-вазмин, узоқни кўзланган сиёсат амалга оширишмоқда.

Бу сиёсат моҳияти илк марта Президентнинг куйидаги фикрларида аниқ-равшан белгилаб берилган эди:

“Дин одамзотни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Бу дунёнинг ўткинчи эканини таъкидлаб, одам боласини ҳушёр бўлишга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундаб туради.

Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз, диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо жиддий эътибор берилади. Айни замонда биз дин пешволарига, ўзимизга ўхшаган мусулмон биродарларимизга бир нарсани такрор ва такрор уқтирмоқчимиз: дин ўз йўли билан, давлат ўз йўли билан. Диний партиялар тузиб, ҳокимият талашиб юришлар худога ҳам ёқмайди. Ислом дини инсонларни камтарликка, камсуқумликка ундайди. Мусулмон фарзанди кечиринми бўлади. Мусулмон фарзанди бировни кофир, бировни ҳудожўй деб тоифаларга ажратмайди... Сабаби, бандасининг устидан бандаси эмас, худонинг ўзи ҳукм чиқаради. Шундай экан, бир-биримизни беҳуда айблаб, мен мусулмон, сев кофир деб талашиб юришлар бизга тўғри келмайди.

Ҳамма аҳил, ҳамма покиза бўлиб яшасин, кимнинг фазилати қанча, кимнинг гуноҳи қанча эканини Яратганининг ўзи ажрим қилиб беради”.

Қачонки киши ўзлигини англамаса, ўз виждони билан юзма-юз турмаса, иймон ва эътиқод олдида ҳисоб бермаса, қўшниси, маҳалласи, жамият, Ватан олдидаги масъулиятини ҳис этмаса, бундай одам инсонлик шарафига муносиб бўлмайди.

Президент Каримов сиёсий вазият ниҳоятда қалтис ва нозик бир пайтда юқорида эслатилгандек оташин нутқ ва маърузалари билан одамларнинг нозик туйғуларига таъсир этди, уларни узоқ йиллик қарахтлик ва ғафлатдан уйғотди, фикрлашга, ўз тақдири ва фарзандлари истиқбол ҳақида қайғуришга даъват этди. Бу билан у, биринчидан, мамлакат аҳолисини руҳий-маънавий поклатишга имкон яратди. Иккинчидан, мамлакатдаги тинчлик, осойишталик ва барқарорликка ўзига хос замин яратди.

Кремлнинг асабий жазаваларига қарамай, юртимиз, ҳам советлар исканжасида турган оғир кушларда Президентимиз халқ хоҳиш-иродасига қулоқ тутиб, унутилмас бир тарихий ҳужжатга имзо чекди. Бу фармон юртдошларимиз руҳиятида улкан ижобий ўзгариш ясади. Бу фармон мазлум халқнинг кўксига ҳадемай шамол тегажасидан бир нишона бўлди.

Фармонда, жумладан, шундай дейилган эди:

“Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига ҳаж қилиши тўғрисида

1. ...Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг Ўрта Осиё регионида истиқомат қилувчи 500 кишидан иборат бир гуруҳ мусулмонларни 1990 йил 19 июнидан бошлаб 10 июлигача ҳаж қилувчилар сифатида Саудия Арабистонига юбориш тўғрисидаги илтимосига розилик берилсин.

2. Ўзбекистон Граждан авиацияси бошқармаси ҳаж қилувчиларни келишилган маршрут бўйича Жидда шаҳрига (Саудия Арабистони) олиб бориб қўйиш ва олиб кетишни ташкил этсин. Ана шу мақсадлар учун ИЛ-86 ва ИЛ-62 самолётлари ажратилиб, уларни доимий истиқомат қойларига етказиб қўйишни ҳам таъминласин.

3. Ўзбекистон ССР Ички ишлар министрлиги руҳсатномалар ва қайд этиш бўлими, Ўзбекистон Ташқи ишлар министрлиги Ўзбекистон республика божхонаси СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Ўзбекистон ССР бўйича

диний ишлар кенгаши билан биргаликда тегишли йўл ҳужжатларининг жадал расмийлаштирилишини таъминласинлар.

4. Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрлиги ҳақ қилувчиларга зарур дори-дармонлар ажратиб, ҳаж жойларида бўлиш даврида уларга малакали тиббий хизмат кўрсатилишини таъминласин.

5. Ўзбекистон ССР Савдо министрлиги Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси билан биргаликда ёдгорлик буюмлари, эсдалик совғалари харид этишда ҳаж қилувчиларга кўмаклашсин.

6. Тошкент шаҳар ижроия комитети мусулмонлар диний бошқармасининг талабномасига кўра ҳаж қилувчилар жўнаб кетиши олдидан ва Саудия Арабистонидан қайтганидан кейин уларнинг Тошкент шаҳридаги меҳмонхоналарда жойлаштирилишини таъминласин.

*Ўзбекистон Совет Социалистик
Республикасининг Президенти*

И. КАРИМОВ

Тошкент шаҳри
1990 йил 2 июнь

Албатта, биз сўз юритаётган давр—1989—1991 йиллардаги ижтимоий-сиёсий муҳит нуқтаи назаридан қараганда, республикамиз раҳбарининг бундай қатъий хатти-ҳаракатлари Марказдаги “катта оғаларимиз”га асло маъқул тушмас эди. Шунинг учун улар Тожикистон, Озарбайжон, Грузия, Арманистон ва бошқа бир қатор иттифоқдош республикаларда турли йўллар билан уюштирилган қонли фожеаларни Ўзбекистонда ҳам ташкил этиш учун маккорона ва қабиҳ режалар туздилар, бор имкониятлари билан бу манфур ниятларни амалга оширишга уриндилар. Бунинг учун улар ўзлари вужудга келтирган оғир ижтимоий вазиятдан, миллий ҳис-туйғулардан, ўз ора-миздан чиққан айрим мунофиқ кимсалардан фойдаланмоқчи бўлдилар.

Президент Каримов ана шундай мураккаб ва оғир шароитда ўз халқининг дардига қулоқ солиш, унинг муаммоларини зудлик билан ҳал қилиш орқалигина мамлакатни танглик ва бўҳрондан олиб чиқиш мумкинлигини англаб етди ва бу мушкул вазифани адо этишга зўр азму қарор, қатъият ва шижоат билан киришди.

Халқимизнинг азалий ва гўзал миллий байрами — Наврўзга маломат тошлари отилиб, тажовуз ва васвасалар авжга

чиққан бир пайтда, у бу эзгулик байрамини умумхалқ шодие насига айлантиришга, унинг мамлакат миқёсида кенг нишонланишига бош-қош бўлди. Шундан сўнг халқ руҳияти ва қиёфасидаги кескин ижобий ўзгаришларни ҳисобга олиб Наврўз байрамини қайта тиклаш ва 21 мартни дам олиш куни, деб эълон қилиш тўғрисида 1990 йил 2 майда Президент фармони қабул қилинди. Мусулмонлар ҳаётидаги қутлуг саналар — Қурбон ва Рамазон ҳайитлари кунларини бундан буён доимий суратда байрам қилиш ва уларни дам олиш кунлари деб эълон қилиниши ҳам айнан халқимиз кўнглидаги иш бўлди. Эл-улус ўзининг янги етакчиси амалга ошираётган халқларвар сиёсатни қўллаб-қувватлай бошлади.

Бу борада ислом оламининг забардаст алломалари — ватандошларимиз имом Абу Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги ва Хожа Аҳрори валийнинг 600 йиллиги кенг кўламда нишонланиши юртимизда иймон, дину диёнат қайтадан юксалаётганига ёрқин далил бўлди. Бу азиз ва мукаррам зотларнинг бебаҳо асарлари қайта чоп этилди, номлари абадийлаштирилди.

Жамият аъзоларининг виждон эркинлигини таъминлаш, уларнинг ўз диний маросим ва урф-одатларини адо этишлари учун барча зарур шарт-шароитлар вужудга келтирилди. Янгидан-янги масжид ва мадрасалар қуриш, эскиларини тиклаш-таъмирлаш бўйича улкан тадбирлар амалга оширилди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Айни пайтда мамлакатимизда 4 минг 504 та масжид фаолият кўрсатмоқда.

Диний асарларни нашр этиш кескин суратда ошди. 1990 йилгача Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси “Совет Шарқи мусулмонлари” журналин 5 тилда нашр қилар эди. Унинг ҳам мазмун-мундарижаси ўша давр талабларига мос равишда эди. Мустақиллик шарофати билан “Ислом нури” ҳафтаномаси дунёга келди, кўплаб диний-ахлоқий адабиётлар чоп этила бошланди. Жумладан, имом Бухорийнинг уч жилддан иборат, имом Термизийнинг бир жилдли ҳадис китоблари, бошқа алломаларнинг қатор асарлари юз минглаб нусхаларда чоп этилди. Қуръони карим саккиз марта, жами бир миллион нусхада нашр этилди. Бу муқаддас китоб юртимизда Алоуддин Мансур томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва уч марта, жами 300 минг нусхада босмадан чиқарилди. Бундан ташқари, ҳадис

ва шаръий илмларга доир кўпгина асарлар она тилимизга ўтирилди ва минг-минглаб нусхаларда чоп этилди.

Айни пайтда мамлакатимизнинг ҳар бир вилоятида камида биттадан диний мадраса, Тошкент шаҳрида эса имом Бухорий номидаги Ислом маъҳади, Эшон Бобоҳон номидаги аёллар мадрасаси, Абулқосим ва Кўқалдош мадрасалари ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 майдаги қарори билан Тошкент шаҳрида ислом таълимоти ва фалсафасини, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур ўрганиш мақсадида Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил этилди. Мазкур марказнинг асосий вазифаси диёримиз мусулмонларига миллий қадриятларимизни, ҳақиқий ислом таълимотини етказиш, мавжуд исломий осори-атиқалар тарихини ўрганиш, нодир қўлёзма асарларни тадқиқ этиш, улар билан кенг жамоатчиликни таништириш, дарслик ва қўлланмалар, луғатлар тайёрлаш ва нашр қилишдан иборатдир. Мамлакат телевидениеси орқали берилётган “Маърифатнома”, “Одобнома” кўрсатувлари халқнинг маънавиятини юксалтиришда, диний маърифатини ўстиришда катта аҳамият касб этиб бормоқда.

Ўзбекистон мусулмонлари мислсиз эркинлик ва имкониятларга эга бўлмоқдалар. Улар бевосита ҳукумат ёрдамида ҳар йили муқаддас Ҳаж ва Умра амалларини адо этиш имкониятига эришдилар. Ҳозиргача 17 мингдан зиёд ҳамюртларимиз ана шу муқаддас қадамжоларни тавоф қилиб қайтиш шарафига ноил бўдилар. Биргина 1996 йилнинг ўзида 3 минг 700 га яқин мусулмонлар Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага сафар қилдилар.

Президент Ислом Каримов 1992 йили Саудия Арабистони подшоҳи Фаҳд ибн Абдул Азиз ас-Сауд тақлифига биноан ушбу мамлакатда бўлди. Подшоҳ олий мартабали меҳмонни катта обрў ва иззат-икром билан кутиб олди ҳамда қисво — муборак Каъба узра ёпилган ёпинчиқни ҳадя этди. Албатта, бу қутлуғ ҳадя диёримиз мусулмонларининг ислом тараққиётига қўшган оламшумул ҳиссалари, айни вақтда Президентимизнинг юртимизда исломий арконларни тиклаш борасида амалга ошираётган улкан хизматлари учун ўзига хос бир эҳтиром рамзи эди. Бундай табаррук совға жуда камдан-кам одамларгагина nasib этади. Ўз навбатида давлатимиз раҳбари бу муқаддас қаъбапўшни мамлакатимиздагина эмас, балки бутун мусулмон дунёсида машҳур қадамжо-зиёратгоҳ ҳисобланувчи Муҳаммад Ис-

моил Бухорийнинг Самарқанд вилоятидаги масжид-мақбарасига тортиқ қилди. Бунинг теран тарихий-рамзий маъноси бор.

Президент Ислом Каримовнинг маънавий ва руҳий тозариш, юксак инсоний баркамоллик соҳасида амалга ошираётган ишларнинг миқёси фақат шулар билан чекланмайди. У мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакат аҳолиси маънавий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ислом дини равнақига қанчалик кенг йўл очиб берган бўлса, советлар тузуми даврида юртимизнинг хорижий ислом мамлакатлари билан бутунлай узилиб қолган алоқаларини янгитдан ташкил этди. Бу алоқалар ўзаро иқтисодий ва маданий муносабатларни чуқурлаштириш асосида мингтақавий барқарорликни таъминлаш, дини ва дили бир-бирига яқин бўлган халқлар ўртасида манфаатли ҳамкорликни таъминлашга хизмат қилиши шубҳасиз. Ислом Каримовнинг Туркия, Эрон, Малайзия, Индонезия, Покистон, Миср сингари мамлакатларда бўлиши Ўзбекистон мусулмонлари ҳаётида ўчмас из қолдирди. Албатта, булар бутунги кун ўлчови билан қараганда, табиий бир жараёнга ўхшайди. Бироқ, ҳар бир ҳодисани ўз вақтида баҳоласак, у рўй берган ё амалга оширилган вазият ва шароитни чуқур таҳлил этсак, мазкур сафарларнинг нақадар катта тарихий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий воқеа бўлганини англаш мумкин.

Президент Каримовнинг диний масалаларга муносабатининг инсонпарварлик мазмуни шундаки, у динни юксак маданият ва маънавият қуроли, беқиёс ахлоқ мактаби сифатида баҳолайди:

“Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзиши идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга қорлаган. Уни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга нитилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват, ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган.

Дин халқ маънавиятининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак”.

Кўпмиллатли мамлакатда динга муносабатнинг ўзига хос томонлари бор. Аҳолининг турли табақаларини умумий мақсадларни амалга оширишга сафарбар этиш, диний маҳдудлик ва ақидапарастликни авж олдирмаслик,

жамият аъзолари ўртасида ягона замин, ягона макон тақдирига жавобгарлик ҳиссини кучайтириш каби вазифалар сиёсий арбобдан ғоят масъулият ва мулоҳаза билан иш юритишни талаб қилади. Жумладан, миллатлараро муносабатларни барқарор сақлаш ва ривожлантиришда дин омили муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда православлар, баптистлар, яҳудийлар, адвентистлар, католиклар, лютеранлар, баҳоичилар, кришнаитлар, буддистлар, пятидесятниклар, Иегова худоси шоҳидлари, янги ҳавворийлар, христиан—пресвиторианлар сингари бир қанча дин ва мазҳаблар мавжуд. Улардан ҳар бирининг ўзига хос мафкураси, тартиб-қоидалари, муайян диний қавмнинг ҳаёт тарзи ва дунёқараши, талаб ва эҳтиёжлари мавжуд. Ана шундай хилма-хилликдан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида:

“Ҳалма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга”, деган қоида киритилган (31-модда). Бу Ўзбекистон давлати ва унинг бошлиғи олиб бораётган сиёсий йўлнинг қонуний асосидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимирнинг Свято-Успенский кафедрал собори қошида диний-маъмурий марказ ташкил этиш ва 1996 йил ноябрь ойида Епархиянинг 125 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги мурожаатини қўллаб-қувватлади ва бу ҳақда алоҳида қарор қабул қилди. Қарорда Тошкент шаҳридаги Свято-Успенский собори ҳудудини кенгайтириш учун икки гектар ер ажратиш, бюджет маблағи ҳисобига уни ободонлаштириш кўзда тутилган.

Ўнлаб миллат ва элат истиқомат қилаётган, аҳолисининг руҳий ва маънавий эҳтиёжлари ранг-баранг бўлган Ўзбекистондай мамлакатда тили, миллиати, irqи, дини, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, инсонни улуғлаш давлат сиёсатининг бош йўналишидир.

Президент Ислам Каримов: **“...биз демократик янги-ланиш палласига кирар экапмиз, руҳий покланишни ҳам унутмайлик, тараққиётимизга ғов бўладиган маънавий рибкорликдан тезроқ қутулайлик”**, деган ғояни илгари сураар экан, мамлакатда юксак маърифий-маданий жамият қуриш, ҳар томонлама баркамол Ватанни шакллантиришни асосий вазифа қилиб қўймоқда. Бу эса Президент маданий-маърифий сиёсатининг олижаноб моҳиятидан далолат беради.

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА

Бутун соҳибқирон Амир Темур руҳи дунё кезмоқда.

Аммо унинг азамат руҳи машғум шўро замонидагидек безовга чирқираб эмас, аксинча, ўз хотираси ва шаън-шавкатига она ватанида намоён бўлаётган чексиз иззат-икром, фарзандлик эҳтироми туфайли бутун жаҳонда унга кўрсатилаётган ҳурмат-эътибордан мамнуну масрур бўлиб, олам узра шодон парвоз қилмоқда.

Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, улар кишилик жамияти тараққиётида, онгу тафаккурида кескин бурилишларни бошлаб беради. Ана шундай ҳодисалар йиллар мобайнида бир қолипга тушиб қолган, турмуш тарзига айланган, кўникма ҳолатларни буткул ўзгартириб юборади.

Биз бундай ҳодисалар ҳақида бежиз гапирмаяпмиз. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда олиб борилаётган туб ислохотлар, унинг ҳуқуқий, иқтисодий-сиёсий ва маънавий асослари беихтиёр шу ҳақда фикр юригишга ундайди.

Ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишлар абадиятга дахлдордир. Айни ишларда, табиийки, миллий-маънавий қиёфамиз, ўзига хослигимиз мужассам этмоқда.

Ўзбекистонда юз бераётган туб ўзгаришларга жаҳон жамоатчилиги—ишбилармонлар, сармоядорлар қаторида олим, уламо ва фузало, сиёсат ва давлат арбоблари ҳам алоҳида эътибор билан қарамоқда, ҳар томонлама кузатиб, ўрганмоқда. Шунини очиқ айтиш керакки, ҳар қандай ислохотнинг нечоғлик самарали бўлиши ёки бўлмаслиги, унинг тарихий аҳамияти бевосита давлат раҳбарининг дунёқарashi, оғир пайтларда энг мақбул ва энг тўғри йўналишни тез англаб олиш қобилиятига боғлиқдир. Чулки, жамият ва инсоцият тараққиётида шахсининг роли—раҳбар-

нинг маънавий, ижтимоий-сиёсий баркамоллиги, мақсад ва ғоялари муҳим аҳамиятга эга. Жаҳон жамоатчилиги мамлакатимиз бош ислоҳотчисининг айна фазилатларини кузатиб, баҳолаб, биз билан турли соҳаларда ҳамкорликка киришади.

Ўзбекистоннинг янги тарихий шароитларда ўз тараққиёт йўли, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг боришига ўз муносабати, дунёвий муаммолар ва умуминсоний масалаларни ҳал этишда ўз мустақил фикри, ҳар томонлама пухта асосланган хулосалари мавжуд. Унинг раҳбари эса тарихан жуда қисқа фурсатда беқиёс ислоҳотчилик қобилиятини, илму шижоатини намоён эта олди ва айна пайтда дунё аҳлига ҳозирги замон муаммоларига чуқур ва изчил, оқилона ёндашадиган сиёсат ва давлат арбоби сифатида танилди.

Ҳукуматнинг маърифат ва маданиятга ҳомийлиги, энг аввало иқтисодий ислоҳотларнинг маънавий асосларини яратиш каби тамойиллари ҳозирги замон жаҳон тараққиётининг энг илғор тажрибаларига ғоят мос келади. Маънавий етук, ақлан баркамол одамгина ҳар қандай ислоҳотларни амалга оширишга қодирдир. Халқи ислоҳотлар моҳиятини чуқур англаган, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўз вақтида баҳолай оладиган мамлакатда ҳар томонлама барқарорлик ҳукм суради.

Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи нафақат бизнинг тарихий, маданий ва маърифий байрамимиз, балки дунё маърифий оламида катта воқеадир. Бу қутлуғ сананинг халқаро миқёсда кенг нишонланиши шундан далолат беради. Ахир тарихий меросга ҳурмат одамзотга қудрат ато этиши ва олижаноб туйғуларга бошланиш, ақл-заковатнинг тўқислиги ўтмиш меросни нечоғли ўзлаштирганига боғлиқлиги исбот нораво ҳақиқатдир.

Шунинг учун ҳам Президентимиз Ислом Каримов: **“Маърифатли Мовароуннаҳр руҳи, темурийлар даврида фан ва санъатнинг гуллаб-яшнаганини, Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тараққиётига кўмаклашганини англаб фахрланамиз.**

“Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн барабар фойдалироқдир”, деган доно сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари тўғрисида Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда

эканликларини ҳис этди”, деганида айни шу нуқтаи назарни ифода этган эди.

Бу фикр жаҳон маданиятининг сарвари саналган Париж шаҳрида, Ўзбекистон маданияти кўргазмаси очилиши маросимида, соҳибқирон Амир Темури юбилейининг ЮНЕСКО қароргоҳида нишонланаётган дақиқаларда айтилганлиги ҳам сиёсий, ҳам маънавий жиҳатдан жуда катта аҳамият касб этди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, Амир Темури XIV асрдаёқ мамлакатлараро ва минтақалараро муносабатларни чуқурлаштириш асосида инсоният тараққиётини жадаллаштириш зарурат эканлигини кўрсатиб берди. Жумладан, у Европа ва Осиё давлатларини ягона иқтисодий маконга бирлаштиришга ҳаракат қилган. Темури барпо этган буюк салтанат ўша даврлардаёқ том маънодаги интеграцияни ишлаб чиққан ҳамда Буюк ипак йўли ўтган мамлакатлар ўртасида маданиятлар мулоқотини бошлаб берган эди.

Иккинчидан, Амир Темурининг давлат тизими ва бошқарувни ташкил этишдаги ўзига хос мактаби адолатли, инсонпарвар жамиятни қарор топтириш кераклигини уқтиради. Бунда қонун устуворлигига эришиш, қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш тамойиллари муҳим ўрин тутди.

Учинчидан, Амир Темурининг давлатчилик тамойиллари бевосита ўз тафаккур кучига, ўз фикрининг тўғрилигига, ақл-идрок салоҳиятига, тактика ва стратегиясининг пухта, ҳаётий ва яшовчи эканлигига қатъий ишонч асосида шаклланган эди. Бу бевосита унинг давлат ва сиёсат арбоби сифатидаги тўлақонли сиймосини, бетакрор шахс сифатидаги ноёб иқтидорини, феъл-атворини, иродаси ва олисни кўра олиш қобилиятини кўрсатади.

Тўртинчидан, Амир Темури салтанати юксак маънавият ва олий даражадаги маданиятга йўғрилган салтанат эди. Буни соҳибқироннинг фарзандларига қолдирган васият сўзларида ҳам кўриш мумкин:

“Ўғилларим, миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ учун Сизларга қолдираётган васият ва “Тузуқлар”имни яхши ўқинг, асло унутманг ва тадбиқ этинг.

Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ қутлуғ вазифангиздир. Заифаларни кўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин. Мен сингари узун салтанат сурмак истасангиз қиличнингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнгра да уни усталик-ла қўллангиз. Орангизда нифоқ тухумлари

экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажакдурлар. Фақат васиятимда Сизга идора шаклини, унинг илжуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз тош асло бошингизга тушмас”.

Амир Темур қадрияти, унинг жаҳон давлатчилиги ва бошқарувида қолдирган буюк мероси, тажрибалари шу билангина чеklangмайди. Айни пайтда у сиёсатда инсонпарварлик, жамиятда адолат тантана қилиши учун курашда, эркинлик ва инсоннинг яшаш ҳуқуқи сингари ноёб қадриятларни, таъбир жоиз бўлса, юксак мақомга кўтарди ва уни янги мазмун билан бойитди. Унинг ҳаёт дастури бўлмиш “Тузуқлар” бунга гувоҳлик беради:

“— Азму жазм билан иш тутдим. Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, бутун зеҳним, вужудим билан боғланиб, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим.

— Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззат-икром кўрсатдим.

— Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар қуришни, мусофир йўловчилар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

— Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ кўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим”.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг олижаноб сиёсати, эзгулик йўлидаги ишлари дунёнинг ҳеч бир давлат арбоби ёки саркардалари фаолиятида бу даражада мукамал, ёрқин ва баркамол тарзда кўзга ташланмайди. Унинг фаолияти, зиддиятларга тўла ҳаёти биргина “Тузуқлар”нинг ўзида шу қадар тиниқ, шу қадар рангин ва жозибали ифода этилганки, соҳибқироннинг оддий инсон, оила бошлиғи, ота ва давлат арбоби сифатидаги тенгсиз фазилатлари, изтироблари, қувонч ва андуҳлари кўз олдингизда ёрқин гавдаланади.

Амир Темурнинг 660 йиллик тўйи муносабати билан Францияда ўтказилган тантаналар қадимий Туркистонда инсонпарварлик ва маданиятнинг илдизлари ғоятда чуқур эканлиги, бугунги Ўзбекистон эса ана шу мустаҳкам пойдеворга таяниб дунё муаммоларини ҳал этишнинг ўзига

хос мактабини яратаётганини яққол кўрсатади. Туркистон ва бутунги Ўзбекистон давлатчилигидаги узвийлик, вори-сийлик, бошқарувдаги уйғунлик унинг имкониятлари ниҳоятда кенглигидан дарак беради. Буни Ўзбекистоннинг жаҳон маданияти фани ва санъати билан, хусусан, ЮНЕСКО билан қатин ҳамкорлигида ҳам кўришимиз мумкин.

ЮНЕСКО жаҳон маърифат ва маданиятга асрайдиган, инсон тафаккури маҳсулларини қўллаб-қувватлайдиган, ҳимоя қиладиган нуфузли халқаро ташкилотдир. У ўзбек халқининг атоқли давлат арбоби Амир Темурга, юлдузлар илмининг султони Улугбекка ва бошқа ўнлаб олиму ула-моларига, мутафаккирларига, бой меросига мислсиз қизиқиш ва алоҳида эътибор билан қарамоқда. Миллат сифатида ўзбекни, давлат сифатида Ўзбекистонни ҳар жиҳатдан эътироф этмоқда.

Халқимизда “Қарс икки қўлдан чиқали”, деган гап бор. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКОга бўлган муносабати ҳам ана шундай мазмунга эга. Табиийки, бу муносабатларнинг боғланиши ва мустаҳкамланишида Президент Ислом Каримовнинг ҳиссаи беқиёсдир. Ўзбек халқи, Ўзбекистон маданий жамоатчилиги ЮНЕСКО Бош директори жаноб Федерико Майорнинг маърифат ва маданиятга беқиёс ҳомийлигини ҳурмат қилади. Давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг махсус фармони билан унга мамлакатимизнинг юксак мукофоти — “Дўстлик” ордени берилгани ана шу эътиромнинг яна бир далилидир.

Жаноб Федерико Майор юртимиз ҳақида ҳамиша ҳаяжон билан ҳикоя қилади. Шу маънода унинг ушбу хотиралари айниқса эътиборга моликдир.

“Самарқанд, Бухоро ва Хивага қилган сафарим ҳаётимдаги ҳаяжонли дамларим бўлди, — деб ёзади у. — У ерлар эртақлардаги каби афсонавий ва тарихий жойлардир.

Мен “Ипак йўли” шу жойлардан ўтиб, маданиятлар ва динларнинг бир-бирига кириб келишига ва Шарқ билан Ғарбнинг мулоқотига қўмаклашганини тасаввур этишга ҳаракат қилдим. Мен борган жойлар инсоният тақдири-нинг чорраҳалари ўтган буюк шаҳарлар эди.

Энди биз ана шу тарихий ҳолатларни инobatга олган ҳолда “Ипак йўли” тинчлик ва мулоқот йўли сифатида хизмат қилишини давом эттиришга қўмаклашмоғимиз лозим”.

Бу Ўзбекистоннинг жўғрофий-сиёсий жиҳатдан ҳам, тарихий-маданий ва маънавий жиҳатдан ҳам жаҳон ҳам-жамиятида тугган беқиёс нуфузига, халқимиз тафаккури-

га берилган холис баҳодир. Зеро, илғор фикрли одам ҳам тарихий, ҳам ўз даври бойликларидан бирдек баҳраманд бўла олади.

Соҳибқирон Амир Темур тўйи ЮНЕСКО қароргоҳида нишонланаётганида ва Ўзбекистон маданияти кўргазмаси очилиши маросимида Франция Президенти Жак Ширакнинг қатнашиши Ўзбекистон, ўзбеклар ва уларнинг беқиёс маданиятига бўлган эътиборнинг, юртимизнинг давлат сифатида энг илғор мамлакатлар қаторидан жой олаётганининг далилидир.

Яқинда жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг (ЖИМТ) Бош директори Арпад Богшдан мамлакатимиз Президенти номига мактуб келди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

“Жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг Бош директори сифатида Сизни, сэр, Ўзбекистонда интеллектуал мулк ҳуқуқлари ҳомийси сифатида жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг олтин медали билан мукофотлашга қарор қилганини маълум қилиш менга мамнуният бахш этади.

Сиз ЖИМТ олтин медалига сазовор бўлган биринчи давлат бошлиғисиз. Бу илмий ва технологик, ихтирочилик фаолиятига кўмаклашишга, шунингдек, мамлакатингизнинг ЖИМТ билан ҳамкорлигига шахсан қўшган буюк ва ижодий ҳиссангизга билдирилган эҳтиромдир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, Сиз саноат мулки тўғрисида тегишли қонун ҳужжатлари қабул қилиш, саноат мулки миллий тизимини барпо этиш ва ривожлантириш зарурлигини англаб, ЖИМТ доирасида энг муҳим халқаро шартномалар тузишда алоҳида донолик ва зийраклик кўрсатдингиз.

...Жаҳонга Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек ва Хоразмий сингари буюк мутафаккирларни етиштириб берган гўзал мамлакатингизга 1996 йил май ойида қиладиган ташрифимдан фойдаланиб, ЖИМТ олтин медали ва дипломини Сизга шахсан ўзим топширмақчиман”.

Бу мукофот ақл-зиё соҳасида Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва салоҳияти, бизнинг қадимий маданиятимизга ва жаҳон маърифатини ривожлантиришга қўшаётган, интеллектуал мулкни асраш, ҳар томонлама бойитиш борасида олиб бораётган ишларимизга берилган муносиб баҳодир.

Ўзбекистон нафақат ишлаб чиқариш имконияти, табиий бойликлари, балки беқиёс ақлий ва бой яратувчилик имкониятлари билан ҳам дунё аҳли диққатини тортмоқда. Янги аср остонасида, дунё маърифат сари янги

қадам ташлаётган даврда Ўзбекистоннинг маданият ва маърифат равнақини таъминлаш борасидаги эътибори ўз самарасини бермоқда. Шу билан бирга жаҳон жамоатчилиги Ўзбекистоннинг инсоният тақдирини белгиловчи муҳим омил сифатида фан, маданият ва маърифат равнақига кенг йўл очиб бераётганини эътироф этмоқда.

Ҳа, бугун Амир Темур руҳи дунё кезмоқда. Бундан қарийб олти аср аввал ҳазрат соҳибқирон бобомиз айтиб кетган васиятлар истиқдол шарофати билан бугун амалга ошмоқда. Келажакка бўлган комил ишончимиз, бебаҳо моддий-маънавий бойлик ворислари эканлигимиз ва уларнинг ифтихоримизга айлангани дунёнинг бизга, бизнинг дунёга интилишимизга асос бермоқда. Франциянинг Лион шаҳри ҳокими муовини, Европарламент депутаты А. Сулиэ мамлакатимиз раҳбарига мурожаат этар экан: *“Биз шаҳримиз меҳмонларига Рим салтанати, Галлия тўғрисида, умуман, тарихимиз ҳақида ғурурланиб гапирамиз, лекин Амир Темурдай буюк зот авлоди бўлмиш Сиз жаноб Президентнинг олдингида нима ҳам дейишимиз мумкин?”* деган эди. Бу қадимий ўзбек маданиятини жаҳон тан олаётганидан, Ўзбекистон ҳукуматининг маънавият ва маърифатга йўғрилган қарашлари эътироф этилаётганидан далолат беради. Айни эътирофлар бугунги кунда дунёнинг бизга ишонч кўзи билан қараб, ҳалол ва кенг кўламда ҳамкорлик қилишига даъват ҳамдир. 1994 йилда Германиянинг Штутгарт шаҳрида бўлиб ўтган “Буюк ипак йўли мероси: Ўзбекистон” кўргазмаси дунё мамлакатлари билан маънавий соҳада ҳам биргаликда фаолият олиб бориш соҳасида мамлакатимиз улкан имкониятларга эга эканлигини намоён этган эди. Сўзимизнинг исботи учун Германия Федерал Президенти Роман Ҳерцогнинг ушбу фикрларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз:

“...Ўзбекистон кўргазмасининг очилиши герман жамоатчилигига бу мамлакатнинг қадимий маданияти билан бевоқиф танишиши имкониятини берибгина қолмасдан, балки бугунги ғўзал ва ранг-баранг Ўзбекистонни тенг шерик деб тан олишига, у билан барча поғоналарда муносабатларимизни ташкил этиш ва кенгайтириш сари чорлайди”.

Ҳерцог сингари тажрибали ва зукко сиёсатчининг эътирофи биз учун ҳам, Ўзбекистон билан тенг шерикчилик асосида дўстлашмоқчи бўлган мамлакатлар учун ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, маданий ҳамкорлик сиёсий, иқтисодий ҳамкорликка, халқларнинг тинч-тотув, иноқ яшашига ўзига хос гаровдир.

Ўзбекистон Президенти Францияда соҳибқирон таваллуди тантаналарида қатнашар экан, “**Мен ХХІ аср маънавият асри, маърифат асри, вилм-фан, маданият ва ахборот асри бўлишига қатъиян аминман**”, деди. Бу хулоса мамлакатимизда маданий-маърифий, сиёсий-ижтимоий соҳаларда аниқ ва изчил давлат тафаккури қарор топганидан ва келажакда юртимиз шу асосда олға ривожланишидан далолат беради.

БОҶИЙ ШАЖАРА

Мустамлакачилик даврида нафақат Амир Темури номи қатағон этилган, балки, унинг шахсини, сиёсат ва давлат арбоби сифатидаги тажрибаларини ўрганишга журъат этганлар ҳам расмий тузум посбонларининг беаёв таъйиқига дучор бўлар эди.

Аммо тақиқ ва таъқибларга қарамай, халқимиз беназир аждодининг хотирасини ҳеч қачон унутмади, ҳамиша қалб тўрида пинҳон асраб яшади. Ижодкор зиёлилар томонидан Амир Темури шахсини ҳолисона ўрганиш, унинг қадриқимматини тиклаш борасида қилинган дастлабки уринишлар қаттиқ қаршилиққа учради, ўнлаб тақдирларнинг топталиши билан яқунланди.

70-йиллар бошида ана шундай ҳаракатлардан бири “Гулистон” журналида “Темури тузуклари” таржимасининг эълон қилиниши шаклида намоён бўлди. Машиқур аллома ва жамоат арбоби Алихонтўра Соғуний таржимасида бу мумтоз асарнинг илк боблари журналда босилиб чиққач, мустамлакачи тўралар ва уларнинг содиқ малайлари пайтавасига қурт тушди. Таржима ярим йўлда тўхтатилди, журнал раҳбарияти ва таҳририят “силлиққина” усуллар билан тарқатиб юборилди.

Атоқли файласуф олим Иброҳим Мўминов ҳам, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Амир Темурига қарши шўро ҳукумати олиб борган “салб юриши”нинг қурбони бўлди. Унинг соҳибқирон ҳақидаги ихчам рисоласи бутун бир ўзбек фалсафаси ва тарих фанида катта ўзгариш ясади. Шу билан бирга собиқ марказ мустамлакачилик сиёсатининг илдизига болта ургандек бўлди. Натижада Кремлда уя қуриб олган мафкурачилар таъқибига учраган миллатпарвар инсон ҳаётдан бевақт кўз юмди.

Мустақиллик шарофати билан тикланган бебаҳо қадриятлар ҳақида кўп гапиряпмиз. Истиқлол бизга тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий маданий меросни ўрганиш

ва холис баҳолаш имконини берди. Президент Ислом Каримов мустақил давлатнинг бош меъмори сифатида истиқлолнинг илк кунлариданоқ халқда миллий ғурур, миллий ифтихор, ўзининг бой тарихидан фахрланиш ҳиссини кучайтириш орқали мамлакатда маънавий-руҳий муҳитни барқарорлаштиришга киришди.

Мустақилликнинг икки йиллигини нишонлаш арафасида бир пайтлар чор генерал-губернатори Кауфман, сўнгра миллионлаб инсонлар ёстиғини қуриган Сталин ва кейинчалик коммунистик мафкура доҳийси Маркс ҳайкали ўрнатилган жойда соҳибқирон Амир Темури ҳайкали ўрнатилди. Бунинг ўзига хос маънолари бор, албатта.

Биринчидан, мустамлакачилик тузумининг яловбардорлари ҳайкаллари ўрнига миллий давлатчилигимиз асосчиларидан, жаҳон халқларининг халоскорларидан бири бўлган Амир Темури ҳайкалининг ўрнатилишидан мақсад — том маънодаги мустақиллигимизни таъин олдириш ва ҳар бир кишининг онгига сингдиришдир.

Иккинчидан, буюк ва қадимий халқимизнинг ўз истиқболига қатъий ишонч билан қараётганлиги, энди бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаслигининг рамзий ифодасидир.

Учинчидан, илмий ва маънавий жиҳатдан тарих ҳақиқатини тиклаш, буюк аждолларимиз руҳини шод этин, улар бошлаган улугъ анъаналарни давом эттириш, уларга муносиб ворис бўлишдир.

Ҳайкалнинг очилиш маросимида мамлакатимиз раҳбари шу воқеанинг тарихий аҳамиятини аниқ-равшан ифодалаб берди:

“Амир Темури давлати қурлиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темури маданият ва дин аҳлларига кўргазган чексиз меҳру мурувват айниқса ибратлидир.

Кўҳна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан нислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Исоф-иймон туйғуси, диниат мезони Амир Темури ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравошликда эмас, аксинча, адолатда эканини теран англади”.

Бу улугъ бобокалонимизга берилган юксак баҳо, улкан иззат-икромдир. Шу билан бирга, у бутунги кунимиз маз-

мун-моҳиятини чуқур англашга, истиқболга комил ишонч билан қарашга даъват этади.

Умуман олганда, Президент Ислом Каримовнинг Амир Темурга муносабати замирида ўзбек халқининг миллат сифатидаги қадриятларига, унинг оламшумул меросига, кўп асрлик тарихга эга урф-одатлари ва анъаналарига, ана шулар таъсирида шаклланган маънавий-руҳий оламига чуқур ҳурмат-эҳтиром, уни ҳар қандай шароитда ҳам асраб-авайлашга интилиш ётади. Акс ҳолда тарихан жуда қисқа муддатда миллат тарихини ўрганиш ва уни тиклаш борасида бу қадар кенг миқёсли ишлар амалга оширилмаган бўлур эди.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов топиб айтганидек, Амир Темурнинг топталган шаън-шавкатини қайтадан тикламоқ учун тарих майдонида Амир Темурдек шижоатли бир зот пайдо бўлиши лозим эди. Тақдир XX аср сўнгида ўзбек халқи манглайига ана шундай зотни ато этди ва у соҳибқироннинг музаффар байроғини баланд кўтариб, юртимизнинг қадим доврўғини олам узра таратмоқда.

Шунга кўра 1993 йилни ҳам тўла асос билан рамзий маънода темурийлар йили бўлган эди, дейиш мумкин. Чунки ўша йили улуғ шажаранинг Мирзо Улутбек, Заҳриддин Муҳаммад Бобур сингари буюк сиймоларнинг юбилей саналари кенг нишонланди. Гарчи 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинган бўлса-да, аслида бу тўйга тайёргарлик 1993 йили, улуғ бобокалонимизнинг ҳайкали очилишидан бошланган эди. Шуниси эътиборлики, Президентимиз соҳибқирон бобомизнинг қутлуғ тўйига бағишлаб ўтказилган ҳар бир тадбирнинг ташаббускори сифатида улар хусусида мунтазам равишда ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб боради.

1996 йил июнь ойида Амир Темур дунёга келган юрт — Қашқадарёга қилган сафари давомида Шаҳрисабздаги Оқсарой тарихий ёдгорлиги ўрнашган майдонда юбилейга тайёргарлик ишлари билан танишув чоғида билдирган фикрлари айниқса эътиборга моликдир: “Амир Темур — нафақат Турон — Туркистон — Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улуғ даҳоларидан биридир, — деб таъкидлади Президент. — Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратишга жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндашмоқ шарт. Менинг назаримда, юртимизда бу улуғ аждодимиз шарафига бунёд этилаётган ва этиладиган ёдгорликларда у зотнинг қиёфаси шундай акс эттирилиши керакки, уни кўрган одам, ҳайкал қаерда ўрнатилга-

нидан қатъи назар, соҳибқирон бобомизни беҳато таниб олсин. Шунинг учун шахсан мен Амир Темур ҳайкаллари, унинг ҳаётий давлари, яъни болалик, ёшлик, кексалик палласи тарзида тасвирлаш таклифига тарафдор эмасман. Амир Темур деганда киши кўз ўнгида яхлит, тенгсиз азму шижоат соҳибни бўлган буюк инсон сиймоси гавдаланмоғи лозим.

Маълумки, Амир Темур умр бўйи янги-янги ғоялар ва уларни рўйбга чиқариш билан машғул бўлган беназир шахсдир. Унинг нигоҳи ҳаминша олис уфқларни қамраб олган, ҳаёли жаҳоний миқёсларни забт эта билган. Демак, соҳибқирон бобокалонимизга ҳайкал қўяётганимизда мапа шу жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳайкал олдидаги майдонда Амир Темурга хос бағрикенглик ва улусифатлик фазилатларини бўрттириб кўрсатиш учун кенглик, очиклик бўлиши даркор. Ҳайкал атрофида барпо қилинадиган боғ ҳам Амир Темур замонидаги боғларга ўхшаши керак. Бу боғларда асрлар давомида мағрур қад ростлаб турадиган чинорлар экинш керакки, улар соҳибқирон шахсининг нақадар муаззам ва буюклигига ёрқин тимсол бўлиб хизмат қилсин”.

Президент Ислоҳ Каримов бугунги ўзбек миллий давлатчилигини бунёд этишда ҳам, олис ўтмишни баҳолашда ҳам, порлоқ истиқболни белгилашда ҳам Амир Темур сиймоси, унинг тафаккури, сиёсати, бошқарувдаги тактика ва стратегиясига ҳурмат билан қарайди. Айни пайтда Амир Темур шахси ва унинг бой меросини, улкан мактабини бугунги куннинг муқаддас дарсхонаси деб билади. Шу маънода унинг Тошкентда Амир Темур ҳайкали очилишига бағишланган тантанали маросимда айтган ушбу сўзларини яна бир қарра эслаб ўтиш ўринлидир:

“Ватанимиз истиқлолни янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шаън-шавкатини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, иймон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Биалақларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуг бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танги, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, пиймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни куришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди”.

Амир Темурнинг тарихий хизмати, унинг инсоният тараққиётида тутган ўрни, жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларига таъсири фақат шулар билан кифояланмайди. Унинг, айтиш мумкинки, бошқарувдаги тактика ва стратегияси, миллий хавфсизлик ва мудофаа, адолатли фуқаролик жамиятини такомиллаштириш борасидаги тажрибалари оламшумул аҳамият касб этган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темур номи ва унинг даври бизнинг тарихимиздан бугунлай ўчириб ташланган бир пайтда Темур ҳарбий мактаби тажрибалари, тактика ва стратегияси энг илғор ва ривожланган давлатлар қуролли кучлари тизимларида муҳим қўлланма сифатида ўрганиб келинди.

Академик Бўрибой Аҳмедовнинг фикрича, биринчидан, соҳибқирон мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка, майда гуруҳларга барҳам бериб, эл-юртни ягона туғ остига бирлаштира олди, марказлашган йирик давлатга асос солди. Натижада зироатчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик, фан ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратилди.

Иккинчидан, Амир Темур бир қатор халқлар ва мамлакатларнинг озод бўлишига ёрдам берди.

Учинчидан, Мовароуннаҳрни юксак деҳқончилик маконига, ҳунармандчилик, илм-фан ва маданият ривожланган илғор мамлакатга айлантирди.

Тўртинчидан, соҳибқироннинг саъй-ҳаракати билан кўплаб шаҳар ва қишлоқлар обод этилди, Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Тошкент сингари шаҳарларда мадрасалар, карвонсаройлар, мақбаралар, боғлар ва бозорлар барпо этдирдики, булар ўзбек миллий меъморчилигини юксак мавқега кўтарди, унинг ўзига хос мактабига асос солди.

Мустақиллик даври том маънода ҳазрати Темурнинг қайта туғилиш даври бўлди. У бобокалонимиз васиятларининг рўёбга чиқаётгани билан алоҳида қимматлидир. Амир Темурга муносабат, унинг тарихий хизматини муносиб баҳолаш ва иззатини ўрнига қўйиш хусусида гапирар эканмиз, бу масала Президент Ислом Каримовга нима учун керак, деган савол туғилади.

Биринчидан, Амир Темур қадрияти мустамлакачилик йилларида онгу шууримиздан ўчириб ташланган миллий

туйғуларимизни қайта тиклаш, миллатни миллат, давлатни давлат қилиш учун, тафаккур ва тушунгчаларимиздаги парокандаликка барҳам бериб, миллий замин ва миллий руҳ ҳаққи-хурмати учун бирлашишимиз керак. Унинг беқиёс фаолияти ва ўлмас мероси халқимизнинг миллий туйғусини, буюк ва жаҳоншумул анъаналарига ворис эканлигини чуқур англашга хизмат қилади.

Иккинчидан, халқимизнинг миллий ғурурини, миллий онгини юксалтириш учун қарийб унутилган тарихимизни қайта тиклаш лозим. Амир Темур эса шу кўҳна тарихнинг буюк чўққисидир.

Учинчидан, фарзандларимизни, келгуси авлодни улуғ аждодларимизнинг номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, уларни ана шу буюк анъаналарнинг муносиб давомчилари қилиб тарбиялаш, миллий ғурурини юксалтириш учун керак. Шу маънода соҳибқироннинг: “Азиз-авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қутлуғ қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз деб билур эдим”, деган гаплари бутунги кунда юртимизда улуғ аждодларга, олиму фозил боболаримизга муносабатимизнинг тарихий уйғунлигини кўрсатиб турибди.

Тўртинчидан, Амир Темур қадрияти бизга демократик, ҳуқуқий, қудратли Ўзбекистон давлатини барпо этиш учун, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган ғояни рўёбга чиқариш учун керак. Янги жамият, янги ҳаёт, янги тафаккур, қолаверса, бутун давлатчилик асосларини қайта тиклаётган бир пайтда Амир Темур ўзбек халқига тоғдай таянч бўлиб хизмат қилади, унинг олижаноб ишларига беқиёс сафарбарлик руҳи бахш этади.

Бешинчидан, бу беназир қадрият мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, келгуси авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш учун керак. Дарҳақиқат, ҳазрати Темур: “*Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз барпо этган иншоотларга боқинг*”, деган эди. Бугун эса, ўтиш даврининг энг қийин, зиддиятли ва мураккаб бир пайтида Ўзбекистон улкан қурилиш майдонига айланганини улуғ бобомиз бошлаган анъаналарнинг давоми, эзгу орзуларининг рўёби, дейиш мумкин. Кейинги йилларда юзлаб янги бинолар, завод ва фабрикалар, йўллар ва кўприклар, ҳаммом ва чойхоналар, шифохона ва ошхоналар, кўркам майший хизмат уйлари, миллий шакл ва мазмунга эга бозорлар қурилганини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ишларнинг барчаси “*Хон бўлсанг-да боғ ярат, гадой бўлсанг-да боғ ярат, бир кун мевасини та-*

тирсан”, деган халқ мақолини ёдга солади. Кейинги беш йилда яратилган боғ-роғлар, дарахтзорлар ва ўрмонлар бир неча минг гектарни ташкил этади. Мамлакатимиз ҳудудида жойлашган ўнлаб азиз зотлар, ислом динининг улкан уламолари ва бошқа тарихий намояндаларнинг мақбаралари қайта тикланди, таъмирланди. Дунё халқларининг диққатини тортадиган мўъжизавий зиёратгоҳларга айлан-тирилди.

Умуман олганда, Амир Темури давлатчилиги, унинг бошқарувдаги ўзига хос тамойиллари бугунги ўзбек миллий давлатчилигининг тамойилларига асос бўлмоқда, десак янглишмаймиз. Буни нималарда кўриш мумкин?

Энг аввало, соҳибқироннинг: *“Барча ишларимнинг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтирдим*”, деган доно ўтти-лари Президент Ислам Каримовнинг дунё муаммоларини ва ички масалаларни ҳамжиҳатлик, ошқора музокара-лар йўли билан ҳал этиш тарафдори сифатида амалга оши-раётган фаолиятида ўз ифодасини топмоқда. Улар ўрта-сида ўзаро уйғунлик бор. Жумладан, Президентимизнинг халқаро масалаларни ҳал этишда “томонларнинг бир-би-рига ён бериш ва муроса йўли билан бир-бирита яқинла-шуви, ҳар бир мамлакат ҳудудий яхлитлигининг сақлапи-ши, барча манфаатдор томонларнинг музокара жараёнида иштирок этиши, қай шаклда бўлмасин, ташқаридан таъ-сир ўтказиш ва аралашувга йўл қўймаслик” тамойиллари Амир Темурининг машварату кенгаш воситасида сиёсат юритишини эслатади.

Президентнинг мамлакат Парламенти, Вазирлар Маҳ-камаси йиғилишлари, вилоят кенгашлари сессияларида иштирок этиши, мамлакат ҳаётининг энг муҳим долзарб масалалари юзасидан очиқ фикр алмашуви темуро-на демократиянинг янги шаклдаги кўринишидир.

Иккинчидан, Амир Темурининг: *“Ҷақалоқларни йиелат-мангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Аллоҳ хуш кўрмагай*”, деган гаплари Пре-зидент Ислам Каримовнинг оналар ва болаларга ғамхўр-лиги, уларга тиббиёт хизмати кўрсатиш ва ижтимоий муҳ-офаза қилишни ривожлантириш борасида амалга ошираёт-ган тадбирлари, халқ таълими ва болалар тарбиясини ислоҳ қилиш ҳамда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш борасида олиб бораётган ишлари соҳибқирон давлат шажарасининг, Амир Темури маънавиятининг давом этаётганидан далолат беради.

Улуғ бобокалонимизнинг биргина “Куч — адолатда”, деган гаплари бугун Ўзбекистонда янги давлат қурилишига асос қилиб олинди. Ҳуқуқий демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини шакллантириш тамойиллари аввало Амир Темур мамлакатдорлик мактабининг илғор жаҳоний тажрибалар билан уйғунлашган маҳсулидир.

Соҳибқироннинг: “*Давлату салтанат уч нарса билан: мулк (давлат ҳудуди, мамлакат — муал.), хазина ва лашкар билан тикдир*”, деган фикрлари давомини Президент Каримовнинг давлат суверенитети, унинг ҳудудий яхлитлиги, миллий хавфсизлик, хазинанинг бақувватлиги ва қуролли кучларнинг жанговарлик ҳолатига алоҳида эътибор бераётганида кўришимиз мумкин. Бу мамлакатимизда ҳарбий академиянинг ташкил этилиши, миллий хавфсизлик, ҳарбий доктринанинг ишлаб чиқилиши, қолаверса, мамлакат хазинасини мунтазам тўлдириб бориш бора-сидаги изчил ва оқилона фаолиятда ҳам ўз аксини топмоқда.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мухтасар қилиб айтганда, бугунги ўзбек миллий давлатчилиги, туб ислохотлар жараёни Амир Темур давлатчилиги шажарасининг узвий ва мантиқий давоми дейиш мумкин.

ЯНА БИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Бундан чорак асрча аввал Тошкентнинг Бўз маҳалласида яшовчи Саидали ака Усмонали ўлининг умр тўйи бўлди. Саидали ака иймон-эътиқодли, тақвоси кучли, инсофли, тўғрисўз, ували-жували, пири бадавлат — беш қиз узатиб, икки ўғил уйлангириб, ҳаммасидан тиниб-тинчиган, яъни орқа этагида оғирлиги қолмаган — бахтли отахонлардан эди. Маҳаллада ҳам обрў-эътибори баланд эди. Шу боис унинг умр тўйига Алихонтўра — Алихон Соғуний бошчилигида пешво уламолар ҳам ташриф буюрдилар. Алихон Соғунийнинг кимлигини айрим китобхонлар балки билмасликлари мумкин. Шуни назарда тутиб, у киши ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Алихонтўра Шокирхонтўра ўғли 1885 йилда Туркистоннинг Болосоғун шаҳрида, ўзбек оиласида дунёга келган. Адабий тахаллуси Соғуний бўлиб, туғилган шаҳрига ишорадир. Худуди ўзгарган бу шаҳар ҳозир Тўқмоқ деб аталади, Қирғизистондадир. Алихонтўра отанинг келиб чиқиши Тошкентнинг машҳур хўжаларига бориб тақалади, дейдилар.

Оила бошлиғи Шокирхонтўра ўртаҳол деҳқон бўлиб, ўғилларига етарли илм олиш имкониятини яратиб беради, ўсмирлик чоғида Алихонтўра акаси Олимхонтўра билан Арабистонга ўқишга юборилади. Мадинаи мунавварада таҳсил олишади. Кейин Бухорода таҳсилни давом эттиришади. Алихонтўра талабалик йилларида мусулмон мактаб ва мадрасаларида ўқитиладиган анъанавий диний фанлар билан бир қаторда математика, фалакиёт, табиатшунослик, тиббиёт, доришунослик, ҳарбий иш соҳаларини ҳам ўрганди. Араб, форс ва бир неча туркий тилларни чуқур эгаллайди, ҳатто уларда шеърлар ёзган, унинг “Девон

ни Соғуний” деган китоби ҳам борлиги маълум. Тинимсиз таҳсил билан тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих, тилшунослик, шеърят, мусиқа назарияси билимдони, шунингдек, моҳир табиб бўлиб етишади. Хорижий ўлкалардаги нисбатан тараққий этган ҳаёт билан танишиш унда мустамлака асоратига тушиб қолган ўз Ватани — Туркистондаги сиёсий муҳитга танқидий қараш ҳиссини уйғотади. 1916 йилда бутун Туркистонда чор ҳукуматига қарши бошланиб кетган халқ кўзғолонларида фаол қатнашади. Кўзғолон шайхонларча бостирилгач, сиёсий муҳожир бўлиб, Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлади. Октябр тўнтаришидан кейин Лениннинг барча халқларга ҳурлик берилади, деган ваъдасига ишониб, зўр умидлар билан 1918 йилда ватанига қайтади. Лекин Лениннинг ваъдаси пучлигини ўз танасида туюб, зулмга дуч келиб, яна Шарқий Туркистонга йўл олади. Бу ўлкада ерли миллатлар — уйғур, қozoқ, қирғиз, татар ва дунганлар ўртасида раҳбар сифатида обрў қозонади. Алихонтўра бошчилигидаги “Озодлик жамияти” раҳбарлик қилган қуролли кўзғолон ғалаба қилади. 1944 йилнинг 12 ноябрида Шарқий Туркистон Жумҳурияти тузилгани тантанали эълон қилинади. 12 вазирликдан иборат муваққат инқилобий ҳукумат раислигига Алихонтўра яқдиллик билан сайланади. Халқ ва армия олдидаги хизматлари учун Шарқий Туркистон ҳукумати қарорига биноан 1945 йили Алихонтўрага маршал унвони берилади. Шу тариқа у халқ орасида “Маршал ота” номи билан жуда машҳур бўлиб кетади.

Албатта, икки қудратли давлат орасида учинчи бир давлат — Шарқий Туркистон Жумҳуриятининг пайдо бўлиши Фарбда — Сталин ҳукуматига, Шарқда — Чан Кайши ҳукуматига маъқул эмасди. Шўролар ҳукумати бутун Туркистондаги маълум миллатлар бош қўтариб чиқишидан, миллий мустақиллик талаб қилиб қолишидан ваҳимага тушарди. Шунинг оқибати ўларoқ, найрангбозлик қилиниб, 1947 йили совет чекистлари томонидан Алихонтўра махфий йўл билан тазйиқ остида Шарқий Туркистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Фулжа шаҳридан олиб чиқиб кетилади, ёш давлат раҳбарсиз қолдирилади.

Алихонтўра икки йил давомида Тошкент чеккасида хонабанд қилиб қўйилади, ундан кейин ҳам ҳар қандай сиёсий ишларга яқин йўлатилмайди. Бироқ у деярли 30 йил илмий, ижодий ва ижтимоий фаолиятини собитқадмлик билан давом эттирди. Жумладан, Аҳмад Дониш-

нинг “Наводирул вақое”, Дарвиш Али Чангийнинг “Му-
сиқа рисоласи” асарларини таржима қилди. “Темур ту-
зуклари”ни илк бор “Гулистон” журналида эълон қилиш-
га киришди, лекин асар охиригача чоп эттирилмай, ора
йўлда тўхтатилиб қўйилди. Алихонтўра Шокирхонтўра ўгли
Соғуний мазмунли ва баракали умр кўриб, 1976 йили 91
ёшида вафот қилди. Васиятига кўра унинг сўнгги маска-
ни Тошкент Кўкча даҳасидаги Шайх Зайниддин бобо қаб-
ристони бўлди...

Саидали отанинг умр тўйидаги суҳбат асносида Али-
хонтўрага шундай савол тушиб қолди:

— Нима учун мусулмон дунёси инсоният маданияти-
нинг бешиги бўла туриб, Ғарб дунёсидан тараққиётда,
айниқса, техник раванқда орқада қолиб кетди? Бунинг бои-
си нимада?

— Баракалла, бўтам, отангизга раҳмат, — дея сўз бош-
лади Алихонтўра, у киши шундай савол тушганидан мам-
нун бўлган эди. — Бу савол жиддий, ўта муҳим савол,
миллатнинг ҳар бир онгли фарзанди тафаккурида шундай
ўй-мулоҳазалар бўлса қанийди! Бу кунларга тушиб қол-
мас эдик, албатта.

Шарқ фалсафаси аввал бошдан бошлабоқ асосан ин-
сон руҳиятини, унинг маънавий оламини билишга, одам-
ларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган.
Ғарб фалсафасининг асосий мақсади эса ташқи дунё та-
биатини билишга, инсонларнинг табиатдаги ўрнини аниқ-
лашга қаратилган эди.

Шарқ ўз тафаккурида инсоннинг ижтимоий аҳволини
нисбатан иккинчи ўринга суриб, унинг маънавий камолотига эътибор берган. Ғарб тафаккури эса инсоннинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга асосий диққатни қаратган. Бунинг оқибати ўлароқ Оврупонинг йирик давлатлари милодий XV асрнинг ўрталаридан бошлаб, тараққиётда, жумладан техник раванқда Шарқдан олға кетиб, дунёнинг деярли барча қитъаларида янги-янги ҳудудларни эгаллашга киришганлар. Милодий XV асрнинг энг охирида румолик Христофор Колумб Америко қитъасигача кемада сузиб борган. Гарчи ватандошимиз Абу Райҳон Беруний ундан беш асргача илгари дунёнинг нариги тарафида қуруқлик бўлиши кераклиги ҳақида ишора қилган бўлса-да, бу фикрни овруполиклар илиб кетишган. Гарчи Христофор Колумб янги қитъа борлигини Оврупога биринчи бўлиб етказган бўлса-да, бир хариға тузувчининг

таклифига кўра бу янги дунёга унинг ватандоши, собиқ хизматчиси Беспуччи Америкго номи кўйиб юборилади, XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб, у қитъа Амриқо деб юритилиши раем бўлиб кетган. Шарқ эса бу кашфиётдан, бу шарафдан четда қолган.

Шарқнинг Фарбдан орқада қолиб кетишига яна бир сабаб шуки, Фарб таълимни восита деб билиб, илм-фаннинг барча қирраларидан кенг фойдаланиб, моддий тўкин-сочин жамият қуришга интиланган, бироқ у ахлоқий қадриятларни бой бера бошлаган. Шарқ эса таълимни мақсад деб қараб, техникавий тараққиётга жиддий эътибор бермайди, юксак маънавиятни сақлаб қола олади-ю, лекин иқтисодий таназзула учрайди. Лекин иқтисодий бўҳрон мамлакатларни заифлаштиради, ҳарбий қудратни ҳам пасайтиради, давлат хазинаси ҳаминқадар бўлиб қолгач, лашкарни тўла таъминлашга қурби етмайди, эл-юртни мудофаа қилишга қуввати етишмайди, йирик давлатлар парчаланиб кетади. Бунинг касри маънавиятга ҳам тегади, албатта. Миллий бирлик — миллат тушунчасига эътибор сусаяди, парокандалик, бошбошдоқлик бошланади. Русия истилоси арафасида Туркистон ана шундай бир тушкун алфозда эди.

Халқим, раиятларим, давлатим жаҳонда илгорлардан бири бўлсин, деган раҳбар узоқни кўзлаб иш тутади, қаердаки, нимаики яхши нарсалар бўлса, кўздан қочирмайди, ўзлаштиришга, мамлакати манфаатига хизмат қилдиришга киришади, бу йўлда чора-тадбирлар белгилайди, амалга оширади ҳам.

Ислом тарихидан маълумки, чаҳорёрлар — Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али ҳазратларидан кейин халифалик тепасига келган уммавийлар даврида мусулмон оламида ҳар томонлама инқироз юз берди. Халифалик аббосийлар қўлига ўтгач, ислом оламида яна юксалиш даври бошланди. Аббосий халифалар, айниқса ал-Маъмун, Ҳорун ар-Рашид ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ривожига зўр эътибор бердилар. Бағдод шаҳрида дорул-ҳикма, яъни фанлар уйи, ҳозирги иборамиз билан айтганда, академия очилди. Қадимги Миср, Румо, Юнондан қолган илмий мерос ўрганилди, кифтий, оссурий, лотин тилларида яратилган нодир асарлар араб тилига ўтирилди. Натижада Ислом Уйғониши юз берди.

Шундай Уйғониш IX—XII асрларда Туронда ҳам содир бўлди, бу биринчи Уйғониш эди. Туронлик ҳукмронлар

фаолиятдан бу борага доир икки-учта мисол келтирсак, фикримиз ойдинлашади. Туронлик Маъмун — Хоразмшоҳ Маъмун томонидан Кўҳна Урганчда академия очилганда Хоразм салтанати дунёдаги энг улкан ва энг қудратли давлатлардан бирига айланиб бораётган эди. Сабуктакин ўгли Маҳмуд Ғазнавий ҳам давлатининг қудрати ва обрўсини ошириш учун худди шу йўлдан борди. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” китобини, маъданшуносликка оид асарларини унинг топшириғига кўра ва унинг саройида яратди. Чунки Маҳмуд Ғазнавий ён қўшниси бўлмиш бу мамлакатни билиши керак эди-да. Қадимги ҳинд тили — санскритда яратилган энг нодир асарлар Ғазнада ўша замоннинг фанний тили бўлмиш арабчага таржима этилгани ҳам шундан далолат беради.

Шарқдаги иккинчи Уйғониш Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқ. Соҳибқирон замонасида салтанат шундай қудратли ва адолатли, эл-юрт шунчалик тинч, йўллар бехатар бўлганки, Урумчидан, Самарқанду Бухородан, Хоразму Ҳиротдан, қўйингки, мамлакатнинг ҳар гўшасидан ҳаж сафарига йўлга чиққан кишилар Маккаи мукаррамани, Мадинаи мунавварани зиёрат қилиб, омонэсон ўз юртларига етиб келганлар. Савдо қарвонлари учун йўл Чиндан Румогача очиқ эди. Бунинг бўиси шунда эдики, соҳибқироннинг давлат сиёсатига кўра инсоннинг ижтимоий аҳволига ҳам, маънавий камолотига ҳам баббаравар эътибор берилган, яъни Шарқ ва Ғарб фалсафаси бирлаштирилиб, ягона мақсадга йўналтирилган эди. Бунга мисол қилиб, Амир Темурнинг Испан, Фаранг, Румо, Византия давлатлари билан яловочлик, яъни элчилик, ҳозирги тил билан айтганда, дипломатик муносабатлари ўрнатилганини, элчилар бориб-келиб турганлигини келтириш мумкин. Фақир “Темур тузуклари”ни чоп эттиришдан мурод халқимизга ана шулар ҳақида бир ишора қилиб қўйиш эди, шояд миллат кўзи очилса деган эдик, афсуски...

Шарқдаги биринчи, иккинчи, учинчи Уйғонишлар Оврупога кўчди, унинг маркази дастлаб Фарангистон бўлди, кейин бутун Оврупога — Испания, Италия, Ингилистон, Олмонияга ёйилди, сўнгра бу мамлакатлар орқали Русияга ҳам етиб келди, бизлар эса жаҳон тараққиётидан четда — гафлатда қолиб кетдик-да, охир-оқибатда тутқунликка тушдик.

Туркийда устаси фаранг деган бир ибора бор, эшитган бўлсангиз керак. Моҳир устага нисбатан шу ибора иш-

латилади. Бунинг замирида фарангийларнинг, умуман оврополикларнинг хунарига, хунаремандлари яратган техник асбоблари, жиҳозлари, воситаларига қойил қолишлик, эътироф этишлик ётадир. Фарангийларнинг устаси фаранглиги мана шунда ҳам кўринадики, улар Шарқнинг илм-фан бобида эришган ютуқларининг қаймоғини ўзлаштирганлар, жумладан, буюк ватандошларимиз бўлмиш Хоразмий, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур асарларини ўз тилларига таржима қилганлар, дорилфунунларида дарслик сифатида қўллаганлар. Бугина эмас, ал-Маъмун, Ҳорун ар-Рашид замонларида ва ундан кейин ҳам лотинчадан арабчага таржима қилинган асарларни бу тилдан яна ўз тилларига кўчирганлар. Зеро, қадимги лотин тили аллақачон муомаладан чиқиб, ўлик тилга айланиб қолган эди. Шарқ эса ўша бойликни араб тилида асраганиди. Улар ўз меросларини шу йўл билан ҳам ўзларига қайтара билдилар. Мана шунга ҳақиқий устаси фаранглик деса бўлади. Хўш, бизлар-чи? Бизлар бўлсак, оғзимиздагини ҳам олдириб ўтирибмиз. Буюк аждодларимиз номларини қуруқдан-қуруқ санаб мақтанишга устаси фарангмизу, лекин улар тугган йўлни тутмаймиз, улардан ибрат олмаймиз, тегишли хулоса чиқармаймиз. Хуллас, аждодларимизга муносиб авлод бўлолмаяпмиз. Бунинг учун бир етакчи зарур кўринади. Замонанинг кетиши шу бўлса, умумжаҳон равнақи оқимида миллатларнинг миллий уйғонишлари кучаяверади, бунинг самараси ўлароқ, мазлум халқларнинг ўз миллий етакчилари етишиб чиқажак, иншооллоҳ. Камина минг ой юзини кўриб бўлдим, тўқсонни ҳам қоралаб қолдим. У етакчимизни бизлар кўролмасак-да, невараларимиз кўрсалар ажаб эмас. Камина ҳаминиш шунинг орзусида, шунинг дуосида, беш вақт намоз устида Яратган эгамдан шуни илтижо қилади. Аллоҳ таоло сўралишни сезгувчи буюк зотдир. Сизлар ҳам Тангри таолодан шуни илтижо қилаверингиз, шояд ниятимиз мустажоб бўлғай, иншооллоҳ. Даврамизда ёш авлод вакиллари ҳозирлар. Сизлардан илтимос қилардимки, ўша ёруғ кунларга — истиқлол замонига етганингизда, Алихонтўра Соғуний бу дунёга исломпарастгина эмас, балки инсонпараст бўлиб келган эди, бутун ҳаёти давомида шунга содиқ бўлиб қолган эди, дея каминани ҳам бир эслаб қўйсангиз, руҳимни шод этган бўлар эдингиз. Валлоҳи аълам.

Авлиёсифат Алихонтўра Соғуний ўша сўхбатда башорат қилган эканлар. Орадан чорак асрча вақт ўтгач, у киши

кутган юртбошимиз етакчилигида, у киши орзу қилган ёруғ кунларга етиб келдик — миллий истиқлолга эришдик. Буни қарангки, Алихонтўра Соғунийнинг 1959 йили ёзиб тугатилган, шўролар замонида нашр этилмаган ва нашр этилиши ҳам мумкин бўлмаган “Тарихи Муҳаммадия” китоби истиқлол шарофати билан 1991 йили чоп этилди, улуг бобонинг армони ушалди, руҳи шод бўлди.

Амир Темурга маънавий ворислигидан юртбошимиз аввал бошданоқ йўлни тўғри белгилади. Алихонтўра Соғуний айтмоқчи, Шарқ фалсафий тафаккури ила инсон руҳияти, унинг ички олами, уларнинг ўзаро муносабатларини англашга, яъни инсоннинг маънавий камолотига керагича эътиборни қаратди. Бунга мамлакатимизда кейинги беш йил мобайнида маънавият соҳасида амалга оширилган ва изчил суратда давом эттирилаётган барча тадбирлар киреди.

Иккинчидан, юртбошимиз Фарб фалсафий тафаккури ила инсоннинг ижтимоий эҳтиёжлари, моддий талабларини қондиришни ҳам унутмади. Бунга истиқлол йилларида диёримизда иқтисодиёт соҳасида амалга оширилган ва режали асосда изчил давом эттирилаётган барча ислохотлар ва чора-тадбирлар — деҳқонларга катта ер майдонларини томорқага беришдан тортиб, мулкдорлар синфини вужудга келтириш учун қилинаётган саъй-ҳаракатларгача киреди.

Шу тариқа ахлоқий қадриятларимиздан ҳам ажралмадик, балки улар бойиб-ривожланиб бормоқда. Иқтисодимиз ҳам дадил юксалмоқда. Хуллас, юртбошимизнинг назарий ва амалий фаолиятида Шарқ ва Фарб фалсафий тафаккури туташди. Бунда Президентимиз феноменидаги яна бир қирра — файласуфлик заковати зуҳур этди.

Масалага чуқурроқ қарасак, бу иккала фалсафа — Фарб фалсафаси ва Шарқ фалсафаси ҳам Одам Ато ва Момо Ҳаво авлодлари бўлмиш барча инсониятга тегишлидир. Дунёда одамга ёт нарса йўқ. Барча-барчаси унга тааллуқлидир. Ҳамма гап керакли нарсани ўз ўрнида ишлата билишдадир. Бу кучли истеъдод соҳибига хос фазиладир.

Президент Ислом Каримов жаҳонни кўра билмоқда, раиятни ҳам шунга чорламоқда, мамлакатимизни мутараққий давлатлар сафига олиб чиқиш учун фидокорона курашмоқда, йўлбошчи сифатида миллатни илғор миллатлар даражасига кўтариш учун жонкуярлик қилмоқда. Бу — келажаги буюк давлат қуриш учун кураш йўлидир!

Азиз китобхон!

Мана, сиз билан суҳбатимиз ҳам адоғига етиб қолди. Биз шу китоб баҳонасида ўтмиш ва бугунимиз, истиқболимиз хусусида кўнгилдаги фикр-мулоҳазаларимизни сиз билан баҳоли қудрат ўртоқлашдик. Бу суҳбатимиз ҳам энди тарих мулкига айланиб қолади. Зеро биз ҳозир чин маънодаги тарихий дамларни бошпимиздан кечиряпмиз. Бу йил мустақиллигимизнинг беш йиллигини нишонладик. Шу муносабат билан беихтиёр истиқлолнинг дастлабки кунларини яна бир зум хотирлаш жоиз. Ёдингиздадир, ўша унутилмас дамларда бизга “улуғ оға” сифатида ғамхўрлик қилганлар яна ўз “марҳамат”ларини кўрсатмоқчи бўлишди. Гўёки, мустақиллик бизга қимматга тушар эмиш, биз ўзимизни ўзимиз эппай олмас эмишмиз... Бугун бундай гапларнинг нақадар ғаразли, нақадар ёлғон эканига жумлаи жаҳон гувоҳ бўлиб турибди.

Бизнинг қадимий тарихимиз, бой маънавиятимиз, оламшумул маданий меросимиз бугун қўлга киритган ютуқларимизнинг, эртага эришажак ғалабаларимизнинг ҳаётбахш асосидир.

Дарҳақиқат, бизнинг давлатчилигимиз мустаҳкам замин, бақувват пойдеворга эга. У бамисоли азамат чинорга ўхшайди. Унинг илдизлари ниҳоятда теран томир отган — неча минг йиллик тарих қатламларига бориб туташади.

Биз улкан тарих, улкан цивилизация яратган улуғ аждодларнинг қонуний ворисларимиз. Боболаримиз, момоларимиз умумжаҳон тараққиётига беқиёс ҳисса қўшгани жаҳондаги маданиятли ва маърифатли халқлар томонидан мудом миннатдорлик билан эътироф этилади. Ана шундай аждодларни эсламаслик, уларнинг фаолиятига муносиб баҳо бермаслик, улар ишини давом эттирмаслик, доно ўтитларига амал қилмаслик ўзлигимизни унутиш, маънавий гумроҳликдир. Ўтмиш тарихимизнинг нузли саҳифаларини эҳтиром билан ёдга олиш, фожиали саҳифаларидан ибратли сабоқ чиқариш, ўтганларнинг руҳини шод этиш чинакам орифлик белгисидир. Айни пайтда у руҳий мадад, маънавий таскин, эртанги кунга ишонч ва рағбат манбаидир.

Биз бугун тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олдик. Бинобарин, энди миллат сифатида аҳил ва баҳамжиҳат, халқ сифатида ҳар томонлама етук ва бақувват бўлиши-

миз, шу асосда буюк давлат, адолатли жамият барпо этишимиз керак. Ўзлигимизни, мустақиллигимизни, тенгсиз Ватанимизни кўз қорачиғидай асраб-авайлашга ҳамиша тайёр, бу муқаддас фарзандлик бурчини шараф ила адо этмоққа доимо қодир бўлмоғимиз шарт.

Бу улуғвор мақсадларга эса миллий маънавиятимизни янада юксалтириб, янада такомиллаштириб бориш йўли билангина эришмоғимиз мумкин.

Маънавият — улкан, беқиёс куч. У одамнинг ақлу заковатиғи чархлайди, тафаккурини бойитади, ирода ва иймонини бақувват қилади. Маънавий баркамол одам ҳар қандай бўҳронларга қарши тура олади, мард ва матонатли бўлади, қийинчиликларни сабот билан елгади. Бошқаларга ўрнак ва намуна бўлиб, уларни ўз ортидан эргаштира олади.

Маънавиятга эътибор сует жойда ҳеч қандай ўсин, яратин, ижод, бунёдкорлик бўлмайди. Маънавият жамики яхши нарсаларни озиқлангирали, эзгу туйғуларни тарбиялаб вояга етказди. Одамни ёмон йўлдан қайтгади, яхшилик ва олижанобликка уздайди. Шунинг учун ҳам маънавий баркамол сиёсатнинг умри узун, маънавиятга таянган иқтисод фаровонлик манбаи, маданият ва маърифат асосига қурилган давлат пойдор бўлади.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида	7
----------------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ **БИР ШОДА МАРВАРИД**

Биринчи боб **Тафаккур вурлари**

СЎЗ	15
ГАП	15
ТИЛ	16
ҚАЛАМ	16
ҚОҒОЗ	17
РУҲ	19
ЖОН	21
ФАРИШТА	21
ИЙМОН	23
ЭЪТИҚОД	25
МАСЛАК	25
ТАҚВО	26
ҲАМИЯТ	26
ШАРМ	26
ҲАЁ	26
ОР	27
АНДИША	27
НОМУС	27
ВИЖДОН	27

ИНСОФ	28
ГУРУР	29
ИФТИХОР	29
ОНГ	30
АҚЛ	34
АҚЛИЙ МЕҲНАТ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ	37
ТАФАККУР	41
ФИКР	42
ФАЛСАФА	43
ТАСАВВУР	45
ХОТИРА	45
ХАЁЛ	46
ҚОБИЛИЯТ	47
ИҚТИДОР	47
ИСТЕЪДОД	47
САЛОҲИЯТ	48
ДАҲО ВА ДАҲОЛИК	48
ХАЛҚ ДАҲОСИ	49
ИРОДА	50

Иккинчи боб
“Одами эрсанг...”

ОДАМ	52
ИНСОН ШАРАФИ	53
ШАҲС	54
СИЙМО	56
АЖДОД ВА АВЛОД	57
УРУФ	58
ҚАБИЛА	58
АЙМОҚ	59
ЭЛ	60
ЭЛАТ	61
ХАЛҚ ВА АҲОЛИ	64
ФУҚАРО	73
МИЛЛАТ	74

Учинчи боб
Жамият жилолари

ОИЛА	81
ЎЗБЕК ОИЛАСИ	82
ОТИНЛАР	89

ҚАҒОАТ	91
МАҲАЛЛА	91
МУОМАЛА	93
ҚАМИЯТ	94
ҚАМИЯТ ВА ШАҲС	95
ҚАМОАТЧИЛИК ФИКРИ	97
ДАВЛАТ ТАҒАҚҚУРИ	101

Тўртинчи боб

Маънавият машъали

ЎЛЛОҲ ТАОЛО	103
ТАЙҒАМБАРЛАР	105
ЎЛОҲИЙ КИТОБЛАР	106
ҚУРЪОНИ ҚАРИМ	107
ҚАДИСИ ШАРИФ	108
РИҚҚ	108
ҚАЛОЛ ВА ҚАРОМ	110
МАЪНАВИЯТ	111
МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД	111
МАЪРИФАТ	113
МАЪРИФАТПАРВАРЛИК	113
МАДАНИЯТ	114
МАҒҚУРА	116
ГАРБИЯ	121
НАСАБ ВА ҚАСАБ	133

Иккинчи қисм

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Биринчи боб

Олтин бешик

ЗАТАН НИМА?	139
ГУПРОҚ	140
МАДАНИЙ ҚАТЛАМ	141
ГАРИХИЙ ВАТАН	142
ЗАТАН ТУЙҒУСИ	145
ЗАТАН СОҒИНЧИ	153
ЗАТАН ҚАЙҒУСИ	156
ЗУВРАТ ВА СИЙРАТ	160

Иккинчи боб

Турон — Туркистон — Ўзбекистон

ГУРК	176
ЎЗБЕК	178
ГУРОН	200

ИСЛОМ ВА ТУРОН.....	20
ТУРКИСТОН.....	21
ТУРКИСТОННИНГ ҚУШНИЛАРИ.....	22
ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ.....	23
ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ.....	24
БУЛУТЛИ ОСМОН.....	25

УЧИНЧИ ҚИСМ **ИСТИҚЛОЛ ШИЖОАТИ**

Биринчи боб **Узоқ ва яқин йиллар**

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ: СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР.....	25
ИСТИҚЛОЛ.....	28
МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ.....	28
МИЛЛИЙ ИФТИХОР.....	28
ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНА ТАҚДИР.....	29
ВОРИСИЙЛИК.....	30
ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ.....	31

Иккинчи боб **Демократия — маънавият кўзгуси**

ДЕМОКРАТИЯ НИМА?.....	32
ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ.....	32
ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ.....	33

Учинчи боб **Маънавият шижоатдир**

АДОЛАТ.....	33
ИСТИҚБОЛ ЭГАСИ — СОҒЛОМ АВЛОД.....	34
МАЪРИФАТ — ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ.....	34
ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА.....	35
МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ.....	35
РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ.....	35

Тўртинчи боб **Мангулик**

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА.....	37
БОҚИЙ ШАЖАРА.....	37
ЯНА БИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА. Сўнгсўз ўрнида.....	38

*Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Хайриддин Султонов,
Нарзулла Жураев*

ВАТАН ТУЙҒУСИ

на узбекском языке

Издательство “Ўзбекистон” — 1996
700129, Ташкент, ул. Навои, 30

Расмлар муҳаррири *О. Соибназаров*
Техник муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳиҳлар *Ў. Абдуқодирова, М. Раҳимбекова*
Компьютерда тайёрловчи *А. Юлдашева*

Теришга берилди 17.09.96. Босишга рухсат этилди 22.11.96.
Қоғоз формати 84x108¹/₃₂. “Таймс” гарнигурада офсет босма
усулида босилди. Шартли босма табоқ 21,0. Нашр табоғи 22,43.
Тиражи 25000 (1-завод) Буюртма № Ғ-802
Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 212-96.

Оригинал-макет масъулияти чекланган “Ношир” жамияти техника-
вий ва программивий воситалар базасида тайёрланиб, Ўзбекистон
Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижаралаги Тошкент
матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Иброҳимов А. ва бошқ.

Ватан туйғуси / А. Иброҳимов, Х. Султонов. Н. Жўраев. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 396 б.

ISBN 5-640-02193-4

II, 2 Авторлош.

"Ватан туйғуси" деб аталган ушбу китоб бутунги куннинг маънавий эҳтиёжи сифатида дунёга келди. Унда мустақил Ўзбекистоннинг ўтмиши, бутуни ва келажакига хос миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар мухтасар ифодаланган. Шу билан бирга, китобда ўзбек халқининг келиб чиқиши, буюк аجدларимизнинг умуминсоний тараққиётга қўнган улғу ҳиссалари, янги ўзбек давлати тарихида маънавиятнинг ўрни, давлатчиликимизнинг қадимийлиги ва узвийлиги, ўз эрки, ўз эътиқоди учун мардона курашиб қурбон бўлган минглаб шижоатли инсонларнинг тақдирини бой фактик материаллар, тарихий ҳужжатлар, асл манбалар асосида ёритилган.

Китоб талабалар, ўқувчи ёшлар, аспирантлар ва маънавият масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар учун мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)

4702620201 – 158

В ————— 96

М351(04)96

№826-96

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси.